گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی

ژمارە ٦٧ – ٢٠٢٦
گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە

سەرۆکی ئەکادیمیای کوردی و خاوەنی ئیمتیازی گۆڤار
حەمەسەعید حەسەن

سەرنووسەر
پ. د. موحسین ئەحمەد عومەر

بەڕێوەبەری نووسین
د. پەخشان فەهمی فەرحۆ

دەستەی نووسەران:
پ. د. قەیس کاکل تۆفیق
پ. د. بەختیار سەجادی
پ. د. فەرهاد قادر کەریم
پ. ی. د. ئەحمەد موحەممەد مام عوسمان
پ. ی. د. عەبدولواحید ئیدریس شەریف
پ. ی. د. نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد
د. لەزگین عەبدولڕەحمان ئەحمەد

دەستەی ڕاوێژکاران:
پ. هـ د. میشێل لیزەنبێرگ
پ. د. مارتن ڤان برونسن
پ. د. جەلیلی جەلیل
پ. د. ساڵح ئاکین
پ. د. جەعفەر شێخولئیسلامی
پ. د. عەبدولڕەحمان ئەداک
پ. هـ د. هاشم ئەحمەدزادە

هەولێر/ شەقامی هەڵەبجە
ISSN: 2520- 4106
Web: journal.ka.gov.krd

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی

گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە، ئەکادیمیای کوردی دەری دەکات، بایەخ بە توێژینەوەی ڕەسەن و پێشکەوتوو لە بوارەکانی زمان، ئەدەب، دیرۆک، جوگرافیا ، فۆلکلۆر، کۆمەڵناسی، فەلسەفە، زانستی کردەکی، توێژینەوەی بەراوردکارانە، نێوان بوارە زانستییەکان، فەرهەنگناسیی کوردی، کولتووری کوردی بەگشتی دەدات. گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی لە ڕێگەی بڵاوکردنەوەی توێژینەوەی ڕەسەنەوە، بایەخێکی زۆر بە کێشەی زاراوەسازی لە هەموو ئەو بوارانەدا دەدا. ئەم گۆڤارە توێژینەوە بە زمانەکانی کوردی، عەرەبی و ئینگلیزی بڵاو دەکاتەوە. گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، درێژەی گۆڤاری کۆڕی زانیاریی کوردییە کە پێشتر لە سەردەمی کۆڕی زانیاری کورددیا دەردەچوو، چەندان نووسەر و توێژەری پێشکەوتووی کورد کاریان تێدا دەکرد و بەرهەمی ڕەسەنیان تێدا بڵاودەکردەوە.

ئەمڕۆش، ئەم گۆڤارە، بە هەمان ڕوانینی ڕەسەن و وردەکارانەوە، لە ڕێگەی دەوڵەمەندکردن و پێشخستنی ئاستی توێژینەوەی زانستی لەو بوارانەدا، درێژە بە خزمەتی خۆی دەدات. گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، خواست و هیوای زۆری هەیە، لە ئاییندەیەکی نزیکدا، گەشە بە بەرزکردنەوەی ئاستی زانستی و ئەکادیمی توێژینەوەی کوردی بدات، بە تایبەتی لە ڕووی نوانەسازی و ئاماژەپێوی ئاستێکی ئەکادیمیی جیهانی بەدەست بهێنێت. ئامانجی ئەم گۆڤارە، بڵاوکردنەوەی توێژینەوەی زانستیی ڕەسەن و پێشکەوتووە، ژمارەی یەکەمی گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی لە ساڵی ٢٠٠٢ دا بڵاو بووەتەوە. گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی لەلایەن وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستیی حکوومەتی هەرێمی کوردستانەوە پەسەند کراوە و بۆ بەرزکردنەوەی پلەی زانستی باوەڕپێکراوە.

❊ ڕێکخەری کاروباری گۆڤار: ئیمان نەجات ئاغۆک

❊ دیزاین: هەرێم عوسمان

❊ ماڵپەڕی گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی:

Web: journal.ka.gov.krd

❊ ئیمێڵ: journal@ka.gov.krd

❊ مۆبایل: 009647508375575

مجلة الاكاديمية الكوردية

العدد ٦٧ – ٢٠٢٦
مجلة علمية فصلية

(رئيس الاكاديمية الكوردية و صاحب الامتياز)
حەمەسەعید حەسەن

رئيس التحرير
أ. د. محسن احمد عمر

مدير التحرير
د. بخشان فهمى فرحو

هيئة التحرير
أز د. قيس كاكل توفيق
أ. د. بختيار سجادى
أ. د. فرهاد قادر كريم
أ. م. د. احمد محمد مام عثمان
أ. م. د. عبدالواحد ادريس شريف
أ. م. د. نوزاد احمد اسود
د. لزكين عبدالواحد احمد

هيئة المستشارين
أ. د. ميشيل ليزنبيرک
أ. د. مارتن فان برونسن
أ. د جليل جليلى
أ. د. سالح اكين
أ. د. جعفر الشيخ لاسلامى
أ. د. عبدالرحمن اداک
أ. د. هاشم احمدزادة

اربيل/ شارع هەلەبجە
ISSN: 2520- 4106
Web: journal.ka.gov.krd

مجلة الأكاديمية الكوردية

هذه مجلة علمية موسمية تصدر عن الأكاديمية الكوردية. تسلط الضوء على الأبحاث الأصيلة والمتقدمة في مجالات اللغة والأدب والتاريخ والجغرافيا والفلكلور وعلم الاجتماع والفلسفة والعلوم التطبيقية، بالإضافة إلى الدراسات المقارنة والمتعددة التخصصات. تولي مجلة الأكاديمية الكوردية أهمية كبيرة لمسألة المصطلحات في جميع هذه المجالات، لا سيما من خلال نشر الأبحاث الأصيلة. تنشر المجلة بحوثا بالكوردية والعربية والإنجليزية. وهي امتداد لمجلة المجمع العلمى الكوردي، التي كانت تصدر سابقا في إطار هذا المجمع. وقد ساهم فيها العديد من المؤلفين والباحثين الكورد المعروفين ونشروا أعمالا أصيلة.

تواصل هذة المجلة المهمة نفسها من خلال إثراء وتحسين مستوى البحث العلمي في جميع المجالات. يهدف مجلة الأكاديمية الكوردية إلى رفع المستوى العلمي والأكاديمي للبحث الكوردي في المستقبل القريب وتحقيق شهرة دولية من حيث الفهرسة. ولذلك، فإن هدف المجلة هو نشر بحوث علمية مبتكرة ومتقدمة للغاية. نشرت العدد الأول من المجلة في سنة ٢٠٠٢. مجلة الأكاديمية الكوردية معتمدة من قبل وزارة التعليم العالي والبحث العلمي في حكومة إقليم كوردستان ومعترف بها للترقيات العلمية.

* منسق شؤون المجلة: ئيمان نەجات ئاغۆك
* اخراج الفني: هەرێم عوسمان
* موقع مجلة الأكاديمية الكوردية:

Web: journal.ka.gov.krd
* البريد الكتروني: journal@ka.gov.krd
* موبايل: 009647508375575

پێڕست

بیرهاتن و تایبەتمەندیێن بیرهاتنان د پەرتووکا "ل سەر ڕێبازا پێشمەرگەیی" یا ئیحسان ئامێدیدا ١٥

پ. د. بەیان ئەحمەد حسێن، م. وارین دلشاد صالح

بێمانایی و گوناهی ڕەسەن: شیکردنەوەی شانۆنامەی "بۆ دۆزەخ، ئەی بێگوناهان"ی بەختیار عەلی لە ڕوانگەی ئەخلاقی بوونگەراییەوە ٣٣

د. دیلمان قادر أحمد

بەربەستی داب و نەریت لە بەردەم پێدانی مافی میراتی ڕەگەزی مێ لە کۆمەڵگەی گوندنشینی کوردستان...٥٢

د. حبیب مصطفی ابراهیم، پ.ی.د رضوان شریف صالح

بەردەوامیی بەرهەمهێنانی واتای نیشانەکانی ناو دەقی (کورسی)ی شێرکۆ بێکەس لەژێر تیشکی سیمۆسیسدا...٦٩

ماریا جلال عبدالمحمد، پ. د. سەردار ئەحمەد گەردی

ترۆمای کولتووری و جێکەوتەکانی لە شیعری "عەبدوڵڵا پەشێو"دا...٨٨

شاهۆ جەنگی نوری، پ.د. سەنگەر قادر شێخ محمد

ڕۆڵی مێتاگوتار لە پرۆگرامی دەقە زانستییە پەروەردەییەکاندا...١٠٨

م. هێرش چەتۆ حسین، پ. د. قەیس کاکل تۆفیق

سامانە کانزاییەکان لە باشوری کوردستان (١٨٥١-١٩١٤)..١٢٩

پ. ی. د. خالد محمود کریم،پ. د. پشکۆ حمە طاهر عبدالرحمن

شرۆڤەکرنەکا زمانی بۆ یەکەیا (ک) د زمانێ کوردیدا...١٤٦

م.ی. ایڤان حسن حاجی

شیکردنەوەیەکی جیۆسیاسی بۆ پێگەی کورد لە عێراق ٢٠١٧ - ٢٠٢٣...١٧٤

پ.د. سلیمان عبدالله اسماعیل، دلشاد مصطفی عباس

کاریگەرییا سیمبۆلان ل سەر کریارێن ترساندن و پشتڕاستکرنێ..٢٠٠

م. ی. ئەمەل جندی فەتاح، پ. د. شێرزاد سەبری عەلی

گۆڕی بنەماڵەیی لە بن پەرێز لە نیوەی یەکەمی هەزارەی یەکەمی پ.ز......................................٢٢٠

ئەژین جوهر احمد، پ.ی.د. ئاری خلیل کامل

لێکنەچوون لە شیعری (سالم) دا ٢٤٦

پ. ی. د. جەبار ئەحمەد حوسێن

الفهرست

- المذكرات وخصائصها في كتاب "على درب البيشمرگة" لإحسان العمادي.......................................١٥
م. وارين دلشاد صالح. ا. د. بەيان ئەحمەد حسين
- العبث والخطيئة الأصلية: تحليل مسرحية (إلى الجحيم أيها الأبرياء) لبختيار علي من منظور الأخلاق الوجودية..٣٣
ا. م. د. ديلملن قادر احمد
- العواق العرفيه امام حقوق االعنصر الانثوى فى الميراث فى المجتمع الريفى بكوردستان...............٥٢
د. حبيب مصطفى ابراهيم . ا. م. د. رضوان شريف صالح
- استمرارية انتاج المعنى فى ظل سيميوزيس للعلامات فى نص (كورسى) لشيركو بيكەس............٦٩
ماريا جلال عبدالمحمد ا. د. سەردار احمد گردى
- الصدمة الثقافية وتجلياتها في شعر "عبدالله پەشێو"..٨٨
شاهۆ جەنگى نورى . ا. د. سەنگەر قادر شێخ محمد
- أثر ما وراء الخطاب في النصوص العلمية التربوية...١٠٨
هێرش چەتۆ حسين ا. د. قيس كاكل توفيق
- الثروات المعدنية في جنوب كوردستان(١٨٥١-١٩١٤)...١٢٩
ا. د. خالد محمود كريم، ا. د. حمه طاهر عبدالرحمن
- الثروات المعدنية في جنوب كوردستان(١٨٥١-١٩١٤)...١٤٦
ا. د. خالد محمود كريم، ا. د. حمه طاهر عبدالرحمن
- تحليل جيوسياسي لمكانة الكورد في العراق (٢٠١٧-٢٠٢٣)..١٧٤
دلْشاد مصطفى عباس ، ا.د. سليمان عبدالله اسماعيل
- تأثير الرموز على أفعال التخويف والتطمين (الخطاب السياسي الكردي كنموذج).......................٢٠٠
ئەمەل جندى فەتاح، ا. د. شێرزاد صبرى على
- مقبرة بن پەريز العائلية من النصف الأول للألف الأول قبل الميلاد: دراسة أثرية مقارنة............٢٢٠
ئەژين جوهر احمد، ا. م. د. ئارى خليل كامل
- عدم التشابه في شعر سالم... ٢٤٦
ا. م. د. جبار احمد حسێن

ڕێنماییەکانی بڵاوکردنەوە لە گۆڤاری ئەکادیمیای کوردیدا

١. گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە، توێژینەوەی ڕەسەن بە هەر سێ زمانی کوردی، عەرەبی و ئینگلیزی لە بوارەکانی زمان، ئەدەب، مێژوو، فەرهەنگی کوردی و باسی بەراوردکارانەی ئەو بوارانەی بەشێکیان لە بارەی کورد و کوردستانەوەیە، بڵاو دەکاتەوە.

٢. گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی گرنگی بەو توێژینەوانەش دەدات، کە سەر بە شێوازی نێوبوارەکانی توێژینەوەن (Interdisciplinary)..

٣. توێژینەوەی نێردراو دەبێت بەرهەمی زانستیی نووسەر /نووسەران بێت و لە نووسین و ئامادەکردنیدا بنەماکانی ئاکاری زانستی ڕەچاو کرابێت.

٤. نابێت توێژینەوەکە لە هیچ گۆڤارێکی ناوەوە یان دەرەوەی وڵات، یان لە کۆمەڵە توێژینەوەی کۆنفرانسێکدا بڵاو کرابێتەوە. نابێت تا کۆتایی هەڵسەنگاندن و ڕاگەیاندنی بڕیاری بڵاوکردنەوە بۆ هیچ گۆڤارێکی تر بنێردرێت.

٥. بەرپرسیاریی هەر توێژینەوەیەک لە ئەستۆی نووسەر/نووسەرانی توێژینەوەکەدایە و توێژینەوەکە دەربڕی بۆچوونی نووسەر /نووسەرانە نەک گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی.

٦. توێژینەوە کوردییەکان دەبێت بەپێی ڕێنووسی کوردی ددانپێدانراوی ئەکادیمیای کوردی بن، گەر پێویست بێت گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی بە توێژینەوەکاندا دەچێتەوە، بەبێ گۆڕینی ناوەڕۆکەکەی.

٧. دەبێت توێژینەوەکان لەم بەشانە (بەم تایبەتمەندییانە) پێک هاتبێت: پوختە بە زمانی نووسینی توێژینەوەکە دەنووسرێت و لە ١٥٠ وشە کەمتر و لە ٢٠٠ وشە زیاتر نەبێت، بەپێی پێوەری پوختە نووسین. وشە سەرەکییەکان ٥ وشە بن. پێشەکی (ناساندنی بابەت، گریمانە و پرسیاری توێژینەوە، پێشینەی توێژینەوەی (Review article (و ...) هەبێت، ئینجا بەشەکانی شیکاری و لێکدانەوە، ئەنجام و سەرچاوەکان.

٨. دەبێت هەموو توێژینەوەیەک لەبارەی بابەتێکی نوێوە بێت و پێشینەی توێژینەوەی (Review article) لەگەڵ بێت. ئەم پێشینەیەش تایبەت بێت بە پێداچوونەوەی ڕابردووی بابەتی توێژینەوە لە ڕوانگەیەکی نوێوە. نابێت کۆن و نوێ تێکەڵ بکرێت، دەبێت هەم سەرچاوە تیۆرییەکان نوێ بن، هەم ئەو سەرچاوانەش کە لەبارەی ماتریاڵ یان بابەتە دیرۆکییەکانەوەن.

٩. گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی توێژینەوە لە (٧٠٠٠) وشە زیاتر وەرناگرێت.

١٠. پێویستە توێژەر پوختەی توێژینەوەکەی بە دوو زمانی دیکە جگە لە زمانی نووسینی توێژینەوەکەی، بنووسێت.

١١. هەر باس و بابەتێک لەبارەی ساغکردنەوەی (پەیدۆزی، تحقیق)ی دەستنووسەکانەوە بێت، پێویستە

پەیدۆزییەکە بەگوێرەی بنەما زانستییە کارپێکراوەکانی ئەو بوارە بکرێت، هەروەها چەند لاپەڕەیەکی لەبەرگیراو و زانیاری تەواوی سەبارەت بە دەستنووسەکە و شوێنی هەڵگرتنی بخرێتە ڕوو.

١٢. دەبێت توێژەر توێژینەوەکەی بەم شێوەیەی خوارەوە بنووسێت:

یەکەم: بۆ توێژینەوەکان بە زمانی کوردی:

- ناونیشانی سەرەکی بە فۆنتی (Unikurd Goran) ، قەبارەی (١٦) بێت.
- ناونیشانی ناوەوە بە فۆنتی (Unikurd Goran) ، قەبارەی (١٤) بێت.
- ناوەڕۆکی توێژینەوەکەی بە فۆنتی (Unikurd Goran) ، قەبارەی (١٣) بێت.
- پەراوێزەکان بە فۆنتی (Unikurd Goran) ، قەبارەی (١٢) بێت.
- پوختە بە زمانی کوردی بە فۆنتی (Unikurd Goran) ، قەبارەی (١٣) بێت.
- وشە بە پیتی لاتینی لە نێو دەقەکەدا بە فۆنتی (Time New Roman) ، قەبارەی (١٢) بێت.

دووەم: بۆ توێژینەوەکان بە زمانی عەرەبی:

- ناونیشانی سەرەکی بە فۆنتی (Time New Roman) ، قەبارەی (١٦) بێت.
- ناونیشانی ناوەوە بە فۆنتی (Time New Roman) ، قەبارەی (١٤) بێت و تۆخ /بۆڵد کرابێت.
- ناوەڕۆکی توێژینەوەکەی بە فۆنتی (Time New Roman) ، قەبارەی (١٣) بێت.
- پەراوێزەکان بە فۆنتی (Time New Roman) ، قەبارەی (١٢) بێت.
- پوختە بە زمانی عەرەبی بە فۆنتی (Time New Roman) ، قەبارەی (١٣) بێت.
- وشە بە پیتی لاتینی لە نێو دەقەکەدا بە فۆنتی (Time New Roman) ، قەبارەی (١٢) بێت.

سێیەم: بۆ توێژینەوەکان بە زمانی ئینگلیزی:

- ناونیشانی سەرەکی بە فۆنتی (Time New Roman) ، قەبارەی (١٦) بێت.
- ناونیشانی ناوەوە بە فۆنتی (Time New Roman) ، قەبارەی (١٢) بێت و تۆخ /بۆڵد کرابێت.
- ناوەڕۆکی توێژینەوەکەی بە فۆنتی (Time New Roman) ، قەبارەی (١٢) بێت.
- پەراوێزەکان بە فۆنتی (Time New Roman) ، قەبارەی (١٠) بێت.
- پوختە بە زمانی ئینگلیزی بە فۆنتی (Time New Roman) ، قەبارەی (١٢) بێت.
- وشە بە پیتی لاتینی لە نێو دەقەکەدا بە فۆنتی (Time New Roman) ، قەبارەی (١١) بێت.

١٣. هاوواتای لاتینی وشەکان لە پەراوێزی لاپەڕەکەدا دەنووسرێن. ناونیشان و زاراوە دیاریکراوەکان، کە نووسەر بە پێویستی‌ان دەزانێت شێوەی دەربڕینی دروستیان لە توێژینەوەکەدا هەبێت، بەرانبەری لاتینیان لە پەراوێزدا دادەنرێن. واتە هەموو وشە و زاراوەیەک بەپیتی لاتینی دەبێت لە پەراوێزی لاپەڕە بنووسرێن نەک لەناو دەقدا.

١٤. لە ناردنی توێژینەوەدا نابێت هیچ جۆرە ناونیشانێکی نووسەر، وەکوو (ناو، ناونیشان، ئیمەیڵ، ژمارەی تەلەفۆن و ...) هەبێت. زانیاری لەبارەی نووسەر یان نووسەرانەوە دەبێت لە لاپەڕەیەکدا بەجیا لەگەڵ توێژینەوەکە بنێردرێت. هەموو زانیارییەکی لەبارەی توێژینەوەکە و توێژەرەکەیەوە تێدا بێت، وەک: ناوی سیانی، ناونیشان، ئاستی خوێندن و پلەی زانستی، ناونیشانی توێژینەوەی نێردراو، ناونیشانی ئیمەیڵ،

پەیوەندیی ڕێکخراوەیی نووسەر یان نووسەران (ناوی زانکۆ و کۆلێژ و بەش و ...)، ناونیشانی تەواوی پۆست و کۆدی پۆستی ئەگەر هەبێت) و ژمارەی تەلەفۆنی تێدابێت.

١٥. ناوی سەرچاوەی دەقی وەرگیراو لەنێو دەقی توێژینەوە بەم شێوەیە دەنووسرێت: (پاشناو یان ناوی سێیەمی نووسەر، ساڵی چاپ: لاپەڕە /لاپەڕەکان)، وەک (گەردی ١٩٩٥: ٢٥). تۆمارکردنی سەرچاوە بە زمانێکی تر (جگە لە کوردی و عەرەبی) هەر بەم شێوازە دەبێت.

١٦. هێنانەوەی نموونە لە قورئانی پیرۆز بە شێوەی (سوورەت: ژمارەی ئایەت) لەنێو کەواندا دەنووسرێت، وەک: (الرحمن:٢٠).

١٧. ئەگەر دەقی وەرگیراو لە سەرچاوەیەک، لە سێ دێڕ زیاتر بوو، لە دەقی نووسەر جیا دەکرێتەوە و لە دوو لاوە بە یەک سانتیمەتری بچووکتر دادەنرێت.

١٨. سەرچاوەکان لە کۆتایی توێژینەوەکەوە دەبن، بەپێی ڕیزبەندیی ئەلفبێی پاشناو /ناوی سێیەمی نووسەر /نووسەران بێت و بە شێوازی Bibliography: American Psychological Association "APA" ڕیز بکرێن. واتە دەبێت بەپێی پێڕەوی بیبلۆگرافیای ئەمریکایی بێت، بەم شێوەیەی خوارەوە:

– کتێب: پاشناو /ناوی سێیەمی نووسەر/نووسەران، ناو (ساڵی چاپ لەنێوان دوو کەوانەدا) ، ناونیشانی کتێب (بە ئیتالیک) ، ناوی وەرگێڕ یان ساغکەرەوە، شوێنی چاپ، ناوی بڵاوکەرەوە، ژمارەی چاپ.

– توێژینەوە: پاشناو/ناوی سێیەمی نووسەر/نووسەران، ناو (ساڵی چاپ لەنێوان دوو کەوانەدا) ، ناونیشانی توێژینەوە (بە ئیتالیک) ، خول، ساڵ، ژمارە (لە دوای یەک) ، ژمارەی لاپەرەکانی توێژینەوە.

– کۆمەڵە توێژینەوە: پاشناو /ناوی سێیەمی نووسەر/نووسەران، ناو (ساڵی چاپ لەنێوان دوو کەوانەدا) ، ناونیشانی کۆمەڵە توێژینەوە (بە ئیتالیک) ، ناوی نووسەر، کۆکەرەوە، شوێنی چاپ: ناوی بڵاوکەرەوە، ژمارەی لاپەڕەکانی توێژینەوەکە.

– ماڵپەڕی ئینتەرنێت: پاشناو/ناوی سێیەمی نووسەر/نووسەران، ناو (ساڵی چاپ لەنێوان دوو کەوانەدا) ، (ڕێککەوتی دانانی توێژینەوەکە لەسەر ماڵپەڕەکە لەنێوان دوو کەوانە) ، ناونیشانی توێژینەوەکە (بە ئیتالیک) ، (لینکی توێژینەوەکە) ، ڕێککەوتی سەیرکردنی.

– سەرچاوەکان: بەپێی زمانەکان لێک جیا دەکرێنەوە بەم ڕیزبەندییە: بە کوردی، بە عەرەبی، بە فارسی، بە ئینگلیزی.

١٩. ناونیشانی بەشە جۆربەجۆرەکانی توێژینەوەکە وەک (پێشەکی، پێشینەی توێژینەوە، بنەمای تیۆری و شیکاری و لێکدانەوە و... بەپێی ژمارە دەبێت، بۆ ئەمەش سوود لە ژمارەدانانی خۆکارییانەی بەرنامەی وۆرد وەردەگیرێت، هەموو ناونیشانێکی سەرەکی و ناسەرەکی بەپێی بەش و پار و وەچەپار ژمارەیان بۆ دادەنرێت، بەم شێوەیە: ١-١، ١-٢، ١-٣، ١-٤، ١-٤-١،١-٤-٢، ١-٤-٣، ١-٤-٤ و ...).

٢٠. نیشانەکانی خاڵبەندی لە چەشنی: خاڵ، بۆری خاڵدار، جووتخاڵ، نیشانەی پرسیار، نیشانەی سەرسوڕمان و... دەبێت بلکێن بە وشەی پێش خۆیانەوە بە یەک نێوان لە وشەی دوای خۆیان جیا دەکرێنەوە، وشەی نێوان دوو کەوانە بێ نێوان دادەنرێت، وەک: (ئەدەبیات)، خاڵی دوای کەوانە ڕاستەوخۆ، بێ نێوان لە دوای کەوانە دادەنرێت، وەک: (گەردی٢٥:١٩٩٥).

٢١. هەموو دەقێکی وەرگیراو لە هەر جۆرە سەرچاوەیەکەیەوە، هەر چەندێک بێت، دەبێت لەنێوان دوو جووت کەوانەدا بن و بەم شێوازە دابنرێن: (........). سەرچاوەش کە لە ناوی پاشناو /ناوی سێیەمی نووسەر ساڵ و لاپەڕە) پێک دێت، دەبێت ڕاستەوخۆ لەدوای ئەم جووت کەوانەیەوە دابنرێت، بەڵام لەنێوان دوو کەوانەی ئاسایی وەک: (.......)، (گەردی١٩٩٥: ٢٥).

٢٢. توێژینەوە پێش ناردنی بۆ هەڵسەنگاندن لەلایەن سەرنووسەر و بەڕێوبەری نووسینەوە هەڵسەنگاندنی بۆ دەکرێت، ئەگەر لەگەڵ ئەم ڕێنماییانەدا بگونجێت، دەنێردێت بۆ هەڵسەنگاندن، بە پێچەوانەوە دەنێردرێتەوە بۆ توێژەر بۆ چاککردن و ناردنەوەی لەماوەیەکی کەمدا، یان ڕەت دەکرێتەوە.

٢٣. لەگەڵ ناردنی توێژینەوە بەڵێننامەیەک لە لاپەڕەیەکی سەربەخۆدا لەلایەن توێژەرەوە دەنووسرێت، کە ئەم توێژینەوەیە زانستییە و هیچی وەرگیراو نییە و دژ بە بەرژەوەندییەکانی ئەکادیمیای کوردی و هەرێمی کوردستان نییە.

٢٤. دوابەدوای پەسەندکردنی هەر توێژینەوەیەک لەلایەن هەڵسەنگێنەرانی پسپۆڕەوە، توێژەر دانەیەک لە نووسراوی پەسەندکردنی توێژینەوەکەی لەلایەن دەستەی نووسەرانەوە بە واژۆی سەرنووسەر پێ دەدرێت. لەدوای ئەوە توێژەر نابێت توێژینەوەکەی پێشکەش بە هیچ لایەنێکی دیکە بکات، بەبێ نووسراوێکی ڕەزامەندی لەلایەن سەرنووسەری گۆڤارەوە.

٢٥. چۆنیەتی ڕیزکردنی باس و بابەتەکان پەیوەندی بە ڕێبازی بابەتبەندی گۆڤارەکەوە هەیە نەک بابەت و بایەخی توێژینەوەکان، یاخود پلە و پایەی زانستی توێژەرە.

٢٦. هەر توێژینەوەیەک کە ڕەزامەندی لە سەر بڵاوکردنەوەی نەدرێت، بۆ خاوەنەکەی ناگەڕێندرێتەوە.

٢٧. توێژەر لە نووسینی توێژینەوەکەیدا، دەبێت هەم ڕەچاوی ئاکاری توێژینەوەی زانستی و هەم ئاکاری بڵاوکردنەوە بکات.

شروط النشر في مجلة الأكاديمية الكوردية

١- مجلة الأكاديمية الكوردية، مجلة علمية فصلية، تنشر البحوث الأصيلة باللغات الثلاث (الكردية، العربية و الانكليزية) في حقول اللغة، الادب، التاريخ، الثقافة الكوردية، و بحوث مقارنة في مجالات بعضها تخص الكورد و كوردستان.

٢- تهتم المجلة بالبحوث التي تنتمي الى اسلوب البحوث البينية Interdisciplinary .

٣- يجب ان يكون البحث المرسل انتاج علمي للباحث/ الباحثين مع مراعاة أسس المنهجية العلمية المتعارف عليها في كتابة البحوث.

٤- ان لا يكون البحث منشورا في اية مجلة صادرة داخل او خارج البلد، او ضمن مجموعة بحوث مقدمة في مؤتمر ما، وأن لا يرسل الى اية مجلة قبل الانتهاء من عملية التقييم و إصدار القرار بقبول النشر.

٥- تقع مسؤولية البحث على عاتق الباحث/ الباحثين، والبحث في الأساس تعبير عن وجهة نظر الباحث/ الباحثين وليست وجهة نظر مجلة الأكاديمية الكوردية.

٦- على البحوث الكوردية مراعاة الإملاء الكوردي المتبع في الأكاديمية الكوردية، قد تقوم الأكاديمية الكردية بمراجعة البحوث عند الضرورة من دون تعديل المضمون.

٧- ينبغي مراعاة الخصوصيات الآتية عند كتابة البحث: (ملخص البحث باللغة التي كتبت بها، بحيث لا يقل عن ١٥٠ كلمة و لا يزيد عن ٢٠٠ كلمة، الكلمات المفاتيح تتكون من ٥ كلمة، المقدمة، تعريف الموضوع، الفرضية و اسئلة البحث، مقال المراجعة أو تقييم البحوث السابقة Review article، التحليل، النتائج و قائمة المصادر).

٨- ان يتناول البحث موضوعا جديدا وأن تسبقه دراسة تقييم البحوث السابقة Review article ، ان تكون الدراسة الاستقصائية مراجعة أوليات موضوع البحث من زاوية حديثة، بحيث ان لا تختلط القديم بالحديث، ينبغي ان تكون المراجع النظرية مراجع حديثة، كذلك المراجع التي تتناول الموضوع الرئيس.

٩- لا تستلم مجلة الأكاديمية الكوردية البحوث التي تزيد عن (٧٠٠٠) كلمة.

١٠- على الباحث تقديم ملخص البحث بلغتين اخريتين فضلا عن لغة كتابة البحث.

١١- الموضوعات المتعلقة بتحقيق المخطوطات، ينبغي مراعاة الأسس العلمية المتبعة في هذا المجال، وأن ترفق صفحات مستنسخة من المخطوطة و معلومات عنها و مكان حفظها.

١٢- على الباحث كتابة بحثه بالشكل الآتي:

أولا: للبحوث الكوردية:

- ان يكون العنوان الرئيسي بخط Unikurd Goran و بحجم ١٦.
- ان يكون العنوان الفرعي بخط Unikurd Goran و بحجم ١٤.

- ان يكون المتن بخط Unikurd Goran و بحجم ١٣.
- ان تكون الهوامش بخط Unikurd Goran و بحجم ١٢.
- ان يكون الملخص الكوردي بخط Unikurd Goran و بحجم ١٣.
- ان تكون الكلمات بالحروف اللاتينية داخل المتن بخط Time New Roman و بحجم ١٢.

ثانيا: للبحوث العربية:

- ان يكون العنوان الرئيسي بخط Time New Roman و بحجم ٢٠.
- ان يكون العنوان الفرعي بخط Time New Roman و بحجم ١٣.
- ان يكون المتن بخط Time New Roman و بحجم ١٣.
- ان تكون الهوامش بخط Time New Roman و بحجم ١١.
- ان يكون الملخص العربي بخط Time New Roman و بحجم ١٣.
- ان تكون الكلمات بالحروف اللاتينية داخل المتن بخط Time New Roman و بحجم ١١.

ثالثا: للبحوث الانكليزية:

- ان يكون العنوان الرئيسي بخط Time New Roman و بحجم ١٦.
- ان يكون العنوان الفرعي بخط Time New Roman و بحجم ١٢ بولد.
- ان يكون المتن بخط Time New Roman و بحجم ١٢.
- ان تكون الهوامش بخط Time New Roman و بحجم ١٠.
- ان يكون الملخص الانكليزي بخط Time New Roman و بحجم ١٢.
- ان تكون الكلمات بالحروف اللاتينية داخل المتن بخط Time New Roman و بحجم ١١.

١٣- تكتب المرادف اللاتيني للكلمات في هامش الصفحة، يوضع المقابل اللاتيني للعناوين والمصطلحات المحددة التي يرى الكاتب ضرورة ابرازها، في الهامش، اي ينبغي وضع جميع الكلمات والمصطلحات باللغة اللاتينية في الهامش وليس في المتن.

١٤- يجب ان لا يذكر المعلومات و التفاصيل عن الكاتب في البحث، بل على الباحث كتابة المعلومات في صفحة اخرى على حدة، (مثلا: الإسم الثلاثي، العنوان، البريد الالكتروني، رقم الهاتف، الدرجة العلمية، اسم الجامعة و الكلية و القسم، ...) و ان ترسل مرفقة مع البحث.

١٥- يكتب مصدر النص المقتبس في المتن بالشكل الآتي: (اسم الجد او اللقب، سنة الطبع، الصفحة). مثال (الوردي، ١٩٨٥، ٥٤)، تثبيت المصادر بجميع اللغات تكون على النحو المذكور.

١٦- تكتب الشواهد من القرآن الكريم بالشكل الآتي: (السورة: رقم الآية) داخل قوسين، مثال: (الرحمن: ٢٠).

١٧- اذا ازداد النص المقتبس من ثلاثة سطور، يبعد عن نص الباحث و يوضع في الجانبين بأصغر من سنتيمتر واحد.

١٨- توضع قائمة المراجع و المصادر في نهاية البحث، وفقا لتسلسل اسم الجد أو اللقب على هيئة APA، أي وفقا للطريقة الأمريكية التي هي اكثر شيوعا، على النحو الآتي:

- الكتب: اسم جد الكاتب او اسم العائلة او لقبه، الاسم الاول و الثاني، (سنة الطبع بين قوسين)، عنوان الكتاب،

اسم المترجم أو المحقق، مكان الطبع، اسم الناشر، رقم الطبعة.

- البحوث: اسم جد الكاتب او اسم العائلة او لقبه، الاسم الاول و الثاني، (سنة الطبع بين قوسين)، عنوان البحث، الدورة و السنة و العدد (متسلسلا)، رقم الصفحة.

- مجموعة بحوث: اسم جد الكاتب او لقبه، الاسم الاول و الثاني، (سنة الطبع بين قوسين)، عنوان المجموعة، اسم الكاتب، المعد، مكان الطبع، اسم الناشر، رقم الصفحة.

- المواقع الالكترونية: اسم جد الكاتب او لقبه، الاسم الاول و الثاني، (سنة الطبع بين قوسين)، (تاريخ نشر البحث في الموقع بين قوسين)، عنوان البحث، (رابط البحث)، تاريخ مشاهدة البحث.

- قائمة المصادر و المراجع: يتم تسلسلها وفقا للغات على النحو الآتي: اللغة الكردية، اللغة العربية، اللغة الفارسية، اللغة الانكليزية.

١٩- توضع العناوين الفرعية (المقدمة، البحوث السابقة، الأساس النظري و عناوين التحليل) حسب الأرقام المبرمجة وفق صيغة برنامج Word، يتم ترقيم جميع العناوين الرئيسية و الفرعية و عناوين المباحث و فروع المباحث على النحو الآتي: (١-١، ١-٢، ١-٣، ١-٤، ١-٤-١، ١-٤-٢، ١-٤-٣، ١-٤-٤....الخ).

٢٠- يجب ان تلصق علامات الترقيم (النقطة، النقطتان، الفاصلة-الفارزة، علامة الاستفهام، علامة التعجب، علامة الشرطة، علامة التنصيص او المزدوجين) بالكلمة السابقة لها، و يوضع فراغ واحد مع الكلمة التي تأتي بعدها، توضع الكلمات بين قوسين من دون فراغ، مثلا (الأدب)، توضع النقاط داخل الاقواس من دون فراغ، مثلا (الوردي ١٩٩٥:٢٥).

٢١- يوضع النص المقتبس، من أي مصدر كان، بين مزدوجين، على النحو الآتي: (........)، ويذكر اسم المصدر (اسم جد الباحث او لقبه و سنة الطبع والصفحة) بعد المزدوجين مباشرة و بين قوسين، هكذا (الوردي١٩٩٥:٢٥).

٢٢- يتم تقييم البحث من قبل رئيس التحرير ومدير التحرير قبل إرساله الى التقييم في حقل الإختصاص، اذا توافق مع هذه الشروط حينذاك يرسل الى التقييم، اذا لم يتوافق مع الشروط، فيعاد الى الباحث من اجل التعديل وإعادته في اسرع وقت ممكن، أو يرفض.

٢٣- يرسل الباحث، مرفقا مع بحثه وفي ورقة خاصة على حدة، تعهد خاص بأن بحثه هو بحث علمي غير مستل، وليس ضد مصالح الأكاديمية الكوردية أو إقليم كوردستان.

٢٤- بعد قبول البحث من قبل المقيمين المختصين، يرسل كتاب قبول النشر الى الباحث من قبل هيئة تحرير المجلة و بإمضاء رئيس التحرير، بعد ذلك لايحق للباحث إرسال بحثه الى اية جهة اخرى الا بموافقة رئيس تحرير المجلة.

٢٥- يكون ترتيب البحوث للنشر وفق منهج المجلة و طريقتها في النشر، وليس وفق الموضوعات او أهمية البحث أو درجة الباحث العلمية.

٢٦- لا يعاد البحث المرفوض الى الباحث.

٢٧- على الباحث مراعاة اخلاق البحث العلمي و شروط النشر.

ئەکادیمیای کوردی

KURDISH ACADEMY

وەرگرتن: ٢٠٢٥/١٠/١٩
پەسەندكردن: ٢٠٢٦/١/٢٩

بیرهاتن و تایبەتمەندییێن بیرهاتنان د پەرتووکا "ل سەر رێبازا پێشمەرگەیی" یا ئیحسان ئامێدیدا

پ. د. بەیان ئەحمەد حسێن
پشکا زمانێ کوردی، کولیژا پەروەردەیا بنیات، زانکۆیا دهۆک
beyan.hussin@uod.ac

م. وارین دلشاد صالح
پشکا زمانێ کوردی، کولیژا پەروەردەیا بنیات، زانکۆیا دهۆک
wareen.salih@uod.ac

پوختە:

بیرهاتن جهەکێ گرنگ د ئەدەبیاتا جیهانیدا دگریت؛ چونکی نە بتنێ وەکو رێکەک بۆ تۆمارکرنا بیرهاتنان کاردکەت، بەلکو وەکو شێوەیەکێ دینامیکییێ تۆمارکرنا سەرپێهاتیێن تاکەکەسی و کۆمەڵییە. ئەو د ناڤبەرا ڤەگێڕانا کەسایەتی، میراتێ کولتووری، و تومارا مێژووییدا ڕادوەستیت. دیتنەکا ڕاستەقینە ل سەر رێکێن کو تاک دگەل ڕاستییێن جڤاکی- سیاسی یێن سەردەمێ خۆ تێکەل دبن پێشکێش دکەت. ب پشتبەستن ل سەر کەڤنەریتێن زمانی یێن جوداجودا و چوارچووڤێن ڕەخنەیی، د ئەڤێ ڤەکولینێدا دیاردبیت، کا چاوا بیرهاتن سنۆرێن ژیاننامەنڤیسییێ دەرباز دکەن ب تێکەلکرنا ڤەگێڕانا ڕاستییان دگەل دروستییا هەستیاری و کویراتییا هزرێ. ئەڤ ڤەکۆلینە چەمک، پێناسە، دیتنێن ڕەخنەیی، و تایبەتمەندییێن جوداکەر یێن بیرهاتنان ڤەدکۆلیت، ب تایبەتی گرنگیێ ددەتە بیرهاتنێن ئیحسان ئامێدی. خالەکا تایبەت سەبارەت بیرهاتنێن ئیحسان ئامێدی وەکو پرسیارەکا گریمانەیی ژێ دهێتە ئاراستەکرن؛ ئایا ئەو نموونەیێن شیاندارییا ئەڤی جۆرێ ئەدەبینە بۆ دەربڕینا ڕاستییێ، پاراستنا ناسنامەیا کولتووری و بەرجەستەکرنا خەباتێن جڤاکەکێ د گوهۆڕینێدا؟ وەکو ئەنجام بەرهەمێ ئەوی نیشانددەت کا چاوا بیرهاتن وەکو دیدەڤانێن گەشەکرنا کەسایەتی خزمەتێ دکەن، هەروەسا د هەمان دەمیدا گیانێ مێژوویەکا جڤاکی ب خۆ ڤە دگرن، کو گەلەک جاران د ڤەگێڕانێن سەرەکیدا پەراوێز کرینە. ب رێکا شرۆڤەکرنا دەقی یا نێزیک، ڤەکۆلین نیشانددەت کو بیرهاتن نە ب تنێ ڤەگێڕانێن سادەنە، بەلکو ئاڤاکەرێن ئافرینەرن کو بیرهاتنێ ڤەدگوهێزنە ناڤ جیهانا ئەدەبیاتێ.

پەیڤێن سەرەکی: بیرهاتن، ئیحسان ئامێدی، تایبەتمەندییێن بیرهاتنان، ناسنامە، ئەدەبا کوردی.

پێشەکی

بیرهاتن ب شێوەیەکێ بەرفرەهـ وەکو ڤەگێرانەکا کەسێ یەکەم یا سەرپێهاتیێن خۆ هاتییە پێناسەکرن، ئەڤ چەندە ژی رێکێ ددەتە نڤیسەران، کو ل سەر چیرۆکێن ژیانا خۆ هزربکەن و ئەوان ئاڤابکەن. ب ڤەگێرانا بوویەرێن بالکێش و گرنگ، نڤیسەرێن بیرهاتنان ب شێوەیەکێ چالاک واتایەکێ ددەنە ئەوێ چەندێ کا ئەو کینە و د چ بارودۆخدا دەربازبوویینە.

د ناڤ ئەڤێ چوارچووڤەییدا، بیرهاتنێن ئیحسان ئامێدی ل ژێر ناڤونیشانێن "ل سەر رێبازا پێشمەرگەی" (٢٠٢٣) نموونەیەکا بەرچاڤە. ڤەگێرانا سالێن ئەوی وەکو پێشمەرگەیەکێ کورد، نموونەیەکا زیندییە کا چاوا بیرهاتن دشێت د هەڤبەرا ناسنامەیا کەسایەتی و سەرهلدانا سیاسیدا کاربکەت. بێ کو ئەم بکەڤینە د ناڤ هویرکارییێن ژیانا ئەویدا. نڤێسینا بیرهاتنێن ئەوی بوویە رێکەک بۆ پاراستنا بیرهاتنا سەردەمەکێ دژوار و پشتراستکرنا ناسنامەیا کوردی ل بەرامبەر ستەمکارییێ. بیرهاتنێن وەکو یێن ئامێدی هێزا نڤیسینا ژیانێ بۆ پەیوەندیکرنا کەسایەتی و سیاسی نیشانددەن: ئەو هەستێ تاکەکەسی مسۆگەردکەن و وەکو کریارێن بیرهاتنا کولتووری و بەرخودانێ دەنگڤەددەن.

ئارمانجا سەرەکییا ئەڤێ ڤەکۆلینێ شرۆڤەکرنا گرنگییا ئەدەبی و کەلتووریيا بیرهاتنانە، ب راوەستییان ل سەر تایبەتمەندییێن بیرهاتنان د بەرهەمێ ئیحسان ئامێدی " ل سەر رێبازا پێشمەرگەی " (٢٠٢٣)دا. ڤەکۆلین بزاڤێ دکەت کو لایەنێن چەمکی و زاراڤەیی یێن بیرهاتنان رووهن بکەت، پێناسەیێن ئەوان د ناڤ کولتوور و زماناندا دیاربکەت و تایبەتمەندییێن جوداکەر کو بیرهاتنان ژ جۆرێن پەیوەندیدار وەکو رۆژانە، ژیاننامە، و دانپێدانان جودا دکەن دیاربکەت. ب رێکا ڤەکۆلینا بیرهاتنێن ئێحسان ئامێدی، ڤەکۆلین تیشکێ دئێخیتە سەر ئەوێ چەندێ کا چاوا بیرهاتن هەم وەکو دیدەڤانەک کەسایەتی و هەم بیرهاتنا کولتووری کاردکەن، تێگەهشتنەکا هویر یا ناسنامەیا ئەدەبییا کوردی پێشکێش دکەت.

سەرەرای گەشەکرنا نڤیسینا بیرهاتنان و گرنگییا ئەوان، لێ هێشتا کێماسییەک د ڤەکۆلینێن ئەکادیمی و تیۆری ل دۆر تایبەتمەندی و چەمکێن ئەڤێ جۆریدا هەیە. لەورا ئەڤ ڤەکۆلینە هەولددەت ب رێکا شرۆڤەکرنا بەرهەمێ ئیحسان ئامێدی، رۆلێ بیرهاتنان د بەلگەکرنا مێژوویێ و پاراستنا ناسنامەیا کولتووریدا دەستنیشان بکەت. هەروەسا جەختێ ل سەر تایبەتمەندییێن بیرهاتنان د بەرهەمێ ناڤبریدا بکەت. ئەڤ ڤەکۆلینە رێبازا وەسفی-شرۆڤەکاری بکاردهینیت. ئەو خۆ دسپێریتە شرۆڤەکرنا دەقی یا بیرهاتنێن ئیحسان ئامێدی، تەمامکری ب پێداچوونەکا بەراوردکاری یا پێناسە و تایبەتمەندییێن بیرهاتنان ژ بۆچوون و دیدێن ئەدەبیێن جوداجودا. هەر چەندە نڤیسینا بیرهاتنان د پێشڤەچوونێدایە و بکارهینانا ئەوێ وەک ژێدەرەکێ ب بوها ل زانکۆیێن جیهانێ د گەشەکرنێدایە، بەلێ ل باشوورێ کوردستانێ و د بوارێ ئەکادیمیدا وەک یا پێدڤی ژ لایەنێ تیوری ڤە کار ل سەر دانەنیاسین و شرۆڤەکرنا ئەڤان چەمکان نەهاتییە کرن، لەوما ئەڤ ڤەکۆلینە هەوڵە بۆ پرکرنا ئەڤان کێماسییان. ئەڤ ڤەکۆلینە هەولددەت بەرسڤا ئەڤان پرسیارێن ل خوارێ بدەت:

– بیرهاتنان د ژێدەرێن زمانی و کولتوورێن جوداجودا دا ب چ شێوە هاتییە شرۆڤەکرن؟

– چ پەیوەندییا بیرهاتنان ب مێژوویێ و ئەدەبی ڤە هەیە؟

– گرنگترین تایبەتمەندی چ نە یێن کو بیرهاتنان وەک جۆرەکێ سەربەخۆ ژ جۆرێن دی یێن نڤیسینێ

جودادکەن؟

– ئەرێ تایبەتمەندییێن هونەرییێن بیرهاتنان د پەرتووکا "ل سەر ڕێبازا پێشمەرگەیی" دا ڕەنگڤەدایە و ئیحسان ئامێدی چاوا شیایە ناسنامەیا کەسایەتی و نەتەوەیی د دەقێ خۆدا تێکەل و بەرجەستە بکەت؟

ئەڤ ڤەکۆلینە ژبلی پوختە و ئەنجام و لیستا ژێدەران ژ دوو پشکان پێکدهێت، پشکا یەکێ ژ ئەڤان سەرە بابەتان پێکدهێت، ئەوژی چەمکێ بیرهاتنان، پێناسەیێن بیرهاتنان، بیرهاتن د ناڤبەرا مێژوو و ئەدەبیدا، بیروبۆچوون ل دۆر بیرهاتنان و تایبەتمەندییێن بیرهاتنان، پشکا دووێ یا ئەڤێ ڤەکۆلینێ، وەکو چوارچووڤەکێ پراکتیکی، ڕاوەستییانە ل سەر بیرهاتن و تایبەتمەندییێن بیرهاتنان د پەرتووکا (ل سەر ڕێبازا پێشمەرگەیی) یا (ئیحسان ئامێدیدا).

ڤەکۆلینێن پێشتر

ڤەکۆلەرێن کورد چەند ڤەکۆلین دەربارەی (بیرهاتنان) نڤیسینە، بەلێ ب کویراتی نەچووینە د ناڤ ئەڤێ بابەتیدا، بەلکو ب کورتی ل سەر ئاخفتینە، ئانکو هەر یەکێ تەکەز ل سەر هندەک لایەنێن ئەڤێ جۆری کرییە، و ژ کوژیێ خۆ یێ دیتنێ، شرۆڤەکرن بۆ کرییە.

(یاداشتنووسین لە باشووری کوردستان و ڕۆڵی لە نووسینەوەی مێژووی کورددا ١٩١٤–١٩٩١)ێ، ئەوا ژ لایێ ڤەکۆلەر (عادل صدیق علی) ڤە بۆ (زانکۆیا سلێمانیێ)وەک پێدڤییەک بۆ وەرگرتنا باوەرناما (دکتۆرایا فەلسەفە)، ل ساڵا (٢٠٢٤) ێ هاتییە پێشکێشکرن، ئەڤ نامە ژ چوار بەشان دگەل ئەنجام و لیستا ژێدەران و پۆختە ب هەردوو زمانێن (عەرەبی و ئنگلیزی) پێکهاتییە، بەشێ یەکێ یێ تەرخانکرییە ب بەحسکرنا یاداشتنامە و جهێ ئەوێ دناڤ نڤیسینێن مێژوویێدا، بەشێ دووێ ل دۆر سەرهلدانا یاداشتنامە و بیرهاتنایە ل باشووریێ کوردستانێ، بەشێ سییێ یێ تایبەتە ب بەحسکرن و بەرچاڤکرنا تایبەتمەندیێن یاداشتنامەیان، بەشێ چوارێ و یێ دوماهییا ئەڤێ تێزێ یێ گرێدایە ب بەحسکرنا هندەک تایبەتمەندیێن بیرهاتنان دگەل دیارکرنا ناڤەرۆکا بیرهاتنان و خالێن لاوازیێن یاداشت و بیرهاتنان، ژ هەژی ئاماژەپێکرنییە کو دئەڤێ تێزێدا پتر گرنگی ب چوارچووڤێ تیۆریێ بابەتی هاتییە دان، دگەل گرنگی دان و پتر ڕاوەستیان ل دۆر بابەتێ یاداشتنامەیان ژ گرنگیدان و بەحسکرنا بابەتێ بیرهاتنان، ئانکو ئەم دشێین بێژین کو لایەنێ مێژوویی پتر هاتییە بەحسکرن ژ کو گرنگی ب بیرهاتنان بهێتە دان و نموونە ل دۆر ئەڤێ جۆری بهێنە بەرچاڤکرن و پراکتیزەکرن، ب کورتی هەبوونا چوارچووڤێ پراکتیکی هیبوونا خۆ د ئەڤێ تێزێدا نەبوویە.

ڤەکۆلینا (بیرەوەری و یاداشت پێناسە، تایبەتمەندی و جۆرەکانی)، ئەوا ژ لایێ هەردووک ڤەکۆلەران (ئەوژی ئازاد ئەبوبەکر، سۆزان کەریم مستەفا)ڤە، ل ساڵا (٢٠٢٤)ێ دگۆڤارا زانستی یا (زانکۆیا جیهان– سلێمانی)دا ل پەربەندا (٨)ێ ژمارا (٢)دا هاتییە بەلاڤکرن، ئەڤ ڤەکۆلینە ژ دوو بەشێن سەرەکی پێکهاتییە، ئەوژی (بیرهاتن و یاداشت)، د هەر بەشەکیدا پێناسە، تایبەتمەندی و گرنگییا تایبەت یا هەر ئێک ژ ئەڤان جۆران هاتییە بەحسکرن و ل دویڤدا جوداهی دناڤبەرا ئەواندا هاتییە بەرچاڤکرن، دگەل بەرچاڤکرنا ئەنجام و لیستا ژێدەران و پۆختە ب هەردوو زمانێن (عەرەبی و ئنگلیزی)، د ئەڤێ ڤەکۆلینێدا پتر گرنگی و تەکەز ل سەر لایەنێ تیۆریێ ئەڤان جۆران هاتییە کرن، ئانکو ڤەکۆلەران چ تێکست نەهینانە و ئەو تایبەتمەندییە ل سەر

پراکتیک کرییتە؛ داکو پتر بۆ مە ئەڤ جۆرە هاتبانە ڕوونکرن و بەرچاڤکرن، ئانکو لایەنێ پراکتیکی د ئەڤێ ڤەکۆلینێدا ژی هەبوونا خۆ نەبوویە.

ڤەکۆلینا (ڕۆڵی کوردی بەغدا لە نووسینەوەی یاداشت و بیرەوەری لە نێوان ساڵانی ١٩٩١- ٢٠٠٣)ێ، ئەوا ژ لایێ هەردوو ڤەکۆلەران (شاخەوان عبدالله صابر، شوان ئەحمەد باپیر)ڤە ، ل ساڵا (٢٠٢٤)ێ، ل گۆڤارا زانستییا (زانکۆیا ڕاپەڕین)، ل پەربەندا (١١)ێ ژمارا (٣)دا هاتییە بەلاڤکرن، ئەڤ ڤەکۆلینە ژ سێ تەوەران دگەل ئەنجام و لیستا ژێدەران و پۆختە ب هەردوو زمانێن (عەرەبی و ئنگلیزی) پێکهاتییە، تەوەرێ یەکێ یێ ئەڤێ ڤەکۆلینێ یێ تایبەتە ل دۆر بەحسکرنا هەر یەک ژ چەمکێن (ژیاننامە، ژیاننامەیا خودی، بیرهاتن، یاداشت و گەشتنامە)، تەوەرێ دوویێ تایبەتە ب بەحسکرن و بەرچاڤکرنا پێگەهێ کوردان و ژیانا ئەوان ل باژێرێ بەغدا ل ئەوی دەمی، تەوەرێ سییێ یێ تایبەتە ب بەحسکرنا ئەوان کەسایەتیێن کورد کو بیرهاتن و یاداشتێن خۆ نڤیسینە دەمێ کو د ئاکنجی ل باژێرێ بەغدا کو نڤیسەری ئاماژە ب چەندین کەسایەتییان دایە بێ کو ئاماژێ ب تێکستێن ئەوان بکەت کانێ ب چ شێوە بیرهاتنێن خۆ نڤیسینە، ئانکو د ئەڤێ ڤەکۆلینێدا پتر تەکەزێ ل سەر لایەنێ تیۆری هاتییەکرن ژ گرنگی دان ب لایەنێ پراکتیکی، چونکی چ نموونە ل دۆر یاداشت یان ژی بیرهاتنان نەهاتیینە بەرچاڤکرن، ب تنێ ڤەکۆلەری ئاماژە ب هندێ دایە، کو د پاشەرۆژێدا تێکستێن ئەڤان کەسان دێ بنە ژێدەرێن مێژوویێن گرنگ و مفا دێ ژێ هێتە وەرگرتن، بێ ئاماژەدان یان بەرچاڤکرنا ناڤەرۆکا ئەوان تێکستان.

ڤەکۆلینا مە ژ ئەڤان ڤەکۆلینێن مە بەحسکرین یا جۆدایە، چونکی ژ دوو بەشان پێکدهێت، بەشەک (چوارچووڤێ تیۆری)یە ل دۆر بیرهاتنان، و بەشێ دوویێ (چوارچووڤێ پراکتیکی)یە، کو مە هەوڵدایە تایبەتمەندیێن بیرهاتنان ل سەر پەرتووکەکا تایبەت ل دۆر بیرهاتنان پراکتیزە بکەین و ئەوان تایبەتمەندیێن مە ل بەشێ یەکێدا بەحسکرین د میانا هینانا هندەک تێکستان ژ ئەڤێ پەرتووکێ بەرجەستە بکەین، ئانکو تێکست ل دویڤ تایبەتمەندییان هاتینە دیارکرن و بەحسکرن، هەردیسان لایەنێ پراکتیکیێ کارێ مە و ئەوان ژ یەکجودایە؛ چونکی ئەو تێکستێن مە هەلبژارتین جۆدانە ژ ئەوان تێکستێن ئەوان کارێ خۆ ل سەرکرین.

١. پشکا ئێکێ: بیرهاتن (چوارچووڤێ تیۆری).

١. ١. چەمکێ بیرهاتنان:

هەر ژانرەکێ ئەدەبی ل ژێر زاراڤەکێ دەستنیشانکری تێگەهێ خۆ دگەهینیت، لێ ل دویڤ ئاستێ هزری و ڕەوشەنبیری و تێگەهشتنا کەسێن هەر کۆمەلگەهەکێ و بۆرینا ڤۆناغێن ژیانێ گوهۆڕین ب سەر ئەوی زاراڤیدا دهێن.

ناڤێ بیرهاتنان ل دەستپێکا سەدێ پازدێ ل دەمێ وەکو تومارەکا نڤیسی یان تێبینییان تشت بهێتە پاراستن و ل بەرچاڤ وەرگرتن بکارهاتییە. (د بنەڕەت دا ئەڤ چەمکە ژ پەیڤا لاتینی (Memo-ria)، هاتییە، ئەوا ب واتایا بیرهینان دهێت). (Hagi-ography. Merriam-webster, 2023). د زمانێ فەرەنسی دا بەرامبەر ئەڤی چەمکی پەیڤا (Me-moria) دهێت ئەو ژی ئاماژەیە بۆ پەیڤا بیردانک، (بنەرەتێ ئەڤێ پەیڤێ ژ پەیڤا (Memoria) هاتییە وەرگرتن، کو د ساڵا (١٠٥٠ز) هاتییە د ناڤ زمانێ فەرەنسیدا، ب واتایا تۆمارکرنا کۆمەکا بیرهاتنێن کۆمکریێن کەسەکی دهێن). (Etymology Dic-tionary, 2018: 404).

د زمانـێ ئینگلیزیدا چـەمکـێ (Memoire) بکاردهێت، کو ژێدەرێ ئەڤێ پەیڤێ ژ پەیڤا (-Mem oire)ێ یا فەرەنسی هاتییە وەرگرتن، ب واتایا (بیرهینان یان تۆمارا نڤیسینێ) دهێت.(Oxford Dictionary, 2010: 496). ل دەستپێکا چەرخێ (١٥)ێ ئەڤ چەمکە ڕەنگڤەدانا پاراستنا بیرهاتنێن گرنگ و بەڵگەنامەکرنا ئەوان بوویە ب شێوەیەکێ نڤیسکی. بنیاتێ پەیڤا بیرهاتن د زمانێ عەرەبیدا، پەیڤا بیرهاتن ژ ڕەگێ پەیڤا عەرەبی (ذکر) هاتییە وەرگـرتـن، کـو ل بـەرامـبـەردا پـەیـڤا (مـذكـرات) بکاردهێت (فتحی ١٩٨٦: ٤٥١)، ب واتایا بیرهینان ل تشتەکێ، کو د دەمێ بوریدا هەبوو یان ژێ د دەمێ بوریدا ڕویدایە، پەیڤەکە دەربڕینێ ژ تشتێ کەڤن دکەت یێ کو هاتیە تۆمارکرن، داکو نەهێتە ژبیرکرن، د ئەڤێ فەرهەنگێدا بیرهاتن وەکو ڕێکەکا گرنگە بۆ بەڵگەنامەکرنا ئەزموونێن کەسایەتی و ڕویدانان، داکو ل دویڤدا مفا ژێ بهێتە ورەگرتن. سـەبـارەت چەمکێ بیرهاتن د زمانێ فارسیدا ل بەرامبەرێ ئەڤێ چەمکی پەیڤێن ((خاطرات، یاداشت ، سرگزشته، شرح حال، خاطره و مذكره)) دهێن (شدن، ١٣٨٣: ١٣).

هـەروەسـا د زمانێ تورکیدا ل بەرامبەر پەیڤا بیرهاتن چەمکێن (hatırat, anılar, günlük) بکاردهێن (حقي ٢٠٠٥: ٢٢٥). ئاماژەنە بۆ کۆمکرن و نڤێسینا تشتان د شێوەیێ بیرهاتنێن نڤێسی و ڕەنگڤەدانا گرنگیا تومارکرنا هەمی ڕویدانانـدا. سـەبـارەت زمـانـێ کـوردی بـەرامـبـەرێ چەمکێ بیرهاتن گەلەک چەمک بکاردهێن بۆ نموونە، د فەرهەنگا قازیدا چەمکێن (بیرخستوک، بیرانین، یـاداشـت) بکارهاتینە (قـازی ٢٠٠٥: ٣٥). بەلێ د فەرهەنگا سپیریزدا چەمکێن (بیرهاتن، بیرکرن) ئاماژە پێهاتیەدان (دوسکی ٢٠٠٩: ٥٦). دیسان د فەرهەنگا شێخانیدا، چەمکێن (بیرهاتن، یادەوەری) هاتینە (شێخانی ٢٠٠٩: ٤٧٦). کو ب واتایا ئەو ڕویدانێن ب سەرێ مرۆڤی هاتین دهێت. د زمانێ کوردیدا هێشتا ب شێوەیەکێ زانستی کار ل سەر ئەڤێ بابەتی وەکو چەمک نەهاتییەکرن، بۆ ئەڤێ فۆرمی گەلەک چەمک بکارهاتینە وەک، (یادەوەری – بیرهاتن – سەرگۆزەشتە و.... هتد). (ئەحمەد ٢٠٠٧: ٢٠٠) ، بەلێ ژ هەمیان زێدەتر چەمکێن (بیرهاتن و بیرەوەری) بکاردهێن.

هـەژێ گۆتنێ یە گەلەک جـاران دگـەل هەبوونا زاراڤـەیـێـن نـاڤـبـری، هـنـدەک ژ نڤیسـەران یـان ژ ئەگەرێ کێم شارەزابوون د پرەنسیب و سرۆشتێ ناڤەرۆکا هەر یەک ژ چەمکێن (بیرهاتن – دانپێدان – ڕۆژانە و ژیاننامە)دا، ل جهێ یەکتر بکارهینایە، یان ژێ دهێتە تێبینیکرن، کو هندەک جاران بێ نڤیسەر یەک ژ ئەڤان چەمکان بکاربینیت، ب تنێ ناڤەک یان گرێیەکا ناڤی ل دویڤ واتایا و تێگەهێ گشتییێ ژیانا خۆ و ل دویڤ حەزا خۆ هەڵدبژێریت.

١. ٢. پێناسەیێن بیرهاتنان:

سـەبـارەت پێناسەکرنا بیرهاتنان وەکـو هەر فۆرمەکێ ئەدەبی بیروبۆچوونێن ژێکجۆدا هەنە، لـەورا پێناسـەکرن هەتا ڕادەیەکێ ئەوی بابەتی د ناڤ چەند پەیڤاندا سنۆردار دکەت ، ژ لایەکێ ڤە ژیان بەردەوام د گۆهرینێدایە. ئەڤ بابەتێن ئەدەبی ژێ، کو دەربڕینێ ژ ژیانا مرۆڤایەتیێ دکـەن ژ ئەڤان گۆهرینان د بێبەهر نینن. ب ئەڤێ ڕەنگی هەر پێناسـەیەک هەلگرا دید و بۆچوونێن تایبەتە، هەر وەکو د فەرهەنگا ئوقیانووسدا هاتییە؛ "بیرهاتن بریتییە ژ تۆمارکرنا مرۆڤی یا ئەوان ڕویدانێن د ژیانا کەسیدا ڕویددەن، سرۆشتەکێ کەسایەتی هەیە، ب ڕۆهن و ئاشکرایی دیتنا نڤیسەری بەرچاڤدکەت."

(الفيروزابادی ٢٠٠٨: ٣٠٢)، ئانکو بیرهاتن پێکدهێت ژ کۆمەکا ڕویدانان ئەوێن ب سەرێ مرۆڤی دهێن ، نڤیسەرێ ئەوانژی ب ئاشکەراهی بەحس ل ئەوان ڕویدانان دکەت. قوتابخانا ڕۆمانسی ب ئەڤی شێوەیی پێناسەکرییە: "بیرهاتن دەربرینە ژ بابەتێ گرێدایی هەست و سۆزان، کو نوینەراتییا گەشتەکا ناڤخۆیی دکەن بۆ نڤیسەری، دگەل دیکۆمێنتکرنا ئەزموون و سەربۆرا مرۆڤی د گەل جیهان و دگەل خۆدا." (الشيب ٢٠٠٦: ١٢).

ب گۆتنەکا ڕۆهنتر، بیرهاتن سەرەڕای شووناسا ئەوێ یا جێگیر کو دیکۆمێنتکرنا ئەزموون و سەربۆرێن ژیانا نڤیسەری یا ڤالا نینە ژ هەست و سۆز و هەڵچوونێن دەروونی. هەروەسا (جان جاک ڕۆسۆ)، ل دۆر بیرهاتنان دبێژیت: "بیرهاتن بەحسکرن و دیارکرنا ژیانا ڤەشارتییا مرۆڤییە بێ ڤەشارتن، نڤیسەر بۆچوون و دیدەیێن خۆ ددەتە دیارکرن." (ڕۆسۆ ٢٠٠٧: ١٩). ل دویڤ ئەڤێ پێناسەیێ ئانکو بیرهاتن ڤەگێڕانا نڤیسەرییە ل دۆر ئەوان دیدە و بۆیەرێن ئەو تێدا بەشداربووی یان ژی دیدەڤان بوویە ل سەر ئەوان ڕویدانان، دیسا هاتییە گۆتن، "بیرهاتن ئامرازە بۆ دەربرین ژ خۆ ، هاریکارییا کەسی دکەت بۆ پێداچوون و هەلسەنگاندنا ژیانا خۆ و ڕویدانان." (زيتوني ٢٠٠٢: ١٤٦).

بیرهاتن فۆرمەکە هاریکارییا تاکە کەسی دکەت، کو گرنگییێ بدەتە بیاڤێ چالاک د ژیانا خۆ دا، و مفایی ژ ئەوان ڕویدان و سەربۆران بینیت ئەوێن ژیانا ئەویدا ڕویداین. "بیرهاتن بریتییە ژ دەقێن کەسایەتی بۆ دیکیۆمێنتکرنا ژیانا مرۆڤی دهێنە نڤێسین، گەلەک جاران ژی ڕەنگڤەدانا جڤاکی و سیاسینەژی." (الشاوي ٢٠٠٠: ٩٩).

بیرهاتن ڕووبەرەکە بۆ تومارکرنا هەردوو ڕەهەندێن تاک و کۆمێن جڤاکی، بگرە ژ ژیانا نڤیسەری هەتا تاکێن دیتر کو ژ ڕوویێ جڤاکی و سیاسی تێدا جهـ دگرن. ئینسیکلوپیدییا ئەدەبییاتا ئەورووپی دەربارەی بیرهاتنان دبێژیت: "بیرهاتن بریتینە ژ ئەوان نڤێسینێن کەسایەتی، ئەوێن ژیان و ئەزموونا جڤاکی تێدا دهێنە تومارکرن و بەلگاندن." (عبدالنور ١٩٧٩: ٢٤٦).

بیرهاتن ڤەگێڕانا ئەوان بۆیەرانە یێن د ژیانا نڤیسەریدا ڕویداین. د پێناسەکا دیکەدا هاتییە "بیرهاتن بریتییە ژ تۆمارکرنا نەفەرمییا ڕویدانێن تایبەت ب کەسایەتییا کەسەکی ڤە و ڕەنگە بۆ بەلاڤکرنێ نەبن، کو تێدا مرۆڤ هزر و هەست و ڕویدانان توماردکەت و هەر ژ ئەزموونا ئەوی یا تاکەکەسینە." (التونجي ٢٠٠٩: ٧٧٧). دیسان بیرهاتن ڤەگێڕانا ئەوان ڕویدانایە ئەوێن کو د میانا ژیانا نڤیسەریدا ڕویداین ب گرنگیدان و ئاماژەکرن ب هەمی کریار و بۆیەرێن مێژوویێن نڤیسەر تێدا بەشدار، یان دیدەڤان یان ژی ژ کەسێن هەڤچەرخێ خۆ گوهلێبووی و کارتێکرن د پیڤاژوویا ژیانا ئەویدا کرین (عبدالنور ١٩٧٩، ٢٤٦). نڤیسەرێ بیرهاتنان زێدەتر گرنگییێ ب هەبوونا خۆ یا خودێ (زاتی) ڤە ددەت ."بیرهاتن نڤیسینا ئەوان ڕویدانایە ئەوێن ب شێوەیەکێ سەرەکی ڕۆل و ئەرکێ نڤیسەری یان خودانێ بیرهاتنێ د قۆناغەکا دیارکری ژ ژیانێ نیشانددەت. پەیوەندی ب ڕۆل و بۆچوون و کریارێن نڤیسەری ڤە هەیە" (شرف ١٩٩٢، ٤٤). زانایێ دەروونناس (کارل جزر) دبێژیت: "هەر بونەوەرەکێ زیندی هەوەسەکا بنەڕەتی هەیە د هندوریدا هەولا سەلماندنا هەبوونا خۆ وپاراستنا کەسایەتییا خۆ ددەت." (شلتز ١٩٨٣: ٢٦١). یانژی بۆ مەرەما هندێ کو خواندەڤان مفایێ ژ ئەزموونێن ئەوی وەربگریت. د پێناسەیەکا دیکە دا ل بارەی بیرهاتنان، "بیرهاتن

نڤیسینەکا کەسییە، کو ب شێوەیەکی سەرەکی ژ لایێ نڤیسەری ڤە دهێتە نڤیسین، بۆ هندێ کو ل داهاتیدا ب ئەوان بیرهینانان سەرکەڤتنەکا دیارکری ب دەستڤەبینیت." (کمری ١٣٨٣: ٥٧). نڤیسەر هەوڵددەت ئەو ڕویدان و تشتێن ب چاڤێن خۆ دیتین یان پشکداری تێدا کری ل بیرا خۆ بینتەڤە، داکو بشێت ڤەگۆهێزیتە کەسانێن دیکە و بکەتە تۆمارەک کو هەردەم ل بیرا ئەوان بیت. ژ شرۆڤەکرنا ئەڤان پێناسەیان ب پشت بەستن ب ژێدەر و بۆچوونێن خۆ دشێین ئەڤان خالان دەستنیشان بکەین:

أ- بیرهاتن نڤێسینا ڕویدانێن بورینە، کو نڤیسەر د گەلدا ژیایە، بابەت و ناڤەرۆکا ئەوان پێکهاتەکە ژ بەحسکرنا خەلکێن دیتر و ڤەگێرانا ڕویدان و بۆیەران.

ب- نڤیسەرێ بیرهاتنان، نڤیسەرێ ڕویدانەکێ یان بۆیەرەکێیە، کو د دەمەکێ دیارکریدا د ژیانا نڤیسەریدا ڕویداینە، ناڤەرۆکا ئەوێ ل دۆر کریار و دیتنێن نڤیسەرینە ل سەر ڕویدانان ب شێوەیەکێ ڕوون و دیار.

ج- بیرهاتن ل سەر بنەمایێ بیرهاتنێن نڤیسەری دهێنە داڕشتن و بەرهەڤکرن.

١-٣ بیرهاتن د ناڤبەرا ئەدەب و مێژوویێدا:

ب شێوەیەکێ گشتی هەمی چالاکیێن مرۆڤایەتی، ئەدەب، مێژوو، هونەر و داهێنانێن هونەری، سەرەڕای هندێ هەر یەک ژ ئەوان مەودا و سنۆر و تایبەتمەندیێن خۆ هەنە، لێ هەر دیسان پەیوەندی و پێکڤەگرێدانەک ژێ د ناڤبەرا ئەوان دا هەیە، چونکی تەوەرێ سەرەکیێ پێرابوونا ئەڤان چالاکییان هەر مرۆڤە، ل هەر بیاڤەکێ ئامرازەکێ دەربڕینێ بکاردهینیت. مێژوو ژ ڕویدان و ئەزموونێن بۆری یێن مرۆڤی پێکدهێت، یان ژی تۆمارا ڕویدانێن بۆرینە، دەستپێکا ئەوێ ژ نڤێسینا ڕویدانان ژ لایێ مێژوونڤێسی ڤە دەستپێدکەن. ((مێژوو تەنها ئەو کۆمەلە ڕووداوە نین، کە ڕۆژێک لە ڕۆژان، لە کات و سەردەمێکی دیاریکراو دا، ڕوویانداوە و لە ڕابردوودا دەژین، بەلکو مێژوو بەهوی ئەو ئەزموون و پەند و ئەنجامانەی لەگەڵ خۆیدا هەڵیگرتوون، دەتوانێت لە ئێستاشدا بەردەوام بێت لە ڕێگەیی خۆێندنەوەی ورد و ڕەخنەگرانەوە دەتوانرێت مێژوو بکرێتە دەنگ، تا واتایی نوێ بە خۆی بدات، تەنانەت بنەمایی پێناسەیەک بۆ ئێستامان دابنێت)). (عززەت ٢٠٠٨، ٥-٦). تا ڕادەیەک زۆر ب ڕێکا بەرهەمێن مێژوویی ڕویدان و ئەزموونێن دەمێ بۆری هاتینە پاراستن. مێژوونڤێس بیرهاتنان وەک ژێدەرەکێ گرنگێ مێژوویی ددەنە خویاکرن. "بیرەوەرییەکان وەک سەرچاوەیەکی مێژوویی مامەڵەیان لەگەڵ دەکرێت و پشت بە زانیارییەکانیان دەبەسترێت، بە تایبەت ئەو بیرەوەرییانە نووسەرەکەی کارەکتەرێکی دیاری ناو ڕووداوەکانە و تا ڕادەیەک بە دیدگایەکی دوور لە لایەنگیری، بیرەوەرییەکانی نووسیوەتەوە." (عومەر ٢٠٢٠: ٤١٠). ئەڤ جۆرێ نڤێسینێ ڕێکێ ددەتە نڤیسەری ئەزموونێن خۆ یێن کەسی ب شێوەیەکێ هەستیار و تایبەت دەرببڕیت، د هەمان دەم دا ڕویدانێن گرنگ یێن مێژوویی تومار بکەت. ب ڕێکا بیرهاتنان، نڤیسەر دشێن ئەزموون، هزر و هەستێن خۆ ب ڕێکەکێ کو دیتنا ئەوی یا جیهانێ نیشانبدەت ڤەدگۆهێزیت، د هەمان دەمداژی، ئەڤ نڤێسینە دبنە ژێدەرەکێ بهادار بۆ مێژوونڤێسان داکو ڕویدانان ژ دیتنەکا کەسی تێبگەهن (الاسدی ٢٠٢٣: ٦٤١). بیرهاتن وەک پرەکێنە دناڤبەرا ئەزموونا تاکەکەسی و مێژوویا گشتیدا، ئانکو تێکستێن د هەر دوو بوارێن ئەدەب و مێژوویێدا ب ڕەنگەکێ تەمام دەولەمەند دبیت. ((نڤیسەر د بیرهاتناندا یێ ئازادە

دبکارهینانا تەکنیکێن ڤەگێرانێ یێن جۆراو جۆردا، وەک سالۆخدانا هویر، هزرا کەسی و کارلێکرنا دگەل خۆ، بیرهاتن تشتەکێ پتر ژ تۆمارکرنا ڕویدانانە. ئەو دبیتە کارەکێ ئەدەبی کو کارلێکرنێن ناڤخۆیی یێن نڤیسەری دگەل ژیانا ئەوی دەردبڕیت و ڕێکێ ددەت کو ئەزموونا ئەوی یا کەسایەتی ببیتە تێکستەکێ خودان بهایەکێ ئەدەبی)). (عرب ٢٠٢٤: ٢).

بیرهاتن نە بتنێ دەربڕینا ئەزموونا تاکەکەسینە، بەلکو دشێن ڕۆلەکێ گرنگ د دروستکرنا ناسنامەیا کەلتووری و گشتیدا بگێڕن، ئەو ژی ب ڕێکا تۆمارکرنا ئەزموونێن تاکەکەسان د دەمێن مێژوویێن تایبەتدا. مێژوونڤیس ل بیرهاتنان وەک ژێدەرەکێ مێژوویی دنێڕن، کو دیتنێن تایبەت ل بارەی ڕویدانێن مێژوویی ژ دیتنا کەسێن، کو د ئەوان ڕویداناندا ژیاین پێشکێش دکەن. ئەڤ بەڵگە نامەیێن کەسی ڕێکێ ددەنە مێژوونڤیسان بگەهنە هویرکارییێن، کو دبیت د ژێدەرێن مێژوویی یێن فەرمیدا نەبن، وەک بەڵگەنامێن حکومی یان ڕاپورتێن ڕۆژنامەڤانی. بیرهاتن هویرکارییان، کارلێکرنێن کەسی و هەستێن کو گاریگەرییا ڕویدانێن مێژوویی ل سەر مرۆڤان نیشانددەن بەرچاڤ دکەن، بۆ نموونە بیرهاتنێن سەربازان د دەمێ شەڕاندا، دیتنێن بهادار ل بارەی ئەزموونێن ئەوان یێن کەسی، ترس و هیڤیێن ئەوان د دەمێ ململانێدا دیار دکەن، کو بهایەکێ مێژوویی سەبارەت ئەڤان تێکستان تۆمار دکەن. (زراری ٢٠٢٠: ١٤).

بیرهاتن لایەنێ کەسییێ کویر و لایەنێ مێژوویی یێ بەرفرەهـ پێکڤە گرێددەن. ((کەرەستە و دەستەواژێکی گرنگی نووسینەوەی مێژوو، یاداشت و بیرەوەرییە، بە تایبەت ئەوانەی لە ناو ڕووداوەکاندا ژیاون، یان لە نزیکەوە ئاگاداری بوون. کەواتە نووسینەوەی یاداشت و بیرەوەری شتێک نییە کەس پێویستی بە بەڵگە هێنانەوە لە سەر بایەخ و نرخی هەبێت. دانان بە بایەخی یاداشت و بیرەوەری وەک یەکێک لە کەرەستە سەرەکییەکانی نووسینەوەی مێژوو بەم دواییانە زۆر زیادی کردووە. مێژوو نووسان و زانایانی ئەدەبیش بە ئەندازەیەکی زۆر ئـارەزووی کۆکردنەوە و خوێندنەوەی ئەم بەرهەمەیان کردووە، چونکە تێڕوانینێک بۆ هەموو دەنگەکان و ئەزموونی ئەو کەسانەی بە زۆری لە تۆماری مێژوویی بێ بەشن)) (علی، ٢٠٢٤: ٤٨).

د سەد سالێن دوماهییدا، بیرهاتن بوونە ئامرازەک بۆ دنیابینین و تێهزرینا کەسی و ڕەخنەیا جڤاکی، نڤیسەر بۆ ڤەکۆلینا کێشەیێن کەسی و فەلسەفی ب ڕێکا کارلێکا دگەل خواندەڤانێن خۆ بکاردهینن (غریبی، ٢٠١٩: ١٠٥). ئەڤ دەقە ڕێکێ ددەنە مێژوونڤیسان تێبگەهن کانێ چەوا ڕویدانێن مەزن کارتێکرن ل سەر ژیانا تاکەکەسان کرییە و ژەوا ئەڤ کەسە دگەل جیهانا دەوروبەردا کارڤەدان کرینە (قادرە ٢٠١٧: ٨٢).

بیرهاتن د بەرچاڤکرنا وێنەیەکێ بەرفرەهتر یێ مێژوویيدا پشکدار دبن، نە بتنێ ڕویدانان تۆمار دکەن، بەلکو ئەزموونا مرۆڤایەتیێ ب هەمی ئالۆزیێن ئەوێ ڤە نیشانددەن.

٤-١ بیروبۆچوون ل دۆر بیرهاتنان:

بیرهاتن جۆرەکێ نڤیسینێ یێ ڤەکرییە، بنیاتەکێ دیارکری نینە، هەر نڤیسەرەکی ژی شێوازێ خۆیێ تایبەت هەیە، لەوڕا ژی بیروبۆچوونێن جۆدا دەربارەی ئەڤێ فۆرمێ هاتینە گۆتن. بۆ نموونە جان جاک ڕۆسو دەربارەی بیرهاتنان دبێژیت: "بیرەوەری وەکو ڕێگایەکێ ڕاستەوخۆیە لە بۆ دەربڕینی هەست و سوزەکانە." (روسۆ ٢٠٠٧: ٧٤) .

دیسا ل دویڤ بۆچوونا ڤرجینیا وولفێ، بیرهاتن رەنگڤەدانا ژیانا ڕاستەقینەیا نڤیسەرییە ، و ڕێکەکە بۆ دەربرینا بیر و بۆچوونان ژبۆ کەسێن بەرامبەر (عویز ٢٠١٧: ١٦). د ئێک ژگۆتارێن خۆدا ئەوێ ئاماژە ب بیرهاتنان دایە کو مینا پەنجەرەکێنە بۆ دیتنا ناخ و دەروونێ ئەو کەسێ دنڤیسیت.

هەروەسا نڤیسەرێ ڕووسی لیۆ تولستۆی سەبارەت بیرهاتنان دبێژیت: بیرهاتن مینا ئامرازەکێنە بۆ تێگەهشتن ل کەسایەتییا مرۆڤی کوب دەربازبوونا دەمی دیاردبیت (القواسمە، ٢٠٢١: ٣).

فرانز کافکا نڤیسەرێ چیکی ل دۆر بیرهاتنان دبێژیت: بیرهاتن وەکو ڕێکەکێنە بۆ هزرکرن د ڕویداناندا و دیتنا هزرێن کەسانێن دیتر، بیرهاتن ڕێکخوشکەرە مرۆڤ بچیتە دناڤ ڕویداناندا و ب هویری شرۆڤەبکەت و ژ ڕوانگەهاگا دووم درێژڤە هزر د گەشەکرنا ژیانێدا بکەت (لطیف و جاسم ٢٠٢٣: ٥٦).

نڤیسەرێ عەرەب تەها حوسێن د بۆچوونا خۆدا دبێژیت: بیرهاتن نە بتنێ وەکو ڕێکەکێ بۆ تومارکرنا ڕویدانێت ژیانێنە، بەلکو ڕێکەکە بۆ تێگەهشتنا ناخ و جڤاکی. (البادری ٢٠٠٥: ١٦٥).

د.عەبدولعزیز شەرەف د پەرتوکا خۆدا (أدب السیرة الذاتیة) دا، دەربارەی بیرهاتنان گۆتییە؛ بیرهاتن ئەو جۆرێ ئەدەبیە ئەوێ کو ڕێژەیەکا مەزن ژ جڤاکی ددەتە دیارکرن، ب ڕێکا بابەتێ بیرهاتنێڤە و کێم بەحس ل نڤیسەری ب خو دکەت (شرف ١٩٩٢: ٤٦).

"مەبەست لە یادەوەری توانستی هەڵگرتنی ڕوداوو و لەگەڵ زانیارییەکان و پاشان گەراندنەوە لەکاتی پێویستدا دەگەڕێتەوە." (رەحیم٢٠٢٠: ٥٣٩).

هەردیسا لوسیان بلاجا دبێژیت: بیرهاتن مینا خانییێ شوویشەیە بۆ خۆشییا چوویی (یوسف ٢٠٢٥: ٣٨).

١. ٥. تایبەتمەندیێن بیرهاتنان:

١. ٥. ١. ڕاستگۆیی و نێزیکاتی:

بیرهاتن ڕێکێ ددەنە خواندەڤانان کو ب شێوەیەکێ کویر پەیوەندیێ دروست بکەن. بۆ نموونە، د "کۆچکا شویشەیی" دا، جیانێت والز زارۆکینیا خۆ یا تێکچوویی ب ڕاستگۆییەکا سەیر ڤەدگێریت، سەرەرای بابەتێن ب ئازار و ئێش یێن تژی ژ هەژاری و بەلەنگازیێ. ڕاستگۆییا ئەوێ هاریکارییا خواندەڤانان دکەت کو نێزیکی ئەوێ ببن، نە بتنێ ڕویدانان، بەلێ هەروەسا ڕەوشێن دەروونی یێن کو کارتێکرن ل سەر ژیانا ئەوێ کرین تێبگەهن (Morris 2021, 49). ئەڤ بۆچوونە جەختێ ل تایبەتمەندییا ڕاستگۆیێ دکەت، بیرهاتن گرنگیەکا مەزن ددەنە ڕەهەندێ ڕاستییێ، چونکی ئارمانجا ئەوان پێشکێشکرنا ئەزموون و هەستێن کەسییە ب دروستی.

١. ٥. ٢. تومارکرنا ڕویدانێن دیرۆکی:

بیرهاتن دشێن ببنە تومارێن کەسی یێن دیرۆکێ و دیتنەکا تایبەت و کەسی سەبارەت ڕویدانان پێشکێش بکەن یا کو دبیت د پەرتوکێن قوتابخانەیان یان ڕاپۆرتێن نوچەیاندا نەهێتە دیتن. بۆ نموونە، "شەڤ" یا ئێلی ویزێل هەم بیرهاتنەکا کەسییە و هەمژی چیرۆکەکا دیرۆکییە دەربارەی ئەزموونێن ئەوی د کەمپێن نازیاندا. (Hearman 2009, 22-23). ئەڤ چیرۆکێن کەسی دیتنەکا جۆدا یا دەمێن گرنگ پێشکێش دکەن، دیسا تێگەهشتنا مە یا ڕویدانێن دیرۆکی دەولەمەندتر دکەن.

١. ٥. ٣. پاراستن و ڕاگرتنا کولتووری:

بیرهاتن گەلەک جاران کولتوور و کەلەپورێ مللەتان نیشان ددەن و دبنە ئامرازەک بۆ پاراستنا نەریت، بها، و تشتێن کو دبیت بهێنە ژبیرکرن. د "شەرڤانا ژن" دا، ماکسین هۆنگ کینگستن کەلتورێ خۆ یێ چینی-ئەمریکی دگەل چیرۆکێن کەسی تێکەل دکەت، و نیشانددەت کا چاوا کەلتورێ ئەوێ کارتێکرن ل سەر ناسنامەیا ئەوێ کریە. ئەڤ کریارا پاراستنێ گەلەک گرنگە، چونکی بیرهاتن ژێرییا کەڤناران و کارێ جڤاکێن بێدەنگکری دپارێزن و دبنە ئەگەر کو چیرۆکێن ئەوان ساخ بمینن. ب ڕێکا ئەڤان بەرهەمان، دیرۆکا کولتووری ساخ دمینیت، و نفشێن نوی دشێن خۆ ب ڕهێن ئەویڤە گرێدای بینن. (Rhezatama 2012, 86).

١. ٥. ٤. خۆدەربڕین:

ئێک ژ ئارمانجێن سەرەکی یێن بیرهاتنان پێشکێشکرنا دەرفەتکێیە بۆ خۆدەربڕینێ (د پەرتوکا "بۆخۆ، نڤێژێ بکە، حەزژێکرنێ بکە" دا، ئێلیزابێت گیلبەرت گەریانا خوە یا بەرەڤ خۆشیێ و واتایێ ب ڕێکا گەشت و تێهزرینێ دەردبڕیت.. (Pfeiffer 2001, 2) بیرهاتن گەلەک جاران دهێنە نڤێسین داکو نڤیسەر ژیانا خۆ، هزر، هەست، و ئەزموونێن خۆ ڤەکۆلیت. ئەڤ ڤەکۆلینە دشێت ببیتە چارەسەری و ڕێکێ ددەتە نڤیسەران کو ل بۆرییێ خۆ بنێرن.

١. ٥. ٥. ئیلهامبەخشی:

بیرهاتن دشێن ببنە ژێدەرێ ئیلهامبەخشیێ و خواندەڤانان هان بدەن کو ل سەر ئاستەنگ و زەحمەتیێن خۆ سەرکەڤن یان ل دویڤ خەونێن خۆ بچن. بۆ نموونە، "ڕێکا درێژ و دژوار" یا لانس ئارمسترۆنگ گەشتا ئەوی دگەل شێرپەنجەیێ و ڤەگەریانا ئەوی بۆ بایسکلێتا پیشەیی ڤەدگێڕیت، و چیرۆکەکا ساخبوون و بڕیاردانێ پێشکێش دکەت. سەرکەڤتنا ئارمسترۆنگی ل سەر ئاستەنگ و زەحمەتیان دشێت ببیتە ڕووناهیەک و ئیلهامبەخشەک بۆ کەسێن دی یێن کو د هەمان ڕەوشدا . (Con-way 1999: 7-8).

١. ٥. ٦. پەیوەندی و پێکڤەگرێدان دناڤبەرا خواندەڤان و نڤیسەریدا:

ئێک ژ لایەنێن هەرە کویر یێن بیرهاتنان ئەو پەیوەندییە یا کو دناڤبەرا نڤیسەر و خواندەڤانیدا دروست دبیت. سروشتێ کەسی یێ چیرۆکێ گەلەک جاران خواندەڤانان ڤەدخوینیتە ناڤ جیهانا نڤیسەری، و پەیوەندیەکێ دروست دکەت کو ژ بەرپەر و رووپەلان دەرباز دبیت. د "ئەز مەلالە مە" دا، مەلالە یوسفزای چیرۆکا خۆ یا کەسی یا خەباتا بۆ خواندنێ د بن دەستهەلاتا تالیباندا پارڤە دکەت نموونەیەکا زندییە ل سەر ئەڤێ پەیوەندییێ، کو دەمێ خواندەڤان ئەوێ پەرتوکێ و ڕویدانێن ئەوێ دخوینیت، خۆ د ناڤدا دبینیت (Agostino 2023: 3).

١. ٥. ٧. ئازادییا دەمی:

نڤیسەرێن بیرهاتنان دشێن ب ئازادی دناڤبەرا دەمێن جۆدا یێن ژیانا خۆدا بروینن و بنڤێسن و ڕێکێ ددەتە ئەوان کو ل بۆری بنێرن ب زانینا خوە یا نوکە. ئەڤ پێکهاتەیا بێ هێلی دشێت ببیتە ڕێکەکا کاریگەر بۆ ڤەگێڕانا چیرۆکا ژیانێ، چونکی وەکو ئەوی شێوازێ یە کو خەلک گەلەک جاران ژیانا خوە دئینن بیرا خۆ - نە وەکو ڕێکەکا ڕاست، لێ وەکو زنجیرەیەکا دەمان کو د هشیارییدا دهێن و دچن (Birkerts 2014: 5).

١. ٥. ٨. گەڕیان ل دۆر واتایێ:

بیرهاتن گەلەک جاران گەڕیانا نڤیسەری یا ل دۆر واتایێ د ژیانێدا نیشان ددەن. چ چیرۆک دەربارەی سەرکەفتنا ل سەر ئاستەنگان بیت یان ڤەکۆلینا ناسنامەیا خۆ بیت. (بۆ نموونە، "ساڵا هزرکرنا جادوییێ" یا جۆن دیدیۆن دەربارەی پرۆسەیا شینگرتنا ئەوێ یە پشتی مرنا هەڤژینێ ئەوێ. ب رێکا چیرۆکا خۆ، ئەو هەوڵددەت کو واتایێ د خەم و تێکچوونا کو ل دویڤدا دهێت ببینیت (Conway 1999: 11).

٢. پشکا دووێ: (چوارچوڤێ پراکتیکی) تایبەتمەندییێن بیرهاتنان د پەرتوکا "ل سەر رێبازا پێشمەرگەیی"[1] یا ئیحسان ئامێدیدا

٢. ١. ڕاستگۆیی و نێزیکاتی:

"من دڤێت ل بەراهییێ دانێ ب هندێ بدەم کو ب درێژاهییا قووناغا شۆرەشا گولانێ، ئەز پێشمەرگە و کادرەکێ پارتی یێ ئاسایی بووم، ئەرکێ من جێبەجێکرن بوو، لەوا من ئەگەر و ڕەهەندێن کۆمەکا بڕیارا و ئەنجامدانا چالاکییان، کو ئەم پشکداربووین د جێبەجێکرنا ئەواندا، من نەدزانین." (ئامێدی ٢٠٢٣: ٩-١٠).

ئەڤ پارچە نموونەیەکە ژ ڕاستگۆییا نڤیسەری کو وەکو تایبەتمەندییەکا سەرەکی یا بیرهاتنان دەستنیشان دکەت. ئامێدی ل ڤێرێ ب شێوەیەکێ ئاشکەرا و بێ پەردەپۆش دانپێدانێ ب "ئاسایی" بوونا خۆ دکەت، نە وەکو قارەمانەکێ ئەفسانەیی یان سەرکردەیەکێ مەزن. ئەڤ ڕاستگۆیی د دوو ئاستاندا خۆ دیاردکەت: ئاستێ ئێکێ - ڕاستگۆییا دەروونی: ئامێدی ب وێرەکییا دەروونی دانپێدانێ دکەت کو ئەو نەشیایە دەهەمی ڕەهەندێن سیاسی و ستراتیژییێن شۆرەشێ بگەهیت. ئەڤ دانپێدانە دویر ژ خۆمەزنکرنێ یە و نیشانا هەڤسەنگیا کەسایەتییە کو د گەلەک بیرهاتنێن سیاسیدا کێم دهێتە دیتن. هەروەسا ئاستێ دوویێ - ڕاستگۆییا مێژوویی: ب رێکا بکارهینانا پەیڤا "لەوا" (لەوما)، ئامێدی ئاماژەیێ ب سنوورێن زانینا خۆ دکەت د ئەوی دەمیدا. ئەڤە نە بتنێ ڕاستگۆییەکا کەسۆکییە، بەلکو ڕاستگۆییەکا ئێپیستێمۆلۆژییە ژی کو پرسیارێ ل سەر چاوانییا زانین و نەزانینێ د مەرجێن شۆرەشگێڕیدا دکەت.

٢. ٢. تومارکرنا ڕویدانێن دیرۆکی:

"دایکا من بۆ من ڤەگێرایە و گۆتە من، تو یێ ب شیر بوویی دەمێ شۆرەشا ئەیلولێ دەستپێکری، بۆ شەر ل ناڤ باژێرێ ئامێدییێ، پاشی بانگهەلدێرا؛ باژێری بەردەن دێ فرۆکێن حکومەتێ هێن باژێری بۆمبەباران کەن، بلەز و بەز مە خۆ لێکدا و ئەم دەرکەفتین. مە تو کرییە د سەڤیکەکێدا ل سەر پشتا دەواری دانایی و ئەو قودیکا شیری یا بتنێ ژێ کو هەبوو مە ل بەر تەنشتا تە دانا و ل باژێرێ ب خوار کەفتین و بۆ بەرێ کەڕ چووین، ل تەپایێ را گەهشتینە رویباری و بۆ بریمزلا. پاشی گەهشتین هەڤندکا و بۆ گەلییێ سێپرکا و گەهشتینە زێوە، کو هندەک دۆستێن مە ل وێرێ بوون. ل ئەوی دەمی بابێ تە دوکاندار بوو، دوکانا ئەوی یا پڕی ئەرزاق و پەرۆک بوو، هەروەسا مە رەز و پەز و گیانەوەر ژێ هەبوون، مە هەمی هێلان، هەتا ئەم زڤرینەڤە، مە دیت لەشکەرێ عیراقێ و چەتێن ئەوان دەستێ ب سەر باژێریدا گرتی و یێ سۆتی و تالانکری و چ بۆ مە نەهێلایە." (ئامێدی ٢٠٢٣: ١٧).

ئەڤ پارچە ب شێوەیەکێ بەرچاڤ تایبەتمەندییا

١ پەرتوکا "ل سەر رێبازا پێشمەرگەی" ژ لایێ ئێحسان ئامێدیڤە هاتییە نڤیسین ل ساڵا (٢٠٢٣) هاتییە بەلاڤکرن. ئەو پەرتوکە بیرهاتنێن نڤیسکارینە ل سەردەمێ پێشمەرگایەتییێ و چالاکیێن ئەوی یێن نەتەوەیی، شۆرەشگێری، جڤاکی و رەوشنەبیری ڤەدگریت.

"تومارکرنا بۆیەرێن مێژوویی" نیشاندەدەت، بەلێ ب ڕەهەندێن جودا جودا:

١- مێژوویا ژ خوارێ (History from Below): بەرەڤاژی مێژوونڤیسیا فەرمی کو ل سەر سەرکردە و بۆیەرێن مەزن دڕاوستیت، ئامێدی مێژوویێ ژ دیتنگەها خەلکێ ئاسایی پێشکێش دکەت. ئەڤ ڕەوشە ب تایبەتی د گۆتنا "تو یێ ب شیر بوویی" دا دیاردبیت - داتایەکا بچویک بەلێ گرنگ کو کاریگەرییا شەڕی ل سەر ژیانا ڕۆژانە نیشانددەت.

٢- چەند ئاستییا ڤەگێڕانێ: ئامێدی سێ ئاستێن دەمی تێکەل دکەت، کو ئەو ژی دەمێ بۆیەرێ یە ل شۆڕەشا ئیلۆنێ ل ساڵا (١٩٦١). هەروەسا دەمێ ڤەگێڕانا دایکێ کو دەمەکێ دیتر دیار دکەت. هەروەسا دەمێ نڤیسینا بیرهاتنێ کو ل گۆر چاپا پەرتوکێ ساڵا (٢٠٢٣) یە. هەلبەت ئەڤ چەندئاستی ئەوا وەکو "پالیمپسێستا دەمی" (Temporal Palimpsest) ناڤ لێ دهێتە کرن دروست دبیت، کو تێدا چەندین چینێن مێژوویی ل سەر ئێک کۆمدبن.

٣- دیکیۆمێنتکرنا بەرزەبوونێ: ب گۆتنا "مە هەمی هێلان... چ بۆ مە نەهێلایە"، ئامێدی نە بتنێ بۆیەران توماردکەت، بەلکو بەرزەبوون و هندابوونا ماددی و مەعنەوی ژی بەلگەدکەت. ئەڤ تومارکرنە گرنگە، چونکی بەرەڤاژی بەلگەیێن فەرمی، ئەو کاریگەرییا دەروونی و جڤاکی یا وێرانکارییێ نیشانددەت.

"ل ساڵا ١٩٦٦ ێ ئەز بوومە قوتابی ل پۆلا ئێکێ سەرەتایی... پترییا مامۆستایێن قوتابخانێ عەرەب بوون، یێن کورد ژی ب عەرەبی دئاخڤتن. خواندن ب عەرەبی بوو، ل سەر مە قوتابییێن زارۆک ژی دانابوو کو ئەم ب عەرەبی بئاخڤین. مامۆستا د دەستنەخۆش بوون، قوتان و ئێشاندنا خویندکاران هەبوو سەرا سەرپێچی ب دەوامێ و زانینا وانەیان و زانینا زمانی." (ئامێدی، ٢٠٢٣: ١٧-١٨).

ئەڤ پارچە ب شێوەیەکێ کویر مەسەلەیا پاراستنا کولتووری و ناسنامەیا زمانی بەرچاڤ دکەت، ئەوژی ب ڕێکا ئاماژەپێدانا بەلگەکرنا سیاسەتێن ئاسیمیلاسیۆنێ، دژایەتییا زمانی و بەرخۆدانا بێدەنگ. هەرچەند ئامێدی ب ئاشکەرایی باس ناکەت، بەلێ نڤیسینا ئەڤان بیرهاتنان ب زمانێ کوردی خۆ ب خۆ بەرخۆدانەکە دژی ئەو سیاسەتێن کو بزاڤ دکرن زمان و کولتوورا کوردی ژناڤببەن.

٢. ٣. دەربڕینا خۆیی:

"دەمێ من ب چاڤێن خۆ ستەم و زۆرییا دەزگەهێن سەرکۆتکەر دیتی، من هەست ب چەوساندنا نەتەوەیی کر، ئاها د ئەوی دەستوریدا، هەستا کوردایەتییێ ل دەف من ئارییا و من هەڤرکییا ئەوان سیاسەتا کر." (ئامێدی، ٢٠٢٣: ٢٢).

ئەڤ پارچە نموونەیەکا کلاسیکە ژ دەربڕینا خۆیی کو وەکو "خۆڤەدۆزین ب ڕێکا نڤیسینێ" (self-discovery through writing) دهێتە ناڤکرن. کو د ئەڤان چەند خالاندا بەرجەستە دبیت:

١- گاڤا هشیاربوونێ (Moment of Awakening): پەیڤا "ئارییا" میتافۆرەکا بهێزە کو ئاماژەیێ ژ ڕەوشا ڤەنەدیتنێ بەرەڤ هشیارییێ دبەت. ئەڤ نە بتنێ دەربڕینەکا خۆیی یە، بەلکو "خۆ-ڤەدیتن" (self-genesis)ـە.

٢- دیالێکتیکا دیتن و هەستکرنێ: ئامێدی پەیوەندییا د ناڤبەرا "دیتنا ب چاڤ" (سەربۆرا چاڤدێری) و "هەستکرن" (کاریگەرییا دەروونی) دا نیشانددەت. ئەڤ دیالێکتیکە بنگەهە بۆ ئاماژەیا ژ سەربۆرا کەسی بۆ هەلویستێ سیاسی.

٣- خۆدیارکرنا سیاسی: "من هەڤرکییا ئەوان سیاسەتا کر." نە بتنێ دەربڕینەکا هەستایە، بەلکو

هەلبژارتنەکا هشیاری و ئیرادییە. ئەڤ خالە پێنگاڤەکا گرنگە ژ دەربڕینا خۆیی بۆ چێکرنا خۆیی (self-construction).

٢. ٤. ئیلهامبەخشی:

"شەهید دەمێ گیانێ خۆ ژ دەست ددەت، تنێ ئەو دزانیت ئێش و ژانا ئەوی چەندە، دەمێ دایکا ئەوی یان خێزانا ئەوی یان زارۆکێ ئەوی یان کەسەکێ ئەوی دەنگوباسێ شەهیدبوونا ئەوی گوە لێ دبیت، یان جەنازێ ئەوی دبینیت، رۆندکێن چاڤان دبارین، هەر ئەو دزانن ژان و خەما شەهیدبوونێ چەندە! دەمێ هەڤالێن ئەوی جەنازێ ئەوی دهەلینن و دبەن دا بڤەشێرن، هەر ئەو دزانن بهایێ ئەوی چەندە." (ئامێدی ٢٠٢٣: ١١).

ئەڤ پارچە ڕەهەندێن کویر یێن ئیلهامبەخشییێ ب خۆڤە دگرن، بەلێ نە ب شێوەیەکێ ساکار و ڕاستەوخۆ. ئامێدی شەهیدبوونێ وەکو ئەزموونەکا تایبەت و وەسف-نەکری پێشکێش دکەت ("تنێ ئەو دزانیت"). ئەڤ ڕەهەندە دشێت ئیلهامبەخش بیت بۆ ئەوان کەسێن کو ئامادەنە قوربانییان بدەن. هەروەوسا ب ئاماژەپێکرنا دایک، خێزان، زارۆک، و هەڤالان، ئامێدی نیشانددەت کو شەهیدبوون نە بتنێ کارەکێ تاکەکەسییە، بەلکو کاریگەرییا ئەوێ ل سەر کۆمەلگەهێ هەیە. ئەڤ دشێت ببیتە ئیلهام بۆ بەردەوامییا خەباتێ. ژ لایەکێ دیڤە، هەرچەندە ئەو باسێ مرنێ دکەت، بەلێ پشتراستکرن ل سەر "بهایێ" شەهید نیشانددەت کو مرن دشێت واتادار بیت. ئەڤ فەلسەفە دشێت ببیتە ژێدەرێ هێز و ئیلهامێ د دەمێن دژواردا.

٢. ٥. پەیوەندی و پێکڤەگرێدان:

"دەمێ من بڕیاردایی ببمە پێشمەرگە، ناڤەراستا گولانا ١٩٨٢ ێ بوو. ئەز ژ باژێرکێ ئامێدییێ دگەل هەڤالەکێ دلسۆز ب ناڤێ (عەلی حەجی سالح سەرگەلی) دەرکەفتم و ئێکەم قووناغ ئەز گەهشتیمێ گوندێ سەرگەلێ بوو و ل مالا بابێ ئەوی هەڤالی ئەم بووین مێهڤان." (ئامێدی، ٢٠٢٣: ٣٥).

ئەڤ پارچەیە چەندین ستراتیژییان بکاردهینیت بۆ دروستکرنا پەیوەندییا دگەل خواندەڤانی، کو ئێک ژ وان دەستنیشانکرنا دەم و جهییە. ب ڕێکا دانا زانیارییێن وورد ("ناڤەراستا گولانا ١٩٨٢"، "باژێرکێ ئامێدییێ")، ئامێدی خواندەڤانی دکێشیتە د ناڤ جیهانا خۆدا. ئەڤ چەندە داخوازنامەیەکە بۆ هەڤبەشییا سەربۆری (Invitation to Experiential Sharing). هەروەسا ب ناڤبرنا "عەلی حەجی سالح سەرگەلی" ب تەمامی، ئامێدی نە بتنێ ڕاستییا بۆیەرێ پشتراست دکەت، بەلکو ڕێزێ ژی ل هەڤکارێ خۆ دگریت. ئەڤ چەندە دشێت خواندەڤانێن کو ئەڤێ هەڤالی دنیاسن نێزیکتر بکەت. زێدەباری ئەڤێ چەندێ ژی، پەیڤا "دلسۆز" بۆ وەسفکرنا هەڤالی بکارهینانا هەستانە د نڤیسینێدا کو پەیوەندییەکا هەستیاری دگەل خواندەڤانی دروست دکەت.

٢. ٦. ئازادییا دەمی:

"نڤیسین ل سەر بیرهاتنێن پێشمەرگەیی؛ پرۆژەیەکێ دوێر و درێژ و مەزنە. مرۆڤ نزانیت ژ کیرێ دەست پێ بکەت، چونکی کار و خەباتا هەر پێشمەرگەیەکی درێژەپێدانا کار و خەباتا پێشمەرگایەتییێ یە و پارچەیەکا بچویکە ژێ و لایەنێن هەڤپشک و کارێن هەڤپشک و ب کۆم و پرانییا ئەوی نە." (ئامێدی، ٢٠٢٣: ٩).

ئەڤ پارچە ب شێوەیەکێ میتا-تێکستی (meta-textual) مەسەلا ئازادییا دەمی بەرجەستە دکەت. بێگومان گۆتنا "مرۆڤ نزانیت ژ کیرێ دەست پێ

بکەت" نیشانددەت کو بیرهاتنێن خۆ ب خۆ د بەرامبەر ئاریشەیا رێکخستنا دەمیدایە. ئەڤ چەندە ئازادییێ ددەتە نڤیسکاری کو ب شێوەیەکێ نە-خیتی (هێلی) (non-linear) بنڤیسیت. دیسا ژی وەسفکرنا خەباتا پێشمەرگایەتییێ وەکو "درێژەپێدان" نیشانددەت کو دەم ل ڤێرێ نە-خیتی یە، بەلکو بازنەییە - هەر نفشەک بەردەوامییا نفشێ بەری خۆیە. هەروەسا ئامێدی د ناڤبەرا دەمێ نڤیسینێ (نوکە)، دەمێ بیرهاتنان (بۆری)، و دەمێ خواندنێ (پاشەرۆژ)دا دگەریت، ئەڤە ژی ئازادییەکا تەمام ددەتێ بۆ رێکخستنا بابەتێ خۆ.

٢. ٧. لێگەریان ل دۆر واتایێ:

"سمینارا ئێکێ یا جەماوەری من پێشکێش کری، ل هاڤینا سالا ١٩٨٣ێ بوو ل گوندێ خرابە، بابەتێن سمینارێ ب کورتی ژ لایێ کارگێرییا لژنا ئامێدییێ ڤە هاتبوونە بەرهەڤکرن، کو بابەتەک ل سەر مێژوویا پارتی دیموکراتی کوردستان بوو، بابەتێ دی ل سەر بەرەیا نیشتمانی دیمۆکراتی (جود) بوو، بابەتێ سیێ ل سەر بزاڤێن پارتی گەل بوو." (ئامێدی، ٢٠٢٣: ١٤٣).

ئەڤ پارچەیە نیشانددەت کا چاوا ئیحسان ئامێدی د لێگەریانا ل دویڤ واتایێدا یە؛ ئاماژەپێدانا کو ئامێدی ژ کارێ چەکداری بۆ کارێ رەوشەنبیری (سمینار) نیشانا لێگەریانەکێیە ل دویڤ واتایەکا بەرفرەهتر بۆ خەباتێ. ئەڤ چەندە ژی بەڵگەیە ل سەر بەرفرەهکرنا تێگەهشتنا خۆیێ" (expansion of self-understanding).

هەروەسا پێشکێشکرنا سمیناران ل سەر مێژوویا پارتی نیشانددەت کو نڤیسەر واتایا خەباتێ نە بتنێ د شەڕیدا، بەلکو د پەروەردە و هشیارکرنێدا ژی دبینیت. ژ لایەکێ دیڤە، بکارهینانا پەیڤا "جەماوەری" نیشانددەت کو ئامێدی واتایا کارێ خۆ د کاریگەرییا ئەوی یا ل سەر کۆمەڵگەهێدا دبینیت، نە بتنێ وەکو چالاکییەکا تاکەکەسی.

ل دووماهییێ، شرۆڤەکرنا پارچەیێن هەلبژارتی ژ بیرهاتنێن ئەڤی نڤیسەری نیشانددەت کو بەرهەمێ ئەوی ب تەمامی تایبەتمەندیێن سەرەکی یێن ژانرێ بیرهاتنان ب خۆڤە دگریت، بەلێ ب شێوەیەکێ تایبەت کو دگەل کۆنتێکستێ خەباتا رزگاریخوازییا کوردستانێ دگونجیت. بەروڤاژی بیرهاتنێن رۆژئاڤایی کو زێدەتر ل سەر سەربۆرا تاکەکەسی رادوەستن، بیرهاتنێن ئامێدی هەردەم سەربۆرا تاکەکەسی د چارچووڤەیەکێ خەباتا کۆمەلایەتیدا پێشکێش دکەن. هەروەسا ئەوی نە بتنێ دەنگێ خۆ، بەلکو دەنگێ دایکا خۆ، هەڤالێن خۆ، و سەرکردەیێن خۆ ژی د بیرهاتنێن خۆدا بنەجە دکەت. ئەڤ چەندە ژی بیرهاتنان ژ مونۆلۆگەکێ بۆ دیالۆگەکا کۆمەلایەتی ڤەدگوهێزیت. هەژی گۆتنێیە کو بیرهاتنێن ئامێدی رۆلەکێ پەروەردەیی و فێرکاری دبینن. ئەو نە بتنێ بۆ تۆمارکرنا بوری، بەلکو بۆ فێرکرنا نفشێن نوی ژی هاتینە نڤیسین.

بیرهاتنێن ئەڤی نڤیسەری نیشانددەن کو بیرهاتن د کۆنتێکستێ خەباتا رزگاریخوازیدا تایبەتمەندییێن نوی وەردگریت کو رەنگە د بیرهاتنێن رۆژئاڤایی یان ئەوێن د مەرجێن ئاساییدا هاتینە نڤیسیندا نەبن. ئەڤ تایبەتمەندییێن نوی پێدڤی ب ڤەکۆلینێن بەرفرەهتر هەنە داکو بیرهاتنان وەک جۆرەکێ ئەدەبی بەرفرەهتر و فرەرەهەندتر ببیت.

ئەنجام:

ئەڤ ڤەکۆلینە گەهشتە ئەوی ئەنجامی کو چەمکێ بیرهاتنان د ناڤ دیتنێن زمانی و کولتووریێن جودادا ل سەر بنەمایێ پاراستنا هزرا تاک و کۆمەل دژی ژبیرکرنێ ئاڤابوویە، و نڤیسەر و ڕەخنەگر ئەڤێ جۆری وەکو پرەکێ د ناڤبەرا ئەدەب و مێژوویێدا دبینن، هەروەسا ب ڕێکا شرۆڤەکرنێ دەرکەفت کو هەشت تایبەتمەندییێن سەرەکی وەکو (ڕاستگۆیی، تۆمارکرنا مێژوویی، پاراستنا کولتووری، و گەڕیان ل دویڤ واتایێ) بیرهاتنان ژ جۆرێن دی جودا دکەن، ئەڤ چەندە ب ڕوهنی د پەرتوکا (ل سەر ڕێبازا پێشمەرگەیی) یا ئیحسان ئامێدیدا ڕەنگڤەدایە، کو تێدا نڤیسەری شیایە لایەنێن کەسایەتی ب ڕاستگۆیی دگەل لایەنێن مێژوویی و کولتووری تێکەلبکەت، ب شێوەیەکی کو (خۆ) یا تاکەکەسی د ناڤ خەباتا نەتەوەییدا دبۆهڤژت و بەلگەنامەیێن زیندی ل سەر ئاوارەبوون، سۆتنا گوندان و بەرخۆدانا دژی سیاسەتا تەعریبێ و سڕینەوەیا ناسنامەیا کوردی پێشکێشدکەت، و ب ئەڤێ چەندێ بیرهاتن دبنە ئامرازەکێ ستراتیژی بۆ پاراستنا مێژوو و ناسنامەیێ و ڤەگوهاستنا ئەزموونان بۆ نڤشێن پاشەڕۆژێ.

ژێدەر:

ژێدەرێن کوردی

-ئامێدی، ئیحسان. (٢٠٢٣). ل سەر ڕێبازا پێشمەرگەی. چاپا ئێکێ. دهۆک: چاپخانەیا خانی.

-ئەحمەد، سەمەد. (٢٠٠٧). هونەری یاداشت نووسین. گۆڤارا ڕامان، (١٢٥).

-دوسکی، محەمەد ئەمین. (٢٠٠٩). قاموسا سپیرێز. چاپا ئێکێ. دهۆک: دەزگەهێ سپیرێز.

-ڕۆسۆ، ژان ژاک. (٢٠٠٧). دانپێدانەکان. وەرگێران: هەژار جوانرۆی. چاپی یەکەم. سلێمانی: چاپخانەی گەنج.

-ڕەحیم، دلشاد مستەفا. (٢٠٢٠). یادەوەریی برین هەولێک بۆ هێنانەوەی گویی پانتایەکی نادیار. گۆڤارا زانکۆی ڕاپەڕین، ٧ (٧).

-زراری، سەنگەر. (٢٠٢٠). لە نیوان بیرەوەری و مێژوویدا (کەی دەقی وێژەیی دەبێتە سەرچاوەی مێژوویی). گۆڤارا ڕامان، (٢٧).

-شێخانی، عەبدولوەهاب. (٢٠٠٩). فەرهەنگی شێخانی. چاپا ئێکێ. دهۆک: چاپخانا خانی.

-عززەت، مەحمودی مەلا. (٢٠٠٨). کاروانی بێ کوتایی (گۆشەیەک لە یاداشت و بیرەوەرییەکانی). چاپا سێیێ. سلێمانی: چاپخانا تیشک.

-علی، عادل صدیق. (٢٠٢٤). یاداشتنووسین لە باشووری کوردستان و ڕۆلی لە نووسینەوەی مێژووی کورد دا (١٩١٤ – ١٩٩١). نامەی دکتۆرا (بڵاونەکراوەتەوە). زانکۆی سلێمانی، سلێمانی.

-عومەر، ئەحمەد حەمە ئەمین. (٢٠٢٠). بیرەوەرییەکانی نووری شاوەیس. گۆڤارا زانکۆیا دهۆک، زانستێن مرۆڤایەتی و کومەڵناسی، (٢٣(٢.

-قازی، حافز. (٢٠٠٥). فەرهەنگا قازی. چاپا دوویێ. دهۆک: دەزگەهێ سپیرێز.

-یوسف، عیزەت. (٢٠٢٥). بیرەوەری دناڤبەرا نوستالیژیا و خۆرکومانێ دا. گۆڤارا مەتین، (٢٥٨).

ژێدەرێن عەرەبی
–الأسدي، محمد جاسم محمد عباس. (٢٠٢٣). الأنماط الثيمية في المذكرات الاستشراقية (وجبة المساء) لأندريه ميكل اختيارا. مجلة كلية التربية للعلوم الإنسانية، جامعة ذي قار، ١٣ (٤).
–البادري، محمد. (٢٠٠٥). عندما تتكلم الذات – السيرة الذاتية في الأدب العربي الحديث. دمشق: منشورات إتحاد كتاب العرب.
–التونجي، محمد. (٢٠٠٩). المعجم المفصل في الأدب. الطبعة ٢. بيروت، لبنان: دار الكتب العلمية.
–حقي، سهيل صابات ابن شيخ ابراهيم. (٢٠٠٥). معجم الألفاظ العربية في اللغة التركية. الطبعة ١. الرياض: جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية.
–زيتوني، لطيف. (٢٠٠٢). معجم مصطلحات نقد الرواية. الطبعة ١. بيروت، لبنان: دار النهار.
–الشاوي، عبدالقادر. (٢٠٠٠). الكتابة والوجود (السيرة الذاتية في المغرب). الطبعة ١. بيروت، لبنان: أفريقيا الشرق.
–شرف، عبدالعزيز. (١٩٩٢). أدب السيرة الذاتية. ط١. مكتبة لبنان، الشركة المصرية العالمية للنشر لونجمان.
–شلتز، دوان. (١٩٨٣). نظريات الشخصية. ترجمة: حمد لي الكربولي وعبد الرحمن القيسي. الطبعة ١. بغداد: جامعة بغداد.
–الشيب، ندى محمود مصطفى. (٢٠٠٦). من السيرة الذاتية في الأدب الفلسطيني بين (١٩٩٢-٢٠٠٢). رسالة ماجستير (غير منشورة). جامعة النجاح الوطنية، نابلس، فلسطين.
–عبد النور، جبور. (١٩٧٩). المعجم الأدبي. الطبعة ١. بيروت، لبنان: دار العلم للملايين.
–عرب، محمد صابر. (٢٠٢٤، ١٦ مارس). المذكرات الشخصية وكتابة التاريخ (أفكار وآراء). جريدة عمان.
–عويز، أحمد. (٢٠١٧). الذاكرة والمتخيل (نظرية التأويل عند ئاستون بالشلا). الطبعة ١. بيروت، لبنان: القوسين.
–غريبي، محمد. (٢٠١٩). دور المذكرات الشخصية في ترسيخ التاريخ الجزائري. مجلة العاشر، (١).
–فتحي، إبراهيم. (١٩٨٦). معجم المصطلحات الأدبية. الطبعة ١. صفقاص، تونس: المطبعة التعاضدية العالمية للطباعة والنشر.
–الفيروزآبادي، مجد الدين محمد بن يعقوب. (٢٠٠٨). القاموس المحيط. مراجعة: أنس محمد الشامي وذكريا جابر أحمد. الطبعة ١. القاهرة: دار الحديث.
–قدارة، فاتح رجب. (٢٠١٧). التاريخ للأحداث المعاصرة من خلال المذكرات والشهادات الشخصية (الأهمية والمحاذير البحثية، الحالة الليبية نموذجا). مجلة أسطور، (٦).
–القواسعة، محمد عبد الله. (٢٠٢١، ١٦ مارس). عن المذكرات وأهميتها. جريدة الدستور.
–لطيف، أحمد كريم، وجاسم، أحمد لطيف. (٢٠٢٣). خصوصية ذاكرة السيرة الذاتية لدى طلبة الجامعة. مجلة سيف، ٤٠ (٤).

ژێدەرێن فارسی
–شدن، علمي، وطامي درارة. (١٣٨٣). خاطرة، نويسي دفاع مقدس، مجموعة مقالات، نحستين همايش علمي خاطرة نويسي دفاع مقدس. طهران: ناشر بنياد، حفظ اثار.
–كمري، عليرضا. (١٣٨٣). باياد خاطره (١) در آمدي برخاطره نويسى وخاطره نگاشتەهای پاريسى در تاريخ ايران. طهران: انتشارات نوره.

ژێدەرێن ئینگلیزی
–Agostino, I. R. 2023. Memoir as Metaphor: A Study of the Relationship between Readers, History, and Memoir.

–Birkerts, S2014. The Art of Time in Memoir: Then, again. Graywolf Press.

–Conway, J. K. 1999. Memoirs and meaning.

–Hagiography. 2023. In Merriam-Webster.com dictionary. Retrieved from https://www.merriam-webster.com/dictionary/hagiography.

–Hearman, V. 2009. The Uses of Memoirs and Oral History Works in Researching the 1965–1966 Political Violence in Indonesia. International Journal of Asia-Pacific Studies, 5(2).

–Memoir (n). 2018. In Online Etymology Dictionary. Retrieved from https://www.etymonline.com/word/memoir.

–Morris, A. 2021. ‘You’ll Fall through All Those Boys’: Fiction, Narration and Truthfulness in Memoir (Doctoral dissertation). University of Leicester.

–Oxford University Press. 2010. Oxford Word Power Dictionary. Oxford University Press.

–Pfeiffer-Quaile, W. M2001. Self-expression in the Personal Writings of the brethren: A Study of the Diaries, Lebenslaeufe and Poetry of the Moravians in North Carolina from 1752-1859 (Doctoral dissertation). Rutgers the State University of New Jersey.

–Rhezatama, P. P. 2012. Geisha Culture Maintenance in Arthur Golden’s Memoir of a Geisha (Doctoral dissertation). Dian Nuswantoro University.

الملخص

المذكرات وخصائصها في كتاب ”على درب البيشمركة“ لإحسان العمادي

تمثل المذكرات (Memoirs) جنسا فرعيا هاما في الأدب العالمي، إذ تعمل كنمط ديناميكي للخطاب يوثق التجارب الفردية والجماعية بدلا من الاقتصار على كونها مجرد سجل استذكاري. تقع المذكرات عند نقطة التقاء السرد الشخصي والتراث الثقافي والتوثيق التاريخي، وتقدم منظورا غير وسيط لكيفية تعامل الأفراد مع المتطلبات الاجتماعية والسياسية لعصرهم.

تعتمد هذه الدراسة على تقاليد لغوية وأطر نقدية متنوعة لاستكشاف كيف يتجاوز شكل المذكرات قيود السيرة الذاتية عبر دمج التسلسل الزمني الوقائعي مع الصدق العاطفي والصرامة الفكرية. كما تفحص بشكل منهجي المفاهيم الأساسية، والمعايير التعريفية، والاستقبال النقدي، والخصائص الشكلية المميزة للمذكرات.

يرتكز التحليل على أعمال إحسان آميدي، ويقيمها بوصفها نموذجا لقدرة هذا الجنس الأدبي على التعبير عن الحقيقة الشهادية، وصون الهوية الثقافية، وتجسيد الصراعات الممتدة لمجتمع يمر بمرحلة انتقالية. يظهر مدونة أعماله كيف تعمل المذكرات كشاهد أساسي على تشكل الهوية، بينما تلتقط في الوقت ذاته تاريخا اجتماعيا مهمشا غالبا ما تحجبه السرديات المهيمنة. من خلال التحليل النصي الدقيق، تفترض هذه الدراسة في نهاية المطاف أن المذكرات ليست مجرد تقارير سردية بسيطة، بل هي تكوينات إبداعية معقدة تنقل الذاكرة الذاتية إلى فضاء الأدب.

الكلمات المفتاحية: المذكرات، إحسان آميدي، الخصائص السردية، تشكل الهوية، الأدب الكردي.

Abstract

Memories and their characteristics in the book "On the Peshmerga Path" by Ihsan Al-Amadi

Memoirs constitute a significant sub-genre in world literature, operating as a dynamic mode of discourse that documents individual and collective experiences rather than serving as a mere retrospective record. Positioned at the nexus of personal narrative, cultural heritage, and historical documentation, they offer an unmediated perspective on how individuals negotiate the socio-political exigencies of their era. This study employs diverse linguistic traditions and critical frameworks to explore how the memoir form transcends the constraints of autobiography by fusing factual chronology with emotional verisimilitude and intellectual rigor. It systematically examines the core concepts, definitional parameters, critical reception, and distinctive formal characteristics of memoirs. The analysis is anchored in the works of Ihsan Amedi, assessing them as exemplary of the genre's capacity for expressing testimonial truth, safeguarding cultural identity, and embodying the protracted struggles of a society in transition. His corpus demonstrates how memoirs function as crucial witnesses to identity formation while simultaneously capturing a marginalized social history often obscured by dominant narratives. Through rigorous close textual analysis, this research ultimately posits that memoirs are not simply reportorial accounts but complex creative constructs that transpose subjective memory into the domain of literature.

Keywords: Memoir, Ihsan Amedi, narrative characteristics, identity formation, Kurdish literature.

وەرگرتن: ٢٠٢٦/٣/٢٧
پەسەندکردن ٢٠٢٦/٥/٤

بێمانایی و گوناهی ڕەسەن: شیکردنەوەی شانۆنامەی "بۆ دۆزەخ، ئەی بێگوناهان" ی بەختیار عەلی لە ڕوانگەی ئەخلاقی بوونگەراییەوە

د. دیلمان قادر أحمد
نازناوی زانستی: پرۆفیسۆری یاریدەدەر
بەشی زمانی کوردی/ کۆلێجی پەروەردە/ زانکۆی گەرمیان
dilman.qadir@garmian.edu.krd

پوختە:

ئەم توێژینەوەیە لەژێر ناونیشانی "بێمانایی و گوناهی ڕەسەن: شیکردنەوەی شانۆنامەی "بۆ دۆزەخ، ئەی بێگوناهان" ی بەختیار عەلی لە ڕوانگەی ئەخلاقی بوونگەراییەوە" شیکاری شانۆنامەی (بۆ دۆزەخ، ئەی بێگوناهان) دەکات و چەمکی (گوناهی ڕەسەن) وەک بەرپرسیارێتییەکی تاکەکەسی و کۆمەڵایەتی دەخاتە ڕوو. توێژینەوەکە تیشک دەخاتە سەر بێمانایی بوون و ململانێی کارەکتەرەکان لە ژینگەیەکی سانسۆرکراودا بۆ دۆزینەوەی واتا و ڕەسەنایەتی. هەروەها توێژینەوەکە ئامانجی ئەوەیە باس لە گرژی و ناکۆکیی نێوان ئازادیی تاک و نۆرمە کۆمەڵایەتییەکان بکات و دەریبخات کە ڕەسەنایەتیی مرۆڤ لە دانان بە بەرپرسیارێتی و گوناهباریی بوونەوە سەرچاوە دەگرێت. لە کۆتاییدا، توێژینەوەکە بە ئەو ئەنجامە گەیشتووە، کە شانۆنامەکە وێنەیەکی ئەخلاقی ئاڵۆز نیشان دەدات، کە خوێنەر هان دەدات بیر لە سروشتی گوناهـ و ململانێی تاک بۆ گەیشتن بە ڕەسەنایەتی لە جیهانێکی پەرتبوودا بکاتەوە.

کلیلە وشەکان: گوناهی ڕەسەن، بەرپرسیارێتی تاک، بێمانایی بوون، ڕەسەنایەتی، شانۆنامە.

پێشەکی

لە زۆر بارودۆخدا کاراکتەرێک پرۆسەی گێڕانەوە لەسەر بنەمای کردارێک یاخود هەڵوێستێک درێژ دەکاتەوە، کە بێمانایە و بە دەست دەرئەنجامەکانییەوە دەناڵێنێت. کەواتە (بێمانایی) کاتێک ڕوودەدات کە مرۆڤ هەوڵدەدات مانای ژیانێک بخاتەڕوو کە بێمانایە. "بۆ دۆزەخ، ئەی بێگوناهان" دەقێکی شانۆیی وروژێنەرە، کە پێویستی بەوەیە لە ڕوانگەیەکی ئەخلاقییەوە شیکردنەوەی بۆ بکرێت، بە تایبەتی ئەگەر هاتوو ئێمە بابەتەکانی بێمانایی و چەمکی گوناهی ڕەسەن لە شانۆنامەکەدا لەبەرچاو بگرین. بۆ قوڵبوونەوە لە لێکۆڵینەوەی دەقەکەدا، دەبێت لەوە تێبگەین، کە مەبەست لە بێمانایی لە ئەدەبدا چییە و چۆن بە فەلسەفەی ئەخلاقەوە پەیوەستە! بە تایبەتی لە چوارچێوەی بابەتەکانی گوناهباری و بێگوناهیدا.

بوونگەرایی ئەخلاقی جیاواز لە ڕوانگەی ئایینی، کە گوناهـ یان گوناهی ڕەسەن بە دۆخی کەوتوویی مرۆڤ واتە ئەنجامی نافەرمانیی ئادەم بەرامبەر بە خودا پێناسە دەکات؛ ئەخلاقی بوونگەرایی، گوناهی ڕەسەن لە ڕوانگەی ئازادیی مرۆڤ و بەرپرسیارێتی و کەموکوڕییە سروشتییەکانی مرۆڤەوە تەماشا دەکات و دەیناسێنێت. بەو شێوەیە چەمکی گوناهی ڕەسەن لە ئەخلاقی بوونگەراییدا پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی لەگەڵ بەرجەستەکردنی ئازادیی تاک و بارگرانی و هەڵگرتنی بەرپرسیارێتیی هەڵبژاردنەکانی تاکەوە هەیە.

پرسیاری توێژینەوەکە:

ئەو پرسیارانەی ئەم توێژینەوەیەیان لەسەر ئاڕاستەکراوە بریتیین لەوەی، کە ئاخۆ چوارچێوەی تیۆریی گونجاو بۆ تێگەیشتن لە ئەزموونی کاراکتەرەکان لەگەڵ بێمانایی و کێشە ئەخلاقییەکاندا چییە؟ وێناکردنی بیمانایی لە شانۆنامەکەدا بە چی شێوەیەک ڕەنگدانەوەی بنەماکانی ئەخلاقی بوونگەراییە؟ لە شانۆنامەکەدا چەمکی "گوناهی ڕەسەن" لە چی ڕوویەکەوە دەردەکەوێت و چۆن بەشداری لە تەوەرەکانی بێماناییدا دەکات؟

وەڵامی گریمانەیی توێژینەوەکە:

هەرچی وەڵامی گریمانەیی توێژینەوەکەشە کورت دەبنەوە لەوەدا، کە بوونگەرایی ئەخلاقی چوارچێوەیەکی تیۆریی گرنگ بۆ شیکردنەوەی هەڵوێست و هەڵبژاردنە کردارییەکانی کاراکتەرەکان و ململانێیان لەگەڵ بێمانایی پێشکەش دەکات و بوار بۆ تێگەیشتنێکی قوڵتر لە ئەخلاقی مرۆڤ دەڕەخسێنێت. لە دەقە شانۆییەکەدا بێمانایی بابەتێکی سەرەکییە و ئاماژەیە بۆ گوتارێکی فەلسەفی فراوان لەسەر ئەزموونی مرۆڤ. چەمکی گوناهی ڕەسەن، گێڕانەوەیەکی ڕەخنەگرانەیە بۆ تێگەیشتن لە کاریگەرییە ئەخلاقییەکانی نێو شانۆنامەکە.

ڕێبازی توێژینەوەکە:

ئەم توێژینەوەیە بە ڕێبازی)وەسفیی شیکاری) دەقی شانۆیی (بۆ دۆزەخ، ئەی بێگوناهان) تاووتوێ دەکات.

ئامانج و گرنگی توێژینەوەکە:

ئامانجی سەرەکیی، ئەم توێژینەوەیە گەڕانە بەدوای ڕەهەندە ئەخلاقی و فەلسەفییەکانی دەقەکەدا، بەتایبەت لە ڕێگەی هەڵوەشاندنەوەی چەمکەکانی (بێمانایی) و (گوناهی ڕەسەن)دا. توێژینەوەکە لە چوارچێوەی تیۆریی (ئەخلاقی بوونگەرایی)دا، پردێک لەنێوان ئەدەب و فەلسەفەدا دروست دەکات تاوەکو وێنایەکی ڕوونی هەڵوێستە مرۆییەکان بەرجەستە بکات. هەرچی گرنگیی توێژینەوەکەیە بریتییە لە هاندانی خوێنەر بۆ بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە و ناساندنی شێوازێکی نوێی شیکاریی، کە بۆ توێژینەوەکانی داهاتوو لە بواری فەلسەفەی ئەدەبیاتدا دەبێتە سەرچاوەیەکی زانستی.

بەشی یەکەم: چەمکسازیی بێمانایی و گوناهی ڕەسەن

ئەخلاقی بوونگەرا، چەمکی گوناهی ڕەسەن بە جەختکردنەوە لەسەر بەرپرسیارێتیی مرۆڤ لە چوارچێوەی پەیوەندی بە پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکانەوە، دادەڕێژێتەوە. لەبری ئەوەی گوناهـ وەکو کەموکوڕییەکی کەسی و بۆماوەیی سەیر بکات، تیشک دەخاتە سەر ئەوەی تاکەکان چۆن لە چوارچێوەی سیستەمێکی فراوانتردا کردار و هەڵبژاردنەکانیان لەقاڵبدراون. واتە چەمکی

(گوناهی ڕەسەن/گوناهباریی میتافیزیکی) لە پرسی بەرپرسیارێتیدا چڕ دەکاتەوە، چونکە"مرۆڤ بەشێکە لە کۆمەڵێک پەیوەندیی کۆمەڵایەتی یان پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی، کە ژیان دروست دەکات."(Wilson 2021: 106). ئەم تێڕوانینە ئەوە پیشان دەدات، کە مرۆڤەکان تەنیا لەسەر کردارە کەسییەکانیان لێپرسینەوەیان لەگەڵدا ناکرێت، بەڵکو لەبارەی چۆنییەتی پەیوەندیکردنیان بە دامەزراوە و پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکانیشەوە ڕووبەڕووی لێپرسینەوە دەبنەوە. داوا لە تاک دەکات هۆشیاریی ئەخلاقی هەبێت لەبارەی ئەوەی چۆن هەڵوێست و کردارەکانی مرۆڤ و پرۆژەکانی، لەنێو پەیکەری گرێدراوی کۆمەڵدا کاریگەرییان لەسەر ئەوانی دیکە هەیە. بەو شێوەیە گوناهباریی میتافیزیکی نەک بە تەنیا هەر وابەستەیی مرۆڤ بە بنەماکانی یەکسانیی و دادوەرییەوە نییە، بەڵکو وەک جۆرێک لە هاودەنگی لەگەڵ مرۆڤەکانی تریشدا دەردەکەوێت و مەودای پەیوەندییە نزیکەکانی تاک لەگەڵ قوربانییەکاندا، واتە ئەوانەی مرۆڤ لە بەردەمیاندا هەست بە گوناهباری دەکات، دەگرێتەوە.(Morris 1987: 237).

سەرەڕای ئەوەی هەست بە گوناهباری دەکات، بەڵام دەکرێت لە ڕووی میتافیزیکییەوە، کەسی گوناهبار بەرپرسیار نەبێت لەو هەڵەیە یان خراپەیەی کە باسی لێوە دەکرێت. لە بارودۆخێکی لەو شێوەیەدا، هەستکردن بە گوناهباری هەستێکی ماقوڵ و قایلکەرە، چونکە لە بنەڕەتدا ئاماژەیە بۆ پەیوەندیی قوڵی ناسیاوی و نزیکی لەگەڵ ئەوانی تردا. تەنانەت ئەم پەیوەندییانە تا ئەو ڕادەیەی کە ئامێز بۆ پرسی مرۆڤایەتی و ڕەهەندەکانی پەیوەست بەو پرسەوە بگرێتەوە، درێژ دەبێتەوە.(بڕوانە: Morris 1987: 236-237). تاک هەست بە گوناهباری و شەرمەزاری دەکات کاتێک دەبینێت مرۆڤ لە خراپەدا ڕۆچووە، چونکە هەست بە مرۆڤبوونی خۆی دەکات. لێرەوە هەستکردن بە گوناهباری و درککردن بە گوناهی ڕەسەن سەرهەڵدەدات و دروست دەبێت. ئەگەرچی لەوانەیە ئەو کەسە بۆخۆی تاوانێکی ئەنجام نەدابێت، بەڵام سروشتی گوناهی ڕەسەن ئەو سنوورە تێدەپەڕێنێت و ئەو هەستە لەلای تاک دروست دەکات، کە لە خۆیدا هەڵگری کەموکورییە، بەوەی لایەنیکەم بیردەکاتەوە، کە دەیتوانی ڕێگربێت لە ڕوودانی تاوان. لێرەوە گوناهی ڕەسەن لەگەڵ بەرپرسیارێتیدا یەکدەگرێتەوە. بەو جۆرە "هەستکردن بە گوناهباری و شەرمەزاری لە بارودۆخی گوناهباریی میتافیزیکیدا، ئاماژەیە بۆ مەیلی ئەخلاقی دروست بەرامبەر بە ئەوانی تر و شوێنی مرۆڤ لە جیهاندا."(Wilson 2021: 109).

لە بوونگەرایی ئەخلاقیدا گوناهباری پرسێکی پێشوەختەیە، شتێکە وەک بەشێک لە بوونی مرۆڤێک/کەسێک، پێویستی بە هیچ هۆکارێک نییە و پەیوەندی بە گەشەی تاکایەتیی مرۆڤەوە نییە. لەبەرئەوەی مرۆڤ فڕێدراوەتە نێو جیهان و هیچ بژاردەیەکیشی نییە. پاشان دەکەوێتە نێو بارودۆخێکەوە، کە بە (داسمان-Das Man) دەناسرێتەوە، واتە ئەوە بڵێ، کە ئەوانی تر دەیڵێن. ئەوە بکە، کە ئەوانی تر دەیکەن. ئەم بارودۆخە تاک دەخاتە نێو هەستکردن بە گوناهەوە، ئەم هەستە نیگەرانی لە تاکدا دروست دەکات، کە دواجار داوای لێدەکات بۆ بوونی ڕەسەنی خۆی بگەڕێتەوە،"داواکردنەکە بانگکردنە بۆ گەڕانەوە؛ داوا لە دازاین دەکات لەسەر زەمینە هیچەکەیەوە لە هیچێتیی پرۆژەکانی تێبگات و ڕوو لە ئەگەرەکانی بکات؛ خودی ونبووی لەنێو (ئەوان) دا بدۆزێتەوە و بەرەو خۆی بگەڕێتەوە. ئەمەش ئەو واتایە دەبەخشێت، کە ئەم بوونە هەست بە گوناه دەکات."(هایدگەر ٢٠١٣: ٣٨١). بەم شێوەیە مرۆڤ

لە بوونی خۆیدا گوناهباریی بوونگەرایی هەیە و بەو جۆرەی کۆمەڵگەکەی هەنگاو دەنێت، ئەویش هەنگاو دەنێت، هەڵگری هەمان ئەو نۆرمە کۆمەڵایەتیانە دەبێت، کە کۆمەڵ و کۆمەڵگە هەڵیانگرتووە و پەیڕەوی دەکەن. بەڵام ئێمە ناتوانین درک بەو ناتەواوییەی ژیانمان بکەین، تا ئەو کاتەی کە بتوانین بەو شێوەیەی دەمانەوێت بژین (مومارەسەی ژیان بکەین)، ئەمەش لە ڕێگەی ئەو بوار و ئەگەرانەوە دەبێت، کە بە درێژایی ژیان دێتە پێشمان. ئێمە ناتوانین بژین بەو شێوەیەی کە داوامان لێکراوە، بەڵکو ئێمە دەژین بەو شێوەیەی، کە لەسەر بنەمای هەڵوێست و هەڵبژاردنەکانی خۆمان وەک (تاک) بنیاتنراوین.

کەواتە گوناهباریی بوون ئاماژەیە بۆ هەستێکی قووڵی گوناهباری کە لە ئەنجامی ئەگەر و پرسیارە بوونگەراییەکانەوە، سەبارەت بە بەها و ئامانج و بوونی مرۆڤ، سەرهەڵدەدات. واتە دەکرێت لە جیهانێکی بێماناداا سەرهەڵبدات، کە تێیدا تاک بەرامبەر بە هەڵوێست و هەڵبژاردنەکانی خۆی بەرپرسیارە. بەو جۆرە تاک تووشی جۆرێک لە دڵەڕاوکێ دەبێت، لەبەرئەوەی نایەوێت لەگەڵ ئەو نۆرم و نەزمە کۆمەڵایەتییانەدا بگونجێت، بە بێ ئەوەی لێکدانەوە و بیرکردنەوەیەکی ڕەخنەگرانەی بۆیان هەبێت، چونکە ئەگەر وانەکات ئەوا تاک دەکەوێتە نێو جەنجاڵی و پەیڕەوکردنی ڕێکەوتنە کۆمەڵایەتییەکانەوە، لە ئەنجامدا بوونی ڕەسەنی خۆی لەدەست دەدات. (بڕوانە: ژیژەک ٢٠٢١: ٢٠٨).

ئەم ڕوانینە ئاماژە بۆ تێگەیشتنێکی قوڵ و ورد سەبارەت بەوەی، کە تاکەکان لەبارەی مێژووی کەسیی خۆیان و ئەو کاریگەرییەی لەسەر ئەزموون و ناسنامەی ئێستایان هەیانە، دەکات. ئەمەش ئەوە دەردەخات، کە ئەزموونەکانمان بە قووڵی لە مێژووە کەسییەکانمان و ئەو زەمینە مێژووییە فراوانترەدا چەسپاون کە تێیدا دەژین. تاک ناتوانێت لە مێژوو و مێژووییبوونی خۆی ڕزگاری ببێت، بەڵام کاتێک وردە وردە ئازادی خۆی مومارەسە دەکات، ئەو کاتە بە ڕەسەنایەتی دەگات. (Braver 2014: 147–149). ئەزموونەکانی ڕابردوومان کاریگەرییان هەیە لەسەر ئەوەی ئێمە کێین و چۆن هەست بە جیهان دەکەین. بەڵام لە ڕاستیدا تاکەکان ناتوانن بە تەواوی لە مێژووی کەسایەتیی خۆیان و ئەو بەستێنە مێژووییە ڕزگاریان ببێت، کە تێیدا بوونیان هەیە. ئەم مێژووییبوونە نەک تەنیا ئەزموونە کەسییەکان، بەڵکو ڕەهەندە کولتووری و کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانیش دەگرێتەوە. جا بە ئاگاییەوە بێت یاخود بە بێئاگایی، ئەم ڕەهەندانە بەردەوام بوون و بنیاتی تاکەکانیان داڕشتووە.

گوناهباریی بوونگەرایی پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی بە پرسەکانی (فرێدان) و (کەوتن) ەوە هەیە، هەر لەبەرئەوە لە بوونگەرایی ئەخلاقیدا "وێناکردنێکی تراجیدیانە بۆ پرسی گوناه هەیە، مرۆڤ بە حوکمی سروشت و پێکهاتەکەیی و بەو پێیەی بوونێکی کۆتادار و ئازادە، کەواتە لەبەردەم ئەگەری گوناهدایە."(ماکوار، ٢٠١٩: ٣٣٧). بەڵام ئەم دوو پرسە بە تەواوی ناگەن، هەتا بە پرسێکی ترەوە پەیوەست نەکرێن، کە ئەویش بوونە. هەرسێکیشیان بەیەکەوە شتێک پێکدەهێنن، کە هایدگەر ناوی لێناوە (گرنگیدان/چاودێری-Care). هایدگەر لە ڕێگەی پرس یاخود چەمکی (چاودێری)یەوە لە سروشتی مرۆڤ و ئەو پێکهاتانەی کە بنەمای بوونی ئێمەن، قووڵ دەبێتەوە. لە فەلسەفەی هایدگەردا (چاودێری) بە یەکێک لە پێکهاتە بنەڕەتییەکانی بوونی مرۆڤ دادەنرێت. ئەو شێوازەیە کە مرۆڤ لەگەڵ جیهان و خۆیدا پەیوەندی دەگرێت، ئەزموون و تێگەیشتنی

خۆی سەبارەت بە بوون لە قاڵب دەدات.

هایدگەر بەو شێوەیە وەسفی (چاودێری) دەکات، کە پێکهاتەیەکی سێ لایەنەی هەیە، ئەوانیش پێکدێن لە ١- بوون پێش خۆی/داهاتوو. ٢- بوون لە تەنیشت خۆی/ئامادە. ٣- بوون لە ئێستاوە لە جیهاندا/ڕابردوو. (Buben 2016: 95). پێکهاتەی یەکەم مرۆڤ بەرەو ئەگەر و پرۆژەکان لە داهاتوودا ئاراستە دەکات، واتە پێشبینیکردن و پلاندانان و هەوڵدان بۆ گەیشتن بە هەندێک ئامانج لە داهاتوودا. پێکهاتەی دووەم پەیوەندی بە ساتەوەختی ئێستاوە هەیە، کە مرۆڤ سەرقاڵی چالاکی و بەریەککەوتنەکانە لە جیهاندا. هەرچی پێکهاتەی سێیەمیشە ئاماژەیە بۆ ئەوەی ڕابردوو کاریگەری لەسەر ئێستا و داهاتوو هەیە، لە ئەنجامیشدا تێگەیشتنی مرۆڤ لەبارەی خۆیی و جیهان لە قاڵب دەدات.

لایەنێکی گرنگ و بەرچاوی (چاودێری) دانان بە مردن و کۆتاییهاتنە، چونکە ئاگاداربوون و گرنگیدان بە پرسی مردن، دەتوانێت ببێتە هۆیەکی گرنگ بۆ ئەوەی تاک قەدرێکی زیاتری بۆ ژیان هەبێت و گرنگییەکی زیاتر بە پەیوەندییەکی ڕەسەنتر لەگەڵ بوون، بدات. "دازاین دەتوانێت ئەزموونی مردنی هەبێت، چونکە بوونی لەگەڵ کەسانی دیکەدایە". (هایدگەر ٢٠١٣: ٢٣١). لە فەلسەفەی هایدگەردا، چەمکی "بوون-بەرەو-مەرگ/-Being-towards Death" لایەنێکی بەرچاوی گرنگیدان و چاودێرییە، کە تیشک دەخاتە سەر واقیعی بوونگەرایی مردن و کۆتایی مرۆڤ. ئەم چەمکە ناوەندییە بۆ تێگەیشتن لەوەی کە چۆن تاکەکان دەتوانن ڕووبەڕووی بوونی خۆیان ببنەوە و لەژێر ڕۆشنایی مردنی حەتمی خۆیاندا، هەڵبژاردنی ڕەسەن ئەنجام بدەن.

بۆ نموونە: (دارا) کە لە منداڵیدا "دوو داری دی" ئێستا گەورە بووە و تەمەنی هەڵکشاوە بۆ چلەکانی تەمەنی خۆی، دارەکانی بڕیوەتەوە و هەر لەسەر زەوی ئەو دارانە خەریکی پرۆژەی وەبەرهێنانە، ساڵانێکە سەرقاڵی کارەکەی خۆیەتی و هەوڵدەدات بۆ بەرزکردنەوەی پایەی خۆی و ئاستی قازانجی مادیی خۆی، بەڵام دوای کۆچی دوایی چاوەڕواننەکراوی (ئازاد) کە هاوڕێیەکی زۆر نزیکییەتی، ئیتر قوڵتر بیر لە بوونی خۆیی و ئەگەری مردنی دەکاتەوە. لێرەدا بیرکردنەوە لە (مردن) دارا دەباتە سەر ئەوەی:

- دەست دەکات بە پرسیارکردن سەبارەت بە مانا و ئامانجەکانی ژیانی، بیر لەوە دەکاتەوە، کە ئایا هەنگاوەکانی ئێستای لەگەڵ گرنگترین و سەرەکیترین بەها و ئامانج و ئاواتەکانیدا دەگونجێن! بەمە دەگوترێت (ڕەنگدانەوەی ڕاستەقینە).
- لە پێشەوەدانانی ئەو ئەزموونانەی مانای ڕاستەقینەی بوونی خۆی بەدیدەهێنن، سەرنج دەخاتە سەر پەیوەندییەکان، گەشەکردنی کەسی و هاوسۆزی لەگەڵ کەسانی تردا، لەوانەیە جارێکی تر گرنگی بە سروشتیش بداتەوە. بەمە دەگوترێت (هەڵسەنگاندنەوەی پرۆژەکان و دیاریکردنی لە پێشینەکان).
- بەوەی دارا دان بە مردنی خۆیدا دەنێت، ئیتر هەوڵدەدات بە شێوەیەکی ڕەسەنتر بژی، هەڵبژاردنێک دەکات کە دەنگدانەوەی لەگەڵ خودی ڕاستەقینەی خۆیدا هەبێت، نەک بەرهەمی چاوەڕوانییە کۆمەڵایەتییەکان یان فشارە دەرەکییەکان بێت.

لێرەوە و لە چوارچێوەی بیرکردنەوە و هۆشیاریی ڕەسەندا، دەتوانین درک بەوە بکەین، گوناه لە چوارچێوەی بوونگەرایی ئەخلاقیدا هەستکردن بە بەرپرسیارێتی و بنیاتی هەڵبژاردنەکانی تاکە. لەبەرئەوە"دازاین بەهۆی سەرنەکەوتنییەوە تووشی هەست بەگوناهکردن نابێت، بەڵکو پێویستە ڕەسەنانە

و لە ئاستی بوونی خۆیدا هەست بەگوناه بکات". (هایدگەر ٢٠١٣: ٣٨٢). لێرەدا هەستی گوناهباریی دازاین پەیوەندی بە کردەوەیەکی دیاریکراو یاخود شکستە تایبەتییەکان (وەک شکست لە ئەرکەکان، ئامانجەکان، یان چاوەڕوانییە کۆمەڵایەتییەکان)ی خۆیەوە نییە، بەڵکو فۆرمێکی قووڵتری گوناهباری ئەزموون دەکات، کە پەیوەندی بە بوونی خۆیەوە هەیە.

بەشی یەکەمی ئەو تێڕوانینەی هایدگەر ئەوەیە، کە دازاین بەهۆی شکستە کەسییەکان و بڕیارە دەرەکییەکانەوە، بارگرانیی و گوناهباریی لەسەر نییە. بەشی دووەمی تێڕوانینەکەشی هەستکردن بە گوناه لە ئاستێکی قوڵتری بوونایەتیدایە. واتە گوناهباریی بوونگەرایی لە هۆشیارییەکەوە سەرهەڵدەدات، کە مرۆڤ چۆن ژیاوە، هەڵبژاردەکانی چی بوون و چۆن پۆلێنیکردوون، یان ئەوەی توانای ئەوەی دەبوو، کە زیاتر ڕەسەنایەتی بەرجەستە بکات و لەگەڵ خۆیدا ڕاستگۆ بێت! ڕەنگە دازاین هەست بە گوناهباری بکات کاتێک بزانێت، کە بە شێوەیەکی ڕەسەن نەژیاوە یان خۆی بە دەست فشار و نۆرم و چاوەڕوانییە کۆمەڵایەتییەکانەوە داوە. ئەم گوناهبارییە بوونگەراییە ئاماژەیە بۆ پچڕانی پەیوەندی نێوان خودی ڕاستەقینەی مرۆڤ و ئەو خودەی کە پێشکەش بە جیهان دەکرێت.

هەروەها لێکدانەوەیەکی تری ئەو تێڕوانینەی هایدگەر دەکرێت ئەوە بێت، کە بوونی دازاین هەمیشە بە کەسانی ترەوە بەستراوەتەوە. دانپێدانانی ئەم پەیوەندییە بەیەکترییەوە، دەتوانێت ببێتە سەرچاوەی سەرهەڵدانی گوناهباریی بوونگەرایی، بەو پێیەی ڕەنگە مرۆڤ لەبەر کاریگەرییەکانی بوونی خۆی لەسەر ئەوانی دیکە و جیهان بە گشتی، هەست بە بەرپرسیارێتی بکات. هەر لەبەرئەوە گوناهباریی بوونگەرایی وەک جۆرێک لە هۆشیاریی دازاین کاردەکات، بۆ ئەوەی بیر لە هەڵبژاردنەکانی، پەیوەندییەکانی، بوونی گشتی خۆی بکاتەوە. هانی دازاین دەدات بۆ ئەوەی هەڵسەنگاندن بۆ بەها و پرۆژە لە پێشترینەکانی بکاتەوە و بە شێوازێکی تری ڕەسەنانەی بوون بگات.

(ڕۆڵۆ مەی) لە کتێبەکەیدا (مانای دڵەڕاوکێ)، کە تێیدا بەدواداچوون بۆ بابەتەکانی پەیوەست بە دڵەڕاوکێ، ئەزموونی مرۆڤ و گەڕان بەدوای مانا لە جیهانێکدا، کە بە خێرایی بەر گۆڕانکاریی دەکەوێت، دەکات. لەوێدا دوو چەمک دەخاتە ڕوو، کە ئەوانیش بریتین لە (جیهانی خۆ-Eigenwelt) و (لەگەڵ جیهان-Mitwelt). جیهانی خۆ ئاماژەیە بۆ جیهانی کەسیی مرۆڤ، کە تایبەتمەندە بە بیرکردنەوە و ئەزموونە کەسی و ناوەکییەکانی تاک. هەرچی چەمکی دووهەمیشە پەیوەندی بە کارلێکە کۆمەڵایەتییەکان و پەیوەندییەکان و کاریگەریی ئەوانیترەوە هەیە لەسەر هەست و بیرکردنەوەی مرۆڤ. بریتییە لە چۆنییەتی پەیوەندیی تاک بە ئەوانیترەوە و کارلێککردنی لەگەڵ جیهانی دەوروبەری.(May 1958: 61-63). هەروەها (بڕوانە May 1950: 50-53).

بۆ نموونە بیهێنە بەرچاوت کە (نالی: وا گریمانە دەکەین ئێستا لە ژیاندایە) هەموو توانا هونەرییەکانی خۆی و موکوڕی خۆی لەسەر داهێنانەکانی بە گرنگ دەزانێت. کەواتە (جیهانی خۆ)ی نالی بە هەستە ناوەکی و بیرکردنەوە و پرۆسەی داهێنەرانەی نالییەوە دەناسرێتەوە. نالی لێرەدا بە ڕێژەیەکی زۆر هەست بە ڕەسەنایەتی و پەیوەندییەکی بەتینی خۆی، لەگەڵ ناوەوەی خۆی دەکات.

تەبعی شـەککەرباری من، کوردی ئەگەر ئینشا دەکا
ئیمتیحانی خۆیە مەقســـوودی، لە عەمدەن وادەکا (نالی ١٣٨٧: ١٠٢)

ئێستا ئەگەر بەشێوەیەکی تر بیهێنیتە پێش چاوت؛ کاتێک نالی لەگەڵ شاعیران و شیعردۆستاندا بەشداری کۆڕێک یاخود گفتوگۆیەکی ئەدەبی دەکات واتە (لەگەڵ جیهان)دا، نالی لەگەڵیاندا کارلێک دەکات، لەم ژینگە ئەدەبی و کۆمەڵایەتییەدا بەشداری گفتوگۆکان دەکات، تێڕوانین و هەڵسەنگاندنی ئەوانی تر لەسەر شیعرەکانی وەردەگرێت و تێبینی ئەوە دەکات، کە چۆن شیعرەکانی لەلایەنی ئەوانی ترەوە پێشوازی لێدەکرێن. کەواتە هەستی نالی بۆ خۆ لەژێر کاریگەری کارلێکە کۆمەڵایەتی و دیدگا ئەدەبی و ڕەخنەییەکاندایە و کەوتۆتە بەر کاریگەریی هەڵسەنگاندن و بەراوردکردنی شیعرەکانی خۆی لەگەڵ شیعری شاعیرانی تردا.

شـیعری خەڵقی کەی دەگاتە شـیعری من بۆ نازکی
کەی لە دیقەتـدا پەتـک دەعوا لەگەڵ هەودا دەکـا (هەمان سەرچاوە: ١٠٤)

لەم نموونەیەوە تێدەگەین (جیهانی خۆی نالی)، کە نوێنەرایەتی هەوڵ و دنیابینی نالی خۆی دەکات، لەگەڵ لایەنەکەی تری (لەگەڵ جیهانی نالی) کە بریتییە لە کارلێک و پەیوەندییە کۆمەڵایەتی و ئەدەبییەکانی نالی، ناسنامەی نالی لە ڕێگەی پەیوەندی لەگەڵ ئەوانی دیکە و لە چوارچێوەیەکی ئەدەبیدا لەقاڵب دەدەن. لە ڕێگەی بەراوردکاریی (جیهانی خۆ) و (لەگەڵ جیهان)دا، دەتوانین لە ئەزموونە نێوەکی و پەیوەندی و کارلێکە دەرەکییەکانی نالی تێبگەین و هەڵوێست و کرداری نالی بناسین، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نالی "لەنێو جیهاندایە و بێ جیهان نابێت". (کەمال ٢٠١٩: ٩١).

لێرەوە ئەوە ڕوون دەبێتەوە، کە لە بوونگەرایی ئەخلاقیدا "چەمکی بەرپرسیاریتی ڕۆڵی دیسپلینکردن دەبینێت".(ماکواری ٢٠١٣: ٣٤٥)، چونکە بیرۆکەی هەڵگرتنی بەرپرسیارێتی لەلایەن مرۆڤەوە لە بەرامبەر هەڵبژاردن و کردارەکانیدا وەک فۆرمێک لە دیسیپلین یان سنووردارکردن بەسەر ئازادیی مرۆڤدا کاردەکات. لە کاتێکدا ئەخلاقی بوونگەرایی جەخت لەسەر ئازادیی تاک دەکاتەوە، بەڵام دان بە سەنگی ئەو بەرپرسیارێتییەشدا دەنێت، کە لەگەڵیدا دروست دەبێت. وەرگرتنی بەرپرسیارێتی لە کردەوەکانماندا واتە دانانی بەوەی کە هەڵبژاردنەکانمان دەرئەنجامیان هەیە و دەبێت بارگرانی ئەو دەرئەنجامانەش هەڵبگرین. (بڕوانە: کەمال ٢٠١٩: ٦٧-٦٨). بەم شێوەیە چەمکی بەرپرسیارێتی وەک سنوورێک بۆ ئازادیی ڕەها تەماشا دەکرێت، لە کاتێکدا کە بوونگەراییەکان جەخت لەسەر گرنگیی ئازادیی تاکەکەسی دەکەنەوە، بەڵام دان بەوەدا دەنێن، کە ئازادیی ڕاستەقینە پەیوەندی بە دەربازبوون لە دەرئەنجامەکانەوە نییە، بەڵکو پەیوەندی بە وەرگرتنی ئەو بەرپرسیارێتییەوە هەیە کە لەگەڵ هەڵبژاردنەکاندا دێتە ئاراوە.

بە گشتی و وەکو کرۆکی تیۆریای ئەخلاقی بوونگەرایی دەتوانین بڵێین، گوناهباری بەشێکی حەتمییە لە بوونی مرۆڤ و مرۆڤبوون. گوناهباریی بوونگەرایی لە ئەنجامی هۆشیاریی گشتی چەند چەمکێکی بنەڕەتیی بیرکردنەوەی بوونگەراییەوە سەرچاوە دەگرێت. ئەو چەمکانەش بریتین لە:

١. مرۆڤەکان لەدەرەوەی ژیانی سەر زەوی بوونیان نییە.

٢. مردن شتێکی حەتمییە.

٣. ژیان هیچ مانایەکی نییە هەتا مرۆڤ ئەو مانایەی بۆ دروست نەکات.

٤. هەموو کەسێک بەرپرسیارە لە هەڵبژاردنەکانی خۆی.

٥. هەڵبژاردنی ڕاستگۆیانە، هەمیشە باشترین هەڵبژاردنەکان نین.

بۆیە ڕوودەدات، گوناهباری پەیوەندی بە

هەڵبژاردنی دروستەوە دەبێت و هەموو ئەگەر و تواناکان لە ژیانی مرۆڤدا بەدی نەهێنرێن. هەروەها ئەگەر بمانەوێت بەڕاستی بوونەوەرێکی بێگوناهـ بین، دەبێت تاوانباریی سروشتی لە خۆماندا قبووڵ بکەین. ئەگەر ئەوە نەکەین، بەردەوام وەسوەسەی دۆخی بێگوناهی ڕواڵەتیمان دەبێت. ئەم تێڕوانینە لێرەدا مەرج نییە ئاماژە بە کردەوە یان گوناهێکی تایبەت بکات، بەڵکو ئاماژەیە بۆ هۆشیارییەکی قووڵ لە بارودۆخی مرۆڤ، لەوانەش مردن و سنووردارکردن و توانای ئێمە بۆ ناسینەوە و تێگەیشتنی هەردوو بنەماکەی ئەخلاق (چاکە و خراپە). تاکەکان بە ڕووبەڕووبوونەوەی ئەم گوناهبارییە بوونگەراییە و قەبووڵکردنی، دەتوانن هەستێکی ڕەسەنتر لە خۆئاگابوون و خاکەڕایی لە خۆیاندا بەدەستبهێنن.

بەشی دووەم: سروشتی گوناهـ و بێمانایی لە شانۆنامەی (بۆ دۆزەخ، ئەی بێگوناهان)دا

لە سروشتی ئەدەبدا بنیاتێکی ئاڵۆزی فکر هەیە، لەوێوە نووسەر ورد و بە ئاگاییەکی زۆرەوە دەست بۆ چەندین پرسی گرنگ و هەستیار لە بیرکردنەوەی خۆیدا لە لایەکەوە، هەروەها لە بیرکردنەوەی خوێنەرەکانیدا لە لایەکی ترەوە، دەبات. ئەم پرسانە دەکرێت پرسگەلێکی ئەزەلی بن، بەڵام بە فۆرم و بنیاتی نوێوە لە ژیانی هاوچەرخی مرۆڤایەتیدا بێنەوە پێش دەم و داوای خوێندنەوە و تێڕامانی نوێ بکەن. پرسی (گوناهـ) یەکێک لەو پرسە گرنگانەیە، کە لە سەرەتاترین بابەتەکانی تێڕامان و تێفکرین بوون. ئەگەر لە پێشتردا (گوناهـ) پرسێکی ئایینی یاخود فەلسەفی بووبێت، ئەوا بۆ ژیانی ئەمڕۆ، لە پاڵ ئەواندا بۆ ئەدەبیش دەبێتە پرسێک و بابەتێکی گرنگ.

ئەدەب بە گشتی ئەگەر بە ئاشکراش نەبێت، ئەوا لە بنیاتی شاراوەی خۆیدا، لەسەر دوو پایەی گرنگی ئەخلاقی (چاکە و خراپە) خوێندنەوە و تێڕامانی خۆی بۆ ژیان و بوونی مرۆیی دەخاتە ڕوو.(بڕوانە: أحمد ٢٠٢٣) "بۆ دۆزەخ ئەی بێگوناهان" تێکستێکی ئەدەبی قوڵ و گرنگە، کە تێیدا سەرنجێکی نوێ سەبارەت بە چەمک و سروشتی گوناهـ لە ژیانی نوێدا پێشکەش دەکات. لێرەدا ئەگەرچی مرۆڤ هەڵگری تاوانێکی ئەزەلییە و هەر خەتاکارە، بەڵام ئەو پرسەی بە ئاڕاستەیەکی نوێدا بردووە و لە بنەوەڕا دەستکاریی سروشت و مانای گوناهی کردووە (دنیایەک کە مرۆڤ تێیدا گوناهبارە چونکە قەرزدارە). ئەم دەستکاریکردنەی چەمکی گوناهـ لە بنیاتە فکری و فەلسەفییەکەی دنیای نوێی مرۆڤایەتی بەدەر نییە. وەک ئەوەی (بەختیار) دەڵێت:"لە دونیای مۆدێرندا زۆری ئەو حوکمانەی مرۆڤ لە ژێریاندا وەک گوناهبار دەناسرێت کەمتر دەبنەوە، بەڵام لەبری ئەوە هەستێکی ئاڵۆز، تەماوی، نادیار و گشتی بە گوناهـ جێگای دەگرێتەوە".(بەختیار ٢٠٢١: ١٢٣-١٢٤).

شانۆگەرییەکە ئەو جیهانە پیشانی خوێنەرەکانی دەدات، کە تاک بە بێ ئەوەی ئاگاداربێت، دەکەوێتە نێو گێژاوی بەها و پێوەری ترسناکی ئایدۆلۆجیایەکی ترسناک. هەر لەبەرئەوە شانۆنامەکە بەشێکی دانەبڕاوە لەو گوتارەی بەختیار سەبارەت بە پرسە ئەخلاقییەکان و سروشتی مرۆڤ پێشکەشیکردووە. گوتارێک، کە لەسەر دەرخستنی دیوی پارچەپارچەبووی بکەرە ئەخلاقییەکان لە نێو سیستەمێکی فاشیستدا، ئیشدەکات. (علی ٢٠٢١: ٢٢١). ئەوە لە کاتێکدا ئەخلاقی بوونگەرایی لەسەر بەرپرسیارێتیی تاک و ئازادی هەڵبژاردن جەخت دەکاتەوە و سەرنجی تەواوی لەسەر ڕەسەنایەتی

و ئـەو بیرۆکەیەیە، کە تـاک بـە پێی خـواسـت و بەهای ڕاستەقینەی خۆی مامەڵە بکات. کەچی لە بەرامبەردا پارچەپارچەبوونی بکەری ئەخلاقی لە نێوان خۆگونجاندن لەگەڵ بەها دەرەکییەکان و مانەوە لەگەڵ بەها و باوەڕە ڕەسەنە خودییەکانیدا سەیر دەکرێت.

پێکـهاتـەی سـەرەتـای دیـمـەنـی یـەکـەمـی شانۆگەرییەکە، کە دەکرێت وەکو چەقی ڕووداوەکانی نێو شانۆنامەکەیش تەماشا بکرێت، پێکهاتووە لە زیندانییەک، کە تێیدا پاڵەوانی سەرەکی چیرۆکەکە، (مستەفا ڕێبەر) لەسەر جێگایەکی تایبەت بەخۆی لە زیندانەکەدا خەوتووە، لەلایەن پاسەوانێکەوە چاودێری زیندانەکە دەکرێت. کەشێکی توندی زیندانیکردن داینامیکی دەسەڵات دروست دەکات. بە تایبەتی لەو کاتەدا کە دوو پیاوی قاتلەبەر دێن و بە ئاماژەیەک پاسەوانەکە تێدەگەیەنن، کە دەرگای زیندانییەکەیان بۆ بکاتەوە. ئەم بارودۆخە لە سەرەتاوە ئاماژەیەکە بۆ بێمانایی بارودۆخی مرۆڤ لە جیهاندا، بە تایبەتی تاکەکانی کە وەکو (مستەفا ڕێبەر)ن، خۆیان لە هەلومەرجێکدا دەبیننەوە کە لە دەرەوەی ئیرادە و ویستی خۆیاندان.

خـەوتـنی مستەفا لـەسـەر دۆشـەکێکی سپی، نمایندەی ئاسوودەیی یاخود موکورییەکی بێبنەمای مستەفا لەبەرامبەر واقعێکی سەختدا دەکات. ئەو جلانەی کە لەسەر سەرییەوە هەڵواسراون، وا گریمانە دەکرێت، کە ئاماژەیە بۆ هەڵوێست و کردارەکانی ڕابـردووی. لەبەرئەوە دەکرێت جل و دۆشەکی سپی و بە ئاسوودەیی خەوتن، مانای هەڵگرتن و قەبوڵکردنی بەرپرسیاریتیی دەرئەنجامەکان لەلایەن بکەری ئەخلاقییەوە بگەیەنێت. زیندان وەک خانەی زیندانیکردنێکی فیزیکی، میتافۆرێکە و ڕەنگدانەوەی ئەو لە قاڵبدان و سنووردارکردنەیە، کە تاکەکان لە ژیانیاندا ڕووبەڕوویان دەبنەوە. ئەم وێنە گشتییە جەخت لەسەر بیرۆکەیەکی بوونگەرایی دەکاتەوە، کە تاک لە جیهانێکدا گیری خـواردووە، کە تێیدا هەست بە پووچی و بێمانایی دەکات و ئازادیی تاک و هەڵبژاردنەکانی سنووردار کراون.

دەرکەوتنی دیمەنی زیندان و پاسەوان و دوو پیاوی قاتلەبەر، تیشک دەخاتە سەر داینامیکی دەســەڵات و ململانێ بۆ کۆنترۆڵکردن. ئـەوەش بۆخۆی جەختکردنەوەیە لەسەر تەوەرێکی گرنگی بوونگەرایی، کە تاک ڕووبەڕووی هێزە دەرەکییەکان دەکـاتـەوە. ململانێیەکە، کە هـەر لایەنێکیان کار بۆ سـنـووردارکـردن و بێدەسـەڵاتکردنی ئـەوی تریان دەکات. هەر لە ڕێگەی وێنەی زیندانەوە لە شانۆگەرییەکەدا، پرسیارەکان سەبارەت بە ئەخلاق و گوناهـ و بەرپرسیارێتی، زەق دەبنەوە. بوونی گوناهـ و ململانێی تاک بۆ گـەڕان بـەدوای مانادا، تاک دەخاتە نێو بارودۆخێکی ئاڵۆزی گەڕان بەدوای هەڵبژاردەی ئەخلاقی دروسـت لە جیهانێکدا، کە ڕەنگە بە ڕەهایی بەدەست نەهێنرێن، ئەمەش دەبێتە هۆی ناڕوونیی ئەخلاقی و نیگەرانیی بوونگەرایی لێدەکەوێتەوە.

هـەروەهـا دەکرێت وای تێبگەین، کە خەوتنی مستەفا لەسەر دۆشەکێکی سپی و جلەکانی، کە لەژوور سەرییەوە هەڵواسراون دیمەنێکی جێگیر و نەگۆڕە و هێمایە بۆ بێمانایی ژیان و کەموکوڕی لە سروشتی مرۆڤدا. ئاماژەیە بۆ ئەوەی زۆرجار مـرۆڤ لـە سـوڕی کـردار و ململانێی بێمانادا گیریخواردووە و لە دۆخێکدا خۆی دەبینێتەوە، کە ئیدی ئازادی نەماوە و بەدەست هێز و ئاراستەکانی دەرەوەی خۆیەوە بۆتە لێبوکێک.

بەو شێوەیە یەکەمین دیمەن، تەواو بێدەنگە. هیچ

پەیوەندییەکی زارەکی تێدا نییە. ئەم دیمەنە ڕەنگە جەخت لەسەر نەبوونی پەیوەندی و جیابوونەوەی بوونایەتیی تاکەکان بکاتەوە. تیشک دەخاتە سەر نەبوونی پەیوەندییەکی ڕاستەقینە لەگەڵ ئەوانی دیکە لە جیهانێکدا، کە دەتوانرێت تێیدا لە بنەڕەتەوە هەست بە تەنیایی و بێباکی بکرێت. ئەم دۆخە ڕەنگە ململانێی تاکەکان لەگەڵ بێمانایی بوون و سنووردابوونی پەیوەندیی مرۆڤ لە گەیاندنی ڕاستییە ناوەکییە قوڵەکاندا یان هەستەکاندا، لەخۆی بگرێت.

ئەم شانۆگەرییە چەمکی گوناهـ دەباتەوە نێو سیستەم و بازنەی باوەڕێکی توندی ئەخلاقی، کە هیچ نەرمییەکی تێدا بەدیناکرێت. سیستەمێک کە وەک ئامێرێکی داتاشینی گوناهـ و سزا بۆ مرۆڤەکانی نێوی، کار دەکات. هەموو پێکهاتەکانی سیستەم (خێزان و کۆمەڵگە، سیاسەت و دەوڵەت و دین...هتد) کار بۆ ئەوە دەکەن مرۆڤ بە گوناهـ باربکەن. وەک ئەوەی بەختیار دەڵێت:"شانۆگەرییەکە هەوڵێکە بۆ دەرخستن و نیشاندانی ئەو دۆخە. مرۆڤ گوناهی نادیاری نادرێتە پاڵ،... بەڵکو تەواوی سیستەمەکە لەسەر کۆنکرێتکردن و بەرجەستەکردنی گوناهـ ئیش دەکات.".(عەلی ٢٠٢١: ٢٤٣).

لە شانۆنامەکەدا مستەفا ڕووبەڕووی بارودۆخێک دەبێتەوە، کە تێیدا تاوانبار دەکرێت، لەبەرئەوەی قەدرزانینی نییە بۆ ئەو چاکە گشتیانەی دامەزراوە دەوڵەتی و کۆمەڵایەتی و ئایینییەکانی کۆمەڵگەکەی پێشکەشیانکردووە و هەست بە تاوان ناکات. لەوبارەیەوە قۆمیسەر پێی دەڵێت:

"ئەوەی بەو جۆرە هەست بە بێگوناهی دەکەیت هۆکەی ئەوەیە خۆت بە قەرزدار نازانیت. خۆت بە قەرزداری وڵاتە خۆشەویستەکەمان نازانیت کە تۆی بەخێوکردووە. سوپا قارەمانەکەمان کاتێک ئەفسەر و سەربازەکانی تۆ دەپارێزن. پیاوە ئایینییەکانمان کاتێک شێلگیرانە بوونەتە پاسەوانی ئەخلاق. ... تۆ قەرزارێکی زۆریت، بەڵام ئەوەی وا هەست دەکەیت قەرزارنیت، وا دەکات هەست بە گوناهـ نەکەیت.".(عەلی ٢٠٢١: ١٩)[1].

لە شانۆنامەکەدا هەوڵەکانی سیستەم زۆرن بۆ ئەوەی وا لە تاک بکەن ببێتە بەشێک لە بنیاتی سیستەم، واتە وەکو هەر تاکێکی تری نێو سیستەم، ئەویش هەڵگری هەمان بەها و بیرکردنەوە بێت، کە ئایدۆلۆجیا، یاخود تەواوی پێکهاتەکانی سیستەم لەسەری ڕێککەوتوون. هەست و سۆزی کۆگەل، هێز و ئیرادە ئەخلاقییەکان ئاراستە دەکات. ئەو بیرکردنەوەیە گەشە پێدەدات کە کۆمەڵگە دروستکەر و خاوەنی ئەو چەمکانەیە، کە زۆرینە لەسەری پێکهاتوون و باوەڕیان پێیەتی.

لێرەدا گرنگە ئیستێک لەسەر جیاوازییەک لە نێوان (تاوان و گوناهـ) بکەین. تاوان بە شێوەیەکی ئاسایی لە ڕێگەی سیستەمی یاسایی و نۆرمە کۆمەڵایەتییەکانەوە پێناسە دەکرێت. ئەوە لە کاتێکدا گوناهـ پەیوەندی بە بنەما ئەخلاقییەکانی ئایین، یاخود کۆدە ئەخلاقییە کەسییەکانەوە هەیە. هەر لەبەرئەوە دەبینین سزای تاوان لەلایەن یاساوە دیاری دەکرێت و لە ڕێگەی دەوڵەتەوە جێبەجێدەکرێت، لە بەرامبەردا سزای گوناهـ ، لەگەڵ سروشتی ڕوح و ڕوانگەی ئەخلاقیمان بۆ کار و هەڵوێستەکانمان تەماشا دەکرێت. کاریگەریی گوناهـ زیاتر پەیوەندی بە ژیانی دوارۆژەوە هەیە، یاخود لە خۆتاوانبارکردن و پەشیمانیدا ڕەنگ دەداتەوە. بەڵام لەو ڕووەوە کە هەردووکیان (واتە چ تاوان و چ گوناهـ) پەیوەندییان بە ئازادیی تاکەوە هەیە، دەکرێت لە ساتەوەختێکدا پرۆژە و بڕیار و هەڵبژاردنی تاک بن. لە ئەنجامیشدا

[1] – لێرە بەدواوە، هەر دەقێکی شانۆنامەکە وەربگیرێت، تەنها ئاماژە بە ژمارەی لاپەڕەکەی دەکرێت.

بۆ ئەخلاقی بوونگەرایی دەبێتە پرسێکی گرنگی لێکۆڵینەوە و تێڕامان.

زۆرجار بێمانایی لە دەقدا خوێنەر ناچار دەکات ڕووبەڕووی ڕاستییە بەئازارەکان سەبارەت بە واقیع و ئەخلاق و بارودۆخی مرۆڤ، ببێتەوە. چ لە ڕووی ناوەڕۆک و چ لە ڕووی فۆرمەوە وەک: (ناڕوونی لا ١٢١. گێڕانەوەی نالۆجیکی لا ٨٥. دووبارەکردنەوەی هەمان دەربڕین لا ٨، ١٠، ١١، ٢٤. هەستگۆڕکێ لا ٤٨، ٥٨. دوودڵی و دڵەڕاوکێی کاراکتەرەکان لا ٣٣.) شانۆنامەکە دەخەنە خانەی ژانری بێماناییەوە. کاتێک خوێنەر لەسەرەتاوە شانۆنامەکە دەخوێنێتەوە، لەگەڵ مستەفا ڕێبەری بێگوناهدا هاوسۆزی دەردەبڕێت، بەڵام لە دیمەنی دەیەمدا (کاتێک مستەفا دەیەوێت بەڕێوەبەری کتێبخانە ڕازی بکات بۆ ئەوەی ببێتە گەواهیدەری تاوانەکەی)، خوێنەر تووشی شڵەژان و دڵەڕاوکێ دەبێتەوە:"مستەفا گوێبگرە کوڕم من بەڕێوەبەری ئەم کتێبخانەیە بووم. دەزانم ئەو ڕۆژەی کتێبخانەکە سووتا تۆ چ ئازارێکت چەشت. چۆن داوام لێدەکەیت درۆی وا بکەم؟ بیرت نییە چەندە گریای؟ بیرت نییە دەتویست خۆت فڕێبدەیتە ناو ئاگرەکەوە کتێبەکان ڕزگار بکەیت؟".(لا ٨٥). ئەم دیمەنە بەشێکی دیمەنە گشتییە نالۆجیکییەکەی شانۆنامەکەیە، مستەفا داوا لە تاوانباری سەرەکیی سوتانی کتێبخانەکە دەکات، بێت گەواهی ئەوەی بۆ بدات کە ئەو (واتە مستەفا) کتێبخانەکەی سووتاندووە، لە کاتێکدا بەڕێوەبەری کتێبخانە ئەوەی بۆ مستەفا ئاشکرا کردووە، کە خۆی (واتە بەڕێوەبەر) تاوانبارە.

لێرەوە بێمانایی لە دەقەکەدا ئاماژەیە بۆ شێوازێکی نووسین، کە تیشک دەخاتە سەر بێمانایی گەردوون و هەوڵەکانی مرۆڤ بۆ ئەوەی مانای پێببەخشێت. مستەفا ڕێبەر خەباتی دیاری کاراکتەرە بۆ دۆزینەوە و بەخشینی هەر مانایەک بە ژیان. لەبری ئەوەی بگات بە هەر ڕێگەیەکی ئاشکرای گەیشتن بە ئامانج، کەچی بە سەرلێشێواوی دەمێنێتەوە و تێدەگات، کە گەردوون جگە لە ئاژاوەیەک هیچی تر نییە.

(بۆ دۆزەخ ئەی بێگوناهان) شانۆنامەیەکی ساردکرەوەیە[٢]. چیرۆکی پاڵەوانێکە، بەهۆی گوناهێکەوە دەستگیرکراوە، کە {لایەنیکەم لەسەرەتاوە} بۆی ئاشکرا نەکراوە. هەرچەندە پرسیار لەو کەسانە دەکات کە گوناهباری دەکەن و لێپرسینەوەی لەگەڵدا دەکەن، بەڵام کەس پێی ناڵێت بەچی گوناهبارە و لەسەر چی لێپێچینەوەی لەگەڵدا دەکرێت. بەو جۆرە شانۆنامەکە ئاماژە بە جۆرێک لە بێمانایی دەکات، کە لە ڕێگەی گۆشەگیریی مرۆیی و نەبوونی لۆجیکەوە خۆی دەردەخات.

لە کاتی شیکردنەوەی شانۆنامەی بۆ دۆزەخ ئەی بێگوناهاندا، یەکێک لەو تەوەرانەی تووشی دەبیت بریتییە لە گوناه و سزا، کە بە هەردووکیشیانەوە وێنەیەکی دراماتیکی لە ئازار دەکێشن. ئەم وێنەیە لەلایەن بوونێکی باڵاوە و پەیوەست بە خراپەکاریی جیهانەوە نوێنەرایەتی دەکرێت، کە تەنانەت بچووکترین ئاماژەکانی ڕزگاربوونیشی تێپەڕاندووە."ئێمە دژی ئەوەین کۆمەڵگا دابەش بکەینە سەر دوو بەش، بەشێکی گوناهبار و بەشێکی بێگوناه".(لا ٩٤). بێگومان لەو جۆرە بارودۆخەدا ڕەنگە مرۆڤ ئەو باوەڕە لەدەست نەدات، کە پێیوایە بۆ لە قاڵبدانی ئەوانی تر باشتروایە پەنا بۆ کۆنترۆڵکردنی دەروونی بەکۆمەڵ و دەستکاریی سۆزداری، ببرێت. لە جیهانێکی وادا بوونی باڵا حەز بەوە دەکات، کۆمەڵگە بەیەک شێوە بیربکەنەوە

٢ – بەو مانایە دێت کە ڕووداوەکانی نێو شانۆنامەکە هەستێکی ترس و دڵەڕاوکێ دەوروژێنن یان تیشک دەخەنە سەر پوچی و بێمانایی لە ژیاندا. بەو شێوەیە لە ئاستێکی قووڵی دەروونیدا دەنگدانەوە و ڕەنگدانەوەی لەگەڵ خوێنەرەکانیدا دەبێت.

و هەڵوێست و کردار بنوێنن، هەتا لەو ڕێگەیەوە دەست بە گوناهباریی کۆگەلی بکرێت.

لە دیارترین ئەو هەنگاوەی کە نوخبەی باڵادەست بۆ لە قاڵبدانی تاک دەیگرێتەبەر، بریتییە لە گەڕاندنەوە و قەتیسکردنی تاک بۆ نێو کۆمەڵ و لەنێو کۆمەڵدا. چونکە لە بیرکردنەوەی نوخبەی باڵادەستدا، تاک بەو شێوەیە کەوی دەبێت، کە هەمیشە وا بیربکاتەوە لە غەمی ئەوانی تری نێو کۆمەڵەکەیدا بێت و ئەوانی تریش بە غەمخۆری خۆی ببێنێت، هەتا لەو ڕێگەیەوە هەمیشە بەرامبەر بە ئەوانی تر خۆی بە گوناهبار بزانێت. بە ڕوونی ئەو بیرکردنەوە سەردەستییە لە شانۆنامەکەدا دەبینرێت، کە قۆمیسەر، مەلا، یاسا، خێزان... نوێنەرایەتی دەکەن. مستەفا دەبێتە گەواهیدەر بەسەر خیانەتی ژنەکەیەوە، چونکە وا دەزانێت بەو کارەی خۆی و ژنەکەشی ڕزگار دەکات. (لا ١٢٢).

لێرەدا سروشتی ئازار بەو شێوەیەیە کە نوخبە بە زۆرەملێ لە بیرکردنەوە و دەروونی ئەوانی تردا دروستی دەکات، لەبەرئەوە خوێنەری دەقەکە ئەو باوەڕەی بۆ دروست دەبێت، کە (ئازار) ئازادانە و ئازایانە قەبوڵ ناکرێت و ڕەوشت و بەزەیی و دانایی و بنەماداری لە تاکدا چالاک ناکات. "سەیرە من هیچ کات لە خواستی چاکە و لە ئارەزووی باش زیاتر خراپەیەکەم بۆ دەوروبەری خۆم نەبووە. بۆ دەیانەوێت بەشداری کوشتنەکەم بکەن؟".(لا ١٣٠). هەر ئەو بارودۆخە لەلای کاراکتەرەکانی بەگشتی و (مستەفا) بەتایبەتی لە پێشکەشکردنی وەشانێکی عەقڵانیتر لەوەی، کە (لە چوارچێوەی مرۆڤایەتیدا من کێم؟) و (چۆن دەتوانم یارمەتیدەر بم؟) ڕێگری دەکات.

لە شانۆنامەکەدا مستەفا گوناهبارە لەبەرئەوەی مرۆڤبوونی خۆی قەبوڵ ناکات، ئەم گوناهە بە درێژایی مەودای شانۆنامەکە دیار نییە، بەڵکو وردە وردە و بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ بۆ خوێنەرەکەی ئاشکرا دەبێت. سەرەڕای گومان و کەموکوڕییەکانی خۆی، مستەفا نکوڵی لە گوناهباریی خۆی دەکات، کە لە جەوهەردا نکوڵیکردنە لە خودی مرۆڤبوونی خۆی. لەڕاستیدا {لە دەرەوەی هەر خوێندنەوەیەکی پێکهاتەییەوە} هەر بۆ ئەم گوناهەیە کە نوخبە بەدوایدا دەگەڕێت، چونکە ئەگەر تەنیا ئەو گوناهە قەبوڵ بکات کە لە مرۆڤبووندا هەیە، ئەوا ڕووداوەکان بەبێ هیچ کێشەیەک بەرەو پێشەوە دەچن. جێگەی تێڕامانە کە ئەم باوەڕە بەشێکە لە لێکدانەوەی بوونگەرایی و ئایینی بۆ لێکدانەوەی شانۆنامەکە، چونکە ئەو بیرۆکەیەی کە مرۆڤبوون گوناهباربوونە لە هەردوو بیرکردنەوەی ئایینی و بوونگەراییەوە سەر هەڵدەدات. (پیاوی ئایینی) ئەم بیرۆکەیە بە ڕوونی دەگەیەنێت، کاتێک دەڵێت:"بێگوناهان جێگەیان دۆزەخە، چونکە وا دەزانن پێویستییان بەوە نییە لە خودا بپاڕێنەوە".(لا ١٣١). بەو تێڕوانینە شانۆنامەکە سروشتی گوناه لە لایەکەوە بەو دابڕان و قەدرنەزانینەی کە مرۆڤ هەڵگرییەتی، لە لایەکی تریشەوە بە ڕەتکردنەوەی سنووردارێتیی خۆی، دەبەستێتەوە.

لێرەدا گوناهی مرۆڤ گوناهێکی بۆماوەیی نییە، بەڵکو گوناهی مرۆڤ ئەوەیە کە، پێیوایە پێویستی بەگەڕانەوە نییە بۆ لای خودا یاخود (سیستەم و دەوڵەت). بۆیە بەو تێڕوانینەی پیاوی ئایینی مستەفا گوناهبار نییە لەبەر تاوانێکی ئاشکرا، بەڵکو گوناهی مستەفا ئەو دابڕان و خۆسەرییەیە، کە لەخۆیەوە سەرچاوەی گرتووە. ئەو ڕوانینە ڕووبڕکێی چەمکە نەریتییەکانی ئەخلاق دەکات، کە زۆرجار لە ڕێگەی پێوانە و یاسا گشتییەکانەوە سەرنجیان لەسەر هەڵە و سەرپێچییە دەرەکییەکانی مرۆڤە، لە جیاتی ئەوە

زیاتر لە بوونی مرۆڤدا قوڵدەبێتەوە. پێناسەکردنەوەی ئایین بۆ گوناهـ کە لە شانۆنامەکەدا هەیە، لەگەڵ ڕوانگەی ئەخلاقی بوونگەراییدا یەکدەگرێتەوە، چونکە ئەمیش (ئایین) پێیوایە مرۆڤەکان بە بێگوێدانە کردارەکانیان، لە بنەڕەتدا گوناهبارن و پێویستیان بە لێخۆشبوونی خودایە، لەبەرئەوە قەدرنەزانینی مستەفا بۆ خودا تەنها سەرپێچی و تاوانێک نییە، بەڵکو قووڵتر لەوە ڕەتکردنەوەی بوونی مرۆڤە وەک بوونێک، کە لەگەڵ بوونێکی گەورەتر لەخۆی لە پەیوەندیدایە. ئەم بابەتە لە بوونگەرایی ئایینیدا باسکراوە. (بڕوانە: أحمد ٢٠٢٤: ٢٢٣). هەروەها (بڕوانە: Kierkegaard 1989: 22–25).

لە شانۆنامەکەدا، کاتێک دوو فەرمانبەرەکە بە مستەفا دەڵێن: "...، دڵنیام کەسانی خوێندەواری وەک ئێوەش لە خەڵکی عەوام باشتر تێدەگەن...".(لا ٩)، ئەو هێڵە بۆ خوێنەر دیاری دەکەن، کە پێویستە لە ڕوانگە و ئاراستەی مەعریفییەوە بۆ چەمکی گوناهـ بڕوانێت، بەو شێوەیە خوێنەر پەیوەست دەکرێت بە دەرخستنی سروشتی گوناهـ بەو شێوەیەی، کە هەڵگری تایبەتمەندێتیی فەلسەفی و بنیاتێکی مرۆیی بێت، پێویستی بە شیکاری ڕەخنەیی هەبێت. بەو شێوەیە سروشتی گوناهـ لێڵە، جیاواز لەو تێگەیشتنە گشتییەی کە هەتا بۆی دەکرێت، وەک هەستی تاوانباری و شەرمەزاری و ترس لە گشتی، لە تاکدا بەرجەستەی دەکات. واتە لە تێگەیشتنی گشتیدا هەمیشە گوناهـ بە (ئایین، کاریگەریی کولتوور، نۆرم و بەها کۆمەڵایەتییەکان)ەوە دەبەسترێتەوە و کاریگەری لەسەر بڕیار و کرداری ئەخلاقی تاک دەبێت. گوناهـ تاک دەباتە نێو باروودۆخێکەوە، کە پێویستە دان بە گوناهباریی خۆیدا بنێت، پاشان تەوبە یان داوای لێبووردن بکات. لەبەرئەوە ئیشی"دەزگای نەهێشتنی بێتاوانی".(لا ٩). ئەوەیە کار لەسەر تاک بکات بۆ ئەوەی هەست بە گوناهباریی خۆی بکات. (لا ٤٥–٥٣).

هەر لەسەرەتاوە، کاری ئەم دەزگایە ئەوەیە (هەستی گوناهباری) لە پاڵەوانی شانۆنامەکەدا دروست بکات، وەک چۆن لە هەر کەسێکی تردا دروستی کردووە. دوای ئەوەی مستەفا زیندانی دەکرێت و موکوڕی لە بێگوناهی خۆی دەکات، کاتێک لێپێچینەوەی لەگەڵدا دەکەن، ئەگەری ئەنجامدانی هەندێک گوناهـ لە ڕابردووی مستەفادا، وەکو"کوشتن، پەلاماردان و لاقەکردنی ژنان، دزیکردن، سیخوڕیکردن، دژایەتی دامەزراوە حکومییەکان، جنێودان بە سەرۆک و مەرجەعە سیاسی و دینییەکان، قەرزکردن لە بانکە حکومی و ئەهلییەکان، نەدانی باج بە حکومەت."(بڕوانە: لا ١١–١٢)، بە بیری مستەفادا دەهێننەوە. هەموو ئەمانە تاوانی هاوبەشن لە نێوان گوناهناسیی دینی و گوناهناسی لە ژیان و سەردەمی نوێدا. لە شانۆنامەکەدا چ ڕۆڵی پیاوی ئایینی، چ گوناهیش بەشێکن لەو سیستەمەی کە ژیانی مۆدێرنیتە پێکدەهێنێت، یاخود ئاراستەی دەکات. هەربۆیە سروشتی گوناهـ لە شانۆنامەکەدا لێڵە و بەکەسی ناکرێت، بەڵکو گوناهـ مامەڵەیەکی ڕەمزی لەگەڵدا دەکرێت. هەربۆیە لەو جیهانەی کە شانۆنامەکە ئاماژەی پێدەکات، ئەگەرچی هێشتا پەیوەستە بە چەمکەکانی: تاوانباری، پەشیمانی، شەرمەزاری، تەوبەکردن، داوای لێبووردن. بەڵام گوناهـ چەمکێکی ئاشکرا و ڕوونی نییە.

بۆیە ڕووداوەکان گوناهباری پەیوەندی بە هەڵبژاردنی دروستەوە هەبێت "ڕاستی جەنابی قۆمیسەر، من خۆم بە بێگوناهـ دەزانم، ئەوە شتێکە ناتوانم درۆی تێدا بکەم." (لا ١٨)، ئەگەرچی دەکرێت هەموو ئەگەر و تواناکان لە ژیانی مرۆڤدا بەدی

نەهێنێت. ئەم دیدگا بوونگەراییە بە پرۆسەی دادگاییکردنەکەوە لە شانۆنامەکەدا پەیوەندیدارە، مستەفا کە پێداگری و نکوڵی لە گوناهبارنەبوونی خۆی دەکات، وەک ئینکارییەکی بەردەوام لە مرۆڤبوونی خۆی و ملکەچ نەبوون بۆ بوونێکی لەخۆی بالاتر لێکدەدرێتەوە. بەو شێوەیەش پرۆسەی دادگاییکردنەکە بەرەوپێش دەچێت، چونکە یاسا یاخود سیستەم کۆنترۆڵکردنی ئینکاری لە مرۆڤدا بە پێویست دەزانێت.

ئەرگەرچی مرۆڤ لە جیهانی نوێدا، ناچارە بە ئازادی خۆی و هەڵگرتنی بەرپرسیارێتیی کارەکانی، سەرەرای ئەم ئازادییە سروشتییە، بەلام تاک بەردەوام کەوتۆتە بەر کاریگەری هێزە جۆراوجۆرەکان: نۆرمە کۆمەلایەتییەکان، چاوەڕوانییە کولتوورییەکان، پەیوەندییە کەسییەکان، یان هەر هێزێکی تر، کە لە دەرەوە، ئازادی ئەو سنووردار دەکەن و پرۆژەکانی بۆ دیاری دەکەن. کاتێک مرۆڤ دەکەوێتە بارودۆخێکی لەو شێوەیەوە، دەبێت یەکێتیی خۆی بپارێزێت و دژبەری هەموو هێزە دەرەکییەکان پارێزگاری لە ئازادی و بەها کەسییەکانی خۆی بکات، هەتا مانایەک بە بوونی خۆیی و جیهان ببەخشێت. ئەم ڕەهەندە بوونگەراییەی ئەخلاق لە شانۆنامەکەدا، هەر لەسەرەتاوە بەدیاردەکەوێت، دوای ئەوەی (قۆمیسەر) دۆسییەی لێکۆڵینەوە ئاراستەی مستەفا دەکات و دەیەوێت ئەو باوەڕەی لەلا دروستبکات، کە تاوانبارە، بەلام مستەفا بەرگری لەخۆی دەکات و دەڵێت:

"کاتێک من کارێکی خراپم نەکردبێت بۆ خۆم لە تاوانەوە بگلێنم. ئەسڵەن هەر لە هەفتەی یەکەمەوە وازم لەوە هێنا بپرسم گوناهم چییە؟ ئەوەی مرۆڤکی بێگوناهـ بۆ تاوانێک بگەڕێت خۆی پێ گوناهبار بکات، دژ بە پرەنسیپەکانی منە. لە ڕاستیدا دوای هەفتەیەک بڕیارمدا ئیتر نەپرسم گوناهم چییە، بۆ گیراوم، هەر خودی پرسیارەکە گەمژانەیە. ڕوونە من لەسەر هیچ خەتایەکی دیاریکراو نەگیراوم". (لا ١٧).

ئەم بەرگرییە مستەفا دەخاتە دۆخی سەلماندنی ڕەسەنایەتیی بوونی خۆی و بە گرنگییەوە سەیری بەها کەسییەکانی خۆی دەکات و بەرپرسیارێتیی ئازادییەکەی خۆی هەڵگرتووە. دژی ئەو هێزە دەوەستێتەوە، کە دەیەوێت بەهۆی گوناهێکەوە کە ئەنجامی نەداوە، لە قاڵبی بدات. کاتێک جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە ئیتر ئەو پرسیار لەسەر ئەوە ناکات، کە ئاخۆ ئەو گوناهی هەیە یاخود نا، ئاماژەیە بۆ بێمانایی ئەو دۆخەی کە مستەفای تێکەوتووە. لێرەدا ڕەتکردنەوەی قسەکردن لەسەر تاوانێک، کە ئەو ئەنجامی نەداوە، فۆرمێکی دیاریکراوی ئازادییە بۆ چۆنییەتیی وەلامدانەوەی دۆخێکی لەو شێوەیە، کە ئەخلاقی بوونگەرایی جەختی لەسەر دەکاتەوە.

ئەگەر بپرسین لە کاتێکدا کتێبخانەی گشتی شار دەسووتێت و بکەر یاخود هۆکاری ڕاستەقینەی سووتانی کتێبخانەکە دیار نییە، دەکرێت فەرمانبەرێکی ئەو کتێبخانەیە هەست بە گوناهـ نەکات؟ لە ڕاستیدا بوونی مستەفا لە جیهانێکی لەو شێوەیەدا، گرنگە بوونێکی بەرپرسیارانە بێت. ئەو کە فەرمانبەری کتێبخانەکەیە، دەبێت سووتانی کتێبخانەکە وەکو بەشێک لە بوونی خۆی تەماشا بکات و وا هەست بکات، کە بەشێکە لە بەرپرسیارێتیی ئەو. ئەگەر بوون بە فەرمانبەری مستەفا لە کتێبخانەکەدا لە ئەنجامی هۆشیارییەوە بووبێت، یاخود نا، ئەوا مستەفا ناچارە دەرئەنجامی سووتانی کتێبخانەکە لە ئێستادا لەئەستۆ بگرێت.

کەواتە بوونی مستەفا لە جیهانێکدا کە کتێخانەی گشتی تێدا سووتاوە، وەکو چارەنووس و بوونی بەرپرسیارانەی مستەفا خۆی سەیر دەکرێت. ڕۆڵی ئەو وەک فەرمانبەرێکی کتێبخانە لەگەڵ ئەو ڕووداوانەدا تێکەڵ بووە، کە لە دەوروبەریدا ڕوودەدەن. لەبەرئەوە دەبێت وەک بەشێک لە بوونی خۆی تەماشای سووتانی کتێبخانەکە بکات و ڕووبەڕووی دەرئەنجامەکانی سووتانی کتێبخانەکە ببێتەوە. مستەفا وەک فەرمانبەرێک پێویستە بەرپسیارێتیی ڕووداوەکە وەک بەشێک لە هەڵبژاردنی کارەکەی خۆی قەبوڵ بکات. لێرەوە هەڵگرتنی بەرپرسیارێتیی ڕووداوەکە، دەتوانرێت وەکو دەرفەتێک بۆ مستەفا تەماشا بکرێت، هەتا لە ڕێگەیەوە بەرگری لە خاوەندارێتبی بوونی خۆی و ڕۆڵی ڕەسەنی خۆی بکات. چونکە لەو ڕێگەیەوە مستەفا ڕووبەڕووی واقیعی بوونی مرۆڤ دەکاتەوە، لەوانەش ئەو هەڵوێست و دەرئەنجە ئەخلاقیيانەی، کە لە هەڵبژاردنەکانی مرۆڤەوە سەر هەڵدەدەن. هەربۆیە مستەفا تەنها چاودێر نییە و لەگەڵ ئەو جیهانەدا کە شانۆنامەکە ئاماژەی پێکردووە، بوونێکی دابراوی نییە، بەڵکو بەشدارییەکی گرنگ و سەرەکی هەیە و مانا بە هەڵبژاردنەکانی، کردارەکانی، وێنەی ئەخلاقیی ئەو دەبەخشن.

ئەو جیهانەی کە شانۆنامەکە ئاماژەی پێدەکات، جیاوازیی تاکەیەتی و ئازادییە کەسییەکانی تێدا فەرامۆش دەکرێن. لە جیهانێکی وەهادا هەستی بێتاوانی تاکەکان بۆ سەر نەزمی دامەزراوەیی مەترسییە. ئەم هەستە دەبێتە سەرچاوەی سەرهەڵدانی گرژیی و نەگونجان لە نێوان خواستی تاک بۆ ڕەسەنایەتی و ئازادی، لەگەڵ بەها و نۆرمە کۆمەڵایەتییە چەسپاوەکاندا. لەم کاتەدا زۆرجار هەستی بێتاوانی لەلای دەبێتە هێزێکی تێکدەر و خۆنەگونجێن. هەربۆیە لە دۆخێکی وەهادا بۆ سیستەم وا پێویستە، کە هەمووسان هەست بە گوناه بکەین، چونکە"وا دەکات هەستبکەین لە یەک دەچین و جیاوازییەکی گەورە لە نێوانماندا نییە."(لا ٨١). هەستی بێگوناهی لە تاکدا دەکرێت وەک ناتەباییەک لەگەڵ واقیعی سەختی کۆمەڵگایەکدا سەیر بکرێت، کە بەهای یەکسانیی هەمووان بە گرنگتر لە بەهای تاکایەتی دیاری دەکات. لە چوارچێوەی تیۆری ئەخلاقی بوونگەراییدا، پەیوەندی نێوان گوناهی ڕەسەن و بێمانایی، پەردە لەسەر کارلێک و پێکداچوونێکی قووڵ لە نێوان کردارەکانی مرۆڤ و دەرئەنجامەکانی و ئاژاوەی سروشتیی بووندا (واتە بەگشتی پشێوی، پێشبینینەکردن و بنیاتێکی هەرەمەکی، لایەنی بنەڕەتی ئەزموونی مرۆڤ و جیهانن) لادەبات.

چەمکی (گوناهی ڕەسەن) لەم توێژینەوەیەدا وەک هێمایەکی فەلسەفی بۆ سەرپێچی و کەموکوڕییە بنەڕەتییەکانی مرۆڤ مامەڵەی لەگەڵ دەکرێت، کە خاڵی سەرەتای دووڕیانە ئەخلاقییەکان و گرفتە بوونگەراییەکان پێکدەهێنێت. ئەم چەمکە تاک بە پاشخانە مێژوویی و کردارەکانی ڕابردوویەوە دەبەستێتەوە و جەخت لەسەر ئەو مەیلی هەڵەکردنە دەکاتەوە کە لە سروشتی مرۆڤدا هەیە. لە جیهانێکی خاڵی لە مانای پێشوەختەدا، گوناهی ڕەسەن دەبێتە خاڵی دەستپێک بۆ گەڕان بەدوای مانا و (خۆ) پشکنینی ئەخلاقی؛ بەجۆرێک تاک ناچار دەکات ڕووبەڕووی ئاڵۆزییەکانی بڕیاردان ببێتەوە و لە دەرئەنجامە بوونگەراییەکانی کردارەکانی تێڕامێنێت و لێی بکۆڵێتەوە. لێرەوە، لە جەوهەردا ئەم چەمکە تەنها شکستێک نییە، بەڵکو وەک بزوێنەرێک بۆ بەرجەستەکردنی بەرپرسیارێتی لەنێو بێماناییدا کاردەکات.

هاوشانی ئەمە، چەمکی (بێمانایی) وەک تەوەرێکی ناوەندی لە ئەخلاقی بوونگەراییدا دەردەکەوێت. پەیوەندیی نێوان گوناهی ڕەسەن و بێمانایی، تیشک دەخاتە سەر لاوازیی مرۆڤ و سنوورداربوونی سەربەخۆیی تاک بەرامبەر بە هێزەکانی دەرەوەی خۆی. لە کاتێکدا مرۆڤ هەوڵی ڕزگاربوون و دۆزینەوەی مانا دەدات، کەچی زۆرجار ڕووبەڕووی بێهوودەیی دەبێتەوە، چونکە چارەنووس لەژێر کاریگەریی واقیعدایە نەک تەنها ئیرادە. لەم نێوەندەدا، (مردن) وەک سنووری کۆتایی ئەزموونی مرۆیی و چڵەپۆپەی ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ بێماناییدا دێتە کایەوە. مردن، ئەگەر بە ئاگاییەوە وەک هەڵبژاردنێک سەیر بکرێت، دەبێتە پرۆژەیەکی گرنگ بۆ بەرهەمهێنانی مانای کەسی لە بەرامبەر دواین کردەی نەگۆڕی ژیاندا، کە کۆتایی بە ململانێی نێوان گوناه و بوون دەهێنێت.

کەواتە چەقی ئەخلاقی بوونگەرایی ئەو بیرۆکەیە، کە -بوون پێش جەوهەر دەکەوێت- مرۆڤەکان بە ئامانجێکی پێشوەختە دیاریکراوەوە لەدایک نابن؛ بەڵکو لە ڕێگەی کردار و هەڵبژاردنەکانیانەوە مانای خۆیان دروست دەکەن. (عەلی ٢٠١٨: ١٨١). مردن لایەنێکی ڕەخنەگرانەی ئەم بیرکردنەوە ئەخلاقییەیە، بەو پێیەی وەک بیرهێنانەوەیەک بۆ سروشتی سنووردارێتیمان و ساتەکیی ژیانی ڕەسەنایەتیمان (واتە سازش نەکردن لە ڕەسەنایەتیی مرۆڤ لەبەر فشار یاخود چاوەڕوانییە دەرەکییەکان) دەبینرێت.

"قۆمیسەر: سزای مردن قورسترین سزایەکە کە هەیە. دەزانیت بۆ؟

مستەفا: نازانم، سزای مردن بۆ دەبێت قورس بێت. من خۆم سزای مردنم لە دیلێتیی پێباشترە...

قۆمیسەر: بەڵام کەم کەس داوای سزای مردن دەکەن. سزای مەرگ زۆر قورسە.

مستەفا: بۆ من لە زیندانییەکی دوورودرێژ ئاسانترە." (لا ١١١-١١٢).

مستەفا هەوڵدەدات لە ڕێگەی هەڵبژاردن و جێبەجێکردنێکی ئازادانەی سزای مردنی خۆیەوە، کۆنترۆڵی بوونی خۆی لە دۆخێکدا دووپات بکاتەوە، کە هەست دەکات بە شێوەیەکی فراوان هێزە دەرەکییەکان بوونی ئەویان داگیر کردووە. چونکە ململانێی نێوان نۆرمە کۆمەڵایەتییەکان و ڕەسەنایەتیی تاکەکەسی؛ هەروەها فشار بۆ خۆگونجاندن لەگەڵ ستاندارده ئەخلاقییە دەرەکییەکاندا، بۆتە هۆی ئەوەی مستەفا تاوانباری و شەرمەزاری بکات بە بابەتێکی ناوەکی خۆی، تەنانەت لەکاتێکدا لە بنەڕەتەوە تاوانێک بۆ مستەفا بوونی نییە. لەبەرئەوە قەبوڵکردنی مردن وەک سزا، ڕەتکردنەوەی بەزۆری تاوانباری و دروستکردنی هەستی گوناهبارییە لە تاکدا. لەو ڕێگەیەشەوە مستەفا هەوڵدەدات بوونی ڕەسەنی خۆی بەدەست بهێنێتەوە، کە لە ئەنجامی خۆبەدەستەوەدانی بۆ سیستەم و بەها دەرەکییەکانی خۆیەوە، لە دەستی دابوو.

لەبەرئەوە لایەنێکی گرنگی هەڵبژاردنی سزای مردن لەلایەن مستەفاوە و جێبەجیکردنی سزاکە لەلایەن ئەوانی ترەوە، بۆ ئەوەیە ناوەوەی سیستەم و بنیاتی کۆمەڵگە دەربخات و سنوورێک بۆ بێمانایی کردار و هەڵوێستی (دەزگای نەهێشتنی بێتاوانی) دابنێت و ئەو پەیامە بگەیەنێت، کە تەنها مردن دەتوانێت مرۆڤ لەژێر بارگرانییەکانی سیستەم و کولتوور و کۆمەڵگە ڕزگار بکات. بەم هەڵبژاردنە مستەفا "یاسا و بنەمای بوونی ئەوانی تریش دیاری دەکات و پابەندیان دەکات."(ئیبراهیم ٢٠١٣: ٢٦٦). بەم پێیە سزای مردن هێمای شکستی سیستەمە لە دانان بە ئاڵۆزییەکانی بوونی مرۆڤ و ئەگەرەکانی

بەردەم ئازادابوونیدا. سیستەمێک، کە تاکەکان لە مرۆڤبوونی خۆیان دەخات و لە هەمانکاتدا هەوڵی سەپاندنی نەزمێکی ئەخلاقی دیاریکراویش دەدات.

لە کۆتاییدا گرنگە ئاماژە بە ئەوە بکرێت، کە مردن نمایندەی سنووری کۆتایی ئەزموونی مرۆڤ و ڕووبەڕووبوونەوەی بێمانایی دەکات. هەڵبژاردنی سزای مردن وەک هەڵوێستێک و بڕیارێکی کەسی، تایبەتمەندیی بوونگەرایی لە شانۆنامەکەدا زەقتر دەکاتەوە. دەبێتە پرۆسەی دروستکردنی مانای کەسی لەبەرامبەر قوڵترین کردە و هەڵوێستدا، کە ئیتر خاڵی کۆتایی بوونی مرۆڤە.

ئەنجام

لە شانۆنامەکەدا گوناه تەنیا پێشێلکردنی یاسا یاخود بەها دەرەکییەکان نییە، بەڵکو فەرامۆشکردنی ویست و توانا خودییەکانی تاکە بۆ بەدیهێنانی بوونی ڕەسەنی خۆی. لە شانۆنامەکەدا سروشتی گوناه بەرجەستە نییە، بەڵکو شتێکی مەجازییە و لە شێوەی فۆرمێک و لە چوارچێوەی بنیاتێکی دیاریکراودا نامێنێتەوە و ناناسرێتەوە. بەو هۆیەوە ئەو مانا ڕەمزییەی چەمکی گوناه لە شانۆنامەکەدا ئاماژەی پێکراوە، لە بوونە واقیعییەکەی گرنگترە. دیاریکردنی تاوان و سزا وەک پرۆژەیەکی بڕیارلێدراوی کەسی، جەختکردنەوەیە لەو ڕەهەندە بوونگەراییەی ئەخلاق، کە مرۆڤ بە سروشتی مرۆیی خۆی و کەلێن و ناتەواوییەکانی بوونییەوە پابەند دەکات. بۆ مستەفا ڕێبەر مردن تەنیا خاڵی کۆتایی بایۆلۆژی نییە؛ بەڵکو کاریگەری قووڵیشی لەسەر چۆنیەتی تێگەیشتن لە بوون و مانا و بەرپرسیارێتیی ئەخلاقی هەیە. هەڵبژاردنی مردن کردارێکە، بکەرەکەی دژبەری هەموو ئەو هێزانە دەهێڵێتەوە، کە وای لێدەکەن ئەو بڕیارە بدات.

لیستی سەرچاوەکان:

بەکوردی

- أحمد، دیلمان قادر (٢٠٢٣). چەمکی خراپە لە ڕۆمانەکانی -بەختیار عەلی-دا: لێکۆڵینەوەیەکی دەروونشیکاریی فەلسەفی، تێزی دوکتۆرا، زانکۆی گەرمیان.
- أحمد، دیلمان قادر (٢٠٢٤). دیوە ئەخلاقییەکانی نائومێدی: شیکردنەوەیەکی ئەخلاقیی دەقی (بۆ ئاگاداری) کامەران موکری، Journal of Language Studies.Vol.8,No.5, 2024, Pages (232-213). https://doi.org/10.25130/Lang.8.5.11.
- ژیژەک، سلاڤۆی (٢٠٢١). خێچ ڕوانین: دەروازەیەک بۆ دەروونشیکاریی لاکان لە ڕوانگەی کولتووری عەوامەوە، وەرگێڕانی: وەلید عومەر، چاپی یەکەم، سلێمانی: مهتاب-ناوەندی ڕۆشنبیری ڕەهەند.
- عەلی، بەختیار (٢٠١٨) ئاورەکەی ئۆرفیۆس، چاپی دووەم، سلێمانی: ئەندێشە.
- عەلی، بەختیار (٢٠٢١). بۆ دۆزەخ، ئەی بێگوناهان، چاپی یەکەم، سلێمانی: ناوەندی ڕۆشنبیری ڕەهەند.
- عەلی، بەختیار (٢٠٢١). خوێنەری کوشندە، چاپی یەکەم، سلێمانی: مهتاب-ناوەندی ڕۆشنبیری ڕەهەند.
- عەلی، بەختیار (٢٠٢١). زنجیرەکانی دۆنکیشۆت، چاپی یەکەم، سلێمانی: ئەلوەن-ناوەندی ڕۆشنبیری ڕەهەند.
- عەلی، بەختیار (٢٠٢٢). دەستەسڕەکەی ئۆتێلۆ، چاپە یەکەم، سلێمانی: ناوەندی ڕۆشنبیری ڕەهەند.
- کەمال، محمد (٢٠١٩). ئۆنتۆلۆجی بنەڕەتی و بوونی مرۆڤ، چاپی چوارەم، سلێمانی: ناوەندی ڕۆشنبیری ڕەهەند.
- کەمال، محەمەد (٢٠١٩). فینۆمینۆلۆجی، چاپی دووەم، سلێمانی: ناوەندی ڕۆشنبیری ڕەهەند.
- مارتن هایدگەر (٢٠١٦). بوون و کات، وەرگێڕانی:

محەمەد کەمال، سلێمانی: دەزگـای چاپ و پەخشی سەردەم.

– ماکواری، جۆن (٢٠١٣). فەلسەفەی بوونگەرایی (وجودییەت)، وەرگێڕانی: ئازاد بەرزنجی، چاپی سێیەم، سلێمانی: ناوەندی غەزەلنووس–بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە.

– نالی (١٣٨٧). دیوانی نالی، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی: مەلا عبدالكريمی مدرس، چاپی شەشەم، سنە: انتشارات کردستان.

– ئیبراهیم، زەکەریا (٢٠١٣). کێشە فەلسەفییەکان: کێشەی ئازادی، وەرگێڕانی: محمد مستەفا قەرەداغی، چاپی یەکەم، سلێمانی: ڕوون–بەڕێوەبەرایەتیی خانەی وەرگێڕان.

بە ئینگلیزی

– Braver, L 2014. Heidegger: Thinking of Being, UK: Polity Press.

– Buben, B 2016. Meaning and mortality in Kierkegaard and Heidegger: origins of the existential philosophy of death, Evanston, Illinois, United States: Northwestern University Press.

– Kierkegaard, Søren 1989. The Sickness unto Death. Translated, introduction and notes: Alastair Hanny. England: Penguin Group.

– May, R 1950. The meaning of anxiety, New York: The Ronald Press Company.

– May, R 1958. Existence: A New Dimension in Psychiatry and Psychology: Contributions of Existential Psychotherapy, NEW YORK: BASIC BOOKS, Inc., Publishers.

– Morris, H. 1987. Nonmoral guilt. In F. Schoeman (Ed.), Responsibility, character, and the emotions: New essays in moral psychology (pp. ٢٤٠–٢٢٠). Cambridge University Press.

– Wilson, Amanda 2021. Guilt beyond guilt: from political theory to metaphysics with Herbert Morris. Modern Law Review, 84 (1). pp.89-117. https://doi.org/10.1111/1468-2230.12580.

Summary:

Under the title "Absurdity and Original Sin: An Analysis of Bakhtiar Ali's Play 'To Hell, O Innocents' from the Perspective of Existential Ethics," this study analyzes the play and presents the concept of "original sin" as both an individual and social responsibility. The research highlights the absurdity of existence and the characters' struggle within a censored environment to find meaning and authenticity. It further aims to address the tension and conflict between individual freedom and social norms, demonstrating that human authenticity stems from the acknowledgment of responsibility and existential guilt. Ultimately, the study concludes that the play portrays a complex moral landscape that encourages the reader to contemplate the nature of sin and the individual's struggle to achieve authenticity in a fragmented world.

Keywords: Original Sin, Individual Responsibility, Absurdity of Existence, Authenticity, Drama/ Play.

الملخص:

تتناول هذه الدراسة، الموسومة بـ "العبث والخطيئة الأصلية: تحليل مسرحية (إلى الجحيم أيها الأبرياء) لبختيار علي من منظور الأخلاق الوجودية"، في تحليل المسرحية المذكورة، وتستعرض مفهوم "الخطيئة الأصلية" بوصفه مسؤولية فردية واجتماعية. تسلط الدراسة الضوء على عبثية الوجود وصراع الشخصيات في بيئة تخضع للرقابة سعيا لإيجاد المعنى والأصالة. كما تهدف الدراسة إلى مناقشة التوتر والصراع القائم بين حرية الفرد والمعايير الاجتماعية، موضحة أن أصالة الإنسان تنبع من الاعتراف بالمسؤولية وبالذنب الوجودي. وفي الختام، خلصت الدراسة إلى أن المسرحية ترسم لوحة أخلاقية معقدة تحفز القارئ على التأمل في طبيعة الخطيئة وكفاح الفرد من أجل تحقيق الأصالة في عالم متشرذم.

الكلمات المفتاحية: الخطيئة الأصلية، المسؤولية الفردية، عبثية الوجود، الأصالة، المسرحية.

وەرگرتن: ٢٠٢٥/١٢/٧
پەسەندکردن: ٢٠٢٦/٣/٢٩

بەربەستی داب و نەریت لە بەردەم پێدانی مافی میراتی ڕەگەزی مێ لە کۆمەڵگەی گوندنشینی کوردستان
(توێژینەوەیەکی مەیدانیی شیکاریی مێژووی یاسا و ئەنترۆپۆلۆژیای یاساییە)

د. حبیب مصطفی ابراهیم
بەشی یاسا، فاکەڵتی یاسا و زانستە سیاسییەکان و بەڕێوەبردن، زانکۆی سۆران
habeeb.ibrahim@soran.edu.iq

پ.ی.د رضوان شریف صالح
بەشی یاسا، فاکەڵتی یاسا و زانستە سیاسییەکان و بەڕێوەبردن
rdhwan.salih@soran.edu.iq

پوختە

وەرگرتنی بەرکەوتەی میرات ئەو مافەیە کە بەپێی یاسا بۆ هەر دوو ڕەگەزی نێر و مێ جێگیرکراوە لەسەر بنەمای شەریعەتی ئیسلامی، بەڵام لە کۆمەڵگەی گوندنشینی کوردستان، بەهۆی پەیڕەوکردنی داب ونەریت، ڕەگەزی مێ لەو مافە بێبەش بووە. گرنگی ئەم توێژینەوەیە لەوەدایە کە لە ڕوانگەی مێژووی یاسا و ئەنترۆپۆلۆژیای یاسایی ئەوا ڕۆڵی داب ونە ریت لە بارەی دابەشکردنی میرات لە کۆمەڵگەی کونی کوردیدا ڕوون دەکاتەوە، لە ژێر ڕۆشنایی ڕەوشی کۆمەڵایەتی و ئابووری لە ژمارەیەک لە گوندەکانی کوردستان لە ساڵانی شەستەکانی سەدەی بیستەم، بە ئامانجی خستنەڕووی هۆکارەکانی بنیاتنەری بەربەستی داب و نەریت لە بەرەدم پێدانی مافی میرات بە ڕەگەزی مێ لە کۆمەڵگەی گوندنشینی کوردستاندا. ئەم توێژینەوەیە بە گرتنەبەری میتۆدەکانی شیکاری، مێژوویی، و مەیدانی، بەسود وەرگرتن لەسەرچاوەی پێویست و ئەنجامدانی چاوپێکەوتن لەگەڵ ژمارەیەک لە خەڵکی گوندنشین، گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە دابەشکردنی میرات بە تەواوی بەستراو بووە بە دوو هۆکار: سروشتی خێزان و سیستەمی ئابووری گوند، کە هەردووکیان لە ژێر کاریگەری کولتووری باوکسالاری تێکهەڵکێشی یەکتر و بنیاتنەری بەربەستی داب و نەریت بوون لە بەردەم ڕەگەزی مێ بۆ وەرگرتنی بەرکەوتەی میراتی.

وشە سەرەکییەکان: میرات، ڕەگەزی مێ، باوکسالاری، داب و نەریت، کۆمەڵگەی گوندنشین.

پێشەکی

میرات ئەو سامانەیە کە لە دوای مردنی کەسێک بۆ خزمەکانی بە جێی دەمێنێت و لە هەر کۆمەڵگەیەک بە پێی یاساکان یان داب و نەریتیان دابەش دەکرێت بۆ سەر خێزان و بنەماڵەی کەسی کوچکردوو. پەیوەست بە داب و نەریت کە بە سەرچاوەی نەنووسرای یاسا دادەنرێت، ئەوا بە درێژایی رۆژگار رێساکانی لە نێو خەڵکدا تایبەتمەندی پابەندکەر وەردەگرێت لە بەر ئەوەی هۆکارن بۆ رێکخستنی پەیوەندی نێوان تاکەکانی کۆمەڵگەدا، یەکێک لەم پەیوەندییانە بابەتی دابەشکردنی میراتی کەسی کوچکردووە لە نێوان خزمانیدا. لەبەرئەوەی داب و نەریت هاوتەریب لەگەڵ یاسا بەرکارەکان، کاریگەری خۆی هەیە لە رێکخستنی بوارەکانی ژیانی کۆمەڵگەدا، بۆیەش ناکرێت پەیڕەوکردنی داب و نەریت لەنێو تاکەکانی کۆمەڵگەدا بەر چاو نەگرین. ئەم پەیوەندییە دوولایەنەی نێوان یاسا و داب و نەریت بە شێوەیەکە کە بۆ گەیشتن بە ئامانجی بنەماکانی یاسایی دەبێ خوێندنەوەمان هەبێت بۆ رۆڵی داب و نەریت لە کۆمەڵگەدا"(ابن تراب ٢٠١٠: ٩١). بابەتی میرات دەچێتە ناو خانەی یەکێک لە مافەکانی تاک بە هەردوو رەگەزی نێر و مێ کە بەپێی یاسای باری کەسیەتی عێراقی ژمارە (١٨٨)ی ساڵی١٩٥٩ی هەموارکراوی بەرکار لە هەرێمی کوردستان رێکخستنی بۆ کراوە لە ماددەکانی (٨٦-٩١)[١] ، لەسەر بنەمای شەریعەتی ئیسلامی کە لە قورئانی پیرۆزدا، بە تایبەتی لە سورەتی (النساء)، وردەکاری بەرکەوتەکانی هەر دوو رەگەزی نێر و مێ لە بارودۆخە جیاوازەکاندا روونکراونەتەوە. ئەم شەریعەتە بەوە جودا دەکرێتەوە بە وردی رێکخستنی بۆ بنەماکانی میرات کردووە و رەچاوی هۆکارە ویستیەکان و پێویستیە سروشتیە پێکهێنەرەکانی هەردوو رەگەزی نێر و مێی کردووە، لە ژێر رۆشنایی ئەو ئەرک و مافانەی بۆیان دیاری کراوە (زەلمی٢٠٢٤: ١١)، بەڵام لە واقیعدا لەسەر بنەمای داب و نەریت، رەگەزی مێ[٢] لەم مافەی بێبەش کراوە و تەنیا رەگەزی نێر مافی میراتیان هەبووە، بە تایبەت لە نێو کۆمەڵگەی گوندنشینی کوردستاندا. ئەم دۆخەی بێ بەشبوونی رەگەزی مێ لە میرات کە بە هۆی باڵادەستی داب و نەریت هاتووتە کایەوە، لە زۆر شوێنی دیکەی جیهان بەرجەستەیە، بۆ نموونە، لە هەر دوو وڵاتی هیندستان (سالار زایی و صابردوست ١٣٩٣:٤٩-٥١)، و ئەفغانستان (جهیر٢٠٢٠: ٦٥) سەرەرای هەبوونی یاسای تایبەت بە میرات، بەڵام لە نێو گوندنشینانی ئەم وڵاتانەدا، داب و نەریت بە جۆرێک بە هێزە کە یاسای بەرکاری پەیوەندیدار بە میرات جێبەجێ ناکرێت و رەگەزی مێ بێبەش دەکرێت لە میرات، و ئەم دۆخەی رەگەزی مێ لەم وڵاتانەدا رەنگدانەوەی کاریگەری کولتووری باوکسالارییە بە سەر کۆمەڵگەی گوندنشین. پێویستە بگووترێت کە لە کوردستاندا و لەسەردەمی ساڵانی شەستەکان زۆر بە دەگمەن رەگەزی مێ بەشە میراتی خۆی وەرگرتووە و لەسەردەمی ئێستادا تا رادەیەک بەشی میراتی پێدەدرێت، بەڵام ئەم رادەیە لە چوارچێوەی کەمینەیەک دەبینرێت کاتێ زۆرینەی رەگەزی مێ تا ئەمرۆش بێبەش دەکرێن لە مافی

١ یاسای باری کەسیەتی عێراقی ژمارە (١٨٨)ی ساڵی١٩٥٩ی هەموارکراو بە پێی یاسای هەمواری جێبەجێکردنی یاسای باری کەسیەتی - ژمارە (١٥)ی ساڵی ٢٠٠٨، لە هەرێمی کوردستان بەرکارکراوە کە لە ژمارە (٩٥)ی وەقایعی کوردستان و لە رێکەوتی ٢٠٠٨/١٢/٣٠ بڵاوکرایەتەوە.

٢ مەبەست لە رەگەزی مێ بۆ مەبەستەکانی ئەم توێژینەوەیە بریتیە لە هەریەکە لە: داپیرە، دایک، ژن، کچ، کچی کور (بەرەو خوارتر)، خوشک، پوورەکان (خوشکی باوک و دایک). بۆ زانینی بەرکەوتەی هەر یەک لە رەگەزی مێ، بە پێی یاسای بەرکار بروانە (زەلمی ٢٠٢٤:١٢).

میرات (نەجمەدین٢٠٢٢). بۆ تێگەیشتن لەم دۆخەی بێبەشبوونی ڕەگەزی مێ لە بەرکەوتەی میراتیان و دابەشکردنی میرات تەنیا لە نێوان خزمانی ڕەگەزی نێری کەسی کوچکردوو لە نێو گوندنشیناندا، پێویستە باس لەو هۆکارانە بکرێت کە هەوێنی دروستبوونی داب و نەریتی دابەشکردنی میرات بوون.

توێژینەوە لە دۆخی ڕەگەزی مێ، لەم سەردەمەدا یەکێکە لە بابەتەکانی پێویست بە مەبەستی باشتر ناسینی پێگەی ڕەگەزی مێ و فەراهەمکردنی مافەکانی لە کۆمەڵگەکەماندا. ئەم توێژینەوەیە دەیەوێت لەسەر بنەمای کاریگەری داب و نەریت، لە ڕوانگەی مێژووی یاسا و ئەنترۆپۆلۆژیای یاسایی، لەپێناو تێگەیشتن لە دید و ڕەوشی کۆمەڵگە، ئەو هۆکارانە ڕوون بکاتەوە کە ڕێگر بووینە لەوەی ڕەگەزێ مێ بەرکەوتەی میراتی خۆی وەربگریت لە نیو گوندنشینان. بۆ ئەم مەبەستەش، خوێندنەوەی داب و نەریت و کولتوور و چۆنیەتی ڕێکخستنی پەیوندییەکان لە کۆمەڵگەدا، لەژێر ڕۆشنایی بارودۆخی کۆمەڵایەتی و ئابووری، هاوکارن بۆ تێگەیشتن لەبارەی دۆخی بێبەشبوونی ڕەگەزی مێ لە میرات. گرنگی سەرەکی ئەم توێژینەوەیە بریتیە لە دیارخستنی ڕۆڵی داب و نەریت لەم بارەوە لە نێو کۆمەڵگەی گونددا لە ساڵانی شەستەکان کە تێیادا خزمایەتی ڕۆڵێکی پربایەخی هەبووە لە پەیوەندییەکانی کۆمەڵایەتی و ئابووری نێوان گوندنشینان.

ئامانجی سەرەکی ئەم توێژینەوەیە لێکدانەوەی بەربەستی داب و نەریتە لە پێدانی مافی میراتی ڕەگەزی مێ لە کۆمەڵگەی گوندنشینی کوردستاندا، ئەمەش بە تیشک خستنە سەر ڕۆڵی داب و نەریت و کاریگەری سیستەمی کۆمەڵایەتی و کولتووری و ئابووری، بە مەبەستی ڕوونکردنەوەی لەبارەی بێبەش بوونی ڕەگەزی مێ لە بەرکەوتەی میرات لە نێو کۆمەڵگەی گوندنشینی کوردستان لە ساڵانی شەسەتەکاندا و هۆکارەکانی ئەم بێبەشبوونەش بخاتەڕوو.

ڕۆڵی ڕەگەزی مێ لە بوارە جیاوازەکانی ژیانی کۆمەڵگەدا بەرچاوە، هەر لە قۆناغی سەڵتییەوە و ئینجا قوناغی ژیانیی هاوبەش ئەم ڕۆڵە لە ڕوانگەی یاساوە ئەرک و ماف لە خۆ دەگریتەوە؛ یەکێک لەو مافانە میراتە، بەڵام بە شێوەی گشتی ئەم مافەی ڕەگەزی مێ لە کۆمەڵگەی ئێمەدا سەرەڕای دەستەبەربوونی بە پێی یاسای باری کەسیەتی، بەڵام بە هۆی باڵا دەستی داب و نەریت، ڕەگەزی مێ لەم مافەی بێبەش کراوە بە تایبەت لە کۆمەڵگەی گوندنشین. ئەم توێژینەوەیە هەوڵ دەدات بە لێکۆلینەوە لەبارەی کێشەی بێبەشبوونی ڕەگەزی مێ لە مافی میراتی لە ساڵانی شەستەکاندا، لە دیدگای مێژوو و ئەنترۆپۆلۆژیای یاساییەوە وەڵامی ئەم پرسیارە بداتەوە کە: هۆکارەکانی بنیاتنەری بەربەستی داب و نەریت چیبوون لە بەردەم پێدانی مافی میرات بە ڕەگەزی مێ لە کۆمەڵگەی گوندنشینی کوردستان ؟

میتودی بە کارهاتوو لەم توێژینەوەیەدا میتۆدی شیکاری، مێژوویی، و مەیدانی لە ڕوانگەی مێژووی یاسا و ئەنترۆپۆلۆژیای یاساییە، بە پشت بەستن بە سەرچاوەکانی پێویست و ئەنجامدانی لێکۆلینەوەی مەیدانی لە بارەی داب و نەریتی دابەشکردنی میرات لە کۆمەڵگەی گوندنشیندا. لەبەرئەوەی یاسا دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی- کولتوورییە، و لە پێناو گەیشتن بە دەرئەنجامی ڕوون کە ڕەنگدانەوەی واقیعی کۆمەڵگە بێت، پێویستە هەم لە ڕووی کولتووری و هەمیش لە ڕووی کۆمەڵایەتی

لێکۆڵینەوە لەسەر بابەتی توێژینەوەکەمان بکەین، کە تێیادا داب و نەریت کاریگەری ڕاستەوخۆی هەیە، هەربۆیەش میتۆدی مەیدانی کاریگەر دەبێت، ئەمەش بە ئەنجامدانی چاوپێکەوتن و گفتوگۆکردن لەبارەی بەربەستی داب و نەریت بەرانبەر بە بەشە میراتی ڕەگەزی مێ لە ساڵانی شەستەکان لەگەڵ خەڵکی بە تەمەنی ژمارەیەک لە گوندەکانی هەر یەک لە دەڤەرەکانی زێبار و بارزان و سورچی و باڵەکی و دەشتازێ لە قەزاکانی سۆران، ئاکرێ و ئامێدی.

ئەم توێژینەوەیە لە چوار بەشی سەرەکی پێکهاتووە، لە بەشی یەکەمدا پێشەکییەکی پەیوەست بە بابەتی توێژینەوەکەمان باسکراوە. بەشی دووەم تەرخانکراوە بۆ باسکردن لەبارەی ڕۆڵی سروشتی خێزان لە بنیاتنانی داب و نەریتی دابەشکردنی میرات و بێبەشکردنی ڕەگەزی مێ لە بەرکەوتەی میراتیان، و بەشی سێیەم باس لە کاریگەری سیستەمی ئابووری گوندنشینان دەکات بە سەر داب و نەریتی دابەشکردنی میرات وەک هۆکارێکی تری بێبەشکردنی ڕەگەزی مێ لە بەرکەوتەی میراتیان، و بەشی چوارەمیش دەرئەنجامەکانی توێژینەوە دەخاتەڕوو.

١- کاریگەری سروشتی خێزان بە سەر داب و نەریتی دابەشکردنی میرات و بێبەشکردنی ڕەگەزی مێ لە میرات

لەم بەشەدا یەکێک لە گرنگترین هۆکارەکانی بەردەم پێنەدانی بەشە میراتی ڕەگەزی مێ دەخرێتەڕوو، کە کاریگەری هەیە لە بنیاتنانی ئەو داب و نەریتەی کە ڕەگەزی مێ بێبەش دەکات لە بەرکەوتەی میراتی، ئەویش بریتییە لە سروشتی خێزان. هەر وەک لەسەرەوە ئاماژەمان پێدا بەپێی یاساکانی بەرکار ڕەگەزی مێ بەرکەوتەی میراتی خۆی هەیە لەسەر بنەمای شەریعەتی ئیسلامی؛ بەڵام بە گوێرەی داب و نەریتی خەڵکی گوندنشین، لەنێو خێزاندا تەنیا ڕەگەزی نێر (زۆربەی جار کوڕ) مافی وەرگرتنی میراتی هەبووە، و هاوسەر، کچ ،دایک، و خوشکی کەسی کوچکردوو مافی وەرگرتنی میراتیان نەبووە. داب و نەریت وای دەخواست کە میراتی کەسی کوچکردوو دەبوایە بە یەکسانی لە نێوان کوڕەکانی دابەش بکرێت (چاوپێکەوتن لەگەڵ فەرخۆ، و هادی، ٢٠٢٥). پێویستە ئاماژە بەوەش بدەین کە بەپێی داب و نەریتی عەرەبە بەدووەکانیش، ڕەگەزی مێ بێ بەش کراوە لە میراتی باوکی خێزان، و کوڕەکان هەر پاش کوچی دوایی باوکیان، میرات دابەش دەکەن، برای گەورە پشکی زیاتری پێدەدرێت، و براکانی دیکە هەموویان پشکی یەکسان وەردگرن (Chelhod 1971:135). تێگەیشتن لە بارەی هۆکاری پێدانی میرات تەنیا بە ڕەگەزی نێر لە خێزاندا، هانمان دەدات کە لە ناوەرۆکی سروشتی خێزان بکۆلینەوە، کە لە جۆری خێزانی باوکسالاری بووە (بڕوانە: نوئێل، ١٩٨٤: ١٨٢ و ٢٢٣؛ ڤیلچێفسکی، ٢٠١٦:٩١-١٠١). سەرەتا بە پێویستی دەزانین ئاماژە بدەین بە بنەمای کولتووری باوکسالاری[٣] کە سەرچاوەکەی دەگەڕێتەوە بۆ خزمایەتی لە بەرەی باوک چونکە لە کۆمەڵگەی باوکسالاریدا بنچینەی خوێنی باوک یاخۆد هەمان هاوخوێنی لە بەرەی خزمانی باوکە[٤] کە بووتە بنەمای پێکهینانی گرۆپی کۆمەڵایەتی هەر لە خێزانەوە تا دەگاتە بنەماڵە و بەرەباب و وەجاخ[٥]. ئەمەش هۆکار بووە بۆ دروستبوونی خێزانی بەرفراوان[٦] کە باوک تێیادا دەسەڵاتی ڕەهای هەبووە

٣ Patriarcat
٤ Patrilinéaire
٥ بۆ زانیاری زیاتر سەبارەت بە گرۆپەکۆمەڵایەتییەکان بڕوانە: (ابراهیم ٢٠٢٠: ٣٠-٤٦).
٦ Famille étendue

لە بارەی ژیان و دارایی ئەندامانی خێزان و ئەرک و مافەکانیان (پانوف و پرن، ١٣٨٢: ٢٣٢-٢٣٣). خێزان لە گشت دەڤەرەکانی باڵەکی و زێبار و بارزان و سورچی و دەشتا زێ لە جۆری خێزانی بەرفراوان بووە لەسەر بنەمای کولتووری باوکسالاری. پێکهاتەی خێزانی بەرفراوان بەم شێوەیە بووە کە پێکدەهات لە باوک و دایک (دایکەکان لە حاڵەتی فرەژنی بە پێی ئاییني ئیسلام) و منداڵەکانیان: کچانی ماڵ و کوڕە بە ژنەکانیان، و نەوەکانیان. لەم جۆرەی خێزان، بە پێی داب و نەریت هەروەک تێبینی دەکرێت ئەندامانی تا سێ نەوە پێکەوە ژیاون (ابراهیم و مەعروف ٢٠٢٥: ٣٢). باوک لە خێزانی بەرفراوان، دەسەڵاتی ڕەهای هەبووە، ئەو خاوەنی زەوی و زار و مەڕوماڵات، و بڕیاردەر لە بارەی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری ئەندامانی خێزان بووە. لەم جۆرەی خیزان لەسەر بنەمای باوکسالاری و بایەخی ڕەگەزی نێر، کوڕەکان پەیوەندییان زۆرتر و پتەوتر بووە لەگەڵ باوکیان تا هاوسەرییان (La-bourthe-Tolra et Warnier 2007 :60-61).

فائیزە محەمەد عیزەت (٩٧:٢٠١٤) لە بارەی سروشتی خێزان لە کۆمەڵگەی کوردیدا دەنووسێت کە خێزانی کوردیی، خێزانێکی باوکسالاری بووە، بە وردتر بۆ باوک دەگەڕێتەوە، سەرۆک خێزان بە گوێرەی داب و نەریتی کورد خاوەن دەسەڵاتێکی فراوان بووە، ئەو خێزانە لە کۆمەڵگەیەکی کۆچەریی بێت یان گوندیی یان شارستانی بێت. بە پێی چاوپێکەوتنەکانمان، ئەم پێگەیەی باوکی خێزان بە دەستەواژەی ’ماڵخۆیی ماڵێ‘ گوزارشت کراوە لە دەڤەرەکانی سورچی و زێبار و بارزان و دەشتازێ و باڵەکی کە بە مانای ئەو کەسە دێت کە خاوەنی خانەوادە و هەموو شتێکی خانەوادەیە (چاوپێکەوتن لەگەڵ ئەبابەکر،٢٠٢٥؛ محەمەد،٢٠٢٥؛ سەلیم،٢٠٢٥).

لە کۆمەڵگەی باوکسالاری، بێجگە لەم دەسەڵاتە ڕەهایەی باوکی خێزان، پەیوەندی نێوان ئەندامانی خێزان لەگەڵ خزمانی بنەماڵەکەیان کە لە چەندین خێزانی بەرفراوان پێکدەهات، لەسەر بنەمای هاوخوێنی یاخۆد هەمان خوێنی باوک لە شێوەی تورێکی پتەو و توندوتوڵ ڕەنگیداوەتەوە لە گشت بوارەکانی ژیان، هەر لە ژن و ژنخوازییەوە تا دەگاتە هاوپشتی کۆمەڵایەتی و ئابووری؛ بۆ نموونە ”لە ژیانی کۆمەڵایەتی بارزانییەکاندا پەیوەندییەکان لەسەر بنچینەی پەیوەندیی خوێنی باوک یان هەمان هاوخوێنی زۆر بەهێزە لە نێوان ئەندامانی بنەماڵەیەک. هەربۆیەش، لە ناو بنەماڵەیەکدا یەکێتی و یەکڕیزی بە شێوەیەکی سەرەکی لەسەر بنچینەی هاوخوێنی بووە و ئەندامەکانی [نێو خێزانەکانی] بنەماڵەیەک بە خۆبەستنەوە بە باوکیان و بە نەوەی یەک باپیرە خۆیان دەناسێنن“(ابراهیم ٢٠٢٠: ١٤٣) . بەردەوامیدان بە ناوی باب و باپیران لە ڕێگەی پارێزگاریکردن لە پێگە و دەسەڵاتی بنەماڵە لە نێو کۆمەڵگەی گونددا، گرنگترین ئامانجی بازنەی خزمایەتی بووە لە بەرەی باوک، ئەمەش هۆکار بووە کە بنەمای هاوخۆینی لە نێو خزمان، لە چوارچێوەی داب و نەریت، ئەرک و مافی دەخستە ئەستوی باوک و دایک و ئەندامانی خێزان؛ بە تایبەت باوکی خێزان کە بە نوێنەری خێزان دەبینرا لە بارەی بەڕێوەبردنی کاروباری بنەماڵە و بەپێی داب و نەریت لە چوارچێوەی ئەرک ئەوا باوک دەبوایە هەوڵ بدات کە یەکڕیزی بنەماڵە لە لایەن ئەندامانی خێزان ڕێزلێگیراو بێت (چاوپێکەوتن لەگەڵ شێخۆمەر،٢٠٢٥).

پێویستە سەرنجی ئەوە بدەین کە لە نێو گوندنشیناندا، لەسەر بنەمای هاوخوێنی، ئەرکی

دەستبەرکردنی یەکریزی لە ئاستی بنەماڵەدا ئێجگار بایەخدار بووە، لە بەر ئەمەش گەورە و ریش سپییەکان هەوڵییان دەدا، بۆ هینانەدی یەکریزیی لە نێو بنەماڵەکەیاندا، بە مەبەستی پارێزگاریکردن لە پێگە و بەرژەوەندییەکانی ئەندامانی بنەماڵە و بەردەوامیدان بە ناوی باب و باپیران. هەر بۆ ئەم ئامانجەش، گەورەی بنەماڵەیەک دەبوایە بەرپرسیاریەتیی گشتی و بە کۆمەڵ لە نێو ئەندامانی بنەماڵەدا جێگیر بکات. هەروەها گەورەی بنەماڵە و ریش سپییەکان بە راوێژی نێوانیان کاریان کردووە بۆ چارەسەرکردنی کێشەکان لە نێوان ئەندامانی بنەماڵەدا (ابراهیم٢٠٢٠: ١٥٠-١٥٢).

بە تێروانین لەوەی کە لە کوردستان کۆمەڵگەی‌ەکی باوکسالارە، لەسەر بنەمای بنچینەی بوونی خوێنی باوک، ئەوا خێزان یەکەمین ناوکی گرۆپەکانی کۆمەلایەتییە تا دەگاتە بنەماڵە و بەرەباب و وجاخ، هەربۆیەش باوک دەبوایە هەوڵ بدات کە لە پێگەی سەرۆکی خێزان یاخۆد هەمان ماڵخۆی ماڵێ، ناوی باب و باپیرانی و پێگەی بنەماڵەکەی بمینێت. و هەر لەسەر بنەمای ئەم ئەرکەیە کە یەکێک لە ئامانجەکانی ژن هێنان، بەردەوامیدان بووە بە مانەوەی ناوی باب و باپیران و پێگەی بنەماڵە (چاوپێکەوتن لەگەڵ قادرئاغا، ٢٠٢٥). لەم بارەوە ئیبراهیمی (٢٠٠١:٦٥-٦٦) دەنووسێت کە لە ژیانی گوند زۆربەی پیاوان بۆیە هاوسەرگیری دەکەن تا ناوی بنەماڵەیان هەر بمێنێت، تەنانەت هێندی خەڵک پێیان وایە کە ئەگەر منداڵیان نەبێت، ئامانجی ژنهێنانیان بەدی نەهاتووە. بەپێی داب و نەریت ئەگەر مێردەک ژنەکەی نەزۆک بێت، مافی ئەوەی هەبووە کە ژنی دیکەی بهێنیت بۆ ئەوەی منداڵیان هەبێت و وجاخیان کوێر نەبێت. لە میانەی چاوپێکەوتنمان لەگەڵ ساڵح خەڵکی دەڤەری زێبار، تێبینیمان کرد کە ئەم ئەرکەی باوکی خێزان ڕەنگیداوەتەوە لە بارەی هاوسەرگیری منداڵەکانی بە تایبەت کوڕەکانی، چونکە باوکی خێزان هەر وەک ئاماژەمان پێدا دەسەڵاتی هەبووە لە بارەی ژیانی ئەندامانی خێزان، بۆیەش هەوڵیداوە کە کوڕەکان و کچەکانی هاوسەرگیری لەگەڵ ئەندامانی بنەماڵەکەی بکەن (چاوپێکەوتن لەگەڵ ساڵح،٢٠٢٥). ئەرکی بەردەوامیدان بە ناوی باب و باپیران و پێگە و دەسەڵاتی بنەماڵە کە لە دەرئەنجامی یەکریزی نێوان خزمانی هاوخوێن دەهاتە کایەوە هۆکار بووە کە هاوسەرگیری کوڕەمام لەگەڵ کچەمام، بە پێی داب و نەریت باو بێت لە کۆمەڵگەی گوند (چاوپێکەوتن لەگەڵ عەبدوڵلا، محەمەد٢٠٢٥). نیکیتین دەنووسیت کە لە نێو کوردەکان هاوسەرگیری ناوخۆیی باو بووە، بۆیەش ئەوانەی دەچن لە دەرەوەی بنەماڵە ژن دەهێنن لە لایەن کەس و کاریان سەرزەنشت دەکرێن بەوەی کە بۆچی هاوسەرگیریت لەگەڵ کچە مامێکی خۆت نەکرد، چووی بێگانەت خواست؟. (Nikitine1956:108)

بایەخی پێگەی باب و باپیران لە هزری گوندییەکان بۆمان روون دەبێتەوە، لەم گێرانەوەی مەلائەحمەد سدیق ساڵح خەڵکی پریسە لە دەڤەری زێبار، کاتێ گووتی کە گوندەکەمان لەسەر گردەکی بەرز بوو، داوام لە مامی خۆم کرد کە شوێنی گوند بگوازینەوە بۆ کەنار زێی گەورە، چونکە ئێمە لێرە تەنیا لە وەرزی بەهار ئاومان هەیە، و لە وەرزەکانی دیکە دەبی بچینە سەر رووبار و ئاو بگوزینەوە لەسەر پشتی کەر یان هێستر. مامم بە تورەییەوە گووتی، چون دەبی شوێنەواری باب و باپیرانمان بە جێ بهێلین، هەموویان لێرەن، مەبەستی لە گورستانی گوند بوو. (چاوپێکەوتن لەگەڵ ساڵح،٢٠٢٥).

بە پێی چاوپێکەوتنەکانمان ئەرکی بەردەومیدان بە ناوی باب وباپیران، و پێگە و دەسەلاتی بنەماڵە لە

کۆمەڵگەی گوند، لە دوای باوک، دەکەوتە ئەستوی کوڕانی خێزان (واتە ڕەگەزی نێر)، چونکە لەسەر بنچینەی خوێنی باوک کە بنەمای باوکسالارییە، کوڕانی خێزانەک کە لە داهاتوودا پاش هاوسەرگیری دەبوونە 'باوکی خێزان'، دەبوایە ئەم ئەرکە لە ئەستو بگرن، هەر لەسەر بنەمای ئەم ئەرکەش میرات تەنیا بە ڕەگەزی نێر دەدرا (چاوپێکەوتن لەگەڵ ئەبابەکر٢٠٢٥ زاهێر٢٠٢٥؛ سەلیم٢٠٢٥). بۆ ڕوون کردنەوەی هۆکاری گواستنەوەی ئەم ئەرکە لە باوکەوە بۆ کوڕ، بە پێویستی دەزانین ئاماژە بدەین بە نووسینی کولمن و واتسون کە پێیان وایە ئەم کردارە یەکێکە لە تایبەتمەندییە بنەڕەتییەکانی ئەو کۆمەڵگەیانەی کە تەنیا یەک بەرەی خزمایەتی (لێرەدا بەرەی باوک) ڕۆڵی یەکلاکەرەوەی هەیە لە دەستنیشانکردنی گرووپی کۆمەڵایەتی، و لەسەر بنەمای یەک بەرەی خزمایەتی کاروباری پەیوەندیدار بە خاوەندارییەتی و ئەرک و مافەکانی تاک و پێگەی کۆمەڵایەتی و میراتی کەسی کوچکردوو بە ڕوونی دیاریکراون (کولمن و واتسون ١٣٨١:٦٢). هەربۆیەش ئەم ئەرکەی بەردەوامیدان بە ناوی باب وباپیران و پارێزگاریکردن لە پێگە و دەسەڵاتی بنەماڵە ناخرێتە ئەستووی ڕەگەزی مێ، لە بەرئەوەی خوێنی کچ واتە هەمان دایکی خێزان لە ئاییندەدا نەدەبووە بنچینە بۆ دروستبوونی گرووپی کۆمەڵایەتی هەر لە خێزان تا بنەماڵە و ... ؛ و لە دەرئەنجامدا بەپێی داب و نەریتی دابەشکردنی میرات، میرات نەدەدرایە ڕەگەزی مێ، و تەنیا دەدرا بە ڕەگەزی نێر واتە کوڕانی خێزان.

تێبینیمان کرد کە ئەرکی بەردەوامیدان بە ناوی باب وباپیران و پێگە و دەسەڵاتی بنەماڵە، بە ڕادەیەک گرنگ بووە کە ئەگەر هاتوو لە دوای مەرگی باوک، هیچ کەس لە ڕەگەزی نێر واتە کوڕ یان نەوەی لە نێو خێزاندا نەبوایە و تەنیا کچیان هەبووایە، ئەوا داب و نەریت وای دەخواست کە میراتی کەسی کوچکردوو لەسەر بنەمای هاوخوێنی بدرێتە برا و برازا و مام و کوڕەمام و نەوەی مامی کەسی مردوو (چاوپێکەوتن لەگەڵ عومەر،٢٠٢٥ عەزین،٢٠٢٥). ئەم بیرکردنەوەی گوندییەکان لە بارەی ڕەگەزی مێ کە ناتوانێت بەردەوامی بدات بە ناوی باب و باپیران بە تەواوی لە بڕگەی کۆتایی قسەیەکی نەستەقی خەڵکی دەڤەری دەشتا زێ بۆمان ڕوون دەبێتەوە کاتێ دەڵێت: ' گێرات[7] نە دارە، نێرگێز نە بهارە، کچ نە شوێنەوارە'، واتە کچ نابێتە هۆی مانەوەی ناو و شوێنی باب و باپیران.

سەرنجمان داوە کە لە بەرئەوەی ئەم ئەرکەی بەردەوامیدان بە ناوی باب و باپیران و پێگە و دەسەڵاتی بنەماڵە، دەبوایە لە لایەن گشت ئەندامانی خێزان (نێر و مێ) ریزلێگیراو بێت، بۆیەش سەرەڕای دیاریکردنی بەشە میراتی ڕەگەزی مێ بە پێی شەریعەتی ئیسلام، بەڵام تەنانەت خۆدی کەسانی ڕەگەزی مێ لە نێو خێزاندا داوای بەشی خۆیان نەکردووە، هۆکارەکەشی راستەوخۆ پەیوەندی بە پارێزگاریکردن لە شکو و دەسەڵاتی ماڵە باوک و بنەماڵە بووە (چاوپێکەوتن لەگەڵ فەقۆ ٢٠٢٥، زاهێر ٢٠٢٥، ئەحمەدخان٢٠٢٥) مەلامەحمود بایەزیدی، نووسەری کورد لە سەدەی نۆزدەهەم، لە کتێبەکەی بە ناونیشانی 'عادات و رسووماتنامەی اکرادیە' ئاماژەی بەم نەریتەی کورد کردووە و نووسیویەتی کە ژنان میراتی خێزانی باوکیان وەرناگرن، بەم جۆرە ئەو میراتە دەگەڕێتەوە بۆ براکانیان یان بۆ کوڕەمامەکانیان (Bayazidi, 2015:75).

٢- کاریگەری سیستەمی ئابووری گوندنشینان

٧ جۆرێکە لە دەوەن لە شێوەی ڕووەکی کفر.

به سەر داب و نەریتی دابەشکردنی میرات و بێبەشکردنی ڕەگەزی مێ لە میرات

سەبارەت بە هۆکاری ئابووری و کاریگەرییەکەی بەسەر بابەتی بەشە میراتی ڕەگەزی مێ، پێویستە سەرەتا بگووترێت کە بەپێی چاوپێکەوتنەکانمان، ئابووری گوندنشینان لە جۆری کشتوکاڵی و نیمچەئاژەڵداری بووە، و کارەکانی چاندن و لەوەڕاندنی مەڕومالات تەنیا سەرچاوەی بژێوی خەڵک بوون، هەربۆیەش زەوی و زار و مەڕومالات لە نێو گوندنشینان بایەخی ئێجگار گرنگی ئابووریان هەبووە (چاوپێکەوتن لەگەڵ شێخۆمەر٢٠٢٥، محەمەد ٢٠٢٥).

لەم جۆرەی ئابووریدا "خێزان لە کۆمەڵگەی گوندنشین بە یەکەیەکی ئابووری تەواو دادەنرێت" (عــیــزەت ٢٠١٤:٩٨)، لە نێو کۆمەڵگەی گونددا کە پێکهاتەی خێزان لەسەر بنەمای کولتووری باوکسالاری لە جۆری خێزانی بەرفراوان بووە، بە پێی چاوپێکەوتنمان، لەم یەکەیەی ئابووریدا باوکی خێزان دەسەڵاتی ڕەهای هەبووە، ئەو و کوڕە بە ژنەکانی، گشت کارەکان بە هاوبەشی لەگەڵ ئەندامانی دیکەی خێزان بەڕێوەدەبرد (چاوپێکەوتن لەگەڵ فەرخۆ،٢٠٢٥، سەلیم ٢٠٢٥). هەر چەند کە خۆدی خێزان یەکەیەکی ئابووری سەربەخۆ بووە، بەڵام تێبینیمان کردووە کە زەوی و زار و لەوەڕگەکان واتە سامانی نەگواستراوەی (اموال غیر منقولة) هەر خێزانێک لە چوارچێوەی سنووری زەوی و زاری بنەماڵەکەی لە گوند هەژمار دەکرا، لە بەرئەوەی هەر خێزانێک ئەو موڵکەی بە میرات وەرگرتووە کە لە پێشدا موڵکی باپیرەیان یاخۆد دامەزرینەری بنەماڵەکەیان بووە و بە میرات بۆ خێزانە پێکهینەرەکانی بنەماڵەکە ماوەتەوە (چاوپێکەوتن لەگەڵ زاهیر ٢٠٢٥). لەم بارەوە توێژەری پسپۆر لە بواری کوردناسی 'ڤان برونسن' هێما دەدات کە ئابووری خێزانی بەرفراوان لە کوردستان بە شێوەی سەربەخۆ و لە ژێر سەرپەرشتی باوکی خێزان و هاوکاری کوڕە بە ژنەکان بەڕێوە دەچوو، بەڵام تێبینی حاڵەتەکی دەگمەنی کردووە لە بارەی بایەخی ئابووری سنووری زەوی و زار و پاوانی بنەماڵە، و دەنووسێت کە لە ناوچە دەشتاییەکانی کوردستان، گشت زەوی و زار و سامانی ئاژەڵی ئەندامانی بنەماڵە کە لە باپیرەیان مایتەوە ئەوا گەورەی بنەماڵە بەڕێوەیان دەبات و داهاتی کشتوکاڵ و ئاژەڵداری لەنێوان خێزانەکان دابەش دەکات (Van Bruines-sen 1992:53). هەرچەند کە هەبوونی یەکەیەی ئابووری لە ئاستی بنەماڵەدا حالەتی دەگمەن بووە، بەڵام تێبینیمان کردووە کە لە نێو گوندنشینان، بە هێمای هەبوونی پاڵپشتی ئابووری نێوان ئەندامانی بنەماڵە لەسەر بنەمای هاوخوێنی، گشت خێزانەکانی نێو بنەماڵە، دەیانتوانی سوود وەرگرن لە زەوی و زاری یەکدی بۆ بەدەستهێنانی بژێوی ژیان لە چوارچێوەی مافی بەکارهێنان (حق التصرف). عیماد خورشید ئەحمەدخان ڕوونی کردەوە کە دەکرا کوڕەمامی باوکم زەوی و زاری باوکم بەکاربهێنێت بۆ چاندنی گەنم لە ساڵێکدا و باوکم بە هەمان شێوە زەوی و زاری ئەو بە کاربهێنێت، لە بەرئەوەی ئێمە لە یەک بنەماڵە بووین (چاوپێکەوتن لەگەڵ ئەحمەدخان،٢٠٢٥). لە دیدی گوندنشینەکان ئەو زەوی و زار و پاوانەی کە بە میرات بۆیان مایتەوە، نەک تەنیا شوێنی بەدەستهێنانی بژێوی ژیان بووە، بەڵکو هێمای دەسەڵات و پێگەی کۆمەڵایەتی بووە لە نێو کۆمەڵگەی گونددا، ئەمەش بە سەرنجدان لەوەی کە ڕەوایەتیی خاوەنداریی موڵکی تایبەت بۆ خاوەنەکەی واتە باوکی خێزان بایەخێکی گرنگی کۆمەڵایەتی هەبووە، چونکە

ڕەوایەتیی ئەم خاوندارییەتییە لەوە دەهات کە زەوییەکە میراتی باب و باپیرانی بووە، هەروەها زەوی و زار هۆکاری بەردەوامی و نەمریی ڕەسەنایەتیی باب و باپیران و ڕەوایەتیی بەخشینە بە ئەوانەی زیندوون (ابراهیم٢٠٢٠:٢٦٢). ئەمەش هۆکار بووە کە گوندییەکان چ لە ئاستی خێزانی بەرفراوان و چ لە ئاستی بنەماڵەدا هەولیان داوە بۆ پارێزگاریکردن لە موڵکی باب و باپیرانیان لەسەر بنەمای هاوخوێنی لە بەرەی باوک، بۆیەش ڕەگەزی مێ بێ بەش بووە لە وەرگرتنی میرات (چاوپێکەوتن لەگەڵ ئیسماعیل،٢٠٢٥؛ سەلیم،٢٠٢٥؛ محەمەد،٢٠٢٥). هەروەها هۆکاری دیکەی ئەم بێ بەش بوونەی ڕەگەزی مێ کە دیسان ریشەی لە سروشتی باوکسالاری خێزاندا هەبووە، دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە هەروەک ئاماژەمان پێدا باوکی خێزان خاوەنی هەموو سامانی خێزان بووە، ئەگەر هاتوو بە پێی یاسای میرات پشکی کچ لە زەوی و زار بدرایە، ئەوا بە گوێرەی داب و نەریت مێردی کچەکە دەبووە خاوەنی زەوی و زار چونکە ئەو دەسەڵاتداری ڕەها بووە لە نیو خێزانەکەیدا. لەم بارەوە عەبدوڵڵا مستەفا شێخۆمەر گووتی کە گوندنشینان ئامادە نەبوون زاوایان کە لەوانەیە لە بنەماڵەیەکی دیکە یان خەڵکی گوندیکی دراوسێ بێت، ببێتە خاوەنی زەوی و زار یان پاوان لە نێو سنووری موڵکی خێزانی باوکایەتی و بنەماڵە، لە بەرئەوەی دەبووە هۆی لاوازبوونی دۆخی ئابووری خێزان و ئینجا بنەماڵە، هەروەها شیمانەی ڕوودانی کێشەی کۆمەڵایەتی دەکرا و دەبووە هۆی تێکچوونی یەکرێزی نیوان ئەندامانی خێزان تا دەگاتە بنەماڵە کە هەموویان هاوخوێن بوون (چاوپێکەوتن لەگەڵ شێخۆمەر٢٠٢٥). دەبێ ئاماژە بەوەش بدەین تەنانەت ئەگەر کچ هاوسەرگیری لەگەڵ کوڕەمامی بکردایە، دیسان میراتی پێ نەدەدرا، چونکە خێزان یەکەی سەربەخۆی ئابووری بووە، پشکداری زاوا ئەگەرچی برازای کەسی کوچکردوو بوایە ئەوا بە هۆکاری لاوازی ئابووری خێزانی باوکایەتی هەژمار دەکرا (چاوپێکەوتن لەگەڵ محەمەد٢٠٢٥، فەقێ٢٠٢٥). لایەنی ئابووری ئەم داب و نەریتەی گوندییەکان لە قسەیەکی نەستەقی دەڤەرەکانی باڵەکی و سورچی و بارزان و زێبار گوزارشتکراوە کاتێ دەڵێت "کیژ ماڵێ خەڵکێنە، کوڕ زێڕێ بابێنە" کە هێمایە بۆ ئەوەی کچ دەبێتە بەشێک لە خێزانی خەڵک، بەڵام کوڕ هەر لە ناوماڵی باوک دەمینێتەوە. هەروەها قسەیەکی نەستەقی دەڤەرەکانی زێبار و بارزان دەڵێت: "ماڵی بابێ، یێ کوڕێیە" بەو واتەیەی کە سامانی باوک هەر بۆ کوڕ دەمینێتەوە.

تێبینیمان کردووە بە گوێرەی داب و نەریت، لەو حاڵەتەی کە خێزانەک ژمارەیەکی زۆری ئاژەڵی هەبوایە واتە سامانی گواستراوە (اموال منقولة) دیسان بەشە میراتی ڕەگەزی مێ نەدراوە ، چونکە مەڕوماڵات کە بریتی بوون لە بزن، مەڕ، گا و مانگا، بە سامانەکی ئێجگار گرنگی مادی سەیر دەکرا، لە بەرئەوەی سەرچاوەیەکی سەرەکی دەرامەت و هێمای ئابووری بە هێزی خێزان بووە. هەر بۆیەش گوندییەکان بۆ گوزارشت کردن لە ژمارەیەکی زۆری مەڕوماڵات وشەی 'دەوڵەت'- یان بەکاردەهێنا، کە لە بنەڕەتدا لە وشەی عەرەبی 'دولة' وەرگیراوە و مانای سامان ودارایی گواستراوە دەدات (مألوف١٣٨٤:٥٠٢)؛ مام هەژار لە هەنبانە بۆرینە واتەی دارایی و سامانی ئاژەڵداریی دادەنێت بەرانبەر بە وشەی دەوڵەت (هەژار ٢٠٠٣:٣٣٠).

کەواتە بەپێی داب و نەریت، ڕەگەزی مێ لە سامانی گواستراوە و سامانی نەگواستراوە (اموال منقولة و اموال غير منقولة) لە میراتی خێزان بێبەش بووە.

سەبارەت بەهۆکاری پێنەدانی سامانی گواستراوە و نەگواستراوە کە هەر یەکە لەسەرەوە ئاماژە پێدراوە، ئەوا هۆکاری دیکەی هاوبەش لە بارەی هەر دوو جۆری سامان، دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەگەر خێزانەک ئابوورییەکی بە هێزی هەبوایە، ئەوا دەستەبەری مانەوەی پێگەی کۆمەڵایەتیەکەی بووە. ئەمەش هۆکار بووە کە بە پێی داب و نەریت تەنانەت خودی ژن یان کچ، داوای بەشە میراتی خۆی نەکردووە بۆ ئەوەی کە هێزی ئابووری برایەکانیان لاواز نەبێت، و بتوانن بەردەوامی بدەن بە ناوی باب و باپیران. ئەم نەریتەی داوانەکردنی بەشە میرات لە لایەن ڕەگەزی مێ تا ئەمڕۆش بەردەوامە، لە کاتی چاوپێکەوتنمان لە گەل عەتیا ڕەسولخان قادرئاغا لە وەڵامی ئەو پرسیارەی کە بۆچی داوای بەشەمیراتی خۆی نەکرد؟ ئەو لە وەڵامدا گووتی پێم شەرم بوو داوا بکەم، حەز دەکەم برایەکانم بە سەربڵندی بژین و باری ئابوورییان لاواز نەبێت (چاوپێکەوتن لەگەڵ قادرئاغا،٢٠٢٥). تێبینیمان کرد کە ئەگەر ژن داوای بەشە میراتی خۆی بکردایە، لە نێو کۆمەڵگەدا بە دڵسوز نەبوون دەبینرا لە بەرانبەر براکان و ماڵە باوکیان، بۆیەش تەنانەت ئەگەر ژنێک داوای کردبوایە سەرزنشت دەکرا (چاوپێکەوتن لەگەڵ فەقۆ ،٢٠٢٥). ئەم هەڵوێستەی ڕەگەزی مێ تا سەردەمی ئێستاش هەر بەردەوامە و زۆرینەی ژنان داوای مافی میراتی خۆیان ناکەن، ئەمەش لە بەر دوو هۆکار، یەکەمیان دەگەڕێتەوە بۆ داب و نەریت و دووەمیان ڕوونەدانی کێشەی کۆمەڵایەتی لەگەڵ براکانیان (گوڵان میدیا،٢٠١٧)، هەر چەند کە ژمارەیەکی کەم لە ژنان داوای بەشە میراتی خۆیان دەکەن، لەسەردەمی ئێستادا و بۆ ئەم مەبەستەش پەنا دەبنە بەر دادگا، سەرەڕای ئەوەی کە توشی کێشەی کۆمەڵایەتی دەبن لەگەڵ براکانیان (عەزیز٢٠٢٥).

بە هەمان شێوەی خەڵکی کوردستان، ئەم داب و نەریتەی کە خودی ژن بەشە میراتی وەرناگرێت لە نێو ژنانی ولاتی ئەفغانستانیش هەیە و هۆکارەکەی دەگەڕیتەوە بۆ ئەوەی کە لە ڕوانگەی ژن داواکردنی بەشە میرات بە کردارێکی نەشیاو دزانرێت بۆ پێگە کۆمەڵایەتییەکەی، لە بەر ئەوەی لە دیدی کۆمەڵگەی ئەفغانستان داواکردنی بەشە میرات لە لایەن ژن بە کارێکی نامۆ دەبینرێت، چونکە گوزارشتە بۆ ئەوەی کە خەمخوری خێزانی باوکایەتیان نین و لەئەنجامدا داواکردنی بەشە میراتی دەبێتە هۆکاری تێکچوونی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی ژن لەگەڵ خزمانی هاوخوێنی. هەروەها ژنان لە ئەفغانستان وەرنەگرتنی بەشە میراتیان بە هێمای هاوکاری و دڵسوزی دەبینین بۆ برا و برازاکانیان(جهیر٢٠٢٠: ٦٦و٦٩).

دەبی بگووترێت کە باوکی خێزان هەمیشە بیری لەوە کردووتەوە کە پێگەی کۆمەڵایەتی خێزانەکەی بە پالپشتی ئابوورییەکی بە هێز بمێنیت. بۆیەش بۆ باوک لە ژیاندا پربایەخترین بابەت پێگەی کۆمەڵایەتی و یەکریزی خێزان بووە، ئەگەر کوڕەکانی یان کوڕێکی لە نێو کۆمەڵگەدا ڕەفتار و هەڵسوکەوتی هۆکاری لە دەستدانی پێگەی کۆمەڵایەتی خێزان بوایە یان ملکەچی بریارێکی ئەو نەبوان، بەو رادەیەی کە باوک هەست بکات ئەم کوڕەی هۆکاری تێکچوونی یەکریزی خێزانە، ئەوا بە پێی داب و نەریت باوک دەیتوانی کوڕەکانی یان کوڕێکی بێبەش بکات لە میرات (چاوپێکەوتن لەگەڵ زاهیر، ٢٠٢٥؛ سەلیم ڕەمەزان سەلیم ،٢٠٢٥؛ محەمەد،٢٠٢٥). بەم نەریتە دەگووترێت 'زربار' کە وشەیەکی لێکدراوە، و لە ڕووی زمانەوانییەوە 'زر' بە واتای 'وشک یان داری بەر کە بەر نەهێنی' دەهێت و 'بار' بە مانای 'بەر

یاخۆد هەمان بەش' دهێت (هـەژار،٢٠٠٣:٣٧٥ و ٧٠). ئەم نەریتە لە حەکایەتەکی فولکلۆری دەڤەری دەشتازێ ئاماژەی پێکراوە لە کتێبی ' چیروکێن میللیێن کوردی '(شێلازی ٢٠٠٥:٧٧-٧٨).

لە چاوپێکەوتنەکانماندا تێبینیمان کرد کە ڕەگەزی مێ تەنیا لە یەک حاڵەتدا دەبووە میراتگری باوکی خێزان، ئەویش کاتێ باوک، نە کوڕی هەبوایە و نە هیچ خزمێکی ڕەگەزی نێر لە نێو بنەماڵەکەیدا هەبوایە. لەم حاڵەتەدا میرات دەدرایە ڕەگەزی مێ واتە کچ یان کچەکانی، و ئەگەر کەسی کوچکردوو کچی نەبوایە ئەوا میرات دەدرایە خوشکەکانی؛ ئەمەش تەنیا لەسەر بنەمای هاوخوێنی لەگەڵ کەسی کوچکردووە، و نەک لە پێناو بەردەوامیدان بە ناوی باب و باپیران و پارێزگاریکردن لە پێگەی بنەماڵە. ئەم حالەتە لە گوندی زۆرەگڤان لە دەڤەری بارزان هەبووە کاتێ لە ساڵی ١٩٤٥، لەسەردەمی شۆڕشی بارزان، فرۆکەکانی بەریتانی گوندی زۆرەگڤانیان بوردومان کرد، کەسێک بە ناوی میرخان کە خاوەنی زۆربەی زەوی و زاری گوند بوو، تاقانە کوڕەکەی بە ناوی محەمەد شەهید دەبێت، بۆیەش پاش کوچی دوایی، میرخان میراتەکەی لە نێوان چوار کچەکەی بە شێوەی یەکسان دابەش دەکات (چاوپێکەوتن لەگەڵ ئەبابەکر،٢٠٢٥). پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە ئەم تەنیا حالەتەی وەرگرتنی میرات لە لایەن کچی خێزان، لە نێو عەرەبە بەدووەکانیش بە پێی داب و نەریت جێبەجێ دەکرا، و بە هەمان شێوەی گوندنشینانی کوردستان، بەو مەرجە بووە کە لە نێو خێزانی کەسی کوچکردوو و بنەماڵەکەی هیچ کەسی ڕەگەزی نێر نەبێت (Chelhod 1971:136) .

سەبارەت بە هاوسەری کەسی کوچکردوو یاخۆد هەمان دایکی خێزان و دایکی کەسی کوچکردوو لە چوارچێوەی کەسانی ڕەگەزی مێ، تێبینی کراوە کە ئەوانیش بەشە میراتیان پێنەدراوە؛ بەڵام لەسەر بنەمای ڕێزگرتن لە دایک و باوک، بە پێی داب و نەریت ئەرکی بەخێوکردنی دایک و باوک لە ئەستوی کوڕانی خێزان بووە، بۆیەش هاوسەر و دایکی کەسی کوچکردوو مافیان هەبوو تا کوتایی ژیان لە خانووی خێزان بميننەوە (چاوپێکەوتن لەگەڵ ڕەشید ٢٠٢٥، عەلی ٢٠٢٥). ئەم ئەرکە بە گوێرەی داب و نەریت لە ئەستوی کوڕی بچوکی خێزان بووە، هەروەها دەکرا لە ئەستوی کوڕی گەورە بێت، کە بەمەش بارگرانی ئابووری زیاتر لەسەر شانی دروست دەبوو، هەربۆیەش داب و نەریت وای دەخواست کە بەشە میراتی کوڕی بچوکی خێزان (یان کوڕی گەورە) زیاتر بێت لە براکانی و ئەم زیادەش بریتی بووە لە خانووی خێزان و کەلوپەلی ناو ماڵ (ابراهیم و مەعروف ٢٠٢٥: ٤٧). بە پێچەوانەی کۆمەڵگەی گوند لە کوردستان، لە نێو گوندنشینانی هیندستان لەسەر بنەمای کولتووری باوکسالاری، ژن لە دوای مەرگی باوکی خێزان، بەپێی داب و نەریت تەنانەت ناتوانێت لە نێو خانووی خێزان بمێنتەوە، ئەگەر هاتوو منداڵی نەبوایە یان تەنیا منداڵی کچی هەبوایە، تەنیا لەو حاڵەتە نەبێت کە کوڕی هەبوایە. ئەمەش لە بەر ئەوەی خزمانی کەسی کوچکردوو ڕاستەوخۆ پاش مەرگی باوکی خێزان، داوای بەشە میراتی خۆیان دەکەن، هەرچەند کە خێزانەکە کچی هەبێت، بۆیەش خێزانی کەسی کوچکردوو ئاوارە دەبوو (سالار زایی، صابردوست ١٣٩٣:٥٤).

ئەنجامەکان

ڕێساکانی پەیڕەوکراو لە بارەی دابەشکردنی میرات لە نێو کۆمەڵگەی گوندنشیندا، تا ئەم سەردەمەش بە هۆی باڵادەستی داب و نەریت بەسەر یاسای بەرکار، ڕەگەزی مێیان بێبەش کردووە لە وەرگرتنی بەرکەوتەی میراتیان. لە کۆتایی ئەم توێژینەوەیەدا گەیشتینە ئەو ئەنجامانەی خوارەوە:

لە کۆمەڵگەی گوندنشیندا داب و نەریت ڕەنگدانەوەی واقیعی کۆمەڵگە بووە، و بابەتی دابەشکردنی میرات بە تەواوی بەستراو بووە بە دوو هۆکار: یەکەمیان سروشتی خێزان و دووەمیان سیستەمی ئابووری گوند؛ و هەر دووکیان لە ژێر کاریگەری کولتووری باوکسالاری تێکهەڵکێشی یەکتر و بنیاتنەری بەربەستی داب و نەریت بوون لە بەردەم ڕەگەزی مێ بۆ وەرگرتنی بەرکەوتەی میراتی.

سروشتی خێزان لە نێو گوندنشیناندا، خێزانی باوکسالاری بووە، لە بەرئەوەش باوکی خێزان دەسەڵاتی ڕەهای هەبووە لە بارەی ژیانی کۆمەڵایەتی و گوزەرانی ئابووری ئەندامانی خێزان. سەرچاوەی کولتووری باوکسالاری دەگەڕێتەوە بۆ گرنگیدان بە خزمایەتی لە بەرەی باوک، چونکە بنچینەی خوێنی باوک بنەمای پێکهێنانی گرۆپی کۆمەڵایەتی بووە هەر لە خێزانەوە تا دەگاتە بنەماڵە و بەرەباب و وجاخ. لەسەر بنەمای بایەخدان بە خزمایەتی لە بەرەی باوک، داب و نەریتی پەیوەندیدار بە خاوەندارییەتی و ئەرک و مافەکانی تاک و پێگەی کۆمەڵایەتی و میراتی کەسی کوچکردوو ڕێکخراون.

هەموو ئەندامانی نێو خێزانەکانی بنەماڵەیەک پێکەوە گرێدراون، لە ڕێگەی خۆبەستنەوە بە باوکیان و ئینجا خۆناساندنیان بە نەوەی یەک باپیرە. لەم بارەشەوە ئەرکی باوکی خێزان بەردەوامیدان بووە بە ناوی باب وباپیران و پارێزگاریکردن لە پێگە و دەسەڵاتی بنەماڵە، و دوای باوکی خێزان ئەم ئەرکە لەسەر بنەمای بنچینەیی بوونی خوێنی باوک، دەکەوتە ئەستۆی کوڕانی خێزان کە لە پاش هاوسەرگیری دەبوونە باوکی خێزان، بۆیەش بەپێی داب و نەریت، میرات بە شێوەی یەکسان تەنیا بە کوڕانی خێزان دەدرا، بە ڕەگەزی مێ نەدەدرا، لە بەرئەوەی خوێنی کچ واتە هەمان دایکی خێزان لە ئاییندەدا نەدەبووە بنچینە بۆ دروستبوونی گرووپی کۆمەڵایەتی.

داب و نەریت وای دەخواست، ئەگەر هاتوو لە دوای مەرگی باوکی خێزانەکە هیچ کەس لە ڕەگەزی نێر واتە کوڕ یان نەوەی لەنێو خێزاندا نەبوایە و تەنیا کچیان هەبوو، ئەوا میراتی کەسی کوچکردوو لەسەر بنەمای هاوخوێنی بدرێتە برا و برازا و مام و کوڕەمام و نەوەی مامی کەسی مردوو.

سەبارەت بە سیستەمی ئابووری خەڵکی گوندەکان، دوو تایبەتمەندی هەبووە: یەکەمیان کشتوکاڵی و نیمچە ئاژەڵداری بووە، و دووەمیان خێزان بە یەکەیەکی سەربەخۆی ئابووری دانراوە، کە لە ژێر کاریگەری کولتووری باوکسالاری، باوکی خێزان خاوەنی گشت سامانی گواستراوە و نەگواستراوەی خێزانەکە بووە. بنەمای هاوخوێنی لە بەرەی خزمانی باوک بە تەواوی لە ئابووری گوندنشینان ڕەنگی دابووەوە، لە بەر ئەوەی بابەتی ڕەوایەتی خاوەندارییی زەوی و زار لە هزری گوندنشینان، تەنیا لە چوارچێوەی بەدەستهێنانی بژێوی نەبووە، بەڵکو لە هەمان کاتدا هێمای دەسەڵات و پێگەی کۆمەڵایەتی بنەماڵە بووە لە نێو کۆمەڵگەی گونددا، چونکە زەوی و زار، میرات و هێمای ڕەسەنایەتیی باب و باپیران و هۆکاری ڕەوایەتیی بەخشینە بە ئەوانەی زیندوون. بۆیەش

ئەندامانی خێزان و بنەماڵە، دەبوایە پارێزگاری لە خاوەندارێتی موڵکی باب و باپیرانیان بکەن. ئەم ئەرکەش لەسەر بنەمای بنچینەی بوونی خوێنی باوک بووە؛ و لەم پێناوەشدا بە پێی داب و نەریت خاوەندارێتی موڵکی باب و باپیران مافی کوڕ بووە و ڕەگەزی مێ بێبەشبووە لە وەرگرتنی میرات، چونکە ئەگەر کچ میراتی وەربگرتایە، ئەوا بە گوێرەی داب و نەریت و لەسەر بنەمای سروشتی باوکسالاری خێزان، مێردی کچەکە دەبووە خاوەنی زەوی و زار و ئەمەش دەبووە هۆکاری لاوازبوونی پێگەی کۆمەڵایەتی و هێزی ئابووری خێزان و بنەماڵەی کچەکە.

هۆکاری سەرەوە لە بارەی سامانی گواستراوەش واتە مەڕوماڵات بە هەمان شێوەی سامانی نەگواستراوە بەرجەستەیە، چونکە مەڕوماڵات هێمای ئابوورییەکی بە هێزی خێزان بووە، لە بەر ئەوەش بەشە میراتی ڕەگەزی مێ نەدراوە لە سامانی ئاژەڵ. هەر لە بەر ئەم هۆکارانەش بووە کە بە پێی داب و نەریت، خۆدی ڕەگەزی مێ، داوای بەشە میراتی خۆی نەکردووە.

بە گوێرەی داب و نەریت، ڕەگەزی مێ تەنیا لە یەک حاڵەتدا دەبووە میراتگری باوکی خێزان، ئەویش کاتێ باوک، نە کوڕی هەبوایە و نە هیچ میراتگرێکی تری ڕەگەزی نێر لە نێو بنەماڵەکەیدا؛ لەم حاڵەتەدا میرات دەدرایە ڕەگەزی مێ واتە کچ یان کچەکانی، و ئەگەر کەسی کوچکردوو کچی نەبوایە، میرات دەدرایە خوشکەکانی، ئەمەش تەنیا لەسەر بنەمای هاوخوێنی لەگەڵ کەسی کوچکردووە، نەک بەردەوامیدان بە ناوی باب و باپیران و پارێزگاریکردن لە پێگەی بنەماڵە.

هاوسەری کەسی کوچکردوو و دایکی کەسی کوچکردوو، بەشە میراتیان نەبووە، بەڵام لەسەر بنەمای ڕێزگرتن لە دایک و باوک کە بەهایەکی کولتوورییە، بە پێی داب و نەریت کوڕانی خێزان، زۆربەی جار کوری بچوک، دەبوایە ئەرکی بەخێوکردنی دایک و باوک لە ئەستو بگرن.

پێشنیازەکان

دوای ئەنجامدانی توێژینەوەکەمان و گەیشتن بەو دەرئەنجامی کە تا ئەم سەردەمەش لە نێو گوندنشیناندا، زۆرینەی ڕەهای ڕەگەزی مێ بێ بەش کراون لە بەرکەوتەی میراتیان بە هۆی پەیڕەوکردنی داب و نەریت، ئەم ڕاسپاردانەی خوارەوە پیشنیاز دەکەین.

ئێمە نکوڵی ناکەین لە هەبوونی داب و نەریتی گونجاو لەگەڵ بیروباوەری ئایینی و شێوازی ژیانی کۆمەڵایەتی، بۆ نموونە ئەرکی بەخێوکردنی دایک و باوک لە تەمەنی بەساڵاچوون لە لایەن کوڕەکانیەوە، بە ئەرکێکی ئایینی و ئەخلاقی، و بەهایەکی کولتووری دایدەنێین؛ بەڵام داب ونەریتی نەگونجاوی وەک دابەشکردنی میرات بە پێچەوانەی شەریعەتی ئیسلام و یاسا بەرکارەکان، پێویستە ئیتر جێبەجێ نەکرێت.

هوشیارکردنی کۆمەڵگە لەوەی کە ڕەگەزی مێ خاوەنی پێگەیە لە ژیانی کۆمەڵایەتی و ڕۆڵی سەرەکی و هاوبەشی هەیە لە پەروەردەی خێزان، بۆیەش دەبێ مافی ئابووریشی هەبێت و بەرکەوتەی میراتیان پێ بدرێت بەو شێوەیەی کە یاسا دیاری کردووە.

پێویستی دەستەبەرکردنی پشتگیری دام و دەزگای پەیوەندیدار بۆ جێبەجێ کردنی ئەحکامە یاساییەکانی پەیوەندیدار بە میراتی هەردوو ڕەگەزی نێر و مێ و ڕێگریکردن لەسەرهەڵدانی کێشەی کۆمەڵایەتی کە ئەمانە دوو هەنگاوی سەرەکین و پێویستە دام و دەزگاکانی حکومەت لە جێبەجێکردنیاندا ڕۆڵی سەرەکیان هەبێت.

سەرچاوەکان

به کوردی

–ابراهیم، د.حبیب مصطفی (٢٠٢٠) ڕۆڵی ڕێساکانی داب و نەریت لە ژیانی بارزانییەکان (توێژینەوەیەکی ئەنترۆپۆلۆژیای یاسایی و مێژووی یاسایە) ،بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، چاپی یەکەم،چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر.

–ابرهیم،د. حبیب مصطفی ابراهیم و مەعروف، بەهزاد محەمەد، (٢٠٢٥) ، ژیان لە گوندی دێلزیان (١٩٥٠–١٩٧٠) ، (توێژینەوەیەکی ئەنترۆپۆلۆژیای یاسایی و مێژووی یاسایە) ، چاپخانەی کۆمەڵگەی فەرهەنگی ئەحمەدێ خانی، سۆران.

–حەسەن، محەمەد فەریق (٢٠٠٨) مێنتەلیتی خێل، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر.

–زەڵمی،پرۆفیسۆر مستەفا (٢٠٢٤) حوکمەکانی میرات و ڕاسپاردن ومافی گوێزرانەوە لە فیقهی بەراوردکاری ئیسلامی و یاسادا، وەرگێرانی ڕێدار ڕەئوف ئەحمەد، چاپی چوارەم، چاپخانەی دانیشفەڕ،هەولێر.

–شێلازی، جەمیل محەمەد (٢٠٠٥) چیروکێن میللیێن کوردی،زنجیره کتێبی ئینستیوتی کەلەپوری کوردی، چاپخانەی شڤان، سلێمانی.

–عیزەت، د.فائیزه محەمەد (٢٠١٤) ژیانی کۆمەڵایەتی کورد، وەرگێرانی لە عەرەبیەوە: سەرمەد ئەحمەد، چاپخانەی موکریانی، هەولێر.

–نوئێل، مێجەر (١٩٨٤) یادداشتەکانی مێجەر نوئێل لە کوردستان، وەرگێرانی حسین احمد جاف و حسین عثمان نیرگسەجاری، چاپخانەی اوفسیت حسام، بغداد.

–ئو.ل. ڤیلچێڤسکی (٢٠١٦) نەژادی کورد، ڕەوتی مێژوویی دروستبوونی میللەتی کورد،وەرگێرانی لە ڕووسییەوە: پ.د.ڕەشاد میران، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.

–ئیبراهیمی، محەمەد صالح (٢٠٠١) کۆزانی فەرهەنگی زمانی کوردی، چاپی دووەم،چاپی مستوفی، تاران.

–یاسای ژمارە ١٥ ی ساڵی ٢٠٠٨ یاسای هەموارکردنی جێبەجێ کردنی یاسای باری کەسیەتی ژمارە ١٨٨ ی ساڵی ١٩٥٩ ی هەموار کراو لەهە رێمی کوردستان–عیراق.

–هەژار، (٢٠٠٢) ، هەنبانە بۆرینە، فرهنگ کردی–فارسی،چاپی سێیەم، دەزگای چاپی سروش، تاران.

–عەزیز، عەمار (٢٠٢٥/١/٢٠) شەرمو دابونەریت ژنانی دهۆکی لەمیرات بێبەش کرد .https://www.awene.com/detail?article=120354 (٢٠٢٥/٤/١١).

–گوڵان میدیا (٢٠١٧/٦/١٢) ئافرەتان لە وەرگرتنی میراتیش کێشەیان هەیە، .https://www.gulanmedia.com/so/story/175287/1621545351-27833 (٢٠٢٥/٤/١١).

–نەجمەدین، پەیام، (٢٠٢٢/١٠/٢٥) کێ ژنان لە میرات بێبەش دەکات؟ < https://www.kurdiu.org/en/b/522924 ، (١٠ /٤/ ٢٠٢٥).

به فارسی

–ابن تراب،مریم (٢٠١٠) نقش عرف در حقوق همسران، فصلنامه فقه و حقوق خانواده، شماره ٥٢،تهران،ایران.

–پانوف، میشل و پرن، میشل (١٣٨٢) فرهنگ مردم شناسی (فەرهەنگی ئەنترۆپۆلۆژیا) ؛ ترجمه دکتر اصغر عسکری خانقاه، انتشارات سمت، تهران،ایران.

–جهیر، عبدالعظیم (٢٠٢٠) زنان و حق میراث، ناشر ریاست تدقیق و مطالعات اسلامی، کابل، افغانستان.

–سالار زایی، امیر حمزه، صابردوست، مینا، (١٣٩٣). ' بررسی ارث زن در قانون و عرف ایران و هندوستان، مطالعات شبه قاره، زاهدان، ایران ١٨– لا: ٤٩– ٦٠.٧.

–کولمن ، سایمون،و واتسون ، هلن (١٣٨١) درامدی به انسانشناسی (دەروازەیەک بۆ ئەنترۆپۆلۆژیا) ،

ترجمه: محسن ثالث، انتشارات علمی، تهران، ایران.
– مألوف، لویس (١٣٨٤) ، المنجد عربی–فارسی، ترجمه محمد بندر ریگی، جلد اول، چاپ پنجم، انتشارات ایران، تهران،ایران.

به ئینگلیزی

-Van Bruinessen, Martin. 1992. Shaykh Agha and State: The Social and Political Structures of Kurdistan, Zed Books, London.

به فرەنسی

-Bayazidi, Mahmoud2015 . . Us et coutumes des Kurdes, Traduction de Joyce Blau et Sandrine Alexie, Editions l'Asiathèque, Paris.

-Chelhod, Joseph. 1971. Le Droit dans la société Bédouine, Editions Librairie Marcel Rivière et C, Paris.

-Labourthe-Tolra, Philippe et Warnier, Jean-Pierre, (2007), Ethnologie et l'anthropologie, Quadrige/PUF, Paris.

-Nikitine, Basile. 1956. Les Kurdes, Edition d'Aujourd'hui, Paris.

چاوپێکەوتنەکان

–چاوپێکەوتن لەگەڵ زاهیر، ئەبابەکر عەلی، خەڵکی گوندی هەرن لە دەڤەری زێبار، بەرواری ٢٠٢٥/٤/٢١.

–چاوپێکەوتن لەگەڵ زۆر ، حەسەن ، خەڵکی گوندی ماوێلیا لە دەڤەری سورچی، بەرواری٢٠٢٥/٤/٩.

–چاوپێکەوتن لەگەڵ ساڵح، مەلائەحمەد سەدیق، خەڵکی گوندی پرێسە لە دەڤەری زێبار، بەرواری ٢٠٢٥/٤/٢٥.

–چاوپێکەوتن لەگەڵ سەلیم، حەلیما رەمەزان، خەڵکی گوندی چەلکێ لە دەڤەری دەشتازی، بەرواری ٢٠٢٥/٥/١٠.

–چاوپێکەوتن لەگەڵ سەلیم، رەمەزان سەلیم، خەڵکی گوندی هێتیت لە دەڤەری دەشتا زێ، بەرواری ٢٠٢٥/٥/٢٠.

–چاوپێکەوتن لەگەڵ عومەر، مریەم، خەڵکی گوندی ماوێلیا لە دەڤەری سۆرچی، بەرواری ٢٠٢٥/٤/١٠.

–چاوپێکەوتن لەگەڵ عەبدوڵلا، رابیعا مستەفا، خەڵکی گوندی دێلزیان لە دەڤەری باڵەکی، ٢٠٢٥/٦/١٧.

–چاوپێکەوتن لەگەڵ عەزیز، محەمەدئەمین، خەڵکی گوندی هوستان لە دەڤەری بارزان، بەرواری ٢٠٢٥/٥/٢٧.

–چاوپێکەوتن لەگەڵ محەمەد، واجیدا رەشید، خەڵکی گوندی سێنجی لە دەڤەری سورچی، بەرواری ٢٠٢٥/٥/٢٣.

–چاوپێکەوتن لەگەڵ ئەبابەکر، رەمزیا عوسمان، خەڵکی گوندی زۆرەگڤان لە دەڤەری بارزان، بەرواری ٢٠٢٥/٥/٢٠.

–چاوپێکەوتن لەگەڵ ئەبابەکر، ئەحمەد رەشید، خەڵکی گوندی زۆرەگڤان لە دەڤەری بارزان، بەرواری ٢٠٢٥/٥/٢١.

–چاوپێکەوتن لەگەڵ ئەحمەدخان، رسمیا عەلی، خەڵکی گوندی چەلکێ لە دەڤەری دەشتازی، بەرواری ٢٠٢٥/٥/١٥.

–چاوپێکەوتن لەگەڵ زاهێر، زەینەب عەلی، خەڵکی گوندی هەرن لە دەڤەری زێبار، بەرواری ٢٠٢٥/٤/٢٢.

–چاوپێکەوتن لەگەڵ شێخۆمەر، عەبدوڵلا مستەفا، خەڵکی گوندی شانەدەر لە دەڤەری بارزان، بەرواری ٢٠٢٥/٤/٢٨.

–چاوپێکەوتن لەگەڵ فەرخۆ، هەیوەز حەسەن، خەڵکی گوندی ئیسومەرا لە دەڤەری بارزان، بەرواری

.٢٠٢٥/٦/٢٧

-چاوپێکەوتن لەگەڵ فەقێ فاتما حەسەن، خەڵکی گوندی دەربۆتک لە دەڤەری بارزان، بەرواری ٢٠٢٥/٤/٢٠.

-چاوپێکەوتن لەگەڵ قادرئاغا، عەتیا رەسولخان، خەڵکی گوندی دێلزیان لە دەڤەری باڵەکی، ٢٠٢٥/٦/١٩

-چاوپێکەوتن لەگەڵ قادرئاغا، مەعروف کەریم، خەڵکی گوندی دێلزیان لە دەڤەری باڵەکی، بەرواری ٢٠٢٥/٦/١٩.

-چاوپێکەوتن لەگەڵ محەمەد، رەوشەن رەشید، خەڵکی گوندی هەرن لە دەڤەری زێبار، بەرواری ٢٠٢٥/٤/٢٢.

-چاوپێکەوتن لەگەڵ محەمەد، زاهێر سوفی، خەڵکی گوندی سێنجی لە دەڤەری سورچی، بەرواری ٢٠٢٥/٥/٢٩.

-چاوپێکەوتن لەگەڵ هادی، سەلیم، خەڵکی گوندی بیرەکەپرا لە دەڤەری زێبار، بەرواری ٢٠٢٥/٤/٢٣.

-چاوپێکەوتن لەگەڵ ئیسماعیل، شەهوان حەسەن، خەڵکی گوندی بێدارون، لە دەڤەری بارزان،بەرواری ٢٠٢٥/٥/٢٨.

-چاوپێکەوتن لەگەڵ ئەبابەکر، عەبدوڵلا حەسەن، خەڵکی گوندی دێلزیان لە دەڤەری باڵەکی، بەرواری ٢٠٢٥/٦/١٨

-چاوپێکەوتن لەگەڵ ئەحمەدخان، عیماد خورشید، خەڵکی گوندی چەڵکێ لە دەڤەری دەشتازێ، بەرواری ٢٠٢٥/٥/١١.

ملخص

الحصول على نصيب من الميراث حق مقرر قانونيا للرجل والمرأة ، وفقا للشريعة الإسلامية، إلا أن المرأة في اريـاف كردستان تعرضت للحرمان من هذا الحق بسبب العادات والتقاليد. تكمن أهمية هذه الدراسة من منظور التاريخ القانوني والأنثروبولوجية القانونية في توضيح دور العادات و التقاليد في توزيع الميراث في المجتمع الكردي القديم، في ضوء الوضع الاجتماعي والاقتصادي في عدد من القرى الكردية في ستينيات القرن الماضي من أجل عرض الأسباب البناء للعائق العرفي لمنح حقوق الميراث للمرأة في مجتمع الريف الكردستاني. تعتمد هذه الدراسة على منهج تحليلي وتاريخي وميداني، بالاعتماد على المصادر اللازمة، وإجراء المقابلات مع عدد من القرويين؛ تمت هذه الدراسة إلى أن توزيع الميراث كان مرتبطا ارتباطا وثيقا بعاملين: طبيعة الأسرة والنظام الاقتصادي للقرية و كلاهما كان متاثرا بالثقافة الأبوية، وخلقا حاجزا عرفيا أمام حصول الإناث على الميراث.

الكلمات الرئيسية: الميراث، العنصر الأنثوي، النظام الأبوي، العادات والتقاليد، المجتمع الريفي.

Abstract

Receiving a share of inheritance is a legal right granted to both men and women under Islamic Sharia. However, in rural Kurdish society, women have often been deprived of this right due to prevailing customs and traditions. The significance of this study from the perspective of legal history and legal anthropology lies in clarifying the role of customary practices in the distribution of inheritance in traditional Kurdish society, in light of the social and economic conditions in several Kurdish villages during the 1960s, with the aim of presenting the founding reasons for the customary barriers to the granting of inheritance rights to women in rural societies of Kurdistan. Employing analytical, historical, and field methods, and drawing on relevant sources as well as interviews with a number of villagers, the study concludes that the distribution of inheritance was closely tied to two main factors: family structure and the village economic system. Both were shaped by patriarchal culture, whose interwoven elements created structural customary barriers that prevented women from receiving .their rightful share of inheritance

Keywords: inheritance, female gender, patriarchy, custom, rural society

وەرگرتن: ٢٠٢٦/٢/١
پەسەندکردن ٢٠٢٦/٥/٤

بەردەوامیی بەرهەمهێنانی واتای نیشانەکانی ناو دەقی (کورسی)ی شێرکۆ بێکەس لەژێر تیشکی سیمۆسیسدا

ماریا جلال عبدالمحمد
بەشی زمانی کوردی، کۆلێژی پەروەردە،
زانکۆی سەلاحەددین
marialawrani@gmail.com

پ. د. سەردار ئەحمەد گەردی
بەشی زمانی کوردی، کۆلێژی پەروەردە،
زانکۆی سەلاحەددین
dr.sardargardy@gmail.com

پوختە

ئەم توێژینەوەیە بە ناونیشانی (بەردەوامیی بەرهەمهینانی واتا لەژێر تیشکی سیمۆیس بۆ نیشانەکانی ناو دەقی (کورسی)ی شێرکۆ بێکەس)، هەوڵێکە بۆ باسکردن و ڕوونکردنەوەی چۆنێتی بەردەوامی لە بەرهەمهێنانی واتا لەژێر ڕۆشنایی کارکردنی (سیمۆسیس)، کارکردنی سیمۆسیس هەمان کارکردنی (هزر) بەرجەستەدەکات، بۆ ئەم مەبەستەش هەوڵمانداوە ڕۆڵی توخمی (ڕاڤەکار)ی نیشانە کە یەکسانە بە چەمکی (دیالۆگی هزر)، وەک ڕۆڵی سەرەکی لە میکانیزمی بەردەوامیی لە بەرهەمهێنانی نیشانەدا، ڕوونبکەینەوە، لەلایەکی دیکەوە ئەم توێژینەوەیە دەپەرژێتە سەر چۆنێتی ئەنجامدانی پرۆسەی تەئویلی نیشانە لەناو دەقی ئەدەبیدا لەبەر ڕۆشنایی کارکردنی سیمۆسیس لە بەردەوامیی بەرهەمهێنانی نیشانەدا کە هەمان میکانیزمی کارکردنی هزر بەرجەستەدەکات لە بەردەوامیی بەرهەمهێنانی واتادا، بۆ ئەم مەبەستەش دەقی (کورسی) هی شاعیری مەزنی گەلەکەمان (شێرکۆ بێکەس)مان وەرگرتووە و چەند نیشانەیەکمان دیاریکردووە و بەو شێوازەی کە هزر لە بەردەوامیی بەرهەمهێنانی واتادا کاردەکات، تەئویلمان بۆ نیشانەکان کردووە.

کلیلە وشەکان: نیشانە، سیمۆسیس، ڕاڤەکار، هزر، ڕەخنەی نوێ.

١-١ پێشەکی:

ئەم توێژینەوەیە کە لە سەرەوەدا ناونیشانەکەیمان دیاریکردووە، توێژینەوەیەکی هەڵێنجراوی تێزی دکتۆرایە. ئەم توێژینەوەیە ئەوە ڕووندەکاتەوە کە تەواوی شتەکانی دەوروبەری مرۆڤ وەک نیشانە کاردەکەن واتە هەمووی خۆی شتێکە و شتێکی دیکە دەڵێت. باسی پێکهاتەی سیمۆسیسمان کردووە کە هەمان پێکهاتەی نیشانەیە لای (پێرس)، پێرس هەوڵیداوە لەدووتۆی (سیمۆسیس)ەوە میکانیزمی کارکردنی هزری مرۆڤ لە پرۆسەی ئیدراکدا یاخود بڵێین لە گرتنی نیشانە/واتادا ڕوونبکاتەوە چونکە پێرس بۆی دەرکەوت کە هەموو شتێک وەک نیشانە کاردەکات واتە خۆیان شتێکن کەچی شتێکی دیکە دەڵێن بۆیە پێرس ڕوونکردنەوەی میکانیزمی کارکردنی هزری مرۆڤ لە گرتنی نیشانەدا بە پێویست زانی و ئیدی چەمکی (سیمۆسیس)

ی هەڵهێنجا. لەلایەکی دیکەوە هەوڵمانداوە کرۆکی (هزر) لەلای (پێرس) دیاریبکەین کە خۆی لە (نیشانە) دا دەبینێتەوە ئەوەمان ڕوونکردووەتەوە کە لەلای پێرس هزری مرۆڤ لە نیشانە پێکهاتووە و مرۆڤ لەڕێی نیشانەکانەوە بیردەکاتەوە و بیرکردنەوەش هیچ نییە جگە لە بەکارهێنانی نیشانەکان. پێرس ئەمەی لەڕێی توخمی (ڕاڤەکار)ی نیشانەوە بەرجەستەکردووە بۆیە بەچڕی باسی ڕۆڵی توخمی (ڕاڤەکار)ی نیشانەمان کردووە، کە بریتییە لە چەمکی (دیالۆگی هزر) یاخود دەتوانین بڵێین بریتییە لە بیرکردنەوەکانی مرۆڤ، هەروەها باسمان لە کارکردنی سیمۆسیس و چۆنێتی کارکردنی سیمۆسیس لە بەردەوامیی بەرهەمهێناندا کردووە و توخمی (ڕاڤەکار)مان وەک هۆکاری بەردەوامیی بەرهەمهێنانی نیشانە/واتا، دیاریکردووە. لە بەشی پراکتیکیشدا لەبەر ڕۆشنایی ئەو ڕێنماییانەی کە لە بەشی تیۆریدا خستوومانەتەڕوو، چەند نیشانەیەکمان لەناو دەقی (کورسی)دا لەژێر ڕۆشنایی بەردەوامیی بەرهەمهێنان لە سیمۆسیسدا، تەئویلکردووە.

لەلایەکی دیکەوە، ئەگەر سەرنج بدەینە تایبەتمەندی ئەو لێکۆڵینەوانەی کە لە بواری میتۆدی سیمیۆلۆژیادا لە مەیدانی ڕەخنەی ئەدەبی کوردیدا ئەنجامدراون، ئەمە جگە لەوەی لە بەشی تیۆریدا تیۆری و بۆچوونەکانی هەردوو زانا (دو سۆسور) و (پێرس) لە بارەی نیشانە و پێکهاتەکەی، هەروەها مێژووی سەرهەڵدانی ئەم زانستە و ئاڕاستە و قوتابخانە سیمیۆلۆژییەکان و کۆمەڵێک بابەتی دیکە باسکراون، لە بەشی پراکتیکیشدا بەگشتی دەبینین شیکارکردنی دەقەکان بەمەبەستی کردنەوەی کۆد و هەڵگرتنەوەی واتاکان و درککردنی بنیادی ژێرەوە، چەند ستراتیژییەتێکی هەیە، یەکێک لەوانە ئەوەیە شیکاری سیمیۆتیکی لە ئاستی زماندا پەرژاوەتە سەر واتای دەق لەو ڕووەی کە زمان خوازە و مێتافۆر و درکە و ڕەمزی تێدایە، بۆیە دەبینین لەڕووی (لادان)ەوە واتای دەق شیکارکراوە چ لادانی پێکهاتەیی/سینتاکسی بێت یاخود لادانی واتایی. یەکێکی دیکە لە ستراتیژییەتەکانی شیکاری سیمیۆتیکی بە مەبەستی کردنەوەی کۆدەکانی دەق، سوود وەرگرتنە لە تیۆرییەکەی (گریماس) کە بە (چوارگۆشەی سیمیۆتیکی) ناسراوە. توێژینەوەکان لەژێر تیشکی چوارگۆشە سیمیۆتیکییەکەی گریماسدا هەستاون بە لێکۆڵینەوە لە پەیوەندییە دژ و هاودژەکان ئەمەش لەپێناو کردنەوەی کۆدەکان و زانینی واتای دەق لە ئاستی قوڵدا. بەمشێوە، شیکاری سیمیۆتیکی لەڕووی واتا و مەبەستی جیاوازەوە شیکاریان بۆ نیشانەکانی ناو دەق کردووە لەوانە ناونیشانی سەرەکی و لاوەکی و نیشانەکانی وەک شوێن و کات و کاراکتەر و ڕووداو.

سەبارەت بە کارەکەی ئێمە، (شێرکۆ بێکەس) یەکێکە لەو شاعیرانەی کە دەربڕینی ڕەمزیی فراوان لە بنیادی دەقەکانیدا بەدیدەکرێت بۆیە ژمارەیەکی بەرچاو لە توێژینەوەکان لەم ڕەهەندەوە پەرژاونەتە سەر واتای دەق لەوانە: (هێماگەری لە دەقە واڵاکانی شێرکۆ بێکەس/ تێزی دکتۆرا)، (سیمبۆلیزمی کۆمەڵایەتی لە هۆنراوەی (ئێستا کچێک نیشتیمانمە)/ توێژینەوەی ئەکادیمی)، (ڕەمز لە شیعرەکانی شێرکۆ بێکەسدا/ دەقی وتار) هەروەها کۆمەڵێک کاری دیکە کە لە بابەتی جیاوازدا پەرژاونەتە سەر شیکاری واتا لە دەقەکانی ئەم شاعیرە مەزنەدا بەڵام سەبارەت بە میتۆدی سیمیۆلۆژیا، ئەوەندەی ئێمە ئاگادار بین توێژینەوەیەکی زانستی هەیە بە ناونیشانی (سیمیۆلۆژیای شوێن لە شیعرەکانی شێرکۆ بێکەسدا، هەڵەبجە بە نموونە) ئەم توێژینەوەیە پەرژاوەتە سەر (شوێن) وەک

نیشانەیەک کە هەڵگری واتا و مەبەستی جیاوازە، سەبارەت بە کارەکەی ئێمە، کارەکەی ئێمە جیاوازە، ئێمە لە پێناسە تەقلیدییەکەی نیشانەوە دەستمان پێکردووە گوایە نیشانە شتێکە شوێنی شتێکی دیکە دەگرێتەوە. توێژینەوەکەی ئێمە ستراتیژییەتی (سیمۆسیس)ی لە دەقدا پەیرەوکردووە کە خۆی لە پرۆسەی (تەئویل)ی نیشانەدا دەبینێتەوە. بۆ ئەم مەبەستە چەند نیشانەیەکمان لەناو دەقی (کورسی) دا دیاریکردووە و تەئویلمان بۆیان کردووە.

گرنگی توێژینەوەکە لەوەدایە لە تەئویلکردنی دەق و لە پەرژانە سەر واتای دەقدا تایبەتمەندیی (هـزر)ی لە بـەردەوامـیـی بەرهەمهێنانی واتـادا بـەرجـەسـتـەکردووە، هەربۆیە پرۆسـەی تەئویلی نیشانە بە دەوڵـەمـەندی لە خستنەڕووی واتـادا تایبەتمەند دەبێت. ئەم توێژینەوەیە لەبەر رۆشنایی میتۆدی سمیۆلۆژیا ئـەنجامدراوە. سیمیۆلۆژیا شێوازێکی نوێی لە بـواری بەرهەمهێنانی واتا شاراوەکان لە دەقی ئەدەبیدا پێشکەشکرد؛ ئەویش بە کاراکردنەوەی رۆڵی خوێنەر/راڤەکار و پێیوایە بەرهەمهێنانی واتا لەسەر گریمانەی خوێندنەوە وەستاوە.

ئامانج لە ئەنجامدانی ئەم توێژینەوەیە بریتییە لە شیکردنەوەی چۆنێتی بەرهەمهێنانی واتا لەبەر رۆشنایی بەردەوامیی هزر لە کارکردندا، لەم شێوازەدا پرۆسـەی تەئویلی نیشانەکان و بەرهەمهێنانی واتـای نیشانەکان بە پشتبەستن بە مەوسوعەی راڤەکار قووڵ دەبێتەوە بەناو واتـای نیشانەکەدا. توێژینەوەکە لە دوو بەش پێکدێت، بەشی یەکەم چوار تـەوەر لەخۆدەگرێت ئەوانیش تەوەرەکانی پێشـەکی، پێکـهاتـەی سیمـۆسـیس، کـارکـردنـی سیمۆسیس و رۆڵـی توخمی راڤـەکـاری نیشانە، سیمۆسیس و بەردەوامیی بەرهەمهێنانە. سەبارەت بە بەشی دووەم، بەشی دووەم پراکتیکییە، لەم بەشەدا چەند (نیشانە)یەکمان لەناو دەقی (کورسی) بەنموونە وەرگرتووە و لەژێر تیشکی بەردەوامیی بەرهەمهێنان لـە سیمۆسیسدا تەئویلمان بۆیان کردووە، دواتر بە چەند خاڵێک ئەو ئەنجامانەمان خستووەتەڕوو کە لەم توێژینەوەیەدا پێیگەیشتووین، هەروەها لیستی سەرچاوەکانمان خستووەتەڕوو، لە کۆتاییشدا پوختەی توێژینەوەکەمان بە هەردوو زمانی عەرەبی و ئینگلیزی خستووەتەڕوو.

٢-سیمۆسیس و بەردەوامیی بەرهەمهێنان:

٢-١ پێکهاتەی سیمۆسیس:

سیمۆسیس پـرۆسـەیـەکە، واتـە لـێـرەدا ئێمە بـاس لـە پێکهاتەی پرۆسـەیـەک دەکـەیـن کە سێ توخم بەشداریدەکەن لەم پرۆسەیەدا، هەمان ئەو توخمانەی کە نیشانە پێکدەهێنن ئەوانیش: نوێنەر، بابـەت، راڤـەکـار، ئـەم سـێ توخمە پەیوەندییەک لەنێوانیاندا هەیە و واتـاش لـەو پەیوەندییەی کە لەنێوان ئەم سێ توخمەدایە، دروستدەبێت و ئەم پەیوەندییە گەرەنتی ئەم پرۆسەیە دەکات چونکە ئەم پرۆسەیە پرۆسەی بەرهەمهێنانی واتایە "سیمۆسیس پرۆسەی واتایە ئەم پرۆسەیە لە پەیوەندیی نێوان سێ توخمەوە دروستدەبێت، واتە واتا پەیوەندییەکی سێ ڕەهەندییە، یەکەم: ئەوەی هەڵدەستێت بە نواندن واتە (نوێنەر) شتێکە شوێنی شتێکی دیکە دەگرێتەوە بە ئامانجی بەرهەمهێنانی کاریگەرییەکی زەینیی دیاریکراو، ئەوەیە وەک نیشانە کاردەکات، دووەم: ئەوەی (بابەت)ی نواندن پێکدەهێنێت واتە ئەوەی ئەم نیشانەیە ئاماژەی پێدەکات، سێیەم: ئەوەیە کە وەک کرداری تێگەیشتن کاردەکات، مەبەستمان (راڤەکار) ە، راڤەکار کاریگەرییە زەینییەکەیە، هەر ئەوە کە دەبێتە هۆی خۆبەدەستەوەدانی هزریی ئەزموونی

مرۆیی لە ڕووکەشدا."(بنکراد ٢٠٠٥: ١٧٣) ئەم سێ توخمە هەر سێک سیمۆسیس/نیشانە پێکدەهێنن و واتای نیشانەش لە پەیوەندیی نێوان ئەم سێ توخمەوە سەرچاوەدەگرێت. بۆ زیاتر ڕوونکردنەوە بەپێویستی دەزانین هەر سێ ڕەگەزە پێکهێنەرەکانی سیمۆسیس/نیشانە یەک بە یەک بخەینەڕوو:

١ – نوێنەر (الماثول، الممثل، حامل العلامة -Rep- resentamen):-

نوێنەر خاڵی دەستپێکە لە پێکهاتەی نیشانەدا و پرۆسەی واتا لەمەوە دەستپێدەکات. هەندێک وەک (دال) لەلای دو سۆسوری دەبینن واتە وێنەیەکی دەنگییە، بەڵام (نوێنەر) مەرج نییە هەموو کات خاوەنی وێنەیەکی دەنگی بێت جاری وا هەیە شتێک وەک نیشانە کاردەکات بەبێ ئەوەی هیچ وێنەیەکی دەنگیی هەبێت بۆ نموونە لەم نیشانەیەدا: (بۆن)ێک کە وێنەیەکی دەنگی نییە، وەک (نوێنەر) کاردەکات، کەسێکت بیردەخاتەوە، بابەت: کەسەکە، ڕاڤەکار: ئەزموونی ڕابردوو،کەواتە هەرچییەک وەک هەڵگری شتێک کاربکات، دەتوانێت وەک (نوێنەر) لەقەڵەم بدرێت، بۆی هەیە ئەو شتە سروشتێکی زمانی یاخود کۆمەڵایەتی یاخود هەر بابەتێک لە بابەتەکانی جیهان بێت، واتە مەرج نییە (نوێنەر) وێنەیەکی دەنگی یاخود وێنەیەکی بینراوی هەبێت، ئیشی نوێنەر تەنها ئەوەیە نیشانەکە پیشانبدات واتە "بە نواندن (تمثیل) نەبێت بە هیچ ئەرکێکی دیکە هەڵناستێت، نوێنەر (شت)ەکەمان پێ ناناسێنێت و زانیاریمان دەربارەی شتەکە پێ زیادناکات، ئەوە (بابەت)ی نیشانەیە کە وا لە نوێنەر دەکات شتێک بێت قابیلی زانین بێت. نوێنەر شتێکە، بەهەر ڕێگایەک یا بەهەر سیفەتێک بێت شتێک بۆ کەسێک قەرەبوودەکاتەوە." (بنکراد ٢٠٠٥: ٧٨) لەسەر ئەم بنەمایە نوێنەر وەک ئامرازێک کە لە پیشاندانی (شتێکی دیکە)دا بەکاریدەهێنین، کاردەکات، بۆ نموونە نیشانەیەکمان هەیە: پارچەیەک کاغەزی سوور، لەم نیشانەیەدا نوێنەر: پارچەیەک کاغەزی سوور، بابەت: قوتوویەک بۆیاخی سوور، ڕاڤەکار: بۆیاخکردن، نوێنەر بە هۆی هەموو تایبەتمەندییەکانییەوە دەلالەت لە (بابەت) ەکەی ناکات، بەڵکو لەسایەی تایبەتمەندییەکی دیاریکراوەوە دەلالەت لە بابەتەکەی دەکات، من پارچەیەک ڕەنگ بەکاردێنم بۆ دیاریکردنی ڕەنگی ئەو بۆیاخەی کە دەمەوێت بیکڕم، لەوانەیە پارچە ڕەنگەکە لە کاغەز یا پلاستیک دروستکرابێت، لەوانەیە لاکێشەیی بێت و لەسەر مێزێکی دار دانرابێت...هتد، بەڵام تەنها ڕەنگی پارچەکە گرنگە کە نیشانەی ڕەنگی بۆیاخەکەیە، پارچەکە توخمی زۆری هەیە وەکو نیشانە کاربکات بەڵام تەنها ڕەنگەکەی لەڕووی توانای دەلالەتکردنەوە گرنگە (أتكين ٢٠٢٢: ١٢) کەواتە نوێنەر شتێکە شوێنی شتێکی دیکە دەگرێتەوە، خۆی پارچە کاغەزێکە بەڵام بابەتەکەی قوتوویەک بۆیاخە. نوێنەر ڕێگەیەکە بۆ پیشاندانی نیشانە بە گشتی و (بابەت)ی نیشانە بەتایبەتی، بەبێ (نوێنەر) نیشانە بوونی نییە، بەمشێوە دەبینین نوێنەر بناغەی نیشانەیە و نوێنەر خاڵی دەستپێکە لە دەرکەوتنی (نیشانە)دا.

٢ – بابەت(ئۆبژە) (الموضوع، الموجودة، Object):-

بابەت توخمی دووەمی نیشانەیە و بەشێکە لە نیشانە، گرنگە ئەوە بزانین بابەت (شت)ەکەی جیهانی دەرەوە نییە، ئەوەش نییە تەنها وێنەیەکی زەینی بێت و لە جیهانی دەرەوەدا بەرانبەری نەبێت، بابەت ئەوەیە کە نوێنەر پیشانیدەدات و نواندنی بۆ دەکات جا ئەم شتە واقیعی بێت یاخود

خەیاڵی، بابەت ئەو زانیارییە پیشاندەدات کە نیشانە پێشکەشیدەکات، چونکە نوێنەر لەخۆیدا هیچ نییە جگە لە ئامرازێکی نواندن بەڵام لەگەڵ گەیشتنی بە (بابەت) ڕەهەندێکی وەدیهاتن(تحقق) لە کات و شوێندا وەردەگرێت، (مهدیوی ٢٠١٨: ٨٩) پێویست دەکات وردتر لە بابەتەکە بڕوانین، نیشانەیەکمان هەیە: تەپۆڵکەیەکی خۆڵین لە باخچەیەکدا، (نوێنەر) ئەو تەپۆڵکە خۆڵینەیە کە مشکەکوێرە (الخلد) دروستیکردووە لە باخچەکەدا، (بابەت)ی ئەم نیشانەیە (مشکەکوێرە)یە، (أتکین، ٢٠٢٢: ٦) لەو دوو نموونەیەی دیکەشدا کە لە برگەی (نوێنەر)دا خستمانەڕوو ئەوە بەڕوونی دەرکەوێت کە (بابەت)ی نیشانەکان (بۆن، پارچە کاغەزی سوور) نیشانەیەکی دیکەن: (کەسێک، قوتوویەک بۆیاخ) بەڵام ئەمانە دابڕاو نین لە مەرجەعەکانیان واتە لە (نوێنەر) ەکانیان، بەڵکو بەشێکن لێیان چونکە نوێنەر بۆیە نوێنەرە لەبەرئەوەی بابەتێکی هەڵگرتووە. بابەتەکە وەک کۆدێکە پێویست دەکات دربکرێت، پێرس ئەم تێبینییە کورتدەکاتەوەو دەڵێت: (بابەت)ی نیشانە ئەو زانیارییەیە کە نیشانە گریمانەی دەکات، پێرس دەڵێت: بابەت مەرجەعێکی مادی جیا لە (نیشانە) ەکەی دیارنیاکات، بابەتەکە پەیوەندیی بەو توخمەوە هەیە کە بە بەشێک لە نیشانە هەژماردەکرێت و لەکاتێکدا قابیلی ئەوەیە وەکو نیشانەش کاربکات، کەواتە (بابەت)ی نیشانە تەنیا دەتوانێت نیشانەیەکی دیکە بێت، (بنکراد ٢٠١٢: ٨٢-٩٨) کەواتە بابەت خۆیشی نیشانەیە و هەمان پێکهاتەی نیشانەی یەکەمی هەیە، چونکە هەر توخمێک لە توخمەکانی نیشانە لە توانایاندایە وەک نیشانە کاربکات واتە قابیلی ئەوەیە لەڕێی ڕاڤەکارەوە بگۆڕێت بۆ نیشانە.

٣ – ڕاڤەکار (المؤول، مفسرة Interpretant):-

ڕاڤەکار توخمی سێیەمی نیشانەیە، ڕاڤەکار یەکێکە لە چەمکە ئاڵۆزەکان لەلای پێرس و ڕەنگە ببێتە هۆی ناڕوونی، پێش هەموو شتێک لەلای پێرس "ڕاڤەکار بە واتای ئەو کەسە نایەت کە هەڵدەستێت بە پرۆسەی تەئویل واتە ڕاڤەکار مەرج نییە کەسێکی دیاریکراو بێت چونکە نیشانە واتای خۆی بەرهەمدەهێنێت تەنانەت ئەگەر هیچ کەسێکیش تەئویلی بۆ نەکات" (بنکراد ٢٠٠٥: ١٨٧) کەواتە بەحوکمی توخمی (ڕاڤەکار)؛ نیشانە هەمیشە ملکەچی پرۆسەیەکی تەئویلییە، واتە توخمی ڕاڤەکار ئەو توخمەیە ڕەهەندی تەئویلی لە خۆیدا هەڵگرتووە بۆیە پێشی دەوترێت ڕاڤەکار.

لەڕووی چەمکەوە ڕاڤەکار کۆمەڵێک مەزەندەیە لەبارەی (بابەت)ی نیشانە یاخود بڵێین کۆمەڵێک بیرۆکەی شیکەرەوەییە لە زەینی مرۆڤدا لەبارەی (بابەت)ی نیشانە، خودی پرۆسەی تەئویلی نیشانەش لەم وەرگێڕانانە و لەم بیرۆکە و مەزەندانەوە سەرچاوەدەگرێت "ڕاڤەکار وەک نیشانەیەکی دیکە کە گەشەسەندووترە بۆ (بابەت) ی پەیوەندیدار کاردەکات بەدڵنیاییەوە ڕاڤەکار لەڕێی هەندێک تایبەتمەندییەوە وەک (نیشانە)یەکی دیکە دەلالەت لەم (بابەت)ە دەکات کە پێویست دەکات شیکردنەوەی بۆ بکرێت" (أتکین ٢٠٢٢: ٧) ئەو نموونەیەی کە پێشتر هێنامانەوە، تەپۆڵکەیەکی خۆڵین لە باخچەکەدا، ڕاڤەکاری ئەم نیشانەیە: گیاندارێکە زەرەر دەدات، یاخود سەرچاوەی نەخۆشییە، یاخود هەندێک پێیانوایە پێ و قدومی شەڕە و هتد، ئەم مەزەندانەن کە (شت)ەکە دەکەنە نیشانە ئەگینا نیشانە بە دابڕان لە (مەزەندەکردن)، نیشانە نییە ئەم مەزەندانە وەرگێڕان بۆ (بابەت)ی نیشانەکە دەکەن یاخود بڵێین ئەم مەزەندانە پرۆسەی

تەئویل پێکدەهێنن کە بریتین لە کۆمەڵێک (بیرۆکەی شیکەرەوەیی) "ئەو بیرۆکەیەی یاخود ئەو پرۆسە زەینییەی کە نیشانە پێشنیاریدەکات و دەیدات بە بابەتەکەی خۆی، ڕاڤەکارەکەیەتی" (بلعلی ٢٠٠٧: ٢٣٩) ڕاڤەکار وەک ڕوونکەرەوە و شیکەرەوەی بابەت وایە، وادەکات تێگەیشتنی فراوانترمان بۆ (بابەت) هەبێت "پێرس وایدەبینێت کە هەر (ڕاڤەکار) یک (نیشانە)یەکی دیکەیە بۆ (بابەت)، ڕاڤەکار شتێکە کە ئەو توانایەمان پێدەبەخشێت تێگەیشتنێکی ئاڵۆزترمان بۆ (بابەت)ی نیشانەکە هەبێت،" (أتكين ٢٠٢٢: ٦) کەواتە توخمی (ڕاڤەکار) نیشانەیەکی دیکەیە کە تەئویل و وەرگێڕان بۆ توخمی (بابەت) ی نیشانە دەکات.

ڕاڤەکار گریمانەی وەبیرهێنانەوەی زۆربەی مەزەندەکانی تایبەت بە نیشانە دەکات. باشتر وایە لەڕێی نموونەیەکەوە زیاتر ڕوونکردنەوەی بۆ بکەین، "نوێنەر لەخۆیدا هیچ نییە جگە لە ئامرازێکی نواندن و لەگەڵ گەیشتنی بە (بابەت) ڕەهەندێکی وەدیهاتن(تحقق) لە کات و شوێندا وەردەگرێت، لەکاتێکدا ڕاڤەکار ئەو نێوەندگیرەیە، نێوەندگیری کولتووری و ڕەمزی بەرجەستەدەکات، دەلالەتی هیچ نیشانەیەک کامڵ نابێت مەگەر ئەوەی داخلی (پرۆسەی نواندن) بێت، لەبەرئەوە نیشانە لە هزری پێرسدا ئامادەگیی سێقۆڵی گریمانەدەکات بۆنموونە: دەتوانین نوێنەرێکی بەرجەستە بۆ وشەی (پێرس) دابنێین، ئەم نوێنەرە (بابەت)ێکی بەدیهاتوو پیشاندەدات کە پێرسە لە واقیعدا، پێرسی حەقیقی، لەکاتێکدا ڕاڤەکار ئەو مەزەندەیە کە ئێمە لە زەینماندا لەبارەی پێرسەوە بنیادی دەنێین بە بیرهێنانەوەی زۆربەی سیاقەکان" (مهديوى ٢٠١٨: ٨٨-٨٩) واتە ڕاڤەکاریش هەر بابەتە بەڵام گەشەسەندووترە لەو، "ڕاڤەکار ئاماژە بە هەمان (بابەت) دەکات بەڵام دەتوانێت نیشانەیەکی گەشەسەندووتر لە گوفتاردا بێنێتەکایەوە،" (بورايو ٢٠٢٢: ٤٧٧) لەو نیشانەیەدا، ڕاڤەکاریش هەر (پێرس)ە بەڵام گەشەسەندووترە، ڕاڤەکار کۆمەڵێک بیرۆکەی شیکەرەوەیین یاخود بڵێین کۆمەڵێک مەزەندەی زەینین دەربارەی بابەت، "ڕاڤەکار ئەو مەزەندە زەینییە گشتییەیە کە ئێمە لەبارەی شتێک لەناو جیهانی دەرەوەدا، هەمانە." (بنكراد ٢٠١٢: ١٠١) ڕاڤەکار لەم نیشانەیەدا مەزەندە کولتووری و ڕەمزییەکانمانە بۆ (پێرس)، بۆنموونە زانایەکی وایەو ئەمەیە و ئەوەیە، کەواتە (ڕاڤەکار) هکان وەک (نیشانە)ی دیکە یاخود بڵێین وەک نیشانەی گەشەسەندووتر بۆ (بابەت) ڕۆڵ دەگێڕن.

ڕاڤەکار ئەو کاریگەرییەیە کە بابەتی نیشانە لەسەر زەینی وەرگر دروستیدەکات و ئەوەی ئێمە لە نیشانە دەرکیدەکەین، ڕاڤەکارە، بۆیە نوێنەر و بابەت وەک (واتا)ی نیشانە کارناکەن؛ بەڵکو بە توخمی ڕاڤەکار دەوترێت (واتای نیشانە) "نیشانەکان بوونیان نییە مەگەر لەڕێی هەبوونی واتاوە نەبێت، واتاش لەڕێی ڕاڤەکارەوە نەبێت ناتوانین بەدواداچوونی بۆ بکەین" (عباس ٢٠٢١: ٢١٣) بۆیە ڕاڤەکار بە کۆڵەکەی نیشانە لەقەڵەمدەدرێت، "هەرچەندە سیمۆسیس لەسەر پرەنسیپی ڕەوانەکردن لەنێوان (سێ) توخم دامەزراوە؛ بەڵام هەژموونی توخمی ڕاڤەکار بە بەراورد بە دوو توخمەکەی دیکە زیاتر دەردەکەوێت، بینینی (ئاڵا) وامان لێناکات وەک ماددەیەکی خام یاخود وەک کوالێتییەک تەماشای بکەین؛ چونکە ڕەمزییەتی ئەم ئاڵایە یەکەم جار ئەوە دەردەخات؛ پێش ئەوەی وەک ئاڵایەک ببینین کە پارچەیەک قوماشی ڕەنگاوڕەنگە، جەزائیر ببینین، ڕاڤەکار ئەو بیرۆکەیە کە نیشانە بەرهەمیدەهێنێت یاخود ئەو کاریگەرییەیە کە لە زەینی کەسەکەدا ڕوودەدات و نیشانەکە دەگرێت (بلعلی ٢٠٠٧: ٢٣٥) لەم نیشانەیەدا

(ئـالا)، نوێنەر: پارچەیەک قوماشی ڕەنگاوڕەنگ، بابەت: ئالا، ڕاڤەکار: وڵاتی جەزائیر، بەمشێوە، ئەگەر ڕاڤەکار یەکسان بێت بە واتای نیشانە کەواتە ڕاڤەکار ڕەهەندێکی کولتووری هەیە؛ چونکە پێرس نیشانە لە واقیع دانابڕێنێت کەواتە ڕاڤەکار بە کولتوورەوە گرێدەدرێتەوە و ڕەهەندە کولتوورییەکان وەک سەرچاوەیە بۆی و پێی دەوڵەمەند دەبێت، ڕاڤەکار "بەشێکە لە فێڵدی کولتووری، بە گوزارشتێکی دیکە، نیشانە تەنها لەڕێی بانگهێشتکردنی کولتوورەوە دردەکرێت، ڕاڤەکار نیشانەیەکە لە چوارچێوەی بوارێکی فراوانتر و گشتگیرتردا هەڵدەبژێردرێت؛ کە ئەویش بواری کولتوورییە، ئەوەی سیمۆسیس ئازاد دەکات و توخمەکانی تەئویلی بۆ دابیندەکات، ئەم ڕاڤەکارەیە کە توخمەکانی تەئویلەکەی لە چەند سەرچاوەیەکەوە وەردەگرێت، کولتوور، ئایدۆلۆژیا، خورافات، ئەفسانە و ئایین و هەموو ئەو شتانەی کە دەتوانن بەشداربن لە دەوڵەمەندکردن و هەمەچەشنکردنی تەئویلدا" (بنکراد ٢٠٠٥: ١٤٩،٩٢) ڕاڤەکار یاخود بڵێین واتای نیشانە بە پشتبەستن بە کولتوور وادەکات بە فرەیی و بە دەوڵەمەندی بناسرێتەوە؛ بۆنموونە لە کولتووری کوردیدا ڕەنگی (ڕەش) لە هەندێک سیاقدا بە واتای (شوومی) یاخود (نەگبەتی) دێت لەکاتێکدا لە هەندێک سیاقی دیکەدا بۆ گوزارشتکردن لە ماتەم و دڵتەنگی دێت.

٢-٢ کارکردنی سیمۆسیس و ڕۆڵی توخمی ڕاڤەکاری نیشانە:

پێش هەموو شتێک، سیمۆسیس Semiosis)) تیۆرییەکە کە زانا وفەیلەسووفی ئەمریکی (چارلس ساندرێس پێرس) دایهێناوە. سیمۆسیس بەکورتی بەواتای (پرۆسەی نیشانە) یاخود بڵێین بەواتای (پرۆسەی واتا) دێت. لەلای پێرس هەرسێ توخمی نیشانە بەیەکەوە لەنێو پرۆسەیەکدا لە پەیوەندیدان و واتای نیشانە لە پەیوەندیی نێوان هەرسێ توخمەوە سەرچاوەدەگرێت و پێرس ئەم پرۆسەیەی ناوناوە (سیمۆسیس). پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە لەلای (پێرس) تەواوی دەوروبەری مرۆڤ و هەموو گەردوون بە نیشانە تەنراوە، نیشانە لەلای ئەو شتێکە و شتێکی دیکە دەڵێت بۆنموونە لە ئاسماندا هەوری ڕەش دەبینین بەڵام ئەمە نیشانەی بارانبارینە، باڵندەی پەرەسێلکە دەبینین، ئەمە نیشانەی شکانی سەرماوسۆڵە و هاتنی بەهارە؛ یاخود کەسێک دەبینین سەروقژی ڕێک و جلوبەرگی شیک، ئەمە نیشانەی ئەوەیە ئەو کەسە پاکوخاوێنە و گرنگی بە خۆی دەدات یاخود قژی سپی و پێستی چرچ و لۆچ دەبینین، ئەمە نیشانەی پیرییە هتد، واتە لەلای پێرس هەموو شتێک وەک نیشانە کاردەکات واتە هەموو شتیک واتا هەڵگرە و هەمووی خۆی شتێکە بەڵام شتێکی دیکە دەڵێت، ئەمە پەیوەندی بە پرۆسەیەکی شاراوەوە/ضمنی هەیە کە لە هزردا ڕوودەدات و پێرس هەوڵیدا لەدووتوێی (سیمۆسیس)ەوە بەرجەستەی بکات، واتە پێرس هەوڵیدا سیمۆسیس وەک داردەستێک بەکاربهێنێت بۆ بەرجەستەکردنی میکانیزمی کارکردنی هزر لە پرۆسەی ئیدراکدا، بۆیە پێویستە سەرەتا پێکهاتەی هزر لای پێرس بناسین و پاشان بۆمان دەردەکەوێت کە چ پەیوەندییەکی بە سیمۆسیسەوە هەیە.

لەمبارەیەوە، لە دوو لایەنەوە باسی (هزر) لەلای (پێرس) دەکەین، جارێک باسی پێکهاتەی هزر دەکەین؛ کە لەلای ئەو هزر تەونێکە لە نیشانەکان، لە مەزەندەی ئەودا هزر نیشانەیە و هەرچی لە هزردا هەیە هەمووی نیشانەیە و هەموو بیرکردنەوەکانی مرۆڤ نیشانەن "لەلای پێرس هزری مرڤ نیشانەیە و وێنەی ڕاستیی هزر ئەو پەیوەندییانەن کە لەنێوان

نیشانەکاندان" (بلعلی٢٠٠٧:٢٢٥).

لەلایەکی دیکەوە باس لە میکانیزمی (کارکردنی هزر/بیرکردنەوە) لەلای پێرس دەکەین کە لەلای ئەو سروشتێکی (کراوە)ی هەیە و ئەو دەڵێت: "هزر بریتییە لە تۆڕێک پەیوەندی (واتە ئەو پەیوەندییانەی کە لەنێوان نیشانەکاندان) کە لە توانایدایە دوبارە تا بێکۆتایی خۆی بەرهەمبهێنێتەوە" (ضربان، مختاری، ٢٠٢٠: ٥٦) کەواتە هزر لەلای پێرس پرۆسەیەکی کراوەیە نەک داخراو هەروەها لەلای ئەو "بەبێ نیشانە هزر وجودی نییە و لە دەرەوەی ئەوەی ئەم نیشانانە پێشکەشیدەکەن، ناتوانین بیربکەینەوە" (بنکراد ٢٠١٢: ٨٩) بۆیە دەبینین پێرس؛ هزر و نیشانەی بەیەکەوە گرێداوە؛ هەروەها لەلای ئەو کارکردنی هزر/بیرکردنەوە بەواتای بەکارهێنانی نیشانەکان دێت، "لە مەزەندەی پێرسدا (بیرکردنەوە) چالاکییەکی پەرەسەندووی نیشانەکانە، بیرکردنەوە هیچ نییە جگە لە بەکارهێنانی نیشانەکان کەواتە ئێمە لەڕێی نیشانەکانەوە باسی نیشانەکانی دیکە دەکەین و لەڕێی نیشانەکانی دیکەوە بیر لە نیشانەکان دەکەینەوە، ئەم بیرکردنەوە فەلسەفییانەی پێرس کە لەسەر بنەمای پێداچوونەوە بە (هزر) دامەزراوە، نیشانە و هزری بەیەکەوە بەستەوە" (بوجليدة ٢٠٢٣: ١٣٦٥) لە مەزەندەی پێرسدا کارکردنی هزر یاخود بڵێین (بیرکردنەوە) پرۆسەیەکی داخراو نییە بەڵکو کراوەیە و شێوازێکی دیالۆگییانەی هەیە، هەمیشە بۆئەوەی ئاماژە بە هزرێک بکرێت پێویستی بە هزرێکی دیکە دەبێت "پێرس هزر وەک پرۆسەیەکی کراوە دەبینێت کە تەنها لەڕێی پەیوەندییەکەی لەگەڵ هزرەکانی پێشتردا دەتوانرێت دیاریبکرێت" (بن يخلف ٢٠٠٩: ٨٩) بۆیە بۆ ئەوەی ئاماژە بە هزرێک یاخود بە مەعریفەیەک بکرێت پێویستی بە هزرێکی دیکە یاخود بە مەعریفەیەکی دیکە دەبێت، چونکە لە مەزەندەی ئەودا هەموو هزرێک ناتەواوە(ناقص)، ناڕاستەوخۆ و شاراوە و ئەگەر و ئیحتیمالی لەخۆگرتووە بۆیە گریمانەی هزرێکی دیکە دەکات (بنکراد ٢٠٠٥: ٧٨) پێرس ئەم شێوازەی بە (دیالۆگییانە) ناوبردووە و لە توخمی سێیەمی نیشانەدا واتە لە توخمی (ڕاڤەکار)دا بەرجەستەیکردووە، لێرەدا پرسیارێک سەرهەڵدەدات: باشە سیمۆسیس چۆن شێوازی دیالۆگییانەی هەیە واتە نیشانە چۆن ئاماژە بە نیشانەی دیکە دەکات؟ پێویستە ئەم پرۆسەیە ڕوونبکەینەوە.

لەلای پێرس نیشانە خۆی شتێکە؛ بەڵام شتێکی دیکە دەڵێت واتە ئاماژە بە شتێکی دیکە دەکات، ئەو پێناسەی کە پێرس بۆ نیشانە کردوویەتی ئەمە بەڕوونی باسدەکات، پێرس دەڵێت "نیشانە شتێکە جێی شتێکی دیکە دەگرێتەوە لای کەسێکی دیاریکراو بەپێی شێوازێکی دیاریکراو، واتە لە زەینی ئەم کەسەدا نیشانەیەکی هاوتا (علامة معادلة) یاخود نیشانەیەکی پەرەسەندووتر(اكثر تطورا) دەئافرێنێت و ئەم نیشانەیەی دەیئافرێنێت من پێی دەڵێم: ڕاڤەکاری نیشانەی یەکەم، کە جێی شتێک دەگرێتەوە: بابەتەکەی، جێی ئەم بابەتە دەگرێتەوە نەک لە هەموو ڕوویەکەوە؛ بەڵکو بە ڕەوانەکردن بۆ جۆرێک لە بیرۆکە، ئەو بیرۆکەیەی کە (بناغە)ی نوێنەرە، لێرەوە، نیشانە لەسەر سێ پایە وەستاوە کە ئەوانیش نوێنەر و بابەت و ڕاڤەکارە کە هەموویان پێکەوە سیمۆسیس پیشاندەدەن" (شاطو ٢٠١٣: ٣٦) لەو پێناسەیەدا ئەمە بەڕوونی دەرکەوتووە نیشانە هەمیشە ئاماژە بە (نیشانە)یەکی دیکەی هاوتا یاخود پەرەسەندووتر دەکات کە بەم نیشانە نوێیە دەوترێت (ڕاڤەکار)، پێرس واتای نیشانەی بەستووەتەوە بە ڕاڤەکارەوە کەواتە هەموو نیشانەیەک بۆ ئەوەی واتای هەبێت پێویستە ڕاڤەکارێک دیاریبکات واتە

ڕاڤەکار نیشانە نوێیەکەیە کە نیشانە ڕەسەنەکە ئاماژەی پێدەکات، ڕاڤەکار چییە؟ ڕاڤەکار ئەو تەئویلانەن کە هزر بۆ نیشانە دەیانکات ئەم تەئویلانە ئەوەیە کە بە (بیرکردنەوە) ناسراوە بیرکردنەوەش هیچ نییە جگە لە (دیالۆگی هزر) کەواتە (ڕاڤەکار)یش دیالۆگی هزرە "چەمکی ڕاڤەکار چەمکی (دیالۆگی هـزر)ە، پێرس دەڵێت هەموو بیرکردنەوەیەک شێوازێکی دیالۆگییانە وەردەگرێت لە حاڵەتێکی دیاریکراودا خودی خۆت بۆ پشتگیریکردن لێی پەنا بۆ خودی قووڵی خۆت دەبات" (تشاندلر ٢٠٠٨: ٧٣) بەمشێوە دەبینین پێرس (بیرکردنەوەکان)ی مرۆڤی لەدووتۆی (توخمی ڕاڤەکار)ی نیشانەدا بەرجەستەکردووە و سیمۆسیس بەهۆی ڕاڤەکارەوە شێوازی دیالۆگییانەی هەیە، لەلایەکی دیکەوە هەموو توخمەکانی نیشانە وەک نیشانە کاردەکەن واتە هەرسێ توخمەکەی نیشانە ڕاڤەکاریان دەبێت، ڕاڤەکاریش خۆی نیشانەیە و ڕاڤەکاری دەبێت و بەم شێوە تا بێکۆتایی، بۆیە "ئەو شتەی کە لە کارەکانی پێرسدا جیاناکرێتەوە لە نیشانە ئەویش ئەوەیە ژمارەیەکی بێکۆتایی نیشانەی زیادکراو لە پێش و لە دوای هەر نیشانەیەکی دیاریکراوەوە دێن، ئەمەش لە ئەنجامی ئەو بیرۆکەیەوە سەریهەڵدا کە پێرس توخمەکانی نیشانەی تێدا دەستنیشانکرد، بە بۆچوونی پێرس (ڕاڤەکارەکان) وەک نیشانەی زیادکراو سەیردەکرێن و هەر نیشانەیەک خۆی ڕاڤەکاری نیشانەی پێشووە، هەر نیشانەیەکیش بۆ ئەوەی بە نیشانە هەژماربکرێت پێویستە ڕاڤەکارێک دیاریبکات و ڕاڤەکاریش خۆی نیشانەیە، وادیارە کە زنجیرەیەکی بێکۆتایی لە (نیشانە) لەڕووی تیۆرییەوە بووەتە حەتمی و لەهەر حاڵەتێکی دەلالەتدا ژمارەیەکی بێکۆتایی لە نیشانەمان دەبێت" (أتكين ٢٠٢٢: ١٠) بەمشێوە بۆمان دەردەکەوێت سیمۆسیس وەک تۆڕی نیشانە خۆی دەنوێنێت کە بێ وەستان ئاماژە بە نیشانەی دیکە دەکات کەواتە سیمۆسیس بەحوکمی توخمی ڕاڤەکار کراوەیە بەڕووی جیهانێک لە نیشانە و هەمیشە لە فراژبوونە دایە.

ئەوەی تێبینی دەکەین ئەوەیە پێرس هەوڵیداوە لەڕێی سیمۆسیسەوە جەخت لە گەشەی هزر بکاتەوە واتە هزریش پرۆسەیەکی کراوەیە و شێوازی دیالۆگییانەی هەیە هەر هزرە و هزرێک ڕادەکێشێت هەموو هزرێک لە هزرێکی دیکەدا وەرگێڕانی بۆ دەکرێت، لە کوردەواریشدا قسەیەک هەیە دەڵێت: قسە قسە ڕادەکێشێت، ئەمە هەمان ئەو دینامیکییەتەیە کە سیمۆسیس باسیدەکات: نیشانە نیشانە ڕادەکێشێت، هەر نیشانەیەک ئاماژە بە نیشانەیەکی دیکە دەکات هەر نیشانە و لەوی دیکەدا وەرگێڕانی بۆ دەکرێت بۆیە تەئویل و وەرگێڕانی نیشانە لە نیشانەیەکی دیکەدا لە سیمۆسیسدا تا بێکۆتایی (بەردەوام) دەبێت، بەردەوامی و بێکۆتایی سروشتی هزر و سروشتی واتا و مەعریفەشە.

بەمشێوە، بۆمان دەرکەوت قسەکردن لەبارەی کارکردنی سیمۆسیس و کارکردنی هزر/بیرکردنەوە یەک شتن چونکە هزر نیشانەیە و شێوازی کارکردنی هزر و نیشانە هەمان شتە، "قسەکردن لەبارەی کارکردنی نیشانەکان و کارکردنی هزر یەکتربڕدەکەن، چونکە ئەو شێوازانەی کە نیشانەکان کاریان پێدەکەن هەمان ئەو شێوازانەن کە هزر کاریان پێدەکات" (بلعلی ٢٠٠٧: ٢٣٠) کەواتە پێرس بە پشتبەستن بە میکانیزمی کارکردنی هزر لە (پرۆسەی ئیدراک)دا توانی (سیمۆسیس) بنیادبنێت.

٢-٣ بەردەوامیی بەرهەمهێنان لە سیمۆسیسدا:-
سیمۆسیس بە (بەردەوامی)ی لە بەرهەمهێناندا

دەناسرێتەوە، سیمۆسیس ئەم تایبەتمەندییەی لە هزرەوە بۆ ماوەتەوە، پێشتر باسمانکرد، هزر تۆڕێکە لە پەیوەندییەکانی نێوان نیشانەکان و تا بێکۆتایی خۆی بەرهەم دەهێنێتەوە، ناوەڕۆکی ئەو پێناسەیەی کە پێرس بۆ نیشانە کردی ڕەهەندی (بەردەوامی) لە سیمۆسیسدا پیشاندەدات. ئەو جەخت لەوە دەکاتەوە کە نیشانە هەمیشە گریمانەی نیشانەی دیکە دەکات کە ڕاڤەکارەکەیەتی واتە هەر نیشانەیەک بۆ ئەوەی بە نیشانە هەژماربکرێت پێویستە ڕاڤەکارێک دیاریبکات "ڕاڤەکاریش هەمیشە نیشانەیەکە و ئەم نیشانەیەش (ڕاڤەکار)ێکی بۆ خۆی دەبێت و بەمشێوە تا بێکۆتایی، کەواتە لێرەوە کارەکە (بێکۆتایی) و (بەردەوام) دەبێت." (شیفیر، عیاشی ٢٠٠٤: ١٦) کەواتە توخمی ڕاڤەکار هۆکاری بەردەوامییە لە سیمۆسیسدا لەهەمانکاتدا سیمۆسیس شێوازی ڕێڕەوێکی تەئویلیی یەکلەدواییەکی ڕاڤەکارەکان وەردەگرێت واتە شێوەی زنجیرەیی وەردەگرێت، تا بێکۆتایی نیشانە نیشانە ڕادەکێشێت بۆیە لە (سیمۆسیس)دا زنجیرە ڕاڤەکارەکان لەڕووی تیۆرییەوە لە خاڵێکی دیاریکراودا ناوەستێت واتە "لە سنووری چاودێریکردنی واتای یەکەم ناوەستێت کە بەهۆی نوێنەری یەکەمەوە بەرهەمدێت، بەڵکو ئاماژە بەبەردەوامیی بێکۆتایی ڕەوانەکردنەکان دەکات" (خۆشناو ٢٠١٩: ٦٩) ئەم زنجیرە بێکۆتاییەی ڕاڤەکار پرۆسەی تەئویل پێکدەهێنن و واتای نیشانەکە لێیانەوە سەرچاوەدەگرێت ئەوە ڕوونە "پرۆسەی واتا یەکسانە بە پرۆسەی تەئویل یاخود بڵێین یەکسانە بە کردنەوەی کۆدی نیشانە." (تشاندلر ٢٠٠٨: ٧١) پرۆسەی تەئویل بەهۆی زنجیرە وەرگێڕانەکانەوە – گوایە هەموو نیشانەیەک بەگوێرەی پرەنسیپی (پێکەوەبەستراوی) ئاماژە بە نیشانەی دیکە دەکات – ناتوانێت لە خاڵێکدا جێگیربێت بۆیە وا دەردەکەوێت کە بێکۆتایی بێت، ئەمەش کاریگەری دەبێت لەسەر واتای نیشانە و فراژیبوونی نیشانە، "ئەمە مانای وایە ئاماژە بە واتاگەلی بێشومار دەکات و بە هەموو لایەکدا بڵاودەبنەوە و ئەوەی ئەم جوڵە بەردەوامەی پێدەبەخشێت، ڕاڤەکارە، ڕاڤەکار ئاماژەیە بە چەندین سەرچاوەی ئایینی، ئایدۆلۆژی، کولتووری، کۆمەڵایەتی،... هتد کە بەشدارن لە دەوڵەمەندکردن و هەمەچەشنکردنی تەئویلدا" (عوض، یوسف ٢٠١٥: ٢٣٨) واتە گواستنەوە لە ڕاڤەکارێکەوە بۆ یەکێکی دیکە، نیشانە پێناسەیەکی فراوانتر وەردەگرێت چونکە نیشانە لای پێرس تەنیا لەسەر یەک تەئویل ناوەستێت؛ بەڵکو گواستنەوەکان زۆرن، هەر تەئویلێک دەبێتە هۆی بەرهەمهێنانی مەعریفەیەکی قوڵتر، نیشانە تا قوڵتر بچێتە ناو گواستنەوەکانەوە ئەوەندە پێناسەی زیاتر وەردەگرێت، ئەڵقە پێکهێنەرەکانی هەر ڕێڕەوێکی تەئویلی دەبێتە هۆی بەرهەمهێنانی مەعریفەیەکی قوڵتر و فراوانتر لەو مەعریفەیەی کە نیشانە لە سەرەتای ڕێڕەوەکەدا پێشکەشی کردووە کەواتە ئەوەی گواستنەوەکان پێیهەڵدەستن قووڵکردنەوەی مەعریفەکانی پێشترە نەک نەرێکردنیان، (بنکراد ٢٠٠٥: ١٨٢) نیشانە دروستبووەکان کە بەرەنجامی زنجیرە وەرگێڕانەکانن یەکێتی واتایی دەپارێزن و لەیەکتر دانابڕێن بەڵکو سیستەمێکی سیمیۆتیکیی پەیوەندیدار پێکدەهێنن "ئەو گواستنەوە یەکلەدوایەکانەی کە سیمۆسیس ئاماژەی پێدەکات، دابڕان لەنێوان ئەوەی دواتر و ئەوەی پێشتردا ناکات، هەروەک چۆن پەیوەندی نێوان توخمەکانی تاکە تەئویلێکیش ڕەتناکاتەوە" (بنکراد ٢٠٠٥: ١٨٢) بەم شێوە دەبینین تەئویل لە سیمیۆتیکادا گەرەنتی بەردەوامیی نیشانە دەکات کە تێیدا پەیوەندی بە خاڵی دەسپێکەوە ناپچڕێنێت. نیشانەیەکمان هەیە:

(باران)، لە ئاستی واتای ڕاستەوخۆدا ئەم نیشانەیە ئاماژەیە بۆ ئەو ئاوەی لە ئاسمانەوە دەبارێتە سەر زەوی، نیشانە لەم ئاستەدا بە بۆچوونی پێرس ناکامڵە چونکە نیشانە ئەوکاتە نیشانەیە کە ئاماژە بە شتێکی دیکە بکات؛ واتە بچێتە ئاستی واتای ناڕاستەوخۆ، ئەم نیشانەیە وەک هەر نیشانەیەکی دیکە مەعریفەیەکی زۆری لەخۆیدا کۆگاکردووە کە دەتوانرێت لەدووتوێی زنجیرە ڕاڤەکارەکانەوە ئاشکرا بکرێن ئەمەش بە دڵنیاییەوە دەوستێتە سەر ئەو مەوسوعەیەی کە کەسی (ڕاڤەکار) خاوەنیەتی، هەرچەندە لە مەزەندەی پێرسدا نیشانە خۆی تەئویل بۆ خۆی دەکات تەنانەت ئەگەر کەسیش نەبێت تەئویلی بۆ بکات بەڵام تەئویلکردنی نیشانە لەکۆتاییدا هەر هزر دەیکات واتە مرۆڤ دەیکات، کەواتە تەئویل ناکەوێتە دەرەوەی ئەو (خود)ەی کە لێکدەداتەوە "گرنگی تێزەکەی پێرس لەڕووە پراکتیکییەکەیەوە لەوەدایە کە ڕێ بە کارلێکی نێوان هۆشیاری(وعی) و شتەکان، یاخود بڵێین ڕێ بە کارلێکی نێوان ڕاڤەکار و نیشانە دەدات – واتە تەئویلی نیشانە لەبەر ڕۆشنایی تیۆرییەکەی پێرس، کەسی ڕاڤەکار دەکاتە میحوەرێک – ئەمەش گەڕانەوەیە بۆ خود کە ڕوویەکی دیکەی گەڕانەوەیە بۆ بەهاکان" (بلعلی ٢٠٠٧: ٢٤٧) واتە ئەوە (خود) ە کە دروستکەری تەئویلە، شارەزایی و مەعریفەی کەسی ڕاڤەکار دەستەبەری تەئویل دەکەن کەواتە تەئویل دەوەستێتە سەر ئەو مەوسوعەیەی کە کەسی ڕاڤەکار خاوەنییەتی، تەئویلیش لە چوارچێوەی مەوسوعە نەک فەرهەنگ بوارێکی فراوان و فراوانتر بۆ گریمانەی تەئویلی فەراهەم دەهێنێت. پرۆسەی تەئویل لەسەر بنەمای مەوسوعە، (کراوەیی) نیشانەکە مسۆگەر دەکات؛ ئەمەش گونجاوە لەگەڵ (کراوەیی نیشانەی سیمیۆتیکی) و (چەمکی سیمۆسیس)ی پێرسدا. (ئیکۆ) مەوسوعەی وەک خەزێنەیەک بۆ ڕاڤەکاری دینامیکی لەقەڵەمدا کە گەرەنتی بزوتنەوەی سیمۆسیس و بەردەوامییەکەی دەکەن، (عباس ٢٠٢١: ٢١٦-٢١٧) بۆ نموونە نیشانەی (باران)، زنجیرەیەک ڕاڤەکاری تا بێکۆتایی لەخۆگرتووە، لە چوارچێوەی مەوسوعەدا بوارێکی فراوان بۆ تەئویلکردنی هەیە، (باران) واتە زیندووبوونەوەی زەوی پاش مردنی، واتە سەوزبوونی زەوییە کشتوکاڵییەکان، واتە ئەو ساڵە بەروبووم دەبێت و دێتەبەر، واتە هەرزانی و فەرحانی واتە نەمان و کەمبوونەوەی برسیەتی و قاتوقڕی، واتە جووتیار ئەو ساڵە گیرفانی گەرم دەبێت و خەمی ماڵ و مناڵەکەی نابێت، واتە دەبێتە هۆی ئاسوودەیی جەستەیی و دەروونی و هەتا دوایی، بەم شێوە دەبینین نیشانە کۆگای ژمارەیەکی زۆر لە یەکە کولتوورییەکانە، ئەمە پرەنسیپێکە لای پێرس و لادان نییە لێی ئەوەش ئەوەیە "نیشانە شتێکە زانینی دەبێتە هۆی زانینی شتی دیکە، ئەم (زانین)ە ئاماژەیە بۆ (گواستنەوە) لە (ڕاڤەکار) یێکەوە بۆ (ڕاڤەکار)یێکی دیکە" (بریمی ٢٠١٣: ١٧١) ئەم زنجیرە ڕاڤەکارانە تێگەیشتن و زانین و ناسینی نیشانەکە پێکدەهێنن، "نیشانە نیشانە نییە مەگەر بەهۆی تەئویلەکەیەوە واتە دەستنیشانکردنی وەک نیشانەیەکی دیکە بۆ هەمان بابەت و ئەو زنجیرە بێکۆتاییەی نیشانە کە بەهۆی تەئویلەوە دروستدەبن، تێگەیشتنی نیشانەیە، (بلعلی ٢٠٠٧: ٢٣٧) بەم شێوە دەبینین پرۆسەی تەئویل لەدووتوێی ڕاڤەکارەوە چێدەبێت، ڕاڤەکار گوتەیەکی گرنگە لە دیاریکردنی دینامیکییەتی تەئویل و جووڵەی ئەم پرۆسەیە، ئەم زنجیرە وەرگێڕانانەی نیشانە بە نیشانەیەکی دیکە، خودی پرۆسەی تەئویل پێکدەهێنن؛ بەمەش نیشانە تایبەتمەندی و پێناسەی فراوانتر و قوڵتر وەردەگرێت

"هەر گواستنەوەیەک بە جۆرێک لە جۆرەکان برێک لە واتا دەخەنە سەر گواستنەوەی پێشووتری، خاڵی کۆتایی لەم پرۆسەیەدا، (هەڵبەتە کۆتایی کۆتاییەکی گریمانەکراوە، لە چوارچێوەی سیاقێکی تایبەتیشدا)، هەڵدەستێت بە قووڵکردنەوەی مەعریفەمان لەچاو گواستنەوەی یەکەمدا. گواستنەوەکان لە (کۆتایی)دا بابەتەکە قوڵتر و فراوانتر دەکەن بە جۆرێک جیاواز بێت لەگەڵ گواستنەوەی یەکەمدا یان گواستنەوەی پێشووتردا. (بنکراد ٢٠٠٥: ١٨٤) ئەم شێوازە کارکردنەی ڕاڤەکار دینامیکییەتی هزر لە پرۆسەی تەئویلی نیشانەکاندا دەردەخات کە تا بەدیتە دەمیەوە دەڕوات و لەخاڵێکی دیاریکراودا ناوەستێت. ئەمە جەوهەری سیمۆسیس پێکدەهێنێت، "دینامیکییەت بەدەستنایەت مەگەر بە فەراهەمکردنی ڕاڤەکارەوە نەبێت، ڕاڤەکار کە ڕێ بەم دینامیکییەتە دەدات بۆیە دەلالەت پێکدێت، ڕاڤەکار دەبێتە نیشانەیەکی دیکە کە قابیلی تەئویل بێت و ئەم ڕێڕەوە پێکەوەبەستراوە دینامیکییە پێرس ناوی ناوە (سیمۆسیس)،" (بلعلی ٢٠٠٧: ٢٣١) بەمشێوە دەبینین بەردەوامیی سیمۆسیس بەهۆی توخمی ڕاڤەکارەوەیە، بەگوێرەی ئەم دیدگایە نیشانە تاکە واتای خۆبژێو کە خود هەست بە ئاسودەیی بکات، بەرهەمناهێنێت، بەڵکو پرۆسەیەکی واتایی دەوڵەمەند و فرەچەشن دروستدەکات، لەبەرئەوە هەموو گواستنەوەکان هەر لە یەکەم کرداری نواندنەوە مومکین دەبێت، واتە ئەو کردارەی کە نوێنەر لەناو چوارچێوەی جوڵەیەکی سیمۆسیسیدا دادەنێت کە لەسەر بنەمای (ڕاڤەکار) دامەزراوە کە توخمێکی چارەنووسسازە لە بوون و لە دەساودەسکردنی واتادا (بنکراد ٢٠٠٥: ١٢٩) بەمشێوە دەبینین گواستنەوەکان لە ڕاڤەکارێکە بۆ ڕاڤەکارێکی دیکە تا بێکۆتایی بەردەوام دەبن بۆیە لە سیمۆسیسدا هەر نیشانەیەک گریمانەی ڕێڕەوێکی تەئویلی دەکات کە زنجیرە ڕاڤەکارەکان بەرجەستەی دەکەن، پەیوەندی نێوان خاڵی دەسپێک و کۆتایی ناپچڕێت و پارێزگاری لە یەکێتی واتایی نێوان زنجیرە ڕاڤەکارەکان دەکرێت کەواتە زنجیرە وەرگێڕانەکان خاڵی دەستپێک دەوڵەمەند دەکەن و نیشانە پێناسەیەکی قووڵتر و فراوانتر وەردەگرێت.

٣-١ بەردەوامی بەرهەمهێنانی واتا بۆ نیشانەکانی ناو دەقی (کورسی):-

پێش هەموو شتێک، (کورسی) ناونیشانی تێکستێکی والایە کە شاعیری مەزنی گەلەکەمان (شێرکۆ بێکەس) لە ساڵی ٢٠٠٥ نووسیویەتی. دەقەکە تێکەڵەیەکی شیعر و چیرۆک و شانۆنامەیە. ناونیشانی (کورسی) دەگەڕێتەوە بۆ کورسییەک کە لە چایخانەیەکی بچووکدایە لەناو شاری (سلێمانی). ناوەرۆکی دەقەکەش بەمشێوەیە: لە شەوێکی زستاندا کۆمەڵێک کورسی لە چایخانەیەکی بچووکدا لەنێو خۆیاندا گفتوگۆیانە. هەر شەوە و نۆبەتی یەکێکیانە ژیان و ڕابردوو و بەسەرهاتی خۆی بۆ ئەوانی دیکە بگێڕێتەوە. ئەمشەو نۆبەتی ئەم کورسییەیە یادەوەری و بەسەرهاتەکانی خۆی بگێڕێتەوە. تەواوی دەقەکە بۆ گێرانەوەکانی ئەم تەرخانکراوە. کەواتە (کورسی) ڕۆڵی (گێڕەرەوە) دەبینێت لە دەقەکەدا.

لەلایەکی دیکەوە، باسمانکرد سیمۆسیس بە (بەردەوامی)ی لە بەرهەمهێناندا دەناسرێتەوە، سیمۆسیس ئەم تایبەتمەندییەی لە هزرەوە بۆ ماوەتەوە چونکە هزر تۆڕێکە لە پەیوەندیی نێوان نیشانەکان تا بێکۆتایی خۆی بەرهەم دەهێنێتەوە، ئەو پێناسەیەی کە پێرس بۆ نیشانە کردی ڕەهەندی (بەردەوامی) لە سیمۆسیسدا پیشاندەدات، ئەو جەخت دەکاتەوە نیشانە هەمیشە گریمانەی نیشانەی دیکە

دەکات کە ڕاڤەکارەکەیەتی؛ واتە هەر نیشانەیەک بۆ ئەوەی بە نیشانە هەژماربکرێت پێویستە ڕاڤەکارێک دیاریبکات ڕاڤەکاریش هەمیشە نیشانەیەکە و ئەم نیشانەیەش (ڕاڤەکار)ێکی بۆ خۆی دەبێت و بەمشێوە تا بێکۆتایی، کەواتە توخمی ڕاڤەکار هۆکاری بەردەوامییە لە سیمۆسیسدا؛ لەهەمانکاتدا سیمۆسیس شێوازی ڕێڕەوێکی تەئویلیی یەکلەدواییەکی ڕاڤەکارەکان وەردەگرێت، تا بێکۆتایی نیشانە نیشانە ڕادەکێشێت (قسە قسە ڕادەکێشێت) ئەم زنجیرە بێکۆتاییەی نیشانە لەلایەکەوە پرۆسەی تەئویل پێکدەهێنن لەلایەکی دیکەوە وا دەکات نیشانە پێناسەیەکی فراوانتر وەربگرێت، لەلایەکی دیکەوە تەئویلی نیشانە لەبەر ڕۆشنایی سیمۆسیس، خوێنەر/ڕاڤەکار دەکاتە میحوەرێک لە پرۆسەکەدا. ئێستا لەبەر ڕۆشنایی تایبەتمەندیی (بەردەوامی)ی بەرهەمهێنان لە سیمۆسیسدا کە زنجیرە ڕاڤەکارەکان بەرجەستەیدەکەن، تەئویل بۆ چەند نیشانەیەکی ناو دەقی (کورسی) دەکەین:-

نیشانەی یەکەم:

گێڕەرەوە لە بەشێکی دەقەکەدا ئاماژە بەوە دەکات کە ئەم لەناو چایخانەکەدا هیچ گلەییەکی نییە جگە لە شتێک کە بووەتە گرییەک بۆی، ئەو دەڵێت:

نە داخوازی و نە توورەبوون و بۆڵەبۆڵ هیچی نییە/ تەنها شتێک کە ئەم لە دڵیا گرییە

لەم شوێنەدا ژن ناناسێ و/ ڕۆژێ نایەتە باوەشی

هاوڕێی لەناو ڕەگەزە نەرم و نۆڵەکەی تردا نییە (بیکەس ٢٠١٦: ١٧)

لەم دەقەدا نیشانەیەک هەیە، خۆی باس لەوە دەکات گوایە هیچ ژنێک ناناسێ چونکە ژنان لەسەر ئەم کورسییە دانانیشن بەڵام ئەمە شتێکی دیکە دەڵێت ئەویش ئەوەیە لە کولتووری کوردەواریدا چایخانە تەنها تایبەت بووە بە پیاوان، ژنان بۆیان نەبووە بچنە چایخانەوە. واتە فۆکەسی دەقەکە لەسەر نەهاتنی ژنانە بۆ چایخانە. چایخانە شوێنی کۆبوونەوە و چاوپێکەوتن و یەکترناسینی کۆمەڵێک خەڵکە بۆ بەسەربردنی کات ڕووی تێدەکەن و بە دەم چاخواردنەوە و جگەرەکێشانەوە دەنگوباس و هەواڵەکانی دنیا دەگێڕنەوە و تاوتوێی دەکەن. چوون بۆ چایخانە لای هەندێک پیاو بووەتە نەریتێکی ڕۆژانە بەتایبەت بەتەمەنەکان و خانەنشینەکان. هەروەها چایخانە شوێنێکی باشە بۆ یەکترناسینی خەڵکی و دۆزینەوەی هاوڕێ. ئەم شوێنە لە کولتووری ڕۆژهەڵاتدا بەگشتی بە کولتووری کوردیشەوە، تەنها تایبەتە بە پیاوان، ژنان ڕووی تێناکەن؛ چونکە ژن خۆی ئاسوودە نابێت لە شوێنێکدا بێت کە لەملاولایدا کۆمەڵێک پیاو دانیشتوون و بە دەنگی بەرز قسەدەکەن و پێدەکەنن و خەریکی جگەرەکێشانن، واتە کەشێکی خۆش نییە بۆ ئافرەت و هەرگیز ئاسوودە نابێت. چونکە ئابڕووی لە ئەماندا نابێت. کولتووری کوردی تێڕوانینێکی دیکەی بەرانبەر ئافرەت هەیە. لە کولتووری کوردیدا پیاوێک قسەیەکی بەجۆرێک بکات بە ئافرەتێک، لە جیاتی پیاوەکە کەچی ئافرەتەکە ئابڕووی دەڕووشێت. ئەمەش بەو مانایە نییە کە هەر کەس لە چایخانەدا بوو ئیتر توانجبازە؛ بەڵام پێشوەختە لەبەرچاوگرتنی ئەگەرەکان کارێکی باشە. بۆیە نابینین ئافرەت بچێتە چایخانەوە چونکە لەناو کورددا قسەیەک هەیە دەڵێت: ئافرەت دامێنی خۆیشی دوژمنیەتی. لەناو کۆمەڵگەی کوردیدا ئەو ئافرەتەی بچێتە چایخانەوە بە چاوێکی دیکە سەیردەکرێت؛ بۆیە ڕووناکاتە چایخانە.

نیشانەی دووەم:

لە بەشێکی دیکەی دەقەکەدا گێڕەرەوە بەشێک لە قسەکانی باوکی؛ بۆ کورسییەکانی هاورێی دەگێڕێتەوە. باسی کاتێک دەکات کە (مەولەوی)ی شاعیر هاتووە لەبن سێبەری باوکی ئەم دانیشتووە و باری دەروونی بەهۆی کۆچی دوایی هاوسەرەکەیەوە، ناجێگیربووە و ئەمیشی کردووەتە گریان. ئەو دەڵێت:

باوکم گێڕایەوە وتی: / دوای مەرگی خاتوون عەنبەر بوو/ لە هەڕەتی چڵ و لق و گەڵادا بووم

هاوینێ بوو، جارێک مەولەوی ڕێی کەوتە بن سێبەرم/ غەمگین.. غەمگین

هەر کە لەسەر بەردی بەر دەرگاکەم دانیشت/ وەختێ دەستیکرد بە نووسین

دوو دڵۆپ کەوتنە سەر کاغەز/ بەدوای ئەودا

ئیتر هەرچی چاوی پەلک و گوێزم هەیە / دارڕژان و کەوتنە گرین! (بێکەس ٢٠١٦: ٢٣)

لەم دەقەدا (ئاکت) سەرچاوەی دروستبوونی نیشانەیە. دەقەکە باسی گریانی (مەولەوی)ی شاعیر دەکات بۆ هاوسەرەکەی بەڵام ئەمە شتێکی دیکە دەردەخات ئەویش ئەوەیە مەولەویی شاعیر هاوسەرەکەی خۆی زۆر خۆشویستووە. پرۆسەی هاوسەرگیری سونەتێکی ژیانە. هاوسەرگیری پەیوەندییەکی هاوبەشە لەنێوان دوو کەسدا لە ڕەگەزی نێر و مێ. شەرعی ئیسلام ئەنجامدانی پرۆسەی هاوسەرگیری بە کارێکی باش دەزانێت گوایە هاوسەرگیری نیوەی ئیمانە و مرۆڤ لە حەرامکردن دەپارێزێت. پرۆسەی هاوسەرگیری جگە لەوەی ئارامی و دڵنیایی و سەقامگیری و خۆشی تێدایە، کێشە و هەڵەتێگەیشتنیشی تێدەکەوێت؛ بەڵام پێویستی بە ئارامگرتن و بە چاوپۆشی لێکردن هەیە ئەگینا پرۆسەکە دەوام ناهێنێت. نموونەی بەرزن ئەو هاوسەرانەی دڵی یەکتریان نەڕەنجاندووە و یەکتریان خۆشویستووە و خۆشی و ناخۆشییەکانی ژیانیان پێکەوە بەشکردووە، بۆیە دەبینین هەندێکجار ئەو هاوسەرانەی کە زۆر یەکتریان خۆشویستووە، بە کۆچی دوایی یەکێکیان، ئەوی دیکەیان بەرگەی دووریی ناگرێت و ئەمیش زۆری پێناچێت دەمرێت. یاخود ئەوەندە خەفەتبار و دڵتەنگ دەبێت دنیا پێیدەزانێت لە نموونەی (مەولەوی)ی شاعیر. دەگێڕنەوە مەولەوی بۆ کۆچی (عەنبەر خاتوون)ی هاوسەری زۆر خەمی خواردووە. لە چەندین شیعردا لاواندوویەتییەوە و نموونەی بەرزی شیعرەکانی مەولەوی ئەو شیعرانەن کە بۆ کۆچی دوایی هاوسەرەکەی هۆنیویانیەتەوە. خۆشەویستی مەولەوی بۆ هاوسەرەکەی نیشانەی ئەوەیە هاوسەرەکەی مەولەوی ئافرەتێکی دانامە و سەلار و میهرەبان بووە چونکە پیاوان جگە لە جوانیی ئافرەتەکە، ئافرەتی تێگەیشتوو و ڕووخۆش و بەڕێز و میهرەبانیان خۆشدەوێت. واتە مەولەوی کۆمەڵێک تایبەتمەندیی جوانی لە خێزانەکەیدا بەدیکردووە بۆیە ئاوا خۆشیویستووە. دەگێڕنەوە لەدوای مردنی هاوسەرەکەی، مەولەوی غەمگین و پەرێشان بووە و هەمیشە گریاوە. دەوترێت پیاو ناگرییێت مەگەر زۆر بەکەمی. ئەگەر پیاوێک بۆ ژنەکەی بگرییێت مانای وایە ئەو پیاوە لەناخی دڵییەوە ئەو ژنەی خۆشویستووە بۆیە فرمێسکەکانی مەولەوی بەڵگەیە لەسەر خۆشەویستیی ئەو بۆ هاوسەرەکەی.

نیشانەی سێیەم:

لە بەشێکی دیکەی دەقەکەدا گێڕەرەوە یادەوەرییەکی ئەو کاتە دەگێڕێتەوە کە هێشتا درەخت بووە. لەو ناوچەیەی کە ئەوی لێ بووە کۆمەڵێک ڕووداوی بینیوە. سەردەمەکە سەردەمی

شۆڕشی شاخە واتە ئەو سەردەمەی کە کورد خەباتی چەکداری دژی ڕژێمی بەعس دەسپێکردووە و ڕووی لە شاخ کردووە، بۆمانی دەگێڕێتەوە و دەڵێت:

لە سەردەمی درەختیما و لە وەختی شۆڕشی شاخدا/ ئەگەر رۆژێ بمبیستایە

منداڵێکی ناو ئاوایی بەرکەوتووە / من چلێکم ئەشکایەوە / ڕیزێ گەلام هەڵئەوەری

بمزانیایە ژنێک بووە بە سوتماک و بە قوربانیی/ من لێرەوە ئەژنۆم ئەشکا و دائەکەوتم و

هیوام کلۆری تێئەبوو/ ئەو سەردەمەی گەشتوکوزار و هەڵپەڕکێ و

سەیرانیان کوشت، ڕەشبەڵەک و/ شمشاڵیان کوشت....

لە سەردەمی درەختیما / ڕۆژ هەبوو پڕ بوو لە کولە/ چاوی گوێزیان دەرئەهێنا

ڕۆژ هەبوو پڕ بوو لە دووکەڵ/ لەو دارستانە زلەدا هەناسەمان بۆ نەئەدرا

ڕۆژ هەبوو تەم وا ئەنیشتە سەر جەستەمان / ئەمانوت ئیتر مەحاڵە جارێکیتر هەڵسێ و بڕوا

شەو هەبوو هەتا بەیانی گەڵا مردووەکانمان ئەژمارد/ لە ترساندا ئەخزاینە ناو باوەشی یەکترەوە

لەبەر چاومان ئاویان ئەکوشت/ لەبەر چاومان سێدارەیان بۆ هەتاو و "با" هەڵئەخست

لەبەر چاومان داری پیرێژن و داری پیرەمێردیان لە شاخەوە گلۆر ئەکردەوە هەتا

کۆردەرەی بن بنار، لەبەر چاومان دارچنارە کچەکانیان ئەتک ئەکرد

ڕەزە ژنیان تینوو ئەکرد هەتا ئەمرد / چییان نەکرد؟! (بێکەس ٢٠١٦: ٣٠-٣٢)

یەکێک لە تایبەتمەندیی وشە لە شیعردا ئەوەیە "وشە لە شیعردا هەمان ئەو شتانە ناونانێت کە زمان وەک سیستەمێکی ئاماژە ناویان دەنیت. ئیدی وشە لە شیعردا ئاماژە نییە بۆ خودی ماناکان، ئیدی وێنەکان بانگناکاتەوە بەڵکو شتێکی تر و جیاوازتر بانگدەکاتەوە کە تەنیا لە فەزای قەسیدەکەدا مانای هەیە." (عەلی ٢٠٠٢: ٩) بۆیە دەتوانین بڵێین وشەکانی وەک (کولە، دووکەڵ، تەم، گەڵا مردووەکان، ئاو، هەتاو، با، دارچنار، ڕەزەژن) ئاماژە نین بۆ واتا فەرهەنگییەکانیان بەڵکو بۆ کۆمەڵێک واتای دیکە خوازراون، بۆنموونە بەپێی سیاقی بەکارهێنانیان دەتوانین بەمشێوە دیارییان بکەین: (کولە: گولە)، (دووکەڵ و تەم: کیمیایی)، (گەڵا مردووەکان: لاشەی مردووەکان)، (ئاو، هەتاو، با: دیل جا پێشمەرگە بێت یاخود خەڵکی سڤیل)، (دارچنار: کچی کورد)، (ڕەزە ژن: ئافرەتی کورد). گێڕەرەوە لەڕێی بەکارهێنانی دەستەواژەی (شۆڕشی شاخ)ەوە ئاماژەیەکمان دەداتێ بەوەی ڕووداوەکانی ناو دەقەکە پەیوەندییان بەو سەردەمانەوە هەیە کە گەلی کورد دەستی دایە چەک لەدژی حکومەتی عێراقی. لە ماوەی ئەم شۆڕشەدا چەندین ڕووبەڕووبوونەوەی خوێناوی لەنێوان حکومەتی بەعس و پێشمەرگەدا ڕوویانداوە. ئەمە جگە لە چەندین کارەساتی گەورە کە بەسەر خەڵکی سڤیلی کوردستاندا هات و لە دنیادا دەنگی دایەوە. دەقەکە بەرجەستەکردنی کۆمەڵێک کارەسات و کۆمەڵێک پێشێلکارییە کە ڕژێمی بەعس بەرانبەر بە خەڵکی سڤیلی کورد ئەنجامیداوە؛ لەوانە: کوشتنی ژن و منداڵ و لەسێدارەدان و کوشتنی دیل و ئەتککردنی کچان و ئازاردانی بەتەمەنەکان؛ بەڵام ئەمانە ئاماژەن بۆ دڕندەیی و ملهوڕیی ڕژێمی بەعس کە دەستی لە هیچ نەپاراستووە و گوێی بە هیچ یاسایەکی نێودەوڵەتی نەداوە. بۆیە دەتوانین بڵێین واتای گشتگیری دەقەکە یاخود بڵێین گوتاری دەقەکە سەبارەت بەوەیە ڕژێم... تاوانی جەنگی

ئەنجامداوە. ئەوە ڕوونە تەنانەت شەڕیش یاسای خۆی هەیە. دەبینین لە خەمی پاراستنی مافەكانی مرۆڤ لە كاتی شەڕدا و بە مەبەستی سنووردانان بۆ ئەو پێشێلكارییانەی كە لە ماوەی شەڕدا دروستدەبێت نەتەوە یەكگرتووەكان لە ساڵی ١٩٤٨ دا (پرۆتۆكۆلی ژنێڤ)ی مۆركرد كە كۆمەڵێك یاسایە و ڕێكریدەكات لە ئەنجامدانی تاوانی جەنگی. یاساكە بە (یاسای نێودەوڵەتی مرۆیی) ناسراوە. بەگوێرەی یاساكە دەبێ دەستپارێزی بكرێت لە خەڵكی سڤیل. بە ئامانج گرتنی خەڵكی سڤیل؛ بە تاوانی جەنگی لەقەڵەم دەدرێت. جگە لەوەش بە گوێرەی یاساكە كوشتن و ئەشكەنجەدان یاخود خراپ مامەڵەكردن لەگەڵ (دیل) دا قەدەغەیە و ئەویش هەر بە تاوانی جەنگی لەقەڵەم دەدرێت. هەموو لایەك پێویستە پابەندی بنەماكانی ئەم پرۆتۆكۆلە بن ئەگینا پێشێلكردنی ئەم هەر یەك لەم بڕیارانە بە تاوانی جەنگی لەقەڵەم دەدرێت. بە پشتبەستن بەم زانیارییانە بۆمان ڕووندەبێتەوە ئەوەی ڕژێمی بەعس كردوویەتی تاوانی جەنگییە. گێڕەرەوە باس لەوە دەكات ئەم ڕژێمە لە شەڕدا بە نامرۆڤانەترین شێوە ڕەفتاری كردووە. هەموو خۆشییەكانی لەم گەلە سەندەوە. دەستی لە ژن و منداڵ نەپاراستووە. دیلی كوشتووە. دەستدرێژی كردووەتە سەر ئافرەت و كەرامەتی شكاندووە. چەكی قەدەغەكراوی كیمیایی بەكارهێناوە. بەڵام باسكردنی هەموو ئەمانە نیشانەی ئەوەیە گێڕەرەوە مەبەستییەتی بڵێت ڕژێم تاوانی جەنگی ئەنجامداوە بەڵام ڕاستەوخۆ وا ناڵێت بەڵكو لەڕێی نیشانەوە تێدەگەین گێڕەرەوە دەیەوێت زیاتر لەو شتە بڵێت كە بە وشە دەریبڕیوە چونكە (نیشانە) پرەنسیپێكە لە توانایدایە زیاتر لەو شتە بڵێت كە ڕاستەوخۆ دەلالەتی لێدەكات.

نیشانەی چوارەم:

لە بەشێكی دیكەی دەقەكەدا، گێڕەرەوە باسی بابەتێكمان بۆ دەكات؛ ئەویش ئەو كاتەی ئەم لە باڵكۆنی ئەو ماڵە بووە كە كوڕێكی عاشقیان هەبووە. ئەم كوڕە عاشقە هەمووجار لەسەر ئەم… تاری ژەندووە. گێڕەرەوە باسی ڕۆژێك دەكات كە ئەم كوڕە میوانی هاتووە. ئەو دەڵێت:

ڕۆژێک عاشق میوانی هات، میوان هاتە ناو باڵكۆن و ئۆكۆردیۆنی بە سنگەوە، میوانێكی زۆر بۆنخۆش بوو

بۆنی گەردنی مریەم و بۆنی خاچەكەی مەسیح و بۆنی مۆردی ماڵی كەریمی ئەلەكە و بۆنی "ئەبونا"ی لێئەهات

گەنجێكی كەمێ گردەڵە، مەدالیای سەلیبێكی كردبووە مل

تا ئەو كاتە من نەمدیبوو هیچ میوانێ هێندەی / ئەم مۆسیقارە لەلای عاشق خۆشەویست بێ

من ئەڵێم دە ئێوە بڵێن سەد ماچی زیاتر كردووە، گوێمگرت

بزانم ئەم كوڕە ناوی چییە؟ بووبوو بە مەراق لە دڵما

چایان هێنا هەروا بۆ چەند دەقیقەیەک / ئۆكۆردیۆنی لە باوەشی مندا دانا، دەرفەت ڕەخسا و

چرپاندم بە گوێی ئۆكۆردیۆندا: لێمببوورە ناوی خاوەنەكەت چییە؟

من وامـوت و ئیتر ئۆكۆردیۆن توورەبوو ڕقی هەستا و یەک زیقەی درێژی كردوو

ئینجا وتی: تۆ كورسییەكی زۆر گەوجی زۆر بێئاگای

ئاخر هەیە لەم شارەدا نەزانێ كێیە (ولیەم یوحەنا) (بێكەس ٢٠١٦: ٤٢-٤٣)

گـێـڕەرەوە دیـمـەنـی میوانداریکردنێکمان بۆ دەگێڕێتەوە کە لەڕێی (کـارەکـتـەر)ەوە کۆمەڵێک واتای لێدەخوێنرێتەوە. واتە کارەکتەر بناغەی واتا پێکدەهێنێت. لای (فیلیپ هامون)ی سیمیۆلۆژیست؛ کارەکتەر نیشانەیە و دەستدەدات بۆ شیکارکردن. "کارەکتەر لای (فیلیپ هامون) لە دال و مەدلول پێکهاتووە بۆئەوەی ئیشی ناردن (وظیفة الارسال) لەناو دەقدا ئەنجامبدات. ئەو پێیوایە چەمکی کارەکتەر یەکەیەکی واتاییە گوایە مەدلولێکی بەردەوامە و گریمانەی ئەوە دەکات کە ئەم مەدلولە قابیلی شیکار و وەسفکردنە. کارەکتەر لەو واتا و لەو ڕستانەوە دروستدەبێت کە دەریدەبڕێت یاخود ئەوانی دیکە دەریدەبڕن لەبارەیەوە." (بوفنغور ٢٠١٠: ٥٧) لەم دەقەدا گێڕەرەوە لە چەند ڕەهەندێکەوە کەسایەتی (ولیەم یوحەنا) ئاشکرادەکات؛ لەوانە: ڕەهەندی فسیۆلۆژی گوایە گەنجێکی کەمێک گردەڵەیە، هەروەها ڕەهەندی کۆمەڵایەتی گوایە هونەرمەندە و ئۆکۆردیۆنی پێیە و هەروەها سەلیبێکی لە ملدایە واتە بە ئایین کرستیانە. ئەمانە بەشداریدەکەن لە پێکهێنانی کارەکتەردا. بۆیە ئەو پێناسەیەی کە لەڕێی وەسفەکانی گـێـڕەرەوەوە بۆ کەسایەتیی (ولیەم یوحەنا) دەیگرین ئەوەیە کرستیانێکی هونەرمەند و پاکوخاوێن و بۆنخۆش بـووە. (کارەکتەر) لەم دەقەدا سەرچاوەی بەرهەمهێنانی واتایە و لەڕێیەوە چەند نیشانەیەک دروستبووە ئەوانیش: لە شاری سلێمانیدا جگە لە موسڵمان، پێکهاتەی کرستیانیش دەژی و پێکهاتەیەکی دیارن لە شارەکەدا و چەندین کەسایەتیی بەناوبانگییان لێهەڵکەوتووە. لەوانە (کـەریـمـی ئـەلـەکـە) کـە وەزیـری دارایـی بـووە لە حکومەتەکەی (شێخ مەحمودی حەفید)دا. هەروەها نیشانەیەکی دیکەش ئەوەیە کرستیانەکان کەسانی هونەرمەند و ڕۆشنبیر و پاکوخاوێنن. لە هەموو سەرەکیتر نیشانەیەکی دیکە ئەوەیە لەو شـارەدا پێکەوەژیانی ئاشتییانە بوونی هەیە. پێکەوەژیانی ئاشتییانە واتە خەڵکانێک سەرەڕای جیاوازیی ئایینی یا مەزهەبی یا زمان و نەژاد و ڕەنگ، بەبێ ناکۆکی و ئاژاوە لەگەڵ یەکتردا لە کۆمەڵگەیەکدا ژیان دەکەن و مافی یەکتر پێشێل ناکەن و ڕێزی یەکتر دەگرن. بەمشێوە کۆمەڵگە لە توندوتیژی و لە دووکەرتبوون پـارێـزراو دەبـێـت. خۆشبەختانە لەدێر زەمـانـەوە کوردستان وڵاتی پێکەوەژیانی ئایینی و نەتەوەیی و مەزهەبی بووە. کوردستان لەڕووی فرەئاییني و مەزهەبی و نەتەوەییەوە دەوڵەمەندە. پێکهاتەکانی کـورد و عـەرەب و تورکمان و کلد و ئاشووری و ئەرمەنی، ئاییني ئیسلام و مەسیحی و یەزیدی و کاکەیی، هەموویان دەوڵەمەندیی کولتووریی کـوردسـتـان پـیـشـانـدەدەن. لـەنـاو ئـەم فـرەیـیـەدا (کرستیانەکان) بەشێکن لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی لە کوردستاندا و لە هەندێک لە شار و شارۆچکەکاندا بڵاوبوونەتەوە. لەناو شاری (سلێمانی)شدا بە هەمان شێوە. ئـەم شـارە... نموونەییە لە پێکەوە ژیانی ئاشتییانە. لەم شـارەدا گەڕەکێکی تایبەت نییە کە کرستیانەکان لێی بژین بەڵکو بە هەموو شارەکەدا بڵاوبوونەتەوە و جیاوازی نییە لە کـام گەڕەکدا دەژیـن واتـە تێکەڵبوونە لەگەڵ موسڵمانەکاندا و بەیەکەوە دەژین و ڕێزی یەکتر دەگرن و هاتوچۆی یەکتر دەکەن و ناپەرژێنە سەر جیاوازیی ئایینی. هەروەها لە جومگەکانی بەڕێوەبردنی شارەکەشدا بەشدار بوونە. یەکێک لەوانە (ئەبوونا) بووە کە لە بنەڕەتدا ناوی تەواوی (یوسف پەری) بووە. قەشەی شـاری سلێمانی بـووە و ئەندامی شـارەوانـی ئەو شارە بووە. یەکێکی دیکە لە کەسایەتییە کرستیانە ناودارەکانی سلێمانی (ولیەم یوحەنا) بووە کە ناوی لە مێژووی هونەریی ئەم شارەدا دەدرەوشێتەوە.

ئەم کەسایەتییە مامۆستای مۆسیقا بووە. سروودی فێری منداڵان کردووە. لەکۆتاییدا... ئەو واتایەی لەم میوانداریکردنەدا دەیخوێنینەوە، پێکەوەژیانی ئاشتییانەیە. ڕەنگە گێڕەرەوە زۆر دیمەنی دیکەی میوانداریکردنی بینیبێت بەڵام مەبەست لە باسکردنی ئەمەیان، بەرجەستەکردنی پێکەوەژیانی ئاشتییانەی نێوان پێکهاتە ئایینییە جیاوازەکانە. بەمشێوە... لەڕێی نیشانەوە تێدەگەین گێڕەرەوە دەیەوێت زیاتر لەو شتە بڵێت کە ڕاستەوخۆ بە وشە دەریبڕیوە.

٤- ئەنجام

١-بەردەوامیی بەرهەمهێنانی واتا لە سیمۆسیسدا شێوازی ڕێڕەوێکی یەکلەدوایەکی زنجیرە ڕاڤەکارەکان وەردەگرێت، چونکە تا بێکۆتایی نیشانە نیشانە ڕادەکێشێت. لەم شێوازەدا پرۆسەی تەئویل دەبێتە هۆی بەرهەمهێنانی مەعریفەیەکی قووڵتر لەبارەی واتای نیشانەوە. هەر بۆیە لەدووتوێی تەئویلکردنی نیشانەکانی ناو دەقی (کورسی)یەوە واتا و مەعریفەی فراوان بەرهەمهاتووە ئەمەش بۆ سروشتی هزر و سروشتی واتا دەگەڕێتەوە کە تا بێکۆتایی کراوەیە.

٢-تەئویلکردنی نیشانە پشت مەوسوعەی ڕاڤەکار دەبەستێت. بۆیە مەزەندەکردنی واتای هەر نیشانەیەک دەوەستێتە سەر کارامەیی و توانستی مەوسوعەیی کەسی ڕاڤەکار. هەربۆیە تەئویلکردنی نیشانەکانی ناو دەقی (کورسی) بەگشتی ڕەهەندی کولتووری و مێژوویيان وەرگرتووە. کولتوور و مێژوو دوو سەرچاوە و دوو دەرچەی گرنگن لە هەڵگرتنەوەی واتای نیشانەکاندا.

٣-سیمۆسیس ڕێکارێکە بۆ گرتنی واتای دەق بەشێوەیەک دەتوانین ئەوەی لەڕووە و ئەوەی شاراوەیە، درکیبکەین. واتە سیمۆسیس تێۆرییەکی گونجاوە بۆئەوەی لەژێر چەمکەکەیدا بەدواداچوون بکرێت بۆ هەڵدانەوەی واتا شاراوەکان لەناو دەقی (کورسی)دا. دەقەکە لە ڕووکەشدا وا دەردەکەوێت باسی کۆمەڵگە و باسی ڕووداو و کارەساتەکان دەکات، بەڵام کاتێک تەئویل بۆ نیشانەکان دەکەین، بۆمان دەردەکەوێت دەقەکە هەڵگری واتای دیکەیە. بەمشێوە... لەڕێی نیشانەوە تێدەگەین شاعیر دەیەوێت زیاتر لەو شتە بڵێت کە ڕاستەوخۆ بە وشە دەریبڕیوە. کەواتە سیمۆسیس تێۆرییەکی گونجاوە بۆئەوەی جگە لە دیوی ڕاستەوخۆ و ئاشکرا، پەردە لەسەر دیوە شاراوەکەی واتاش هەڵداتەوە.

سەرچاوەکان

به کوردی

- بێکەس، شێرکۆ (٢٠١٦)، کورسی. سنە: ناوەندی بڵاوکردنەوەی نیشتیمان.

عەلی، بەختیار (٢٠٠٢)، گەڕان بۆ ماناکانی دیکەی شیعر، گۆڤاری ڕامان، ژمارە ٧٢.

-خۆشناو، سەرباز مجید (٢٠١٩)، سیمیۆلۆژیای ناونیشان لە شیعرەکانی (نەزاد ڕەفعەت)دا. هەولێر: نووسینگەی تەفسیر بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە.

به عەرەبی

-بنکراد، سعید (٢٠٠٥)، السیمیائیات و التاویل مدخل لسیمیائیات ش.س.بورس، الدار البیضاء، المرکز الثقافی العربی.

-بنکراد، سعید (٢٠١٢)، السیمیائیات مفاهیمها و تطبیقها، اللاذقیة، دار الحوار للنشر و التوزیع، ط٣.

-بورایو، عبدالحمید (٢٠٢٢)، الخلفیات النظریة للسیمیائیات، عمان، دار کنوز المعرفة للنشر و التوزیع.

-تشاندلر، دانیال (٢٠٠٨)، أسس السیمیائیة، ت. وهبة. طلال، بیروت، المنظمة العربیة للترجمة، الطبعة الأولی.

-شیفیر، جان ماری و عیاشی، منذر (٢٠٠٤)، العلاماتیة و علم النص، الدار البیضاء، المرکز الثقافی العربی.

-بن يخلف، نفيسة (٢٠٠٩)، السيميائيات التداولية قراءة فى السيميائيات ش.س.بورس، رسالة ماجستير، جامعة وهران، كلية الآداب و اللغات و الفنون، قسم اللغة العربية و آدابها.

-بوفنغور، نادية (٢٠١٠)، رواية كراف الخطايا لعبدالله عيسى لحيح مقاربة سيميائية، رسالة ماجستير، جامعة منثورى قسنطينة، قسم اللغة العربية و ادابها.

-شاطو، جميلة (٢٠١٣)، النزعة الأيقونية و تطبيقاتها فى السيميائيات المعاصرة، رسالة ماجستير، جامعة وهران، كلية الآداب و اللغات و الفنون، قسم اللغة العربية و آدابها.

بريمى، عبدالله (٢٠١٣)، السيميوزيس و التاويل، انتاج المعنى و بناء الواقع و اشتغال المجتمع. مجلة سمات، ١(١).

بلعلى، آمنة (٢٠٠٧)، سيميائية شارلز ساندرس بورس قراءة أولية. المجلة الجزائرية للأبحاث و الدراسات، ٣(٣).

بوجليدة، رشيدة (٢٠٢٣)، السيميائيات التأويلية عند سعيد بنكراد. مجلة كلية اللغة العربية بالمنوفية، Issue ٣٨.

عباس، محمد الطاهر (٢٠٢١)، السيميوزيس البورسية فى منظومة ايكو السيميائية. مجلة التأويل و تحليل الخطاب، ٢(١).

عوض، سامى و يوسف، ميساء شيخ (٢٠١٥)، التأويل السيميائى بين مقصدية المتكلم و حدود المؤول. مجلة جامعة تشرين للبحوث و الدراسات العلمية، ٣٧(٤).

ضربان، مريم و مختارى، فاتح (٢٠٢٠)، تشظى المعنى فى عصر التقانة: من حدود التأويل الى تأويل السائل. مجلة الرسالة للدراسات الاعلامية، Issue ٢.

مهديوى، ابراهيم (٢٠١٨)، التأويل رافعة للمعنى فى الخطاب الشعرى الحديث. مجلة (لغة- كلام). -مختبر اللغة و التواصل- المركز الجامعى بغليزان، الجزائر. Issue ٧.

أتكين، البرت (٢٠٢٢)، (٢٠٢٢/٦/١٢)، نظرية بيرس فى العلامة، https://hekmah.org ، ٢٠٢٤/٦/١٠.

الملخص

يحمل هذا البحث عنوان (استمرارية انتاج المعنى فى ظل سيميوزيس للعلامات فى نص (كورسى) لشيركو بيكەس)، انه محاولة لمناقشة و لتوضيح كيفية انتاج المعنى/المعرفة. يعكس اسلوب عمل سيميوزيس نفس طريقة التفكير و لهذا الغرض حاولنا شرح دور العنصر (المؤول) للعلامة الذى يعادل مفهوم (الحوار الفكرى)، باعتباره له دور رئيسى فى آلية الاستمرارية فى انتاج العلامات. من جهة أخرى يتناول هذا البحث كيفية تنفيذ عملية تأويل العلامات داخل النص الأدبى فى ضوء العمل السيميوزيس المتواصل، و لهذا الغرض، أخذنا نص الشاعر العظيم (شيركو بيكەس) و حددنا عدة علامات و لقد فسرنا العلامات على الطريقة التى يعمل بها الفكر فى انتاج المستمر للمعنى/معرفة.

الكلمات المفتاحية: العلامة، السيموزيس، المؤول، الفكر، النقد الجديد.

Abstract

This paper is entitled (Continuity of Meaning Production under the Semiosis Ray for Signs in the Text of (Kursi) by Shirko Bekas), this paper is an attempt to discuss and to explain how meaning/knowledge is produced. The working of Semiosis reflects the same working of though, for this purpose we have explained the role of (Interpretant) element of the sign which is equal to the concept of (though dialogue). This paper also examines how the process of sign interpretation in literary text is carried out in light of though/mind continuous working, for this purpose we took the text of (Kursi) by (Shirko Bekas) and we have identified several signs and we have interpreted the signs by the way that though//mind works in continuous production of meaning/knowledge.

Keywords: Sign, Semiosis, Interpretant, thought, interpretation.

وەرگرتن: ٢٠٢٦/٣/١٧
پەسەندکردن ٢٠٢٦/٥/٤

ترۆمای کولتووری و جێکەوتەکانی لە شیعری "عەبدوڵڵا پەشێو"دا

شاهۆ جەنگی نوری
بەڕێوەبەرایەتی گشتی سەنتەری
توێژینەوەی زانستی- زانکۆی سەلاحەددین
Shaho.Noori@su.edu.krd

پ.د. سەنگەر قادر شێخ محمد
بەشی کوردی کۆلێژی زمانی
زانکۆی سەلاحەددین
Sangar.shekhmohammead@su.edu.krd

پوختە:

ترۆمای کولتووری یەکێک لە جۆرە هەرە دیارەکانی ترۆمایە و کاریگەریی بەسەر زۆرینەی پرسەکانی کۆمەڵگە و بوارە جیاوازەکانییەوە هەیە. لەم نێوەندەشدا بواری ئەدەب بە گشتی و شیعر بەتایبەتی لەو کاریگەرییە بەدەر نەبووە. قەیرانی ناسنامە و شەڕی براکوژی لە هەڵکەوتەی دیرۆکی نەتەوەیی کورددا، کە دوو هۆکاری دیارن بۆ دروستبوونی ترۆما، لە ئاستی تاکەکانی کۆمەڵگە و لای "پەشێو"یش وەک شاعیرێکی گەواهیدەر و نوێنەری دەنگی کۆمەڵگە، ڕەنگیانداوەتەوە. ئەم توێژینەوەیە هەوڵدەدات بنکۆڵکاری لەمەڕ لێکەوتەی قەیرانی ناسنامە و شەڕی براکوژی لە دەقەکانی "پەشێو"دا بکات، بە پشتبەستن بە ڕەخنەی تیۆری ترۆما و بۆچوونەکانی "کاسی کاروس" وەک تیۆریستێکی بواری "تیۆرەکانی ترۆما". لە شیعرەکاندا دیاردەی "ئاڕاستەی ترۆمای کۆمەڵایەتی، گەڕانەوە و فلاشباک، خەون و بانگکردنی ئاکاری، گێڕانەوە و هاوبەشیکردنی چیرۆکی خەمناک، شکستی زمان" بە ئاشکرا بەدی دەکرێن، ئەمەش ڕوونی دەکاتەوە شیعرەکانی "پەشێو" بەرهەمی ڕاستەوخۆی ترۆمای کولتووری نەتەوەی کوردن و شاعیر توانیویەتی ببێتە دەنگ و نوێنەری ئازارە دەروونییەکانی نەتەوە و کۆمەڵگە.

کلیلە وشەکان: ترۆمای کولتووری، گەڕانەوە، بانگکردنی ئاکاری، هاوبەشیکردنی ئازار، شکستی زمان.

پێشەکی:

ئەدەب و دەروونناسی دوو بواری سەر بە زانستی مرۆیین و پێوەندی و کاریگەریان بەسەریەکەوە هەیە. ترۆماش وەک تەنگەژەیەکی مرۆیی هەڵکەوتەی بواری دەروونییە، بەڵام باندۆری خۆی گواستووەتەوە و بووەتە بەشێک لە مژاری ئەدەب و سەکۆیەک بۆ گەیاندنی ئازار و دەرەتانە کولتووریی و کۆمەڵایەتییەکان. لەم گۆشەنیگایەوە ترۆمای کولتووری وەک تێگەیەکی نێوان بواری دەروونی و ئەدەبی و کۆمەڵناسی بە پاڵنەرێکی بەهێز بۆ بەرهەمهێنانی بەشێک لەو دەقە شیعرییانە دادەنرێت کە لە ئەنجامی تەنگەژە و قەومانی ڕووداوە سیاسی و کۆمەڵایەتی و دیرۆکییەکاندا دروست دەبن. "کاسی کاروس" وەک تیۆرستێکی هاوچەرخی ڕەخنەی تیۆری ترۆما لە کتێبی "ئەزموونێکی نەویستراو"Unclaimed Experience"دا، پوختەی دیدگاکانی لەبارەی لێکەوتەکانی ترۆما لەسەر شاعیر و بنیاتی دەق دەخاتەڕوو، ئەمەش لە ڕێی ئامراز و توخمی "ئاراستەی ترۆما، گەڕانەوە و فلاشباک، خەون و بانگکردنی ئاکاری، گێڕانەوە و هاوبەشیکردنی چیرۆک، شکستی زمان"ەوە.

ئەم توێژینەوەیە بە ناونیشانی "ترۆمای کولتووری و جێکەوتەکانی لە شیعری "عەبدوڵڵا پەشێودا"، هەوڵێکە بۆ دەستنیشانکردنی چۆنیەتی مەزراندنی لێکەوتەکانی هەردوو هۆی بەرهەمهێنانی ترۆمای کولتووری وەک "قەیرانی ناسنامە و شەڕی براکوژی" لە دوو توێی دەقەکانی پەشێودا. باندۆرەکانی ترۆمای کولتووری بەسەر پەشێوەوە، بووەتە هۆکار بۆ کردەی گەواهیدان و نوێنەرایەتیکردنی دەنگی کپکراوی کۆمەڵگەی کوردی. بە گەڕانەوە بۆ کارەکانی پێشوو لە بواری توێژینەوەی ئەدەبی کوردیدا، کارێکی ئەکادیمی ئەوتۆ بەتایبەت لەبارەی ترۆمای کولتووری وەک چەمکێکی ئەدەبی نەکەوتووەتە بەردیدەمان، هەرچەندە هۆیەکانی بەرهەمهێنان لە توێژینەوەی ئەدەبیدا لای لێکراوەتەوە، بەڵام چۆنیەتی مامەڵەکردن لەگەڵ ئەو دوو پرسە دووره لە چوارچێوەی تیۆری و شیکاری توێژینەوەکەی ئێمە.

سنووری توێژینەوەکە: لە چوارچێوەی چەمکی "ترۆمای کولتووری و ژانری شیعر"دا خۆی دەبینێتەوە، بەتایبەتریش شیعرەکانی پەشێو لە نێوان ساڵانی ١٩٧٥-١٩٩٥ لە هەردوو دیوانی "پشت لە نەوا و ڕوو لە کرێوە" و "هەسپم هەورە و ڕکێفم چیا"دا، هەروەها پشت بە "بە میتۆدی ڕەخنەی دەروونی" و بۆچوونەکانی کاروس بەستراوە بۆ شیکارکردنی دەقەکان.

گریمانەی توێژینەوەکە: ئەم توێژینەوەیە هەوڵی داوە وەڵامی ئەو پرسیارە بداتەوە کە ڕەنگدانەوەی ترۆمای کولتووری بەسەر دەقەکانی پەشێودا لە چ ئاستێکدایە و شاعیر توانیوەتی ببێتە دەنگ و نوێنەری ئازارە دەروونییەکانی نەتەوەو کۆمەڵگە؟

ئامانجی توێژینەوەکە: دیاریکردنی ئەو چەمکانەیە کە تیۆریست "کاسی کاروس" لە بارەی ترۆما و لێکەوتەکانی لە دەقی ئەدەبیدا دەریخستووە و پشتیان پێبەستراوە و بوونەتە بنەما بۆ شیکاری ئەو دەقانەی "پەشێو" کە ڕووبەڕێکی زۆریان بەهۆی قەیرانی ناسنامە و شەڕی براکوژی لەخۆ گرتووە. لەکۆتاییشدا ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان خراونەتەڕوو.

بەشی یەکەم: لایەنی تیۆری ترۆما و بۆچوونەکانی "کاسی کارۆس:

١.١- چییەتی ترۆمای کولتووری:

ترۆمای کولتووری لە ترۆمای کۆمەڵایەتی و ترۆمای نەوەیی "نێوان نەوەکان" و تەنانەت

ترۆمای دەروونی- مێژووییش بەرفراوانترە، چونکە ڕاستەوخۆ لە نێو هەناوی کۆمەڵگە سەر دەردەکات و لێکەوتەی کۆمەڵێک پرسی کولتوورییە کە کۆی تاکەکانی کۆمەڵگە تیایدا هاوبەشی دەکەن. "ترۆمای کولتووری حاڵەتێکی دەروونی-کۆمەڵایەتییە کە ناسنامەکانی گەل "نیشتیمانی، مەزهەبی" تێکدەدات. هەروەها پرۆسەی دروستبوونی ئەم ترۆمایە لە ڕێی مشتومڕ و ناکۆکی نێوان تاکەکان و گروپەکانەوە ڕوودەدات، کاتێک هەرکەس هەوڵ دەدات واتای خۆی لە ڕووداوەکان دیاری بکات" (ودیمی ١٣٩٦: ١٤)، کەواتە ترۆمای کولتووری بەواتای ئەوە دێت کۆی کۆمەڵگە بەهۆیەوە بریندارببووبێت، ئەم بریندارببوونە دەروونیەش کاریگەری لەسەر ناسنامەی گشتی نەتەوە و گروپ و کۆمەڵ دادەنێت، بەمەش گەل ڕووبەڕووی ئەو پرسیارە دەبنەوە کە بڵێن "ئێمە کێین و ناسنامەی کۆمەڵایەتی و سیاسی و فەرهەنگی ئێمە چییە و کەوتووەتە ژێرباری چ هەڕەشەیەکەوە؟ بۆ نموونە ڕەنگە کورد بپرسێت: "ئایا بەڕاستی ئێمە مافی ژیانمان هەیە؟" یان: "ئایا ناسنامەی کوردایەتیمان مەترسیدارە و مەترسیی لەسەرە؟" یان: "ئایا ئێمە لەم خاکەدا خاوەنین یاخود نا؟" ئەم جۆرە پرسیارانە لەکاتێکدا گەلاڵە دەبن کە بنەڕەتەکانی کولتوور و پرەنسیپە کۆمەڵایەتییەکان لە جێی خۆیان دا نەماون و دووچاری گۆڕان بوونەتەوە.

پرسی ناسنامە بەهۆی ڕووداوەکانەوە نایەتە ئاراوە، بەڵکو ئەوە لێکەوتەی شەنگستە کولتوورییەکانن و وادەکەن وێنەی ناسنامەکان گۆڕانکارییان بەسەردا بێت. لەم بارەیەوە "جێفری ئەلێکساندەر" دەنووسێت "ترۆمای کلتووری بەرەنجامی ئەو بارودۆخەیە، کە کۆمەڵگە هەست دەکەن بەرکەوتەی ڕووداوێکی ترسناک بوونە کە نیشانەکانی لەسەر هۆشیاری گشتی بەجێ دەمێنێت و یادەوەرییەکان و ناسنامەی داهاتوویان بە شێوەیەکی بنەڕەتی دەگۆڕێت." (Davis 2020: 45) ئەم گۆڕانکارییە ڕاستەوخۆ پێناس و ناسنامەی کۆمەڵ دەکاتە ئامانج، بۆیە ئەم ترۆمایە پتر کار لەسەر شێواندنی وێنەی بیروباوەڕ و شانازییەکانی کۆمەڵگە دەکات، کە دواجار بەهۆی ئەم باوەڕ و جیهانبینییەوە جیاواز لە ناسنامەی نەتەوە و کۆمەڵگەی دیکە دەبینرێت. لێرەشدا سەنگ و پێگەی کولتوور بەدیار دەکەوێت بەتایبەت کە "ناسنامە لە کولتوورەوە سەرچاوە دەگرێت و ترۆما تەنیا کاتێک ڕوودەدات کە کۆمەڵگا ناتوانێت واتای نوێ بۆ ڕووداوێک بدۆزێتەوە. ترۆما خودی ڕووداوەکە نییە، بەڵکو ئەو شۆک و ترسەیە کە لە نەتوانینی واتابەخشین بە ڕووداوەکان سەرچاوە دەگرێت. (Alexander2004: 4)

لەهەمبەر تیشک خستنەسەر پرسی ناسنامە و پێوەندی بە بنیاتی کولتوورییەوە، "ئایەرمان" دەنووسێت "ترۆمای کولتووری ئەو کاتە ڕوودەدات کە کۆمەڵگەیەک ناسنامەی خۆی بە تەواوی لە دەست بدات. هەروەها کۆمەڵگە خۆی ئەو بڕیارە دەدات کە ڕووداوەکە "ترۆماتیک"بووە یاخود نا، ئەمەش پرۆسەیەکی درێژخایەنە و کاتی تەواوی پێویستە تاکو کاریگەری لەسەر شێواندنی ناسنامە بەدیار دەکەوێت." (Pedović 2019: 29)، بە شێوەیەکی گشتی ئەم ڕووداوانەی کە زەبرەکە بەرهەمدەهێنن بوار نادەن بە سانایی لە یادەوەری کۆمەڵگاکە تێپەڕێت، بەڵکو کۆنەست و بیرکردنەوەی کۆمەڵگە بەخۆیانەوە دەتەنن.

ترۆمای کولتووری خاوەن ڕەهەندێکی توندوتیژانەی بێوێنەیە، ئەم هێز و کاریگەریەشی پەیوەندی بەو کۆت و بەند و سیستەمە هەیە کە

کۆمەڵێک یاخود لایەنێک بەرانبەر بە کۆمەڵ و لایەنێکی دیکە جێبەجێ دەکەن، وەک "دێبۆرا م. هۆرڤیتز" کاتێک ترۆمای کولتوری دەناسێنێت، دەنووسێت "ترۆمای کولتووری سیستەمێکی فەرمی چەوسێنەرە کە گرووپێکی دیاریکراو بە ئامانج دەگرێت، بەتایبەت وەک هەڕەشەیەک بۆ سەر دەسەڵاتی کلتووری باڵادەستی خۆیان دەبینن". ((Monir 2019: 721-722 بۆیە هەژموونی کولتووری سروشتی ململانێکانی فراوانکردووە و زەمینەساز بووە بۆ ئەوەی لایەنێک کولتووری خۆی بەسەر لایەنێکی دیکەدا بسەپێنێت. ترۆمای کولتووری بەرهەم و لێکەوتەی ئەو پرسە کولتوورییانەن کە هەردەم هەڕەشەیان لەسەرە، ئەمەش وای کردووە، خودی ئەم جۆرە ترۆمایە جیاواز خۆی بنوێنێت، بۆیە دەبینین " ئەم ترۆما کولتوورییە چەمکێکی فراوانە و نەک هەر وێرانکاریی فیزیکی، بەڵکو هێرشێکی ڕاستەوخۆ یاخود ناڕاستەوخۆیە بەسەر پێکهاتە بنەڕەتییەکانی کولتووردا کە بریتین لە:پراکتیزەی جەستە-شوێن، ئایین، مێژوو، زمان. هەروەها هێرشەکان دەتوانن کار لەسەر قەدەغەکردن و گۆڕینی شێوەی زمان و چیرۆک و ڕاستینەی مێژوو و شیرازەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگە و تێکدانی پەیوەندییە خێزانییەکان و بێ بەهاکردنی پرسەکانی شەڕەف و لاوازکردنی دەسەڵاتی نەریتی و زاڵکردنی دەسەڵاتی دەرەکی بکەن"، (Stamm 2003: 96) کەواتە هەر هەوڵێک بۆ قەدەغەکردنی زمانی دایک و داخستنی شوێنە پیرۆزەکان و دەستگیرکردنی ڕێبەرە ڕۆحانی و ئایینییەکان و شێواندنی شوێنە کولتوورییەکان لەلایەک؛ لەلایەکی دیکەوە هەر گۆڕانکارییەکی بێ بەرنامە لە گۆڕینی سیستەمی پەروەردە و هەوڵدان بۆ نووسینەوەی مێژوویەکی ناڕاستەقینە و پەخشکردنی بەرهەمی میدیای دەرەکی کە دوور بێت لە ئادابی گشتی کۆمەڵگە، ئامراز و کەرەسەی گرنگن بۆ لە دایکبوونی ترۆمای کولتووری.

لەبەر ڕۆشنایی دیدگاکانی کاروس و پسپۆڕانی ئەم بوارەدا، دەکرێت ترۆمای کولتووری لەم ڕەهەندە سەرەکییانەدا چڕبکەینەوە:

- ڕەهەندی مێژوویی (ڕووداو): پتر ڕووداوەکانی وەک "جەنگ، کۆمەڵکوژی، جینۆساید، ڕەگەزپەرستی و داگیرکاری خاک و ڕووداوە سروشتییەکان" بەرهەمهێنەری دیاردەی کولتوورین.

- ڕەهەندی کۆمەڵایەتی: بیرەوەری و یادگەی گشتی کۆمەڵ تۆزی دەکەن لەم ڕووداو و ئەزموونە تاڵانەی کە لە پێشوودا چەشتوویانە، واتە ئەم ترۆمایە درێژخایەنە و کاتی زۆر دەخوازێت و ڕەنگە هەتا کۆتایی چارەسەر نەکرێت.

- ڕەهەندی دەروونی: گەلێک جار نەخۆشی PTSD و خەمۆکی و دڵەڕاوکێ بەرهەمدەهێنێت.

- ڕەهەندی ناسنامە: ئەم ترۆمایە، ڕاستەوخۆ کارتێکردنی لەگەڵ پرسی ناسنامەی کولتووری هەیە؛ واتا هەر گۆڕانکارییەک لە پایەکانی کولتوور واتا گۆڕانکاری لە ناسنامەی کۆمەڵ و گرووپەکان.

- ڕەهەندی گوتاری: گوتاری ترۆمای کولتووری جیاوازە لەگەڵ ترۆماکانی دیکە، چونکە بە شێوەی کۆمەڵ کاردەکات و بە کۆمەڵیش یاد دەکرێتەوە و کۆدەنگی گشتی نەتەوە و گەلی لەسەرە. هاوکات ئەم ترۆمایە بە پێچەوانەی ترۆماکانی دیکە لە خودی ڕووداوەکان دروست نابێت وەک "نیل ئیسلمسەر" دەڵێت: "ترۆمای کولتووری دروست دەکرێت و خۆی دروست نابێت" (ودیمی ١٣٩٦: ١٤) واتە ئەوە گەل و نەتەوە و کۆمەڵ و گرووپەکانن بە هاوبەشی لەگەڵ لایەنی بەڕێوەبردنی دەوڵەت ناسنامە بە ڕووداوەکان دەدەن و یاد و مەراسیم و بۆنەی بۆ

ساز دەکەن و لە ڕێی هونەری گۆرانی و چیرۆک و شیعرەوە دەمەزرێنرێن و پێشکەش دەکرێن. وەک یادەکانی ئەنفال و کیمیاباران لە کوردستان.

٢.١- ڕوانگەی تیۆری "کاسی کاروس":

"کاسی کـاروس" وەک تیۆریستێکی هاوچەرخ لە بواری بەراوردی ئەدەبی و پێوەندی ئەدەب بە ترۆماوە کاری کردووە و "بەیەکێک لە دامەزرێنەرانی بنەماکانی توێژینەوەی ترۆما لە بـواری ئەدەبی دادەنرێت" (Luckhurst 2008: 214)، هاوکات روانـیـن و سـەرنـجی خـۆی لـەمـەڕ ئـەزموونی ترۆما و لێکەوتەکانی لە پەرتووکی "ئەزموونێکی نەویستراو" دا خستووەتە ڕوو. کاروس بەشێک لە بۆچوونە تیۆرییەکانی لە بەر ڕۆشنایی "سیگمۆند فـرۆیـد"دا دارشـتـووە و "پـەرەی بە بیرۆکەکانی فرۆید داوە و دەوڵەمەندی کردووە بە لاکردنەوە و زیادکردنی لایەنی مێژوویی و کۆمەڵایەتی"، (Lacapra 2001: 89) بۆیە کاروس کاتێک دێتە سەر باسی ترۆما، بۆچوونێکی جیاواز دەردەبرێت و دەڵێت: "ترۆما وەک پارادۆکسێکی پێکهاتەیی پێناسە دەکرێت، بەو واتایەی ئەزموونێکە لە کاتی ڕوودانیدا بە تەواوی ناتوانرێت هاوسەنگ بکرێت و لە یـادەوەری و هۆشیاری کەسی تووشبوودا پرۆسە بکرێت "، (Caruth 1996: 4) ئەم پێناسەیە ترۆما بە شێوەیەکی پارادۆکس دەبینێت، چونکە ئەو ئەزموونە وەک شۆکێکی گەورە بەردەوام دەبێت و ناتوانرێت هاوسەنگی لەنێوان ئانوساتی ڕووداوەکە و کاریگەرییەکەیدا بکرێت.

١.٢.١- ئاڕاستەی ترۆما لە تاکەکەسیەوە بۆ کۆمەڵایەتی:

کاروس گۆڕانکاری بەسەر تێگەیشتنی ترۆمای تـاکـەکـەسـیـدا دەهـێـنـێـت و دەیـگـەیـەنـێـتـە ئاستی کۆمـەڵایـەتـی"ئـەم گـواسـتـنـەوەیـەی کـە کـاروس لـە تـاکـەکـەسـیـەوە بـۆ کـۆمـەڵایـەتـی کـردی وەک گەشەپێدانێکی گرنگ و بنیاتخواز لە تیۆری ترۆما سەیر دەکرا"، (Balaev 2012: 5)، چونکە بووە هۆی بەرفراوانی دیرۆکی کۆمەڵ، بۆ نموونە کاتێک دەڵێت "بۆ تێگەیشتن لە مێژووی کۆمەڵگەکان ئەوە دەبێ تیۆری ترۆمای کەسی بەرفراوان بکەین و بیبەینە ئاستی گشتی. وەک فرۆید مێژووی جوولەکەکان و بە گشتی هەموو مێژووی مرۆڤایەتی وەک'مێژووی ترۆما ناساندووە"، (Caruth 1996: 17) ئەمەش بە واتای ئەوە دێت ڕووداوە ترۆماتیکییەکانی سەر بە مێژووی گەلێک نوێنەرایەتی ترۆمایەکی کۆمەڵایەتی دەکەن، چونکە هەر ئازارێک بۆ تاک بووەتە ئازاری گشتی، کاروس قووڵتر دەبێتەوە و دەڵێت: ”خودی مـێـژووش بە هـەمـان شـێوە کـار دەکـات، کاتێک ڕووداوە گەورەکانی مێژوو لەبیرناچنەوە، هەرچەندە هەوڵدەدەن لەبیربچنەوە، بۆیە بۆ ماوەیەک دەچنە ناو ماوەیەکی شاراوەوە. دواتر ئەم ڕووداوە شاراوەیە بە شێوەیەکی بەهێز دەگەڕێتەوە لە شێوەی نەریتە ئایینییەکان، ناسنامەی تایبەتی گەل و...هتد“، (Caruth 1996: 17-18) بەم شێوەیە مێژووی نەتەوە ڕووی هەرە سەرەکی پێناسەی ترۆمایە و هاوکات تێکچرژانی مێژوو و ترۆما بە ڕادەیەکە ناسینەوەی هەریەکێکیان بەبێ لاکردنەوە لەوی دیکە ساز نابێت . کەواتە ”ترۆمای کۆمەڵایەتی و کولتووری ئەوکاتە ڕوودەدەن و کاریگەری دەردەکەوێت کە ئەندامانی کۆمەڵگە هەست بە خـاوەنداریـەتی ڕووداوێـکی ترسناک بکەن کە شوێنێکی لە هۆشیاریی کۆمەڵدا داگـیـرکـردووە“، (Alexander 2004: 1) بەم چەشنە ترۆما لە ئاریشەیەکی تاکەکەسیەوە بەرەو بەڵکو ئاریشە و پرۆسەیەکی کۆمەڵایەتی و کولتوور هەنگاو دەنێت.

٢.٢.١- درەنگبوون و گەڕانەوەی ترۆما:

یەکێک لە چەمکە گرنگەکانی کاروس "درەنگبوون و دووبارەبوونەوە"یە، " "پیدەرسن" لەم بۆچوونەی کاروس ورد دەبێتەوە دەڵێت: "ترۆما دیاردەیەکە هۆشیاری بەرەو لاوازی و تێکشکان دەبات، چونکە ڕووداوی ترۆماتیک نەک تەنیا درەنگ سەر دەردەکات، بەڵکو لە کاتی ڕوودانیدا بە شێوەی تەواو و دروست ئەزموون ناکرێت"، (Pedersen 2019:27) ئەمەش وا دەکات دواتر بە شێوەیەکی جیاواز و بەهێز بگەڕێتەوەو کۆنترۆڵ نەکرێت. کاروس ئەم چەمکەی بواری ترۆماناسی ناولێناوە "دواکەوتوویی" (Nachträglichkeit) ئەو پێیوایە لە ترۆمادا بەواتای ئەوە دێت کە ڕووداوی ترسناک لە کاتی ڕوودانیدا بە تەواوی درکی پێ ناکرێت، بەڵکو دواتر دێتەوە سەر زمانمان، کەواتە ڕووداوە زەبراوییەکان تەنیا ئەو کاتانە درکیان پێ دەکەین کە بە شێوەیەکی نەویستراو لە ڕێی خەون و فلاشباک و یادەوەرییە لەناکاوەکاندا دووبارەی دەکەینەوە" (Caruth 1996: 4) ئەم زاراوەیە لە دەروونناسیی فرۆیدەوە سەرچاوەی گرتووە، بەواتای شتێک دواتر مانای ڕاستەقینەی دەردەکەوێت. کاروس پێیوایە خودی ترۆما لە کردەی ڕووداوەکانەوە سەرهەڵنادات، بەڵکو لێکەوتەی ترۆما لەوەدایە کە چۆن ئەو ڕووداوە بەردەوام بە شێوەیەکی نائاسایی دەگەڕێتەوە و ژیانی تووشبوو دەخاتەوە دۆخی تەنگەتاوی کەواتە "درەنگبوونی ترۆما بە واتای ئەوە دێت کە تووشبووان لە دۆخی "گەڕانەوەی بەردەوام"دا دەژین و ئەمەش پێویستی بە دەرخستنی ڕۆڵی لایەنی ئەکادیمی و هونەرییەوە هەیە، نەک تەنیا چارەسەری دەروونی"، (Lacapra 2001: 46)چونکە ڕوانین بۆ ئەم گەڕانەوەیە وەک پرسێکی فرەڕەهەند و دەرەوەی چوارچێوە دەروونییەکان ڕێخۆشکەر دەبن بۆ دەرچوون و دەربازبوون لە ڕابردووە ترۆماتیکییەکان.

٣.٢.١- خەون و بانگکردن:

کاروس لە شیکردنەوەی خەونێکدا کە فرۆید تۆماری کردووە دەڵێت: "باوکێک کە منداڵەکەی مردووە، لەتەنیشت تەرمی منداڵەکەیەوە دانیشتووە، مۆمێک لەتەنیشت تەرمەکە داگیرساوە؛ باوکەکە ماندووە و خەوی لێدەکەوێ، لە خەونەکەیدا منداڵە مردووەکە دێتە لای باوکەکە و دەڵێت: باوکە، نابینیت من دەسووتێم؟ باوکەکە لە خەوەکەی بەئاگا دێت و دەبینێت مۆمەکە کەوتووەتە سەر تەرمەکە و تەرمی منداڵەکەی سووتاندووە" (Caruth 1996: 92). فرۆید خوێندنەوەی خۆی وەک "جێبەجێکردنی ویست"لێکداوەتەوە و دەڵێت: "لە خەونەکەدا، منداڵەکە قسە دەکات، ئەمە واتە منداڵەکە هێشتا زیندووە، باوکەکە دەیەوێت منداڵەکەی زیندوو بێت" (Caruth 1996: 92) بەڵام "لاکان و کاروس" قووڵتر دەبنەوە و "سەرنج دەگوازنەوە بۆ خودی بەئاگاهاتنەکە، بەئاگاهاتنەوەی باوکەکە پەیوەست نییە بە ئاگرە دەرەکییەکەوە، بەڵکو لەلایەن ئاخاوتنی منداڵەکەوە لە خەونەکەدا دێت (Caruth 1996: 100-101) ئەم خوێندنەوەیەی کاروس لە خەونەکەوە وەک نموونەیەکی بنیاتی و بنەڕەت دادەنرێت و بەهۆیەوە نیشانی دەدات کە چۆن ئەدەبیات دەبێتە ئامرازی گەواهیدان بۆ ئەو ترۆمایانەی کە زمانی ئاسایی ناتوانێت بیانگێڕێتەوە"، (Whitehead 2004: 6) بەم چەشنە ئاخاوتنی منداڵەکە توخمەکانی ترۆما لە خۆدەگرێت و "ترۆما دەگوازێتەوە لە گێژاوی خەوەوە بۆ قەیرانی بەئاگاهاتن. هاوکات ئەرکێکی ئەخلاقی لە بانگەکەدایە وەک دەڵێت باوکە، نابینیت؟ ئەو ترۆمایە پێویستی و مەحاڵیەتی وەڵامدانەوە

بۆ مردنی یەکێکی دیکەیە" (Caruth 1996: 105) لەمیانی ئەم بانگکردنەدا "ئەرکی گەواهیدان لە بەرانبەر ترۆما پێویستی بە "گوێگرتنی ئەخلاقی" هەیە، بەتایبەت لە بارەی نەوتراوەکانی مردووەکان و بێدەنگکردنی ناچاری مرۆڤەکان"، (Kaplan 2005: 122)

لێرەدا ترۆما ئەوەندەی ڕەفتارکردن و کردەوە و ناچارییە بۆ بەئاگاهاتنەوە و وەڵامدانەوە، ئەوەندە بیرکردن و هەستکردن نییە. بانگ و دەنگکردن ئەستەمی گێڕانەوە و تەنانەت ئەستەمی وەڵامدانەوەش پیشان دەدەن "بێگومان وەڵامدانەوە لە دیدی کاروس ئەرکە، تەنانەت کاتێک ناتوانین بە تەواوی وەڵامیش بدەینەوە، ئەمە خودی سروشتی بەرپرسیاریەتی ئەخلاقییە"(Caruth 1996: 105) لەم سۆنگەیەوە کاروس ئەو ڕەهەندەی ترۆما دەردەخات کە فرۆید لای لێ نەکردووەتەوە، چونکە کاروس پێی وایە ترۆما تەنیا دۆخێکی دەروونی نییە، بەڵکو بانگێکی ئەخلاقییە، وەک لە پرسی "کاتێک بەئاگا هاتەوە" دا پابەندی چییە؟" دەکات، ئەمەش ترۆما لە ڕەهەندی دەروونناسییەوە بۆ ڕەهەندی ئەخلاقی و بەرپرسیاریەتی دەگوازێتەوە.

٤.٢.١- گێڕانەوە و هاوبەشیکردنی ئازار:

پرسی گێڕانەوە و هاوبەشیکردنی ئازاری ترۆما ڕۆڵێکی گرنگی هەیە لە کەمکردنەوەی کاریگەری ترۆما، چونکە "ئەو پەیوەندیانەی لە نێوان نیشانە دەروونی و جەستەییەکاندا هەن، هەروەها لە نێوان خودی نەخۆشەکان، یان نێوان نەخۆش و پزیشکدا، یانیش لە نێوان کەسی برینداربوو و ئەو کەسانەی گوێی لێ دەگرن... هتد، هەموو ئەم پەیوەندیانە وا دەکەن کە گێڕانەوەی بەسەرهات "چیرۆکی ئازارەکە" نەبێت بە کارێکی تاکەکەسی، بەڵکو ببێت بە پرۆسەیەکی هاوبەش کە چەند کەسێک پێکەوە دروستی دەکەن." (Luckhurst 2008:3)بۆیە گێڕانەوەی چیرۆکەخەمئامێزەکان و هەوڵی پێوەندیی و بەستنی ڕایەڵەیان لەگەڵ جیهانی دەوروبەر بەهۆی کردەی گێڕانەوە کۆژانی هاوبەش دەئافرێنن، وەک کاروس دەڵێت: "ترۆما بە تەنیا نازێت، بەڵکو ترۆما وامان لێدەکات پێویستمان بە کەسانی دیکە هەبێت بەئامانجی گێڕانەوەی چیرۆکە تراژیدییەکان تاکو لێیانەوە تێبگەین" (Caruth 1996: 26) چونکە کەسانی ترۆماتیزەکراو پێویستیان بە کەسانی دیکەیە و ترۆما ناتوانێت بە تەنیا ڕووبەڕووی ببێتەوە. ئەو هێشتا قووڵتر دەبێتەوە و لەبارەی پەیوەندی نێوان ژن و پیاوێکی ژاپۆنی کە ئەکتەری فیلمێکن دەڵێت: "پەیوەندی نێوان ئەم دوو کەسە لەسەر هاوسۆزی دامەزراوە، بەڵام لە فیلمەکەدا، پیاوە ژاپۆنییەکە بەردەوام ئەم ڕستەیە دووبارەدەکاتەوە: 'تۆ هیچت لە هیرۆشیمادا نەبینیوە"(Caruth 1996: 27) کاروس ئەم ڕستەیە بە مانایەکی قووڵتر لێکدەداتەوە و دەڵێت: "ئەوە تۆمەتبارکردنە، نەک نکۆڵیکردن، چونکە بینین و تێگەیشتن بەناچاری شتەکان ساناتر دەکەنەوە، بۆیە کاتێک هەوڵ دەدەین لە شتێک تێبگەین، ئێمە دەیخەینە ناو چوارچێوەی ئەو شتانەی پێشتر دەیانزانین، بۆیە ئێمە ڕووداوە ترۆماتیکییەکان دەخەینە ناو گێڕانەوەیەکی ئاشنا و بۆ ئاسانکاری ڕووداوە ئاڵۆزەکان و بە چیرۆکی سادە دەگۆڕین" (Caruth 1996: 27) گرفتی تێگەیشتنی ڕاستەقینە و وێناکردنی ڕووداوەکە وەکو خۆی کە هەیە ناکرێت، کەواتە "گێڕانەوەی ترۆما پێویستی بە "شێوازی ئەدەبی" هەیە بۆ تانوپۆکردنی لە دوو توێی دەقەکانەوە، وێڕای ئەوەی هەرچەند گێڕانەوەی ڕووداوەکە سادە وسانا بکرێت ئەوا لایەنێکی ترۆماکە بەهۆیەوە لەناو دەچێت. (White-head 2004: 6)

٥.٢.١- ترۆما و شکستی زمان:

کاروس پردی پەیوەندی لە نێوان تیۆری ئەدەبی و ترۆمـا دادەمـەزرێنێت، هـاوکات لـە پـەراوێزی ئـەم پێوەندییـەدا باسـی بریـن و شکسـتی زمـان بەهۆی ترۆماوە دەکـات، ئەو بە سوودوەرگرتن لە بیرۆکەکانی "پـاول دە مـان" دەڵێت: "بیرۆکەی سەرەکی "پاول دە مان" بریتییە لەوەی کە زمان بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ و سادە ناتوانێت گوزارشت لـەبـارەی شتەکانی جیهانەوە بکـات"، (Caruth 1996: 7) کاروس ئەم بیرۆکەیەی بەستووەتەوە بە ترۆما و دەڵێت: "ئەوەی دە مان لەبارەی "کەوتنی ئـامـاژە"وە دەیـڵێت: "شکستی زمـان لە گەیاندنی ڕاسـتیـدا"، پێوەندیی بە "جەستەی ڕاستەقینەی کـەوتـوو" وە هـەیـە، ئـەم "کـەوتـنـی ئـامـاژەیـە هـاوشـێـوەی ڕووداوە زەبـراوییـەکـەیـە، هـەروەک ترۆما ڕووداوێکی پێشبینینەکراو و هێزبەخشە کە ئەزموونی هۆشیاری دەشکێنێت، هەروەها ئاماژەی "دە مانی" کاریگەرییەکی درەنگەوەبووە لەسەر خودی زمان، چونکە برینێک لە زمان هاوشێوەی برینێکە لە مێشک" (Caruth 1996: 7) هەروەها دروستبوونی ئـازاری هاوبەش لەنێوان زمـان و مێشکدا گوزارشتە لە پێوەندی و بنکەی هاوبەشی ئەدەبیات و ترۆما، چونکە "هەردووکیان لەسەر بنەمای "ناتوانستی زمان و هۆشیاری لە گەیاندنی ئەزموونی تـەواو بنیاتنراون"(Buelens 2014: 2) کەواتە پێوەندی ئەدەب و ترۆما بەدەر لەوەی ئەدەبی بێت، پێوەندییەکی هاوتەریبی خاوەن یەک سەرچاوەی بنەڕەتین.

شکستی زمـان لە گەیاندنی ڕاستیەکاندا تەنیا تایبەتمەندییەکی زمانی ئەدەبی نییە، هەردووکیان لـەسـەر ناجێگیری و کـەمـی توانسـتـی زمـان و هۆشیاری لە گەیاندنی ئەزموونی تەواودا بیناکراون، بۆیە ئەدەبیاتی ترۆماتیک نـەک وەک هەوڵێک بۆ گەیاندنی لێکەوتەکانی ترۆما سەیر دەکرێت، بەڵکو زۆربەی جار خۆی نیشانەی ئەو شکستەیە. لە لایەکی دیکەوە کـاروس هـەوڵ دەدات تیۆری ئەدەبی و ترۆما بخاتە سەر یەک هێڵ، لەکاتێکدا تیۆری ئەدەبی لێکۆڵینەوەیە لە ئەدەبیات و زمان و ترۆماش لێکۆڵینەوەیە لە برینداریی دەروونیی تووشبووان، کەواتە پەیوەندی هـەردوو بـوار لە شکستی زمـان و قەتیسبوونی دەربڕینەکانەوە دەردەکەوێت، بۆیە تیۆری زمانی و ئەدەبی بەبێ ڕەچاوکردنی ڕووداوەکانی دەوروبـەری ناتوانێت خوێندنەوەی خۆی بکات، تەنانەت وەرگرتنی هەر ئاڕاستەیەکی پێچەوانەی ئەم خوێندنەوەیە وادەکات گێڕانەوەیەکی دابڕاو لە ژیان و کۆمەڵگە دروست بێت، بۆیە دەبینین هەر برینێک لە زمان هەبێت، ئەوا یەکسان دەبێت بە برین لە مێشک، بەم شێوەیە زمان و ترۆماش لە دواکەوتنی کاریگەریدا هاوبەش و یەکسان دەبن.

بەشی دووەم: جێکەوتەی "قەیرانی ناسنامە و شەڕی براکوژی" لە بەر ڕۆشنایی ڕوانینەکانی "کاسی کاروس" لە شیعرەکانی "پەشێو"دا

١.٢- ڕەنگدانەوە و گۆڕینی ئاڕاستەی ترۆما لە تاکەکەسیەوە بۆ کۆمەڵایەتی لە شیعرەکانی پەشێودا:

پرسەکانی "قەیرانی ناسنامە و شـەڕی براکوژی" دوو هۆکاری بەرهەمهێنان و دروستبوونی ترۆمان لە دیرۆکی کورداندا، ئەم دوو دەرەتانە بە شاقووڵی دیـرۆکـەوە هـەڵـکـەوتـەی تـراژیـدیـای کـوردن و بوونەتە پاڵنەر کە شاعیران لە دوو توێی دەقەکاندا لێکەوتەکانی ئەم دوو پرسە بمەزرێنن و گەواهی لەسەر ڕووداوە ترۆماتیکییەکانی دیرۆکی کورد

بدەن. پەشێو سەرمەشقانە لێکەوتەی ئەم دەرەتانە کولتوورییەی لە دەقەکانیدا مەزراندووە، بۆ نموونە لە دەقێک بەناوی"کێ کڕیارە"دا دەڵێت:

کێ کڕیارە؟
هەرچیم هەیە،
هەمووی تالانفرۆش دەکەم!
کێ کڕیارە؟
دەی، وەرنە پێش!
فەرموون: ئەمە کالانەی چاو،
بڕبڕەی پشت و کاسەسەر،
کڵاوی کەریم خانی زەند،
شیر و زەرێی سەلاحەددین،
مێژووی لینگەوقووچی بێبەر،
یەکە یەکە
بەندەکانی
پەیمانی مۆرفینی سیڤەر،
دەندەکانی نیاندەرتاڵی
پیرەئەشکەوتی شاندەر!

(هەسپم هەورە و ڕکێفم چیا، پەشێو، ل٥٢)

پەشێو، ڕووی پرسیاری وەرچەخاندووە بۆ لایەنی بەرانبەر، کە مەبەست تیایدا نەیارانی کوردن، هاوکات کاکڵەی پرسیارەکەی خۆی لە خستنە سەر سەکۆی شەنگستەکانی ناسنامەی نەتەوەیی کورد دەبینێتەوە، وەک فرۆشتنی "کالان، کڵاوی کەریم خانی زەند، شیر و زەرێی سەلاحەددین، دەندەکانی نیاندەرتاڵی پیرەئەشکەوتی شاندەر" ئەمانە گشتیان لەهەڵدانەوەی دیرۆکدا نوێنەرایەتی ناسنامەی نەتەوەیی و کولتووری کورد دەکەن و کۆمەڵ خۆیان بە خاوەنی دەزانێت، ئەم داوایەی شاعیر لە لێکەوتەی ترۆمای کولتوورییەوە سەرچاوەی گرتووە و بە تەنیا کاریگەری لە سەر تاک نەبووە، بەڵکو هەڵکەوتەی تەنگەژە کولتوورییەکانی لە ئاستی تاکەوە بەرەو کۆمەڵ وێناکردووە. دواتر لە بەردەوامی دەقەکەدا دەڵێت:

کێ کڕیارە؟
هەرچیم هەیە،
هەمووی تالانفرۆش دەکەم:
سواڵەت و ئاتەشکەدە،
دیوانسەرای شاهەکانمان،
بە بنچینە و بنیادەوە؛
بەردنووس و نەخش و نیگار،
بە تەخت و تاجی مادەوە.
مەزاد... مەزاد...

(هەسپم هەورە و ڕکێفم چیا، پەشێو، ل٥٣)

لەم کۆپلەیەدا قووڵتر دەبێتەوە و هێما کولتوورییەکانی وەک" سواڵەت، ئاتەشکەدە، نەخش و نیگاری کۆشک، دیرۆکی نەتەوەی ماد" تالانفرۆش دەکات، دەربازبوونی ئەمانە تەنیا وەک نیشانەی دیرۆکی سەیر ناکرێت، بەڵکو نیشانەی ناسنامەی کولتووری و ئایینی و سیاسی و هونەری گەلی کوردن، بەڵام بەهۆی بەسەرهاتنی ڕووداوی تراژیدیایی ترۆماتیکییەوە وێنە بنەڕەتیەکانیان گۆڕانی بەسەرداهاتووە، هاوتەریب ترۆما کولتوورییەکە شاعیری خستووەتە ژێر ڕکێفی بێدەسەڵاتی و ناچاری کردووە ئەم ناسنامەیە بە بێ بایەخ ببینێت، لە کۆپلەی کۆتایشدا دەڵێت:

هەرچیم هەیە، هەمووی مەزاد،
بە پارچەیەک پەڕۆی سادە،
کە هەڵبکرێ و بشنێتەوە
لەسەر بستێک زەوی ئازاد!
مەزاد... مەزاد...
هەرچیم هەیە، هەمووی مەزاد!

(هەسپم هەورە و ڕکێفم چیا، پەشێو، ل٥٤

لێردا جاڕی مەزاد و فرۆشتنی هەموو بنەڕەتە كولتوورییەكان تەنیا لەهەمبەر پارچە پەڕۆیەك دەدات، لێرەدا "پەڕۆ" سیمبولی ئاڵا و پێناسی نەتەوەییە، كەواتە درككردنی شاعیر بە نەبوونی كیانی سەربەخۆ، وەك دەرەنجامی تەنگەژەی ترۆمای ناسنامە خۆی ڕەپێش داوە، دەشێ ئەم كۆپلەیە قووڵترین بەشی دەقەكە بێت، چونكە دەرگای بەسەر هەڤركی نێوان گریدراو بە ناسنامە و ئەردنیگارییەكی ئازاد كردووە، دەرەنجام ئەم هەڤركییە ویستی ئازادی و كیانی سەربەخۆی بەسەر پێداگری ناسنامە زاڵ كردووە، هاوكات ویستی ئازادی بەواتای دۆزینەوە و ڕاستكردنەوەی لێكەوتەی دیرۆكی ترۆمای كولتووری دێت كە لە ئەنجامی دەرهاوێشتەی هەڵوەشاندنەوەی بنیاتە كولتوورییەكان سەری دەركردبوو.

لە دەقێكی دیكەدا مەزارندنی پرسی "شەڕی براكوژی" و لێكەوتەكانی وەك فاكتەری بەرهەمهێنانی ترۆمای كولتووری بەشێك لە دەقەكانی شاعیری لەخۆ گرتووە، بۆ نموونە لە دەقێك بەناوی "لە پەراسووی شەهیدان" دەڵێت:

لە پەراسووی شەهیدانی
هەر سێ ساڵەی براكوژی
جەنگەڵێكی چڕ و تژی
ڕاست كەنەوە لەبەردەمیان.
با ڕۆندك بێ خواردنەویان،
تۆزی خوێن بێ هەر سێ ژەمیان.
بە دووكەڵی ئاهی دایكان قانگیان بدەن،
چاوی سووریان پڕ چڵ كەن.
لێ نەگەڕێن
كوردكوژەكان
بگەنە سەدەی داهاتوو،
نەوەك ئەویش ئاوەگڵ كەن!
(هەسپم هەورە و ڕكێفم چیا، پەشێو، ل٤٥٣)

لە دەستپێكی شیعرەكەدا شاعیر بە دەربڕینی دێڕەكانی "هەر سێ ساڵەی براكوژی جەنگەڵێكی چڕ و تژی ڕاست كەنەوە لەبەردەمیان. "كۆژانی نەتەوەیی و كولتووری كۆمەڵگە بەهۆی لێكەوتەی شەڕی براكوژییەوە دەخاتەڕوو و كە ئەم ژانە هەڵكەوتەی دەرەتان و ئازاری تەواوی كۆمەڵگەیە و شاعیر لەم نێوەندەدا نوێنەرایەتی پەرشكردنی لێكەوتەكانی كردووە و یادەوەری ئازاری خۆی تێكەڵ بە یادەوەری و ئازاری هاوبەشی گشت كردووە. دواتر شاعیر دەڵێت "با ڕۆندك بێ خواردنەویان، تۆزی خوێن بێ هەر سێ ژەمیان، بە دووكەڵی ئاهی دایكان قانگیان بدەن، چاوی سووریان پڕ چڵ كەن." لەم دێڕانەدا "ڕۆندك و خوێن و دووكەڵ و چاوی سوور" ئامرازی ناسینەوەی كوردكوژەكانن و لەلایەكی دیكەوەش پارڤەكردنی نیگەرانییە دەرهەق بە دیرۆكی شاراوە، بۆیە پەیڤەكانی "ڕۆندك و خوێن و ئاهی دایكان" دەبنە ئامراز و سیمبوولی یادكردنەوە، تاكو ترۆماكە لەكۆنەستدا كاڵ نەبێتەوە. لەكۆتا دێڕیشدا شاعیر ترسی پاتبوونەوەی ڕووداوی ترۆماتیكی هاوشێوەی هەیە و دەڵێت "لێ نەگەڕێن كوردكوژەكان بگەنە سەدەی داهاتوو" ئەمەش وەك هەڵكەوتەی دیدی كاروسی دەرباز دەبێت، ئەو بانگەشەی دەكرد كە ترۆمای كولتووری هێزێكی بەردەوامە و دەشێ لە نەوەیەكەوە بۆ نەوەیەكی دیكە ئازارە كولتوورییە شەڕەنگێزییەكان بكەنە پاژێك لە كولتوور و بگوازرێنەوە بۆ نەوەكانی داهاتوو.

٢.٢- ڕەنگدانەوەی درەنگبوون و گەڕانەوەی ترۆما لە شیعرەكانی پەشێودا:

گەڕانەوەی یادەوەرییە ترۆماتیكییەكانی قەیرانی ناسنامە و شەڕی براكوژی، پاڵنەری سەرەكین بۆ

ئەفراندن و لەدایکبوونی دەقی شیعری، پەشێوی شاعیریش بەدەرنەبووە لە مەزراندنی ئەزموونی تایبەتی ژیانی و خۆی و ئەزموونی کۆمەڵگە بۆ ناو دەقە شیعرییەکانی، بۆ نموونە لە دەقێک بەناوی "نەورۆزی ١٩٧٩“ دا لێکەوتەکانی ناسنامە بەدیاردەخات، وەک دەڵێت:

ئەمساڵ بێ چیا نەورۆز ناکەم.
بێ بۆنی گیا نەورۆز ناکەم.
نەورۆز ناکەم
بێ بڵێسەی سووری ئاگر.
نەورۆز ناکەم
گەر ڕەشەبەڵەک تۆز نەکات و
بەخۆم نەبمە سەرچۆپێگر

(پشت لە نەوا و ڕوو لە کرێوە، پەشێو، ل ٤٥٨)

ناوینشانی دەقەکە "نەورۆز" هێما و تایبەتمەندییەکی فەرهەنگی و کولتووری نەتەوەیی کوردە، هاوکات جەختکردنەوەی شاعیر لەسەر نەورۆز تەنیا مامەڵەیەک نییە وەک جەژن و بۆنەیەک، بەڵکو هەڵکەوتەی دیرۆکی هەزاران ساڵەی کوردە کە بەهۆیەوە لە ناسنامەی نەتەوەکانی دیکەی جیا دەکاتەوە، شاعیر لەکۆپلەی یەکەمدا کاتێک دەڵێت "ئەمساڵ بی چیا نەورۆز ناکەم، بی بۆنی گیا نەورۆز ناکەم“ بەشداری نەکردنی شاعیرە لە کەرنەڤاڵێکی گەورەی نەتەوەیی بەهۆی دووربوونی لە نیشتیمان و ژیانی تاراوگەوە، ئەمەش جۆرێک لە گەڕانەوەی یادەوەری تراژیدی و سەرپێهاتییە تاڵەکان دەگەیەنێت، هەرچەندە ئەم بەشدارینەکردنە یەکجار لە بیۆگرافیای شاعیردا قەوماوە، بەڵام دوای چەندین ساڵ نیشانە دەروونی و ترۆماتیکییەکانی کولتووری بەسەرەوە دەردەکەوێت و گەڕانەوە بە شێوەی فلاشباک خۆی دەخزێنێتە دووتوێی پەیڤ و هەڤۆکەکانی. لەکۆپلەی دواتردا دەڵێت:

کزەی جەرگم،
بەیانی زوو هەڵمسێنە.
زۆر دەترسم:
کەوێک، کاریک،
گوندێک، شارێک،
چەمێک، چیایەک
لەبیر بکەم.
زۆر دەترسم:
دارێک، بەردێک،
گۆشتێک، گەردێک،
پنجەگیایەک
لەبیر بکەم.

(پشت لە نەوا و ڕوو لە کرێوە، پەشێو، ل ٤٥٩)

لێرەدا ترسی شاعیر لەنێوان دووپاتبوونەوە و گەڕانەوە بۆ شوێنە جیاوازەکانی کوردستان و تەیکردنی گوزەری بەنێو "کۆنیک و تاریک، گوندێک و شارێک، چەمێک و چیاییک، دارێک و بەردێک، گۆشتێک و گەردێک، پنجەگیایەک“دایە، کە نیشانەی درەنگبوون و دواکەوتوویی ترۆمایە، واتە هەرچەندە ترسەکە ئێستا ئامادەگی هەیە، بەڵام سەرەداوی ئازارەکانی بۆ ئەوسای درک نەکردنی بە دەرکەوتەی شۆک و ترۆماکە لەپای بەشداری نەکردنی لە کەرنەڤاڵەکە دەگەڕێتەوە، لەلایەکی دیکەوە ترس و بیرکردنەوەی شاعیر هەرەشەیە لەسەر ناسنامەکەی، چونکە ژانی دوورە وڵاتی هێشتا لەلای بەتەواوی دەرنەکەوتووە، بەڵکو دەرهاوێشتەکانی وەک کاروس بانگەشەی بۆ دەکرد پەیتا پەیتا بەشێوەی فلاشباک لە ڕێی ترس و یادەوەری تاڵەوە گەڕاونەتەوە. لە کۆپلەی کۆتایشدا دەڵێت:

بەیانی زوو هەڵمەستێنە!
دیسان مەڵی،
با تێرخەو بێ ...
سوێندم بە چیا خواردووە،
کە کوردستانە دوورەکم،
بە گەرمێن و کوێستانەوە،
بگوازمەوە بۆ غەریبی- بۆ ژوورەکم.
(پشت لە نەوا و ڕوو لە کرێوە، پەشێو، ل ٤٦٠)

سوێند خواردنی شاعیر بە چیا و هێنانی کوردستان بۆ ماڵی دووەمی لە تاراوگەدا نیشانەی بەردەوامی و گەڕانەوەی یادەوەری ئەو ئازارەیە کە لێکەوتەکانی ترۆماکە بۆی سازکردووە. لە دەقێکی دیکەدا کە بەهۆی لێکەوتەی شەڕی براکوژییەوە هۆنراوەتەوە، پەشێو دەڵێت:

کە براکوژێک دەبینم، باوەڕکەن، ڕشانەوەم دێ
! تا بەیانی هەدا نادەم،
دایم ئەمدیو ئەودیو دەکەم؛
سەد قۆناغیش دوورکەومەو،
بۆنی لاکی ماکەرێکی تۆپیو دەکەم!
(هەسپم هەورە و ڕکێفم چیا، پەشێو، ل٤٥٦)

لە دیدی پەشێو دا، براکوژی لە دیرۆکی کورداندا دیاردەیەکی قێزەون و زەبراوییە، ئەم دیاردەیە دەرهاوێشتەکانی لە کۆنەستی پەشێودا چەسپیوە و نەیتوانیوە لێی دەربازبێت و نەیکات بە بەشێک لە ئەزموونی تراژیدیای کۆمەڵایەتی و کولتووری کورد، بۆیە هەرکاتێکی شاعیر ویستی دەربازبوونی لە ئەزموونی زەبراویی کۆمەڵگە دا هەبوویێت، ئەوا براکوژێک دەبینێت، بینین ڕاستەوڕاست گرێدراوە بە ڕابردوو و گەڕانەوەیەکی نەویستراو و سەپێنەرە، کە بۆ هەڵکەوتەی دیرۆکی لێوانلێو لە ئازاری ترۆماتیکی نەتەوە دەگەڕێتەوە. لە گۆشەیەکی دیکەوە هەرچەند ڕووداوەکانی براکوژی بۆ یەکەمجار وەک ڕووداو قەوماوە و لەبەستێنی ئەم ڕووداوەشدا وەک کاروس بانگەشەی بۆ دەکرد شاعیر ویستی گەڕانەوەی ئەو یادەوەرییانەی نەبووە، بەڵام سروشتی ڕووداوەکە ترۆماتیکییە و لەهەمانکاتدا ترۆماکە هەرچەند یەکجار قەوماوە، بەڵام لێکەوتەی ترۆماتیکی لەلای شاعیر بەرهەمهێناوە، ئەمەش نیشانەی ئەوەیە دیاردەی ترۆمای براکوژی نەک تەنیا بویەرێکی دیرۆکییە، بەڵکو بەردەوام لەگەڵ ژیانی شاعیردا ژیاوە. لە دێڕی دواتر دا شاعیر دەڵێت "تا بەیانی هەدا نادەم، دایم ئەمدیو ئەودیو دەکەم." ئەمە لە دیدی کاروس وێناکردنی دۆخی تەنگەتاویی ترۆمایە کاتێک فلاشباک دەیگەڕێنێتەوە. بۆیە دەبینین شاعیر نەیتوانیوە دۆخەکە تێپەڕێنێت، بۆ نموونە "تا بەیانی" خەو نایکات، "دایم ئەمدیو ئەودیو" دەکات،" نیشانەی ناجێگیریی و نا ئارامییە. هەروەها لە کۆتا دێڕدا شاعیر دەڵێت "سەد قۆناغیش دوورکەومەوە بۆنی لاکی ماکەرێکی تۆپیو دەکەم." بەدیدی کاروسی ئەم دێرە کاکڵە و بەهێزی دەقەکەی خستووەتەڕوو، چونکە پێمان دەڵێت ترۆما تەنیا لە بینیندا نییە، بەڵکو لە هەستەکانیشدا بەهۆی لێکەوتەی ترۆماتیک ئەگەری گەڕانەوەی بەهێزی هەیە، کەواتە لێکەوتەکانی ترۆمای کولتووری لە ڕێی هەستەکانیشەوە دەتوانێت دووبارە بگەڕێتەوە وەک لە کۆتا دێردا دەڵێت: "سەد قۆناغ دوور"بوون".

٣.٢- ڕەنگدانەوەی خەون و بانگکردن لە شیعرەکانی پەشێودا:

بانگکردن و وەڵامدانەوە لە شیعری پەشێودا؛ لە ڕێی مەزراندنی دەرهاوێشتەکانی ناسنامەوە ترۆمای کولتوورییەوە بەرچاو دەکەوێت، بۆ نموونە

لە شیعری "بۆ ئینتەرناسیونالیستێک" دا دەڵێت:

سەرکۆنەم مەکە!
منیش، وەکوو تۆ، گۆی زەویماڵمە،
ئاسمانی تافتەی کچی خەیاڵمە
وەک تۆ خوارکردم،
وەک تۆش دەمەوێ تاسەر خوارکردبم.
بۆیە سەربەندی شیعرم هەر کوردە،
چونکە کوردم و ناهێڵن کورد بم!
(هەسپم هەورە و ڕکێفم چیا، پەشێو، ل ١٣٤)

ناونیشانی دەقەکە بانگەشەی نیشانەکانی بانگکردن دەکات، بەتایبەت کاتێک شاعیر شیعرەکەی ئاڕاستەی "ئینتەرناسیونالیستێک" کردووە، ئاشکرایە کەسێک هەڵگری ئیدیۆلۆژیای ناسیۆنالسیتی جیهانی بێت لە پاڵپشتی کردنی نەتەوە بندەست و پەراوێزخراو و چەوسێنەرەکان بەرگری دەکات، بەڵام ئەوەی جێی گومانە نادیدەگرتنی ناسنامەی کوردییە لەکاتێک دا بەدەر لەوەی تەنگەژەیەکی دەروونی شاعیر بێت، وەک کاروس ئاماژەی پێدا بانگێکی ئەخلاقی ڕاستەوخۆیە بۆ گوێی جیهان. دواتر لە دەستپێکی شیعرەکەدا شاعیر دەڵێت" سەرکۆنەم مەکە" لێرەدا وێڕای ئەوەی جۆرێک لە هەست و بیرکرنەوەیە، بەڵام قووڵتر بانگەشەی دواکاری بانگێکی ئەخلاقی ڕاستەوخۆیە کە شاعیر کردەی گۆڕینی ڕەفتاری بەرانبەر و داوای ناسینەوەی ناسنامەی ڕاستەقینە و بەجێگەیاندنی ئەرکی ئەخلاقی لایەنی بەرانبەر لەو تەنگەژانە دەکات کە ڕووبەڕووی کۆمەڵگەکەی بووەتەوە. دواتر شاعیر کە دەڵێت "منیش، وەکوو تۆ، گۆی زەوی ماڵمە، ئاسمانی تافتەی کچی خەیاڵمە " وەک گرنگترین بەشی بانگکردنی ئەخلاقی دادەنرێت، چونکە شاعیر هەوڵی بنیاتنانی ئەرکی ئەخلاقی لەسەر بنەمای هاوبەشیی مرۆڤایەتی داناوە، دەڵێت من و تۆ جیاوازی بنەڕەتیمان نییە، هەردووکمان ماڵمان لەسەر ئەم زەوییە، هەردووکمان هەمان خەیاڵمان هەیە، بۆیە ئەرکی ئەخلاقیت لە ئەستۆیە، کە وەڵامم بدەیتەوە.

لە دێڕی دواتر دەڵێت "وەک تۆ خواکردم، وەک تۆش دەمەوێ تاسەر خواکردبم" ئەمە ئالنگاری و وەستانەوە و بەدەنگهاتن و بیرهێنانەوەیە لەسەر وەرگرتنی ماف و یەکسانییەکان بۆ هەموو لایەک، هاوکات دووپاتکردنەوەی ئەرک و بانگی ئەخلاقییە، واتە لەبەرئەوەی ئێوە ئەزموونی دەستخستنی ئازادی و ماف و یەکسانیتان هەیە، هەڵبەت ئەم ئەزموونەش بە تونێلی دەیان نسکۆ و ترۆما دا تێپەڕیوە، بۆیە بانگی شاعیر لێرەدا ئاشکرایە و دەخوازێت بێژێت کە ئێوە ئەرکی ئەخلاقیتان لە ئەستۆیە تاکو ئێمە لە ژێر ڕکێفی ناسنامە دروستکراو و خۆسەپێنەکاندا دەرباز بین.

لە دەقێکی دیکەدا پەشێو ڕووداوی براکوژی مەزراندووە و لە ڕێی خەون و بانگکردنی ئەخلاقییەوە بەشێک لە دەقەکانی هۆنیوەتەوە، بۆ نموونە دەڵێت:

دوو تەرم کەوتوون، تەرمی دوو برا.
دوو خەونی وەک یەک، دوو ڕەنگی جیا.
دوو تەرم کەوتوون، تەرمی دوو برا.
(هەسپم هەورە و ڕکێفم چیا، پەشێو، ل ٤٥٩)

دیاردەی بانگکردنی "کاروس"ی لە دەربڕینی دەستەواژەی "دوو تەرم کەوتوون"دا بانگێکی بەهێزە و دوو ڕەهەندییە، لە لایەک هەم ئاگادارکردنەوەی کۆمەڵگەیە لەو شۆک و ترۆما درێژخایەنەی کە نەوە دوای نەوە لێکەوتەکانی بەسەر زارۆکانی ئایندە جێدەهێڵێت؛ لەلایەکی دیکەوەش دەربازبوونی ئەم دەستەواژەیە لە دەستپێک و ناوەڕاستی شیعرەکەدا

خۆی نیشانەی ئەو پاتبوونەوەیە دەردەخـات کە کاروس بانگەشەی بۆ دەکرد، بەوەی ترۆما دووبارە دەبێتەوە و بانگەکە بەردەوام دەگەڕێتەوە.

٤.٢ گێڕانەوە و هاوبەشیکردنی ئازار:

گێڕانەوەی چیرۆکە تراژیدییەکان و هاوبەشکردنی لەگەڵ کەسانی دەوروبــەر و کۆمەڵگە، هۆیەکی گرنگی ساناکردنی ئەو ترۆمایەیە کە دروست بووە. قەیرانی ناسنامەش وەک هۆیەکی بەرهەمهێنانی ترۆمای کولتووری باندۆر لەسەر شاعیر جێدەهێڵێت و ناچاری دەکات دەرهاوێشتەی چیرۆکە تراژیدی و ترۆماتیکییەکانی لەگەڵ کۆمەڵگە هاوبەش بکات. بۆ نموونە لە دەقی" بیری هەورگر"دا دەڵێت:

که هەواری نامۆییم... پێ دەنێتە هەر شارێ،
ڕاوی هەوری مسینی ژانەکانی خۆم دەنێم،
بۆ ئەوەی بەرزەفتی کەم،
بیگوشم تا دەبارێ!

(پشت لە نەوا و ڕوو لە کرێوە، پەشێو، ل ٤٣١)

لەم کۆپلەیەدا نامۆیی تەنگی بە شاعیر هەڵچنیوە وەک گرێی دەروونی لە هزریدا پەیکە دەخوات، وێڕای ئەوەی ویستی هاوبەشیکردنی ئازارەکەی بەرزەفت نابێت، بـەڵام هەوڵی شاعیر بۆ هاوبەشیکردن و گێڕانەوەی ئازاری دەرهاوێشتەکانی تەنگەژەی پاش زەبری دەروونیPTSD یە، لە هەوڵەکاندا ویستی گێـڕانـەوەی ئـازارەکـان و ئاشناکردنە بە خەڵکی شارەکان، بەڵام بە هیچ کلۆجێک ئەو هاوبەشی کردنە لە هیچ شارێک ئۆقرەی پێنەداوە، چونکە گەڕۆکی و چوونی بۆ هەر شارێک و هەوڵدان بۆ هاوڕێگە و گوێگری ساخلەم دوو ئەنجامی بەدەستەوە داوە، یـەکـەم: کاتێک ئـازارەکـە وەک "هــەوری مسین" وەسف دەکات" ئەمە پراکتیزەی ڕێڕەوی بە سانایی کردنی گێڕانەوەی ترۆمایە وەک کاروس بانگەشەی بۆ دەکرد و پێی وابوو گێڕانەوەی ترۆما هەردەم لەگەڵ کردەی بە سانایی کردنی ئەزموونەکانەوە دەکەونە سەر ڕێ و ڕێزانی گێڕانەوە. لە کۆپلەی دواتردا دەڵێت:

حەز دەکەم، زۆر حەز دەکەم
قژی کچانی وارشۆ
بە هەڵبەستێک نەمر کەم؛
بۆ کیژانی پۆتسدام
جێی ژوان نێزیکتر کەم؛
(دیتسکیی میر)ی مۆسکۆ
پڕ گەزۆی سلێمانی،
(ئەلێکساندەر پلاچ)یش
پڕ کێشوولە و کۆتر کەم!

(پشت لە نەوا و ڕوو لە کرێوە، پەشێو، ل ٤٣٢)

لێردا هاوبەشی کردنی ئـازار قووڵتر دەبێتەوە و پشت بە ئەدەبیات و هونەر و دیدگای دیکەوە دەبەستێت. ئەم شێوازی هاوبەشیکردنە، بەدیدی کـاروس، نەخشێنراوە، چونکە کـاروس بـاوەڕی وابــوو کاتێک ئێمە هــەوڵ دەدەیــن لـە شتەکان تێبگەین، پەنا بۆ چوارچێوەی ئەو شتانەی پێشووتر دەبەین کە ئەزموونمان کردووە و دەیانزانین، بۆیە لیکەوتەی نامۆیی و ئـازاری قەیرانی ناسنامە و تراژیدیای ترۆماتیکی لە لای شاعیر خراوەتە ناو چوارچێوەیەکی ئاشناوە. لە کۆپلەی دواتردا دەڵێت:

هەوری ژان بە ئاسمانا،
وەک کەشتی بە دەریادا،
ڕووی کردۆتە مەفتەن و
گوێ بە کەوشەنان نادا.

(پشت لە نەوا و ڕوو لە کرێوە، پەشێو، ل ٤٣٢)

لێرەدا باڵکێشترین پاڕادۆکس لەنێوان "هەوری ژان ڕووی کردۆتە مەفتەن و گوێ بە کەوشەنان نادات" خراوەتەڕوو، کە بەتەواوی گوزارشتە لەو دۆخە ئاڵۆزانەی کە کاروس بانگەشەی بۆ دەکرد، بەتایبەت ترۆما پێویستی بە گێڕانەوە و هاوبەشیکردن هەیە، بەڵام لە" هەوری ژان" وەک خودی ترۆما گوێ لە کەسی دیکە ناگرێت و ناتوانرێت بە سانایی گیانی بەبەردا بکرێت بە وردی بگێڕدرێتەوە. ئەمەش هاوتەریبی ڕوانینی کاروسە لەبارەی فیلمی "هیرۆشیما مۆن ئامۆر"دا، کە پیاوە ژاپۆنییەکە دەڵێت "تۆ هیچت لە هیرۆشیمادا نەبینیوە"، واتە ئەزموونەکە هێندە قووڵ و قورسە کە بە سانایی ناخرێتە ناو چوارچێوەی تێگەیشتن و گێڕانەوەی کەسانی دیکە. لە کۆپلەی کۆتایشدا:

بانگم دەکا: "وەرەوە!
لێرانە، لەو کێوانەی
پوورەی مێش و مەگەزی
مێژووویان لێ نیشتووە،
تۆ بیری هەورگر و
سیمای خۆت جێ هێشتووە"

(پشت لە نەوا و ڕوو لە کرێوە، پەشێو، ل ٤٣٣)

بانگکردنی شاعیر بەوەی "وەرەوە"، لێرانە، تۆ بیری هەورگر و سیمای خۆت جێ هێشتووە...هتد" ئەو بانگکردنە بۆ گەڕانەوە و دۆزینەوەی ناسنامەی ڕاستەقینەیە کە لە نێو جوگرافیا جیاوازەکانەوە ونبووە یاخود لەبەین چووە، بەم چەشنە دەقی "بیری هەورگر" خۆی دەبێتە نموونەی بەرزی ئەم پارادۆکسە، شاعیریش هەوڵی داوە گێڕانەوەی ئازاری تاراوگە و پاتبوونەوە هەڵقوڵێتەوە بۆ پێداگری لە ناسنامەی نەتەوەیی، ئەمە سەرەڕای گێڕانەوە ناتەواوەکان کە هەرگیز ناتوانن بە تەواوی بەردەوامی بەخۆیان بدەن.

٥.٢- شکستی زمان و ڕەنگدانەوەی لە شیعرەکانی پەشێودا:

زمان ئامرازی هەرە سەرەکییە بۆ گوزارشت کردن لە بارودۆخە جیاوازەکانی مرۆڤ، ترۆما و لێکەوتەکانیش بە یەکێک لە ئاستەنگە دەروونییەکانی شاعیر دادەنرێت. ئەم ئاستەنگە ڕێگر دەبێت لەوەی شاعیر بە سانایی بتوانێت سوود لە زمان و تواناکانی وەربگرێت بۆ ئەوەی گوزارشت لە ئەزموونی ترۆماتیکی خۆی بکات بۆ نموونە لە دەقی " ئاوێتەبوون" دا دەڵێت:

نازانم چۆن ئاوێتەت بم؟!
ئەگەر بەهەشتی، پێم بڵێ،
تا کڕنووش بەم بۆ گشت خواکان.
ئەگەر دۆزەخی، پێم بڵێ،
تا زەمین پڕکەم لە تاوان.

(پشت لە نەوا و ڕوو لە کرێوە، پەشێو، ل ٤٦١)

لێردا ئازار دەوری شاعیری داوە، نەیتوانیوە لێی دەربازبێت، ئەم قەتیسبوون و بێتواناییە لە گێڕانەوەی تەواوی تراژیدیاکەدا، کاریگەری لەسەر خودی زمان هەبووە و بەرەو شکان و بێتوانایی بردووە، بەتایبەت وشەی "نازانم" تەنیا نیشانەی پاتبوونەوەیەکی هونەری و ئەدەبی نییە، بەڵکو ئاماژەی سەرگەردانی و کورتییە لە زمان و گرێیە لە ڕێڕەوی ویستگەی گێڕانەوەی ئازارەکان، لەم گۆشەنیگایەدا کاروس پێی وابوو ئازارەکە هێندە مەزن و قووڵە لە سنوور و ئەندازەی تێگەیشتن و دەربڕینی ئاسایی تێپەڕیوە، بۆیە زمان لەبەردەمیدا ئاسۆی ڕوونی بۆ ساز نابێت. بەم چەشنە شاعیر دەخوازێت ناسنامەی خۆی بناسێت و خۆی پێناسی بۆ بکات، بەڵام زمان ناتوانێت کۆمەکی باشی بکات و ناچار بە فۆرمی شکستەوە گوزارشتی لە ئازارەکە کردووە و تەنیا توانیویەتی بڵێت "نازانم." لە لایەکی

دیکەوە شاعیر هـەوڵ دەدات لە ڕێی پرسیار و مەرج ناسنامەکەی خۆی بگەیەنێت و دەڵێت "ئەگەر بەهەشتی، پێم بڵێ، تـا کرنـووش بـەم بـۆ گشت خواکان، ئەگەر دۆزەخی، پێم بڵێ، تا زەمین پرکەم لە تـاوان"، لێرەدا ڕووبـەڕووی نادڵنیایی ناسنامە بووەتەوە، چونکە نازانێت بەهەشتە یان دۆزەخ، ئەم دوو ئەنجامە ئاستەنگین بۆ شاعیر لە ناسینەوەیدا، بۆیە نازانێت چۆن مامەڵەی لەگەڵ بکات. دواتر لە بەردەوامی دەقەکەدا دەڵێت:

نازانم چۆن ئاوێتەت بم؟!
گەر خاکەکی داگیرکراوی، پێم بڵێ،
تا پێستم بکەم بە ئاڵات.
گەر وەک منیش قەرەجێکی،
سنووریکم بۆ بکێشە،
بۆ خۆت من بکە بە وڵات!

(پشت لە نەوا و ڕوو لە کریوە، پەشێو، ل ٤٦٢)

بەردەوامیی شکان و شکستی زمـان؛ قەیرانی شوناسی شاعیری قووڵتر کردووەتەوە، بەتایبەت کە گومانی بۆ دروست دەبێت و نازانێت داگیرکراوە یان قەرەجە، پێناسکردنی خۆی لەژێر چەتری ئەو دوو ئاراستەیەدا نیشانەی نوێنەرایەتی کردنی دەرکەوتەی ترۆمای کولتوورییە، بۆ نموونە داگیرکراو بەواتای هەبوونی ناسنامە دێت، بەڵام ئەو ناسنامەیە لەژێر زەبر و گوشاردایە، کەچی بۆ قەرەجێک دۆخەکە ترسـانکترە، چونکە لـەم بـارودۆخـەدا ناسنامە لـەلایـەن کەسانی دیکـەوە بـۆت دیـاری دەکرێت؛ نەک هەڵبژاردەی خۆت بێت. بەم چەشنە شکستی زمانی کولتووری قووڵتر دەبێتەوە بەوەی شاعیر نەیتوانیوە لە هیچیانیدا خۆی ببینێتەوە. لەلایەکی دیکەوە ئەم شکستی زمانە تەنیا تایبەت نییە بە تاکێک و خودی شاعیر، بەڵکو پێشەنگ و نوێنەرایەتی ترۆمـای کولتووری تـەواوی کۆمەڵگەی کـوردی بووە، بەتایبەت دیرۆکی هۆنینەوەی شیعرەکە بۆ ساڵی "١٩٧٩" دەگەڕێتەوە ئەوسا شاعیر لە مۆسکۆ بووە و کوردستانیش لە ژێر چەپۆکی داگیرکاریدا دەیناڵاند و مەترسی گەورە لەسەر ناسنامە هەبوو، لەم نێوەندەشدا "نازانم"ی شاعیر تەنیا دەنگی تاک نییە، بەڵکو دەنگی کولتووری زیان پێگەیشتووە، کە دوای دەرکەوتەکانی یـادەوەری و ئازار و خەم و ناسۆرییەکانەوە توانای بەرگری لە زمان و توانستی پێناسەکردنەوەی خۆشی نەماوە. لە دەقێکی دیکەدا دەڵێت:

لەم نیشتیمانە چارەڕەشەدا
چیتان هێشتووە
دابەشی نەکەن وەک ڕەزی خۆتان؟
هەربە شەهیدان سەرمان بڵند بوو،
ئەوانیشتان کرد بە ڕەزی خۆتان!

(هەسپم هەورە و ڕکێفم چیا، پەشێو، ل ٤٤٢)

لەم دەقەدا بنیاتی زمان و گێڕانەوەی چیرۆکی تـراژیدیـایی بـراکـوژی و ڕووپـەڵـەکـانـی دیـرۆک ڕووبـەڕووی پارچەپارچەبوون بوونەتەوە و بە سروشتی خۆیان مەخزا و ڕێچکەی دیرۆکی و جوگرافی و کولتووری خۆیان وەرنەگرتووە، چونکە شاعیر جگە لەوەی یادەوەری و ئازارەکانی شەڕی براکوژی مەزراندووە، لەهەمانکاتدا گەواهی لەسەر پاشخانی دیرۆکی ئێمە دەدات بەوەی کە تووشی نسکۆی دەروونـی و پرکردنی کۆنەستی تاک بە بیری بەرەنگاربوونەوە و شەڕینگێزی ناوخۆیی لایەنە کوردستانییەکان بووە. لە کۆپلەیەکی دیکەدا دەڵێت:

ناوێرم قەڵەمێک هەڵگرم.
ناوێرم کراسێک لەبەر کەم.

(هەسپم هەورە و ڕکێفم چیا، پەشێو، ل ٤٤٢)

لەم دوو دێرە دا شکستی ئامرازی گێڕانەوە بە

ڕوونی بەدیار کەتووە، چونکە سیفەتی قەڵەم بۆ نووسینە، نووسینش نوێنەر و وێنەی زمانی ئاخاوتنە، کەواتە ئەگەر شاعیر نەتوانێت قەڵەم هەڵبگرێت، ئەوا زمانی گێڕانەوەی ئەزموونی ترۆماتیکی شکست دەهێنێت، وەک بانگەشەی کاروس وایە کە پێی وایە گەلێک جار ئەدەبیاتی ترۆماتیک خۆی نیشانەی شکستەکانە. دواتر لە بەردەوامی دەقەکەدا دەڵێت:

ڕووتان ڕەش بێ،
خۆ ڕەنگەکانیشتان بەش کردا!
بڵێم "خوێندکار" یان "قوتابی"؟
"ژن" یان "ئافرەت"؟
ڕووتان ڕەش بێ،
تا وشەی ناو فەرهەنگەکانیشتان بەش کرد!

(هەسپم هەورە و ڕکێفم چیا، پەشێو، ل ٤٤٢)

لێرەدا وێنەی خودی برینداربوونی زمانی ترۆماتیک دەکێشێت و ئاستی لەتکردنی زمانیش پیشان دەدات و ڕەخنە و تێچپینی خۆی بە زمانێکی توند بەیان دەکات و دەڵێت: "بڵێم خوێندکار یان قوتابی؟ ژن یان ئافرەت؟. ئەم زەقکردنەوەیە لەسەر بنەمای لێکەوتەکانی شەڕی براکوژی هاتووە، تەنانەت وای کردووە پەیڤەکانیش دابەشی سەر دوو قوتابخانەی سیاسی دوو لایەنی دیاریکراوی کوردستان بن، ئەم دابەشکارییە پاڵپشتە لەگەڵ دیدی کاروس لەبارەی دابەشبوون و قەتیسبوونی زمانەوە، ئەو پێی وایە زمان کاتێک لەژێر کاریگەری ترۆما دایە، ناتوانێت بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ و سادە گوزارشت لەبارەی شتەکانی جیهانەوە بکات، لێرەش زمان دوو ڕەهەندی بووە، یەکەم لەدەستدانی ئەرکی سەرەکی زمان و دووەمیش شکستی زمانە لە ئاستی ترۆمای کولتووریدا. لە نەخشەکێشانی ئەو لێکەوتەی شۆک و ترۆمای براکوژیدا شاعیر قووڵتر دەبێتەوە و فیگەر و کەسایەتییە هونەری و ئەدەبییەکان دەخاتە ناو پرسەکە و خاک و ئاو و ئەردنیگاری لەتکراو وەک چەقی لێکەوتەکان پیشان دەدات و دەڵێت:

دوو کەناری زێی جاویدانی-
خانی و حاجی قادرتان بەش کرد.
خاک و ئاو و ئاگرتان بەش کرد.
کوا چیتان هێشت؟
کوا کێتان هێشت؟

(هەسپم هەورە و ڕکێفم چیا، پەشێو، ل ٤٤٣)

خانی و حاجی وەک دوو شاعیری کلاسیکی کورد بوونەتە چەقی ململانێ سیاسی و فەرهەنگی و جوگرافی و ناوچەییەکان، تەنانەت ئەم ڕەخنە سیاسی و فەرهەنگی و ناوچەییەی پەشێو ئاڕاستەی پارت و لایەنی سیاسی کوردی کردووە، ئەوپەڕی نواندنی شکستی زمانییە لەبەردەم هەڕەشە و ئالنگارییەکان، ئەم بێهیزییە لە پرسیارکردنی " کوا چیتان هێشت؟ کوا کێتان هێشت؟" دا دەگاتە لوتکە. لەبەردەوامی دەقەکەدا دەڵێت:

بگرە...
قەحبە و دز و ڕێگرتان بەش کرد.
وەک زرتەکی گاکوژبەدەست،
نیشتمانێکتان کرد بە دوو.
شار بە شار، گوند بە گوند گەڕان،
لە هەر ماڵێک
ئاگردانێکتان کرد بە دوو!

(هەسپم هەورە و ڕکێفم چیا، پەشێو، ل ٤٤٣)

پرسی دابەشکاری شتەکان و شکستی زمانیش هاوتەریب بەیەکەوە هەنگاو دەنێت، بۆ نموونە لەم کۆپلەیەدا هەوڵی داوە وێنەیەک بکێشێت بۆ گەیاندنی ئازارەکان کە زمانی ئاشنا ناتوانێت بە سانایی بیگەیەنێت، کاتێک دەڵێت: "وەک زرتەکی گاکوژبەدەست، نیشتمانێکتان کرد بە دوو". ئەمە

خۆی نیشانەی شکستی زمانە، لەبەر ئەوەی وشەی ڕاستەوخۆ بەس نییە بۆ گەیاندنی قووڵایی ئەو ئازارەی شەڕی براکوژی ئەفراندوویەتی، بۆیە شاعیر ناچاردەبێت پەنا بباتە بەر سوود وەرگرتن لە بەکارهێنانی وێنە و خوازە و میتافۆرەکان، ئەم پەنا بردنە پەیوەندی بە ئەزموونەکانی هۆشیارییەوە هەیە کە ترۆما دەیانشکێنێت، لێردا زمانی ئاشنا شکستی خواردووە، بەڵام وێنەسازیش نەیتوانیوە بە تەواوی ئازارەکە بکێشێت. لە کۆپلەی کۆتایی دەقەکەشدا دەڵێت:

خەڵک مێژوویەکی هەیە،
ئێمە دوو مێژوومان هەیە.
هەموو دنیا
یەک سەرکردەی لێ بەڵایە،
ئێمە لەویش دوومان هەیە!

(هەسپم هەورە و ڕکێفم چیا، پەشێو، ل ٤٤٤)

لە ئاستی گێڕانەوەی چیرۆکی تراژیدی نەتەوەدا، هەم دیرۆک وەک خۆی بەسەر دوو بەرە دابەش بووە و زمانی دیرۆکیش بە فۆرمی لەتبوونەوە هەوڵی گێڕانەوەی ئازارەکانی داوە، ئەمە لەکاتێکدا زمانی دیرۆک بە گشتی و خاوەن یەک چیرۆکی هاوبەشە کەچی لێکەوتەکانی ناسنامە و دەرکەوتەکانی ترۆمای کولتووری زمانی بریندار کردووە و شاعیر ناچار بووە بەم زمانە گەواهی لەسەر بدات. لێرەشدا بەهێزترین پەیوەندی لەگەڵ تیۆری کاروس دروست دەبێت، کاتێک دەڵێت: "هەربرینێک لە زمان هاوشێوەی برینێکە لە مێشک".

ئەنجام:

پرسی "قەیرانی ناسنامە و شەڕی براکوژی" دوو هۆکاری بەرهەمهێنانی ترۆمای کولتوورین و باندۆرییان لەسەر شیعرەکانی پەشێو جێهێشتووە، ئەم باندۆرە لە دوو ئاست ڕەنگدانیداوەتەوە: لە ئاستی دەرەکیدا، لە دەقی "کێ کرێارە" شاعیر کەرەستە و ئامرازە کولتووری و سیاسی و دیرۆکی ناسنامەی کولتووری کوردیی داگیرکراوی بەکارهێناوە کە بەهۆیەوە تاڵانفرۆشی دەکات. لە ئاستی ناوەکییەوە، لە دەقی "لە پەراسووی شەهیدان"دا شەهیدی وەک هێما و ئارمانجێکی سیاسی دەرخستووە، کە ترۆمای کولتووریی لە ئاستی تاکەکەسییەوە بۆ ئاستی کۆمەڵایەتی بردووە. هەروەها لە دەقی "نەورۆزی ١٩٧٩" و "کە براکوژێک دەبینم"دا دەرکەوتەکانی ترۆمای کولتووری لە شێوەی فلاشباک و گەڕانەوە لە دەقەکاندا ڕەنگیداوەتەوە، هاوکات لە پرسی بانگی ئاکارییشەوە لە ڕێی دەقەکانی "بۆ ئینتەرناسیونالیستێک" و "دوو تەرم کەوتوون"دا ترۆمای کولتووری بە بانگی ئاکاری و ئاسۆی بەرسڤدانەوەی جیهان خۆی دەرخستووە، هەروەها لە دەقی "بیری هەورگر"دا شاعیر هەوڵی هاوبەشیکردنی ئازارەکانی لەگەڵ خەڵکی تاراوگە داوە، بەڵام خودی پرۆسەی گێڕانەوە بەهۆی ترۆمای کولتوورییەوە شکستی هێناوە. جگە لەمانە تەنگاسی و بەرتەنگکردنی بەردەم زەمان، شکانی زمانی بەدیارخستووە، وەک لە دەقەکانی "ئاوێتەبوون" و "لەم نیشتیمانە چارەڕەشەدا"دا زمانی ترۆماتیکی دەق دوولەت و تێکشکاوە، شاعیری ناچارکردووە نەتوانێت ناسنامەی ڕەسەنی خۆی و کۆمەڵگەکەی پێناسەبکات.

لیستی سەرچاوەکان:

به کوردی:

– پەشێو، عەبدوڵڵا، ٢٠١٤، پشت لە نەوا و ڕوو لە کرێوە، چاپی چوارەم، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.

– پەشێو، عەبدوڵڵا، ٢٠١٤، هەسپم هەورە و ڕکێفم چیا، چاپی چوارەم، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.

به فارسی:

– ودیمی، نصرالله. ١٣٩٦. "واسازی روایات تروما در ادبیات افسردگی ایران". دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه کردستان، سنه.

به ئینگلیزی:

-Alexander, J.C. 2004. Cultural Trauma and Collective Identity. Berkeley: University of California Press.

-Alexander, J.C. 2004. 'Toward a Theory of Cultural Trauma', in Alexander, J.C. et al. (eds.) Cultural Trauma and Collective Identity. Berkeley: University of California Press, pp. 1-30.

-Balaev, M. 2012. The Nature of Trauma in American Novels. Evanston: Northwestern University Press.

-Buelens, G., Durrant, S. and Eaglestone, R. 2014. 'Introduction: The Future of Trauma', in Buelens, G., Durrant, S. and Eaglestone, R. (eds.) the Future of Trauma Theory: Contemporary Literary and Cultural Criticism. London: Routledge, pp. 1-8.

-Caruth, C. 1996. Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

-Davis, C. And Meretoja, H. 2020. The Routledge Companion to Literature and Trauma. New York: Routledge.

-Kaplan, E.A. 2005. Trauma Culture: The Politics of Terror and Loss in Media and Literature. New Brunswick: Rutgers University Press.

-LaCapra, D. 2001. Writing History, Writing Trauma. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

-Luckhurst, R. 2008. The Trauma Question. London and New York: Routledge.

-Monir, Z.A.E. 2019. 'Development of the Term Trauma from a Psychoanalytical Perspective', Majallat Kulliyyat Al-Adab Jami'at Al-Fayyum.

-Pedersen, C. 2019. 'Encountering Trauma Too Soon and Too Late', in Schaub, D. et al. (eds.) Topography of Trauma. Leiden: Brill, pp. 25-44.

-Pedović, I. And Hedrih, V. 2019. 'Social Trauma and Emotional Attachment', Facta Universitatis Series Philosophy Sociology Psychology and History.

-Stamm, B.H. 2003. 'Considering a Theory of Cultural Trauma and Loss', Journal of Loss and Trauma.

-Whitehead, A. 2004. Trauma Fiction. Edinburgh: Edinburgh University Press.

الملخص

تعد الصدمة الثقافية من أبرز أشكال الصدمة النفسية وأكثرها حضورا، إذ تمتد آثارها لتطال طيفا واسعا من القضايا المجتمعية وميادينها المتعددة. وفي هذا السياق لم يكن الأدب بوجه عام، والشعر بوجه خاص، بمنأى عن هذه التأثيرات. فقد انعكست كل من أزمة الهوية والحرب الأهلية بوصفهما عاملين محوريين في تشكل هذه الصدمة على مسار التجربة التاريخية للأمة الكردية، وتركتا بصماتهما الواضحة في وعي الأفراد، كما تجلتا في تجربة الشاعر عبدالله پەشێو بوصفه شاهدا فاعلا وصوتا معبرا عن وجدان المجتمع. وتسعى هذه الدراسة إلى تقصي تجليات أزمة الهوية والحرب الأهلية في نصوص پەشێو الشعرية، مستعينة بالنظرية النقدية للصدمة، ومستندة إلى طروحات كاثي كاروث بوصفها منظرة بارزة في حقل دراسات الصدمة. وقد كشفت القراءة التحليلية لهذه القصائد عن حضور ظواهر أسلوبية لافتة، من أبرزها: التوجه نحو الصدمة الجماعية، والاسترجاع "الفلاشباك"، واستحضار الماضي تخيليا، والحلم والمطالبة الأخلاقية، وإعادة رواية الحكايات المؤلمة ومشاركتها، فضلا عن ظاهرة انهيار اللغة. وتكشف هذه المظاهر بجلاء أن قصائد پەشێو تمثل ثمرة مباشرة للصدمة الثقافية التي عاشها الشعب الكردي، وأن الشاعر نجح في أن يغدو صوتا صادقا وترجمانا حقيقيا لجراح الأمة النفسية والوجدانية.

الكلمات المفتاحية: الصدمة الثقافية، الاستعادة، المطالبة الأخلاقية، المشاركة في الألم، انهيار اللغة.

Abstract

Cultural trauma is one of the most prominent forms of trauma, influencing the majority of societal issues and diverse fields of life. Within this context, literature in general, and poetry in particular, has not been immune to this impact. The identity crisis and fratricidal war ”internal conflict“ in the historical trajectory of the Kurdish nation are two primary factors in the creation of trauma. These elements are reflected both at the level of individual members of society and within the work of ”Pashew“, acting as a witness and a representative voice of the community. This research attempts to investigate the consequences of the identity crisis and fratricidal war within Pashew's texts, relying on Trauma Theory and the perspectives of ”Cathy Caruth“ as a leading theorist in the field of Traumatology. In the poems understudy, phenomena such as "social trauma orientation, recurrence and flashbacks, dreams and ethical calling, narration and the sharing of tragic stories, and the failure of language" are vividly observed. This clarifies that ”Pashew’s poems“ are a direct product of the Kurdish nation’s cultural trauma, and that the poet has successfully become the voice and representative of the psychological pains of his nation and society.

Keywords: Cultural Trauma, Recurrence, Ethical Calling, Sharing of Pain, Failure of Language

وەرگرتن: ٢٠٢٥/١١/١٨
پەسەندکردن: ٢٠٢٦/٢/٢٣

ڕۆڵی مێتاگوتار لە پڕۆگرامی دەقە زانستییە پەروەردەییەکاندا

م. هێرش چەتۆ حسین
پەروەردەی پشدەر
Hersh.441123002@uor.edu.krd

پ. د. قەیس کاکل تۆفیق
زانکۆی سۆران
Qais.kakl@soran.edu.iq

پوختە

ئەم توێژینەوەیە بە ناونیشانی (ڕۆڵی مێتاگوتار لە پڕۆگرامی دەقە زانستییە پەروەردەییەکاندا)، هەوڵێکە بۆ ناساندن و خستنە ڕووی جۆری مۆرکەکانی مێتاگوتار، کە پێکدێن لە مۆرکە (تێپەڕەکان، چوارچێوەییەکان، دەقە ئاماژەییەکان، بەڵگەییەکان، ڕاڤەکاری ڕەمزەکان، پەرژینییەکان، هێزدەرەکان (جەختکەرەوەکان)، تێڕوانینییەکان، خۆئاماژەکان و مۆرکە بەشدارییەکان). دەشێت ئەم مۆرکانە ڕۆڵێکی کاریگەرییان لە کردەی پەیوەندیکردن و تێگەیشتن لەنێوان مامۆستا و قوتابیدا هەبێت، تا بتوانێت پەیامی دیاریکراو بگاتە لای وەرگر، کە قوتابییە. بۆیە ئەم توێژینەوەیە گریمانەی ئەوەی کردووە، کە مێتاگوتار کاریگەری لە گەیاندنی پەیامی پەروەردە و فێرکردندا لە چێوەی دەقسازییدا هەیە و کاریگەری و کارتێکردن لەسەر قوتابی دروست دەکات، بەتایبەتی لە ناوەرۆکی کتێبی (زانست بۆ هەمووان). کە ئەم ناوەڕۆکانە لە ناونیشان یان وێنە یان زاراوە،... کاتێک دەبنە مێتاگوتار کە لە چوارچێوەی دەقێکی زانستیی دیاریکراودا ڕوونکردنەوە و ڕاڤەی خۆی زیاتر بۆ قوتابی بخەنەڕوو. هەروەها سنووری توێژینەوەکەش خۆی لە بابەتە زانستییەکاندا بەتایبەتی (زانست بۆ هەمووان) پۆلی نۆیەمی بنەڕەتی دەبینێتەوە، بە جۆرێک پشتی بە ڕێبازی (وەسفی- شیکاری) بەستووە و لەو ڕێگەیەوە، دەیەوێت مێتاگوتار لە دەقە زانستییە پەروەردەییەکاندا ڕوونبکاتەوە.

وشە کلیلییەکان: مێتاگوتار، دەقی زانستیی، کارتێکی، کارلێکی، ناوەرۆکی کتێبی خوێندن.

پێشەکی

مێتاگوتار، گوتار لەبارەی گوتارە یان قسەکردنە لەبارەی قسەکردنی خود، ئەمەش لە ڕێگەی ئەو کەرەستە زمانییانەوە دەبێت، کە نێرەر دەقەکەی خۆی پێ شرۆڤە دەکات، تا کاریگەرییان لەسەر وەرگرتن و پێشوازیکردن لە دەقەکەدا هەبێت. بۆیە توێژینەوەکەمان بۆ ئەم مەبەستە بە ناونیشانی (ڕۆڵی مێتاگوتار لە پرۆگرامی دەقە زانستییە پەروەردەییەکاندا) تەرخانکردووە، هەروەها گرنگی ئەم توێژینەوەیە ئەوەیە، کە دەشێت ببێتە سەرچاوەیەکی گرنگ بۆ ئەوانەی لە بواری دانانی پرۆگرامی دەقە زانستییەکاندا دەنووسن و ببێتە بەرچاوڕوونییەک بۆ دانانی پرۆگرامی وەزارەتی پەروەردە و فێرکردن. لەلایەکی تریشەوە، بۆ ئەو کەسانەی دەیانەوێت شەنوکەوی دەقە زانستییە سروشتییەکان بکەن.

بۆیە ئەم توێژینەوە هەوڵدەدات وەڵامی هەندێک پرسیار پەیوەست بە مێتاگوتار و پرۆگرامی دەقە زانستییەکان بداتەوە، وەک: مۆرکەکانی مێتاگوتار لە دەقە پەروەردەییە زانستییەکاندا، تا چەند کاریگەری لە گەیاندن و کردەی تێگەیشتن لە نێوان نێرەر و وەرگردا هەیە؟ ئایا مێتاگوتار لە ناوەرۆکی پرۆگرامی کتێبی خوێندنی بابەتی (زانست بۆ هەمووان) ڕۆڵی لە ڕوونکردنەوە و ڕاڤەکردنی کردەی پەیوەندیکردن و تێگەیشتنی نێوان قوتابی و مامۆستادا هەیە؟ ئایا زاراوە و ناونیشان لە چ کاتێکدا دەتوانرێت وەک مێتاگوتار ئەژماربکرێن؟ ئایا لە پەروەردەی مۆدێرندا فێرکردن و فێربوون لە ڕێگەی ڕستە یان دەقەوەیە؟ هەموو ئەمانە لە چوارچێوەی ڕێبازی (وەسفی و شیکاری) بەکارهێنراون، لە چێوەی پرۆگرامی پەروەردە و فێرکردنی هەرێمی کوردستان و بە تایبەتی پرۆگرامی زانستیی (زانست بۆ هەمووان)ی پۆلی نۆیەمی بنەڕەتی.

ناوەرۆکی توێژینەوەکەش جگە لە پێشەکی و پێشینە و ئەنجام لە چوار بەش پێکهاتووە: بەشی یەکەم بە ناونیشانی (ناساندنی مێتاگوتار)، لە یەک تەوەرە پێکهاتووە بە ناوی (مۆرکەکانی مێتاگوتار). بەشی دووەم بە ناونیشانی (ڕۆڵی مێتاگوتار لە دەقە پەروەردەییەکاندا) لە چوار تەوەرە بە ناوی (ڕێنماییکردن و ڕێکخستنی ئاوەزمەندیی قوتابی، دروستکردنی هەستی وتووێژ و سۆزی قوتابی، بەهێزکردنی بیرکردنەوەی ڕەخنەیی، ڕوونی لە دەقی زانستیی) پێکدێت. بەشی سێیەمیش بە ناوی (ناوەرۆکی پرۆگرامی کتێبی خوێندنی بابەتی زانست بۆ هەمووان) لە چوار تەوەرە بە ناوی (ناونیشان، زاراوە و پێناسە، وێنە، ڕستە و دەق) پێکهاتووە. لە کۆتاییشدا، پەراوێز و لیستی سەرچاوەکان و پوختەی توێژینەوەکە بە زمانەکانی عەرەبیی و ئینگلیزیی خراونەتەڕوو.

پێشینە

سەرەتای دەرکەوتن و بەکارهێنانی ئەم زاراوەیە دەگەڕێتەوە بۆ زماننناسی ئەمریکیی " زیللیک هاریس"، کە بۆ یەکەمین جار لە ساڵی (١٩٥٩)زایینی ئەم زاراوەیەی داهێنا و بەکاریهێنا. کە ئاماژەی بە مێتاگوتار کردووە، وەک؛ هەناوی زمان کە باس لە ماددە و کەرەستە سەرەکییەکانی دەکات. (Crismore: 1989: 464). لە دوای ئەوە، توێژینەوەکان لە بواری مێتاگوتاردا کاریگەری لەسەر مێتائەرکەکانی وەک؛ دەقیی، پەیوەندیی بیریی و پەیوەندیی نێوانکەسیی هەبووە، کە هالیدەی و حەسەن (١٩٧٦) پێشنیازیان کردووە. (Yasmin 2018 :36).

پاشان مۆدێل و تیۆری مێتاگوتاریی جۆراوجۆر لەلایەن توێژەران و زمانەوانانەوە پەرەیان پێدراوە؛ کە سوودیان لەم مێتائەرکانەی زمان وەرگرتووە. وەک: "شیفێرن (Schiffern 1980). کە شیفێرن دوو ئەرکی پەیوەندیکردن، واتە ئەرکی هەڵسەنگاندن و ڕێکخستن لە بواری مێتاگوتاردا دەخاتەڕوو، کە ئەم ئەرکانە خزمەت بە ئامانجی خستنەڕووی گوتار دەکەن. (هەمان سەرچاوەی پێشوو: ٣٩).

دواتر، تیۆرێکی تر بەناوی تیۆرییەکەی: "ڤاندی کۆپڵ (Vande Kopple 1985) خرایەڕوو، کە لەگەڵ پۆلێنکردنی مێتاگوتار هاتە پێشەوە. ئەمیش حەوت جۆر تایبەتمەندیی مێتاگوتار لەخۆ دەگرێت، وەک ڕەوتێکی نێوانکەسیی و نێواندەقیی سەیر دەکرێن. (J.& Kopple 2012 :82-92). لە دوای ئەوە، پۆلکردنێکی تری تیۆری مێتاگوتار لەلایەن کریسمۆرەوە (Crismore 1989) خراوەتەڕوو، کە لە دوو پۆل پێکهاتووە: یەکەم؛ تێڕوانینیی و دووەم زانیاری. پۆلی تێڕوانینی؛ دەستەواژە پەرژینییەکان، جەختکردنەوەکان و هەڵسەنگاندنەکان لەخۆ دەگرێت، لە کاتێکدا پۆلی زانیاری؛ ئامانجەکان، بابەتی و پلانەکانی پێش و دوای دەقەکە دەگرێتەوە. ئەم پۆلێنکارییانە هاوشێوەی ئەرکە نێوانکەسییەکان و ئەرکە دەقییەکانی زمانن. (Yasmin 2018 :38).

پاشان پۆلێنبەندییەکی تر لەلایەن کریسمۆر و هاوکارانی (١٩٩٣) پەرەی پێدراوە. کە لە دوو ئەرکی سەرەکی پێکدێت: نێوانکەسیی و دەقیی. نێوانکەسییەکان پێکدێن لە مۆرکە (تێڕوانینییەکان، دەستەواژە پەرژینییەکان، لێدوانەکان، دانەپاڵەکان) و مۆرکە دەقییەکان (لێکبەندی لۆجیکی، کاتیی دانــەدەم، لوتکەسازی، بیرهێنەرەوە، ڕاڤەکاری ڕەمزەکان، مەبەستدارەکان و ڕاگەیاندن) دەگرێتەوە. (Crismore& Etal 1993 :47-54).

تیۆرێکی تر کە لە ساڵی (٢٠١٠) لە لایەن " ئادڵ Ädel)ەوە خرایەڕوو، لە لە دوو پۆلی سەرەکیدا پۆلێنکراوە: مێتادەقیی و کارلێککردن لەگەڵ خوێنەردا. (Ädel: 2010: 70-93). کە دیاردەی مێتادەقی پەیوەندییەکی نزیکی بە کارکردنی دەقە لاوەکییەکانەوە هەیە، چونکە هەر دەقێک سەر بە پۆلی دەقی دووەمە، بۆیە مێتادەق لە زمانەوانییدا بریتییە لە پێناسەی ئەو دەقانەی، کە دەربارەی یان لە ئەنجامی تێگەیشتن لە دەقەکانی تردا سەرهەڵدەدەن. (Khorosheva&Eatl: 2021: 1-2). کارلێککردن لەگەڵ خوێنەریش؛ پرۆسەیەکە، نێرەران هەوڵدەدەن پێشبینی جیاوازی بیروبۆچوون بکەن و ئەرگومێنتەکانیان بە گوێرەی گریمانەکانی کۆمەڵگەی دیسپلین پێشکەشبکەن. مێتاگوتار بۆ دیاریکردنی ئەم کارلێکردنە زۆر بەسوودە و یارمەتی نێرەر دەدات. (Aziz&Riaz 2024: 46).

بنیاتنان لەسەر پۆلێنکردنەکانی پێشووی مێتاگوتار، لە "ڤاندی کۆپڵ"ەوە تا "ئادڵ" پاشان مۆدێلی "هایلاند-١٩٩٨-٢٠٠٤- ()٢٠٠٥"و ٢٠١٩؛ لە دوو ڕەهەندی سەرەکی پێکهاتوون، ئەوانیش بریتین لە بواری کارتێکی و کارلێکی.(2023: 4 Ren&Wang). بۆیە "هایلاند"[١] بۆ یەکەم جار هەموو لایەنەکانی کارلێکی نێوان نوسەری دەقەکە و خودی دەقەکە و هەروەها نوسەری دەقەکە و خوێنەری دەقەکەی پێناسە و پۆلێنکرد، کە پێیوابوو؛ توێژەر لە چوارچێوەی مێتاگوتاردا دەتوانێت لە بازنەی دەق و گوتار تێپەڕێت و دەق وەک کردەیەکی کۆمەڵایەتی شیبکاتەوە. (فامیان و کارگر، ٢٠١٣، ٣٧-٥٢).

لە زمانی کوردیشدا، تا ئێستا وەک توێژینەوە و نامەیەکی سەربەخۆ لەسەری نەنووسراوە، تەنها لە نامەیەکی دکتۆرادا بەناوی (فەیسەڵ، سروە

(٢٠٢٢) هێزی زمان لە گوتاری سیاسیی کوردییدا شیکردنەوەیەکی ڕەخنەگرانەیە، نامەی دکتۆرا، زانکۆی سـۆران: ١٦٥) لە چێوەی دەقئاوێزانی ئاشکرا، لە (٦) دێڕدا باسی مێتاگوتاری کردووە و دەڵێت: مێتاگوتار قسەکردنە لەسەر قسەی خۆت.

بە کورتی: مێتاگوتار بریتییە لە ناردنی ئاماژەی زیاتری نێرەر بۆ ڕوونکردنەوەی گوتەکانی خۆی، لە بۆتەی ئەو کۆمەڵەیەی تێیدا دەژێت، تا کردەی پەیوەندیکردن لە سیاقێکی دیاریکراودا لە نێوان خۆی و وەرگردا سەرکەوتووبێت.

١- ناساندنی مێتاگوتار

مێتاگوتار تێگەیشتنە لە دەق لە چوارچێوەی تێگەیشتنی مەبەست و نیازی نێرەر بۆ وەرگر لە ڕێگەی ئەو کەرەستە زمانییانەی، کە نێرەر لە دەقێکدا گوتنەکانی پێ ڕووندەکاتەوە. بۆیە " داڤید کریسـتاڵ‘‘ بـەم شێوەیە پێناسەی مێتاگوتاری کردووە، کە بریتییە لە لێکۆڵینەوەی گوتار بۆ ئەو تایبەتمەندییانەی لە ڕێکخستنی یان پێشکەشکردنی دەقێکدا، بەکاردەهێنرێت، کە یارمەتی خوێنەر بۆ لێکدانەوە یـان هەڵسەنگاندنی ناوەرۆکەکەی دەدات، ئەم تایبەتمەندییانە تایبەتن بە ڕێکخستن و ڕوونـکـردنـەوەی زیـاتـری دەقـێـک، وەک: وشە و دەسـتـەواژە پـەرژینییـەکـان، بەستێنەرەکان، پەیوەندی نێوانکەسیی، نیشانە ئـامـاژەدارەکـان، تایبەتمەندییەکانی گفتوگۆ،... (کریستاڵ: ٢٠٠٨: ٣٠٢).

زمانەوانێکی دیکە، بەناوی "Avon Crismore‘‘ لە پێناسەی مێتاگوتاردا دەڵێت: مێتاگوتار گوتارێکە لەبارەی گوتارەوە کە نێرەر و وەرگر ئاراستە دەکات بەرەو تێگەیشتنێکی ڕاست و دروست، ئەمەش هەر لە چوارچێوەی ڕەگـەزە زمانییەکانی ناو دەقەکە دەبێت و بەبێ دەرچوون لە چوارچێوەی دەقەکە و لە ڕێگەی ڕێکخستنی خودی گوتارەکە ئاڕاستەی وەرگـر دەکـرێـت. (Crismore 1984: 280).

واتـە؛ هەر لە چوارچێوەی ناو دەقەکە لە ڕێگەی کەرەستە زمانییەکانەوە، دەبێت نێرەر گوتارەکەی زیاتر ڕوونبکاتەوە، تا بتوانێت بە باشترین شێوە ئاڕاستەی وەرگری بکات، ئەمەش لە ڕێگەی ئەو پەیوەندییەی کە لەناو هەناوی دەقێکدا لە نێوان نێرەر بۆ وەرگر دروستدەبێت. هەروەها " William J.&Vande Kopple‘‘یـش، هەمان پێناسەیان بە کورتی بۆ مێتاگوتار کردووە، کە دەڵێت: مێتاگوتار گوتارە لەبارەی گوتار. (J.& Kopple 2012: 38).

بەڵام "هایلاند و جیانگ" بۆ مێتاگوتار دەڵێن: مێتاگوتار لێدوانێکە لەسەر دەقێک، کە لەلایەن بەرهەمهێنی دەق خۆیەوە لەمیانەی قسەکردن یان نوسین دروستکراوە و هەندێک شت دەخاتەڕوو، کە چـۆن پەیوەندیگرتنی ڕەفـتـاری کەسایەتی و هەڵوێست و گریمانەکانی ئەو کەسانە دەگرێتەوە، کە پەیوەندیدەگرن، چوارچێوەیەکیش بۆ تێگەیشتن لە پەیوەندیگرتن وەک؛ بەشداربوویەکی کۆمەڵایەتیی پێشکەشدەکات و یارمەتیدەرە بۆ دەرخستنی ئەوەی کە نێرەران ڕەچاوی وەرگرەکانیان لە دروستکردنی دەقێکدا بکەن. (Hyland& Jiang 2022: 1).

لە کۆی ئەو پێناسانەی خرانە ڕوو، دەربارەی مێتاگوتار، هەر لە "کریستاڵو ویلیامس- ڤاندی کۆپڵو کریسمۆر‘‘ گشتگیرییەک لە پێناسەکانیاندا بـەدیدەکرێت، چونکە ناساندنەکانی هەموویان لـە چـوارچـێـوەی گـوتـار لـەبـارەی گـوتـارە یـان قسەکردنە لەبارەی قسەکردن، ئەمەش لە ڕێگەی ئەو کەرەستە زمانییانە دەبێت، نێرەر دەقەکەی خۆی پێ شرۆڤە دەکـات، تا کاریگەرییان لەسەر وەرگرتن و پیشوازیکردن لە دەقەکەدا هەبێت. واتە، ڕوونکردنەوەکانی نێرەر بۆ پەیامەکەی خۆی لە

چوارچێوەی تێگەیشتنی ناوەکی دەق دەبێت. بۆیە هەموویان لەوەدا هاوڕان، کە کەرەستە زمانییەکان هەوێنی دروستبوونی مێتاگوتارن و لەو ڕێگەیەوە کاریگەرییان لەسەر وەرگرتنی دەق هەبێت و تێگەیشتنی دروست بۆ وەرگر مسۆگەر بکات.

بەڵام جگە لە کەرەستە زمانییەکان کە ڕێگەیەکن بۆ دروستبوونی مێتاگوتار، "هایلاندو جیانگ ٢٠٢٢" باس لە کۆمەڵەیەکی دیاریکراو و سیاقێکی دیاریکراو بۆ بەدەستهێنانی ئامانج دەکەن و ئەوانە چوارچێوەیەک بۆ تێگەیشتن وەک؛ بەشداربوویەکی کۆمەڵایەتیی سەیردەکەن. بە گوتنێکی دی، جگە لە کەرەستە زمانییەکانی وەک؛ (وشە و دەستەواژە پەرژینییەکان، خۆئاماژەکان، بەشدارییەکان و ڕاڤەکاری ڕەمزەکان،...)، دەبێت سیاقێکی دیاریکراومان لە کۆمەڵەیەکی دیاریکراودا هەبێت، بۆئەوەی کردەی تێگەیشتن جگە لە نێرەر و وەرگر وەک بەشداربوویەکی سەرکەوتوویی کۆمەڵایەتیی پەیوەندیگرتن بەدەستبهێنرێت. واتە، دەبێت پەیوەندی نێوان نێرەر و وەرگر تەنها بەندکردنی دەقی نەبێت، بەڵکو دەبێت بەندکردنی واتاییش بێت. بەواتایەکی دی، بۆ ئەوەی پەیوەندی نێوان نێرەر و وەرگر سەرکەوتووبێت، لە یەک کاتدا دەبێت بەندکردنی دەقی و واتاییش لەخۆبگرێت.

بۆ نموونە(ژ.١): ((ڤیدۆیەکی نوێی ساتی شۆفێریکردنی "ڤلادیمێر پوتین" بە نوێترین براندی ئۆتۆمبیلی (لیمۆزینی ئاورس) ی گرانبەهای ڕووسیی لە (پیۆنگیانگ) لەگەڵ "کیم جۆنگ ئون" سەرۆکی کۆریای باکور)). (ستاندارد کورد ٢١-٥-٢٠٢٤). لەم نمونەیەدا، جگە لە کەرەستە زمانییەکانی مێتاگوتار (لەگەڵ)، پەیوەندی نێوان نێرەر و وەرگر سەرکەوتووە، چونکە باس لە بابەتێک دەکات؛ کە بەپێی ئێستا و باروودۆخ ڕاست ودروستە. خۆ ئەگەر لە زەمەنی ئێستادا ئەم نمونەیە ئاوا لێبکەین: (ڤیدۆیەکی نوێی ساتی شۆفێریکردنی "ڤلادیمێر پوتین" بە نوێترین براندی ئۆتۆمبیلی (لیمۆزینی ئاورس) ی گرانبەهای ڕووسیی لە (کێف) لەگەڵ ڤۆلۆدیمێر زیلینیسکی" سەرۆکی ئۆکرانیا)، بێگومان پەیوەندی نێوان نێرەر و وەرگر سەرکەوتوونییە، چونکە بەپێی زەمەنی ئێستا و باروودۆخ و ڕووداوەکان، نەیتوانیوە وەرگر بە زانیارییەکانی ڕازی بکات، تا پەیوەندییان لە نێوان دروستبێت، بەمەش بەندکردنی واتایی ڕوونادات. بۆیە بەهای زمان و کاریگەریی وتنەکان کاتێک دەبێت، کەڕاست بن. واتە، کاتێک دەربڕینێک، هەواڵێک، ناڕاست و نالۆجیکی بێت نەک کاریگەری و توانای ڕازیکردنی گوێگری نابێت، بەڵکو هیچ بەهایەکیشی نابێت.

لەبەرئەوە دەتوانرێت لەسەر بنەمای ئەو پێناسانەی پێشوو، پێشبینیبکرێت، کە مێتاگوتار بریتییە؛ لە ناردنی ئاماژەی زیاتری نێرەر بۆ ڕوونکردنەوەی گوتەکانی خۆی، لە بۆتەی ئەو کۆمەڵەیەی تێیدا دەژێت، تا کردەی پەیوەندیکردن لە سیاقێکی دیاریکراودا لە نێوان خۆی و وەرگردا بۆ پرۆسەی تێگەیشتنو ڕوونکردنەوە سەرکەوتووبێت.

١-١مۆرکەکانی مێتاگوتار

جۆری مۆرکەکانی مێتاگوتار خۆی لە دوو ڕەهەندی سەرەکیدا دەبینێتەوە، کە ئەوانیش؛ ڕەهەندی کارتێکیو کارلێکییە.

١-١-١ ڕەهەندی کارتێکی:(interactive resource)

مەبەست لە ڕەهەندی کارتێکی، تێگەیشتن و هۆشیاری نوسەرە بۆ پێداویستیی خوێنەرەکانی خۆی، کە زانیاری و بەرژەوەندی و چاوەڕوانی و توانستی خوێنەران لەخۆدەگرێت. ئامانجی نوسەر لێرەدا بەرهەمهێنانی دەقێکە، کە پێداویستی خوێنەران

دابین بکات و بەڵگاندنێک بخاتەڕوو، بۆئەوەی لێکدانەوە و ئامانجە مەبەستدارەکانی خوێنەر لە نێو دەقەکەدا دەستنیشان بکات. کەواتە، بەکارهێنانی سەرچاوە زانستییەکان لەم پۆلەدا، ئاماژە بە شێوازەکانی ڕێکخستنی گفتوگۆ دەکات، نەک تەنها ئەزموون، هەروەها ئەو ڕادەیە دەردەخات؛ کە دەقەکە بە لەبەرچاوگرتنی پێداویستییەکان و ئاوەزمەندیی خوێنەر دروستکراوە. (Hyland 2005: 49). بۆیە سەرچاوە زانستییەکان لە نێویشیاندا پرۆگرامەکانی خوێندن، بەتایبەتی پەروەردە و فێرکردن پێویستە بەپێی ئاست و تێگەیشتن و ئاوەزمەندیی خوێنەر دەقەکان بنیاتبنرێن. واتە، دانەرانی پرۆگرام نابێت بەپێی ئاست و توانای خۆی دەقەکە بنووسێت، بەڵکو بەپێی وەرگرتن و توانستی قوتابی دەقەکە بنووسێت.

لەم ڕەهەندەدا پێنج مۆرکی میتاگوتار هەیە؛ ئەوانیش بریتیین لە:

١. مۆرکە تێپەڕەکان(Transitions markers): ئەوانە ئەو توخمانەن؛ کە بنیاتنانی پەیوەندیی واتایی نێوان ڕستە و ڕستەلەکان ئاسان دەکەن، وەک: بەڵام، کەواتە، یان هەرچەندە.... .

٢. مۆرکە چوارچێوەییەکان (Frame markers): مۆرکە چوارچێوەییەکان نوێنەرایەتی سنووری دەق و ئەو توخمانە دەکەن، کە قاڵبی دەقەکە نیشان دەدەن. ئەم مۆرکانە بۆ ڕێکخستن، ڕیزبەندی، پێشبینیکردن و دەستکاریکردنی ئارگومێنتەکان و گۆڕان و ڕوونکردنەوەی گوتار بۆ خوێنەران یان گوێگران بەکاردەهێنرێن. کەواتە، دەتوانرێت ئەم مۆرکانە بەکاربهێنرێن بۆ ڕیزکردنی بەشەکانی دەق یان بۆ ڕێکخستنی ناوخۆیی ئارگیومێنتێک. (Hyland 2005: 51). واتە، ئەوانە بە ئاشکرا بەکاردەهێنرێن بۆ ئاماژەکردن بە قۆناغەکانی دەقەکە، وەک: لە سەرەتادا، لە کۆتاییدا یان دواتر. (Ünsal 2008 :3).

بۆ نموونە (ژ.٢): سەرەتا نوسین لە بواری منداڵاندا کارێکی ئاسان نییە و دواتر نوسەرانی ئەم بوارە دەبێ شارەزایەکی باشیان لە هەموو قوناغەکانی تەمەنی منداڵاندا هەبێت،... .

٣. دەقە ئاماژەکان (Endophoric markers): ئەوانە ئاماژە بە زانیارییەکانی بەشەکانی تری دەقەکان دەکەن، وەک: لەسەرەوە باسمانکرد، بڕوانە شێوەی ١،... .

٤. مۆرکە بەڵگەییەکان (Evidential markers): ئەوانە سەرچاوەی زانیاری لە دەقەکانی ترەوە دەهێننەوە بە بەکارهێنانی دەستەواژەی، وەک: بەپێی X بێت، یان بە وتەی Yبێت،... .

٥. مۆرکە ڕاڤەکارە ڕەمزییەکان (Code glosses markers): ئەوانە یارمەتی خوێنەر دەدەن بۆ تێگەیشتن لە دەقەکە بە ئاسانی و بەکارهێنانی دەستەواژەی، وەک: بە مانایەکی تر یان واتە، پێی دەڵێن،... . (Ünsal 2008:3).

٢-١-١ ڕەهەندی کارلێکی (Interactional resource)

لەم تایبەتمەندییەدا نێرەر (نوسەر)، سەرنجی وەرگر (خوێنەر) بۆ لای خۆی ڕادەکێشێت و دەرفەتی بۆ دەڕەخسێنێت بۆ بەشداریکردن لە گوتارەکەدا، ئەویش بە واڵاکردن و ئاگادارکردنەوەی تێڕوانینی نوسەر لەسەر ناوەڕۆکی زانیاری باسکراو و خوێنەران خۆیان. هەروەها یارمەتی کۆنترۆڵکردنی ئاستی ناسنامەی دەقێک دەدەن، چونکە نوسەران دان بە ئەوانی تردا دەنێن و پەیوەندییان پێوەدەکەن، لەگەڵ ئەرگومێنتەکانیان ڕایاندەکێشن، سەرنجیان چڕدەکەنەوە، دان بە گومانەکانیان دەنێن و ڕێنماییان بەرەو لێکدانەوە و تێگەیشتن دەبەن. (Hyland

(2019: 61). ئەم ڕەهەندەش بۆ پێنج مۆرکی دیکەی مێتاگوتار دابەش دەبێت وەک:

١. مۆرکە پەرژینییەکان (Hedges markers): لە پێناسەی پەرژینییەکاندا "هایلاند" وردەکاری زیاتر دەخاتەڕوو و دەڵێت: بریتییە لەو کەرەستە زمانییانەی، کە نێرەر بۆ گونجاندنی متمانەی قسەکەر بە ڕاستی ناوەڕۆکی ڕستەیەک بەکاری دێنێت، کە بە شێوەیەکی ڕۆتینی زیادی دەکەین بۆ گوتەکانمان بۆ خۆلادان لە پابەندبوون بە پێداگرییەکی بێقەید و شەرت. (Hyland 1998: 196). وەک: دەشێت، دەگونجێ، لەوانەیە، ...

٢. جەختکەرەوەکان یان هێزدەرەکان (Boosters markers): ئەوانە جەخت لەسەر بەهێزی دڵنیایی نوسەر لە پەیامەکەدا دەکەنەوە، کە دەستەواژەی وەک: لە ڕاستییدا و بەدڵنیاییەوە،... بەکاردەهێنن.

٣. مۆرکە تێڕوانینییەکان (Attitude markers): ئەوانە هەڵوێست و تێڕوانینی نوسەر بەرانبەر ناوەڕۆکی باسەکە دەخەنەڕوو، وەک: جێگای سەرسوڕمانە، بە شێوەیەکی بەرچاو یان بە شێوەیەکی مشتومڕ،... .(Ünsal 2008:4).

٤. مۆرکە خۆئاماژەکان (Self-mentions markers): ئەوانەن ئاماژە بە پلەی ئامادەبوونی دیار و ئاشکرای نوسەر لە دەقەکەدا دەکەن، کە بە دووبارەبوونەوەی جێناوەکانی کەسی یەکەم و ئاوەڵناوەکانی خاوەندارێتیی پاسادان دەکرێن، وەک: من- ئێمەی بکەرو من- ئێمەی بەرکارو من- ئێمەی خاوەندارێتیی. (Hyland 2019: 62).

٥. مۆرکە بەشدارییەکان (Engagement markers): ئەوانە بەکورتی ڕاستەوخۆ ئاراستەی خوێنەر دەکرێن و هانیان دەدەن بەشداری لە گفتوگۆکەدا بکەن، وەک: ئێوە، بنوسە،... . (Ledy&Etal: 2024: 179). بۆ زیاتر ڕوونبوونەوەی جۆری مۆرکەکانی مێتاگوتار با سەرنج لەم دەقە زانستییە بدەین، نمونەی (ژ.٣): ((ئێشو توانا: مامۆستایەکت کارێکی پێدای، بۆئەوەی لە ماڵەوە ئەم ئێوارەیە ئەنجامیبدەیت، ئەویش دەست بە خوێندنەوەی بەندێکی تەواوبکەیت، تا بەیانی! ئەمە ئیشێکی گەورەیە! بەڵام لە ڕاستییدا بە مانا زانستییەکەی لێرەدا هەڵنەستاویت بە بەڕێکردنی ئیشێکی گەورە! چۆن لێکی دەدەیتەوە؟ بە مانای زانستی ئیش بەڕێدەکرێت، کاتێک هێزێک تەنێک بجولێنێ بە ئاڕاستەکەی، لە نمونەی پێشوودا لەوانەیە مێشک هەڵسابێت بە ئەرکێکی گەورە بۆ تەواوکردنی ئەرکەکەی ماڵەوە، بەڵام هیچ هێزێکت بەکارنەهێناوە بۆ جوڵاندنی هەر شتێک. کەواتە، بە مانای زانستی هیچ ئیشێکت بەڕێنەکردووە، تەنها ئەو ئیشە نەبێت، کە لاپەڕەکانی پەرتووکەکەت هەڵداوەتەوە!)). (وەزارەتی پەروەردە ٢٠٢٤: ١٨٠).

لێرەدا مۆرکە تێپەڕەکان بریتین لە (بۆئەوەی، تا، بەڵام، کاتێک، کەواتە، تەنها، کە) کە ئەرکییان بەیەکەوەبەستنی ڕستیلەکانە بە ڕستە سەرەکییەکانەوە. (ئەنجامی بدەیت، هەڵنەستاویت، هەڵداوەتەوە) دەبن بە مۆرکە تێڕوانینییەکان، چونکە تێڕوانینی نێرەر دەخەنەڕوو. (ئەویش، ئەمە، لە نمونەی پێشوودا) دەبن بە مۆرکە دەقە ئاماژەییەکان، چونکە ئاماژە بە پێش و دوای خۆیان دەکەن. (لە ڕاستییدا) دەبێتە مۆرکی هێزدەر یان جەختکەرەوەکان. (ئیش) لێرەدا دەبێتە ڕاڤەکاری ڕەمزەکان، چونکە جگەلەوەی لە نێوەڕۆکی دەقەکە هاتووە؛ لە لای ڕاستیشەوە دیسان پێناسەیکردووە و زیاتری ڕوونتردەکاتەوە و دەڵێت: ئیش؛ گواستنەوەی وزەیە بۆ تەنێک بە بەکارهێنانی هێزێک، کە تەنەکە بجوڵێنێت بە ئاڕاستەی هێزەکەوە. هەروەها (لەوانە) دەبێت بە مۆرکی پەرژینی، چونکە لە ئەرکی نوسەر

کەم دەکەنەوە. (چۆن لێکیدەدەیتەوە؟) دەبێتە مۆرکی بەشدارییەکان، چونکە خوێنەریش لە دەقەکەدا بەشداری پێدەکات.

٣- ڕۆڵی مێتاگوتار لە دەقە پەروەردەییەکاندا:

یەکێک لە گرنگترین تایبەتمەندییەکانی دەقە پەروەردەییەکان ئەوەیە، کە تەنها سنووردارنین بـۆ گـواسـتـنـەوەی زانـیـاری، بـەڵـکـو دەبـێـت قوتابیان سەرقاڵبکەن و لە تێگەیشتنی دەقەکان ڕێنماییانبکەن و ژینگەیەک دابینبکەن، کە قوتابی هەست بە بەشداریکردن و سەرقاڵ بوونی تێدا بکات. لـەم ڕووەوە مێتاگوتار ڕۆڵێکی سەرەکی دەگێڕێت. بە وتەیەکی سادە، مێتاگوتار بریتییە لە "دوان دەربارەی دوان"؛ واتە بەشێک لە دەقەکە کە ڕاستەوخۆ باس لە ناوەڕۆکی زانستی ناکات، بەڵکو یارمەتی ڕێکخستنی دەقەکە و ڕوونکردنەوەی ئارگیومێنتەکان و دروستکردنی پەیوەندی لەگەڵ خوێنەردا دەدەن. (Hyland 2019: 10-5). "هایلاند" بە خستنەڕووی ئەم مۆدێلە هەمەلایەنەی مێتاگوتار، نیشانیدا کە چۆن نوسەران دەتوانن ئامرازە زمانەوانییەکان بەکاربهێنن بۆ ڕێنماییکردنی خوێنەر و دروستکردنی پەیوەندی مرۆیی لە دەقەکەدا. ئەم ڕۆڵە زیاتر لە دەقەکانی پەروەردەیی و ڕاهێناندا بەرچاو دەکەوێت؛ کە ئامانجی سەرەکی فێربوون و گواستنەوەی زانستە، بۆیە ڕۆڵی مێتاگوتار لە دەقە پەروەردەییەکاندا دەتوانرێت بە چەند خاڵێک بخرێتەڕوو، وەک:

٣-١ ڕێنمایی کردن و ڕێکخستنی ئاوەزمەندیی قوتابی

لە کتێبی وانەیی یان بابەتەکانی پەروەردەییدا، بەکارهێنانی مێتاگوتار کارلێککارانە یارمەتی قوتابی دەدات، کە ڕێڕەوی دەقەکە لە دەست نەدات، بۆ نمونە؛ کاتێک مامۆستا یان نێرەر دەڵێت: "دواتر گرنگی بە نمونەیەکی پراکتیکی بدە"، لە ڕاستییدا ئەوە پێشانی قوتابی دەدات، کە فێرکردن هەنگاو بە هەنگاوە. ئەم شێوازە سەرلێشێواوی کەمدەکاتەوە و سەرنجی خوێنەر زیاتر بۆ دەقەکان ڕادەکێشێت.

٣-٢ دروستکردنی هەستی وتووێژ و سۆزداریی:

دەقە پەروەردەییەکان نابێت وشک و بەتەواوی پسپۆڕانەبن؛ چونکە قوتابی پێویستی بەوەیە هەستبکات، کە نێرەر یان مامۆستا لەگەڵیدا لە پەیوەندیدایە بە بەکارهێنانی مێتاگوتار بەشێوەی کارلێک و پەیوەندیدار، بۆ نمونە: لە دەستەواژەی "وەک دەزانیت"، "ڕەنگە پرسیارێکت لێبکرێت"، یان "با نمونەیەکت بۆ بهێنمەوە یان شیبکەمەوە"، دەقەکە لە گفتوگۆیەکدا دەخاتەڕوو، ئەم شێوازە پاڵنەرێکە بۆ قوتابییان.

٣-٣ بەهێزکردنی بیرکردنەوەی ڕەخنەیی:

"هـایـلانـد" جەخت لـەوە دەکـاتـەوە؛ کە نێرەر دەتوانێت مێتاگوتار بەکاربهێنێت بۆ کردنەوەی دۆخـێـک لـە ڕوانـگـە جـیـاوازەکـانـدا. هـەروەهـا لە پـــەروەردەدا ئـەمـە زۆر گـرنـگـە، چونکە قوتابی فێردەکات کە هەموو وتەیەک ڕەها و یەکلاکەرەوە نییە. دەستەواژەکانی وەک "دەتوانرێت بەو شێوەیە لێک بدرێتەوە" یان "هەندێک لە توێژەران پێیان وایە" نیشان دەدەن کە بیرکردنەوەی ڕەخنەیی بەشێکە لە فێربوون.

٣-٤ ڕوونی لە دەقی زانستی:

یەکێک لە کێشەکانی دەقـە پـەروەردەیـیـەکـان قـورسـایـی و ئـاڵـۆزی زمـانـەکـەیـە. نـێـرەر بە بەکارهێنانی مێتاگوتار دەتوانێت هەنگاو بە هەنگاو

ئارگومێنتەکان سادە و ساکار بکاتەوە و نیشانی بدات؛ کە هەر بەشێکی دەقەکە چ ڕۆڵێک دەگێڕێت. ئەم ڕوونکردنەوەیە بە تایبەتی لە فێرکردنی چەمکە ئەستەمەکان، وەک: بیرکاری یان تیۆرییە پەروەردەییەکان، بایەخێکی تایبەتی هەیە. واتە تا ئاستی مەعریفی دەقەکە بەرزتربێت، پێویستی بە توخمەکانی مێتاگوتارە بۆ ڕوونی دەقەکە. بۆ نمونە پراکتیکی لە دەقە پەروەردەییەکان (بیرکاری)، وەک ئەمانەی خوارەوە:

٣-٤-١ مێتاگوتاری کارلێککارانە (بۆ ڕێکخستنی دەقەکە):

گریمان کتێبێکی بیرکاری دەڵێت: ((سەرەتا پێداچوونەوە بە زیادکردنی ژمارە سروشتییەکاندا دەکەین، دواتر لە هەنگاوی داهاتوودا دەچینە ناو بابەتی زیادکردنی ژمارەکان)). ئەم ڕستەیە وەک نەخشەڕێگایەک وایە و یارمەتی قوتابی دەدات بزانێت لە کوێوە دەستپێبکات و بۆ کوێ بچێت.

٣-٤-٢ مێتاگوتار بەشێوەی کارلێک-پەیوەندیدار (بۆ گفتوگۆ لەگەڵ قوتابی):

مامۆستایەک دەڵێت: ((ڕەنگە پرسیارتان هەبێت بۆچی کاتێک دوو ژمارەی نەرێنی پێکەوە کۆدەکەینەوە، ئەنجامەکە گەورەتر دەبێت، با بە نمونەیەک ڕوونی بکەمەوە)). ئەم جۆرە لێدوانە وا لە قوتابی دەکات، هەست بکات مامۆستا وەڵامی پرسیارە دەروونییەکانی دەداتەوە.

٣-٤-٣ تێکەڵکردنی هەردوو جۆری مێتاگوتار لە پۆلدا:

مامۆستا دەڵێت: ((با هەنگاو بەهەنگاو بەرەو پێشەوە بچین. سەرەتا نمونەیەکی سادە: ٣ + ٢ = ٥. ئێستا هەمان شت تاقیبکەرەوە لەگەڵ ژمارە نەرێنییەکان: (-٣) + (-٢) = -٥. وەک دەبینیت، زیادکردنی دوو ژمارەی نەرێنی، ژمارەی ئەنجامی زیاتر نەرێنی دەکات)). لێرەدا مامۆستا هەم ڕێڕەوی فێربوونی (مێتاگوتاری کارلێککەر)ی خستۆتەڕوو و هەم بە زمانێکی سادە پەیوەندی لەگەڵ قوتابییەکەدا کردووە و بەشێوەی کاریگەر ڕۆڵی لە کردەی گەیاندن و تێگەیشتن لە نێوان نێرەر و وەرگردا هەیە.

٤- ناوەرۆکی پرۆگرامی کتێبی خوێندنی بابەتی زانست بۆ هەمووان:

ناوەرۆکی پرۆگرامی کتێبی خوێندنی بابەتی زانست باس لە نوێبوونی ناوەرۆکی زانستی دەکات و پێویستی بەو نیشاندەرانە هەیە؛ کە قوتابییان لەسەر ڕێگای تێگەیشتن و بەکارهێنانی زانست ڕێنوێنی بکات، ئەمەش بە بەکارهێنانی مۆرکە بەڵگەییەکان؛ (بۆ ئاماژەدان بە سەرچاوە زانستییە باوەڕپێکراوەکان و نوێیەکان) و ڕاڤەکاری ڕەمزەکان؛ (بۆ ڕوونکردنەوەی چەمکە نوێیەکان) و ...، یارمەتی قوتابییان دەدات نەک تەنها ناوەرۆکی زانستیی بپارێزن، بەڵکو بە گۆڕانکارییە زانستیی و تەکنەلۆژییەکانەوە گرێیان بدەن. (Lemke 1990: 93-98). بە کورتی، "Lemeke"ئاماژە بەوە دەکات، کە پرۆگرامی بابەتی زانست توخمەکانی مێتاگوتار وەک: بەڵگە، هێما و نیشاندەر،... بەکاردەهێنێت بۆ گۆڕینی پەروەردەی زانست لە لەبەرکردنی تەنهاوە بۆ جەختکردنەوە لەسەر تێگەیشتن، بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە و جێبەجێکردنی زانیاری لە دەقدا. ئەم بۆچوونە کتێبەکە وەک ئامرازێک بۆ پەرەپێدانی خوێندەواری زانستی و توانای چارەسەرکردنی کێشەکان دادەنێت، نەک تەنها ئامرازێک بۆ گەیاندنی زانیاری.

ئەگەر پێناسەی ناوەڕۆکی پڕۆگرامی زانست بکەین ئەوا؛ ناوەڕۆکی پڕۆگرامی زانست بە شێوەیەکی ئاسایی وەک: ڕاستییەکان، یاساکان، پرەنسیپ و بنەماکان، چەمکەکان، تیۆرییەکان و بەهاکانی ناو پڕۆگرامی زانست پێناسە دەکرێت، کە توانای جۆراوجۆر گەشەپێدەدەن و ئامانجە خوازراوەکانی پرۆسەی پەروەردە و فێرکردن لە چوارچێوەی توانا و کارامەییە ماددییەکان و سەرچاوە مرۆییەکاندا بەدەست دەهێنن. (ئەللولو ٢٠٠٤: ٦١).

بەواتایەکی دیکە، کە ناوەڕۆکی پڕۆگرامی "زانست بۆ هەمووان" تەنها پێشکەشکردنی ڕاستییە زانستییەکان نییە، بەڵکو ڕێنمایی قوتابییان بۆ پەرەپێدانی توانای بیرکردنەوەی زانستی دەکات. بۆ بەدەستهێنانی ئەم ئامانجەش، پڕۆگرامی خوێندن توخمەکانی مێتاگوتار بەکاردەهێنێت، کە پێکهاتووە لە توخمەکانی وەک: نیشاندەر،... ئاماژەی ڕێنیشاندەر؛ کە یارمەتی قوتابییان دەدات بەدواداچوونە گرنگەکان بکەن، وەک: "بیرت بێت"، "تێبینی"، "ئەمە مانای ئەوەیە". یان شیکردنەوەی هێماکان،.. . لێکدانەوەی دەستەواژە و زاراوەی زانستیی ئەبستراکت یان ئاڵۆز بۆ یارمەتیدانی قوتابییان بۆ گەیشتن بە تێگەیشتنی بیرۆکەیی.

بەگشتی ئامانجیش ئەوەیە، کە قوتابییان تەنها زانیاری لەبەرناکەن، بەڵکو زانیاریش بە پێشکەوتنی زانستی و تەکنەلۆژیای ڕاستەقینەوە دەبەستنەوە. ئەمەش بە مەبەستی ئەوەی بتوانرێت بیرێکی داهێنەرانە لای قوتابی دروستبکات و کارامەییەکانی فێربووەکانی پێشکەشی کۆمەڵگە بکات. واتە، لە ڕێگەی فێربوونی ئەم پڕۆگرامەوە بتوانێت کار و بەرهەم و بیری نوێ، پێشکەشی کۆمەڵگەکەی بکات و نەوەیەکی بەرهەمدار دروست بکات.

٤-١ ناونیشان:

ناونیشان تەنها وەک ناولێنانێک بۆ پارچەیەک لە نوسین لە کتێبی خوێندندا خزمەت ناکات، بەڵکو دەشێت لە هەنێک باردا وەک ئامرازێکی مێتاگوتاریش خزمەت بکات، ئەگەر هاتوو پێشبینییەکانی خوێنەر پێکبهێنێت و چوارچێوەیەک بۆ تێگەیشتن لە دەقەکە دابنێت و ئاڕاستەکردن و ڕوونکردنەوەی تێدابێت.

بە واتایەکی تر، ناونیشان چوارچێوەی سەرەتایی بۆ تێگەیشتن پێشکەش دەکات و وەرگر کە قوتابییە لە ناوەڕۆکی دەقەکە و ڕێنمایی بۆچوونیان بۆی ئاگادار دەکاتەوە. واتە ((ناونیشان ڕێنمویی و ڕێبەرێتیی خوێنەر بۆ بەرهەمەکە دەکات، واتە ئەو دەبێتە کلیل و ڕێنموکار و کۆکراوە و پوختەی ناواخنی هەر پڕۆگرامێک و سەرتاپای هەر پڕۆگرامێک ڕوونکەرەوە و درێژەپێدەری ئەو بیرەیە، کە لە ناونیشاندا هەیە)). (حسەین ٢٠١٥: ٣١٢).

کەواتە ناونیشان بریتییە لە پێناسی کتێبی بڕیارلێدراوی خوێندن و دەبێتە دەروازەی کردنەوەی زانیارییەکانی ناو کتێبەکە و خوێنەر بۆ ناو دەقی نوسراوی کتێبەکە ڕۆکێش دەکات. لەبەرئەوە، (ناونیشان هۆکارێکە بۆ هاندان و وروژاندنی خوێنەر، تا هەوڵی خوێندنەوەی ناوەڕۆکەکەی بدات، لەبەر ئەم هۆکارەیە ناونیشان چ بە گشتی چ ناونیشانی بەرگی کتێبی قۆناغەکانی خوێندن بێت یان ناونیشانی بابەتەکان گرنگە و بە یەکەم سەرنج و تێڕوانینی قوتابی دادەنرێت، بۆیە دەشێت ڕەچاوی بنەما و هەست و سۆزی خوێنەر؛ کە قوتابییە بکەین و لەگەڵ ژینگە و تەمەن و بیرکردنەوەی بگونجێت و ناونیشانەکە ئاشکراو و ڕوونبێت و مەبەستی بابەتەکە بخاتەڕوو). (فەقێ ئەمین: ٢٠١٥: ٢٠٣-٢٠٤).

لەو ڕوانگەیەوە، ئەگەر سەرنجی ناونیشانی کتێبی (زانست بۆ هەمووان)ی پۆلی نۆیەمی بنەڕەتی بدەین، ئایا ئەم ناونیشانە دەبێتە مێتاگوتار؟ لە ڕاستییدا، کاتێک ناونیشانێک دەبێتە مێتاگوتار؛ ئەگەر هاتوو ناونیشانەکە بە ئاشکرا ئاماژە بە خودی دەقەکە، مشتومڕی نێرەر، یان پرۆسەی نووسین بکات. بۆیە ناونیشانی (زانست بۆ هەمووان)، نابێتە مێتاگوتار، چونکە هیچ لێدوانێک لەسەر چۆنیەتی نوسین و ڕێکخستن و ڕێنمایی وەرگر بۆ دەقەکە نادات و بە سادەیی بابەتەکە دیاریدەکات.

کەواتە، ناونیشان بەزۆری خزمەت دەکات بۆ ناولێنان، یان کورتکردنەوەی بیرۆکەی سەرەکی دەق و ڕێنمایی خوێنەر لە پێکهاتەی نوسینەکە ناکات یان هەڵوێستێک دەرنابڕێت و بە سادەیی پێت دەڵێت دەقەکە دەربارەی چییە.

هەربۆیە "هایلاند" پێی وایە؛ مێتاگوتار ئاماژە بە لایەنەکانی دەق دەکات، کە بە ئاشکرا گفتوگۆ ڕێکدەخات، وەرگر تێکەڵدەکات و هەڵوێستی نێرەر نیشاندەدات، بەڵام ناونیشان وەک توخمێکی مێتاگوتار دووردەخاتەوە، چونکە بەشێک نین لە توخمەکانی کارتێکی و کارلێکی کە پرۆسەی خوێنەر بۆ دەقی سەرەکی پێکدەهێنن. (Hyland 2005: 38). بەڵام دەشێت هەندێک جار ناونیشان ببێتە مێتاگوتار، ئەگەر هاتوو بە ئاشکرا ئاماژە بە کردەی ئاخاوتن، خوێندنەوە و گفتوگۆکردنی خۆی بکات، هەروەها ڕێنمایی و ئاڕاستەکردن و کاریگەری لەسەر کردەی ڕوونکردنەوە لە نێوان نێرەر و وەرگردا هەبوو.

بۆ نمونە؛ لە زانستە زیندەییەکان لە بەندی (٥)، کەرتی (٢)دا، لاپەڕە (٨٢ بۆ ٨٥). تێکڕای ئەم ناونیشانانە ((مەترسییەکانی کهول و دەرمانەکانی دیکە، دەرمان چییە؟ پشت بەستن و ئاڵودەبوون، جۆرەکانی دەرمان، دەرمانە گیاییەکان، تووتن، کهول، زاڵبوون بەسەر ئاڵودەبوون، پێداچوونەوەی کەرت، پوختە، پێداچوونەوەی زاراوە و چەمکەکان، تێگەیشتنی بیرۆکە سەرەکییەکان، کارامەیی بیرکاریی)). نابنە مێتاگوتار، چونکە تەنها ناوی بابەتەکە دەهێنن، بەڵام ئەم ناونیشانانەی کە بەم شێوەیە دەنووسرێن ((ئەو دەرمانانەی کە ڕاسپاردەی پزیشکیان دەوێت و ئەو دەرمانانەی کە پێویستییان بە ڕاسپاردەی پزیشک نییە، شێوەی (٣) چەند ئامۆژگارییەک لە پێناو باش بەکارهێنانی دەرمانەکان، بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە))، لە زانستە زیندەییەکان لە بەندی (٥)، کەرتی (٢)دا، لاپەڕە (٨٣، ٨٥)، دەبنە مێتاگوتار، چونکە ئەم ناونیشانە ڕێنمایی لێکدانەوە، دەرخستنی هەڵوێست، هاندان بۆ بەشداریکردنی وەرگری تێدایە.

کەواتە، ناونیشانی کتێبەکانی پرۆگرامی پەروەردە و فێرکردن نەک تەنها بە زۆری وەک ناسێنەری ناوەرۆک خزمەتدەکەن، بەڵکو هەندێک جار وەک ئامرازی دەقی مێتاگوتاریی ستراتیجی کاردەکەن؛ کە ڕێنمایی و ئاڕاستەکردن و ڕاکێشانی خوێنەرانی بۆ مەبەستەکانیان تێدابێت. بۆیە ئەم ناونیشانانەی سەرەوە کە بە مێتاگوتار ئەژمارکران، هەم هەڵوێست و هەم بەشداری هاوبەش ڕەنگدەداتەوە، چونکە نێرەر بەکاریدەهێنێت بۆ دامەزراندنی متمانە، نیشاندانی گشتگیری و دروستکردنی توانای تێگەیشتن و هاندانی کاریگەری لەسەر پێشبینییەکان و کارلێکێکی گرنگ لە نێوان دەق و خوێنەرانیدا.

٤- ٢زاراوە و پێناسە:

لە کاتێکدا باس لە زاراوە و پێناسە لە مێتاگوتاردا و پەیوەست بە ناوەرۆکی کتێبی خوێندنی (زانست بۆ هەمووان) دەکەین، ئاماژە بەو کەرەستە

زمانەوانییانە دەکەین، کە داڕێـژەرانـی پڕۆگرام بەشێوەیەکی بە ئاگایی یان بە بێئاگایی پێناسە بۆ زاراوەکان بەکاردەهێنن بۆ ڕێکخستنی دەقەکانییان و ڕاکێشـانی سـەرنجی قوتـابییـان (وەرگــر) و خستنەڕووی تێڕوانینیان بەکاریدەهێنن.

زاراوەسازیی[٢] لایەنێکی سەرەکی (بابەتی زانست بۆ هەمووان)ە، بۆیە تێگەیشتن و وەرگرتنیان لەم زانستە دیاریکراوەدا دەتوانێت مانای شارەزایی و دەست ڕاگەیشتن بەسەر ئەو بوارەدا بێت، بۆیە ئەگەر بڕوانینە ئەم زاراوانە، بەتایبەتی میکانیزمەکانی پـەروەردە و فێرکردن بۆ ئەم زاراوە زانستییانە، بێگومان یارمەتی قوتابییان دەدات؛ باشتر تێگەن و دەستەواژە زانستییەکانیان بەبیربهێننەوە، هەروەها ئـەوانـەی ئـەم پـەرتـووکـانـەش دادەنـێـن، پێویستە ڕێگای جۆراوجۆر بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم زاراوانە بەکاربهێنن، وەک: بەکارهێنانی هاوواتا، بەرانبەری، ڕوونکردنەوەی پەروەردەیی، میکانیزیمی وێنەیی و گوزارشت لە زاراوەکان. (بناجي ٢٠٢٢: ١٣٢).

لەو دیدگایەوە، ئەگەر بڕوانینە وشە و زاراوەکانی کتێبی (زانست بۆ هەمووان)ی پۆلی نۆیەمی بنەڕەتی، لە لاپەڕە (٢٤٠)دا، گەر ئەم نمونەیە (ژ.٤)، وەرگرین: ((ئاوێتە ئایۆنییەکان و تایبەتمەندییان:

تایبەتمەندی ئاوێتە ئایۆنییەکان بەهۆی ئەوەوەیە، کە هێزێکی ڕاکێشـانی بەهێز پـەیـدادەبـێـت، کە پێیدەوترێت بەندی ئایۆنی، بەندی ئایۆنی هێزێکی یەکتر ڕاکێشانە لە نێوان چەند ئایۆنێکی بارگە جیاوازدا، ئەو ئاوێتانەی کە بەندەکانیان ئایۆنییە پێیاندەوترێت: ئاوێتە ئایۆنییەکان،... .)). (وەزارەتی پەروەردە ٢٠٢٤: ٢٤٠).

لێرەدا (کە) وەک وشـەیەک دەوری بەیەکەوە بەستنی ڕستیلەکان دەبینێت و توخمی (تێپەڕەکان) لە مێتاگوتاردا پێکدێنێت. هەندێک جاریش نوسـەر هـەنـدێ مۆرفیم بەکاردەهێنێت، کـە دەبـنـە هۆی هەڵئاوسانی واتایی بەتایبەتی بەکارهێنانی(کە) کە زۆر لە دەقدا دووبـارە دەبێتەوە و دەبێتە هۆی شێواندنی واتا، بۆیە دەبێ ئەم مۆرفیمانە لە شوێنی خۆیدا بەکاربێت، بۆیە پێویستە ئەو دەقانەی لەبارەی زانستەکانەوە دەنووسرێن لەلایەن زمانەوانانەوە پێداچوونەوەیان پێ بکرێت، بۆئەوەی مۆرفیمی زیـادە و ناڕێکی لە ڕێکەوتنی ڕێزمانی و واتایی چاکبکرێنەوە و لەگەڵ ڕێبازی دروستنووسییەوە بگونجێنرێت.

هەروەها (بەندی ئایۆنی، ئاوێتە ئایۆنییەکان) وەک زاراوەیـەک و زۆربەی زاراوە ڕاڤەکراوەکان دەبنە توخمی (ڕاڤەکاری ڕەمزەکان) لە مێتاگوتاردا. هەروەها لە ڕووی پێکهاتنیشەوە ئەم زاراوانـەش یان وشـەی سادەن وەک (وات) لە لاپەڕە (١٨٤)دا یان داڕێژراون وەک (لێکردنەوە) لە لاپەڕە (١٣٧) دا، یان لێکدراون وەک (ترشەباران) لە لاپەڕە (١٠٥)دا، یان فرێزن، وەک: بەندی ئایۆنی،... .

لـە ڕاسـتـیـیـدا، زاراوە بـە تـەنـها بـێ ڕاڤـە و ڕوونـکـردنـەوە و پێناسە نابێتە مێتاگوتار، بەڵکو واتا و بەهای پێشوەختەی زاراوەکانە ناومان ناوە مێتاگوتار، چونکە زاراوەکـان ڕوون نین، بەڵام کاتێک پێناسە دەکرێن، ئەوکاتە ڕاڤە و ڕوونکردنەوە لەبارەی زاراوەکە دەخاتەڕوو و کۆی پێناسەکەیە لـە دەقـدا بـە یـارمـەتـی هەندێک دەسـتـەواژە یان وشـەی وەک (بۆ نمونە، بۆ وێنە، بە واتایەکی تر، ناودەبرێت...) دەبنە مێتاگوتار.

بۆ نمونە: "ترشەباران" لێرەدا بە تەنها وەک زاراوەیـەک نابێت بە مێتاگوتار، بـەڵام کاتێک لە چێوەی دەقێکدا یـان پێناسەیەکدا دەخرێتـەڕوو، نمونەی (ژ.٥): ((ترشەباران: (مێتاگوتار نییە)ئەو باران و بەفرەی کە ڕێژەی ترش تیایاندا بەرزبێت

بە ترشەباران ناودەبرێت (مێتاگوتارە). باران هەر خۆی ترشە بەڵام ترشە باران بڕێکی زۆرتر ترشی تیادایە. ...)). ئەوا ئەو ڕوونکردنەوەیەیە واتا و بەها دەداتە زاراوەکە و واتاکەی ڕووندەبێتەوە و دەبێتە مێتاگوتار.

کەواتە، پێناسەکان دەبنە مێتاگوتار بۆ زاراوەکان، لەبەرئەوە پێناسەکان هەموویان بە مێتاگوتار دادەنرێن. سەرەڕای ئەوەش، هەندێک لە پێناسەکان ئاڵۆزن و پێویستییان بە ڕوونکردنەوەی زیاتر هەیە؛ بۆیە دووبارە مێتاگوتار دێتەوە ئارا وەک لەو نمونەی (ژ.٤)دا دیارە.

٤-٣ وێنە:

وێنە وەک ناوەڕۆکی کتێبی زانستیی، ڕۆڵێکی کاریگەری لە سەرنج، تێگەیشتن، زانین، یادگە، وێناکردن و پرۆسەی خەیاڵدا هەیە. (بلعباس ٢٠١٨: ٤). بۆیە کاتێک وێنەیەک لە کتێبی خوێندندا نەک تەنها بۆ وێناکردنی ناوەڕۆک بۆ نمونە: (نەخشە، وێنەی دڵ، هێڵکاری، یان وێنەی گرکان،...)، بەڵکو بۆ ڕێنماییکردنی تێگەیشتن لە دەقەکە، ڕێکخستنی زانیاری یان داڕشتنی پەیوەندی نێوان دەق و مامۆستا و قوتابی، بەکاردێت، ئەوا ئەو وێنەیە دەبێتە فۆرمێک لە مێتاگوتار.

بە وتەیەکی سادە؛ وێنەکە باس لە خودی گوتار یان دەقەکە دەکات نەک تەنها بەشێکی. چونکە وێنە یەکێکە لە توخمەکانی ڕاستی و دەشێت ڕۆڵی هەموو تایبەتمەندییەکانی دەربڕینی زمانی هەبێت، هەرچەندە هەندێک جار جێگەی دەگرێتەوە و هەندێک جار تێدەپەڕێت، بۆیە دەتوانرێت لە ژێر هەلومەرجێکدا بە زمانێکی تەواو دابنرێت، کە بتوانێت پەیامێکی دیاریکراو بگەیەنێت. (هەمان سەرچاوەی پێشوو: هەمان لاپەرە).

هەموو وێنەیەکی ناو پرۆگرامی خوێندن نابێتە مێتاگوتار، بەڵکو کاتێک دەبێتە مێتاگوتار وێنەکە بەهاوکاری یەکەکانی زمان (وشە، فریز،...) ڕاڤە و ڕوونکردنەوەی زیاتر بۆ وەرگر بخەنەڕوو، بۆ نمونە: وێنەی ژمارە (١) نابێتە مێتاگوتار، چونکە هیچ هاوکاری یەکەکانی زمانی تێدانییە، کردەی تێگەیشتن بۆ وەرگر ڕوونبکاتەوە، بەڵام وێنەی ژمارە (٢) بە هاوکاری یەکەکانی زمانی کردەی تێگەیشتنی بۆ وەرگر ڕوونکردۆتەوە، بەمە دەبێتە مێتاگوتار.

وێنەی ژمارە (١)

وێنەی ژمارە (٢)

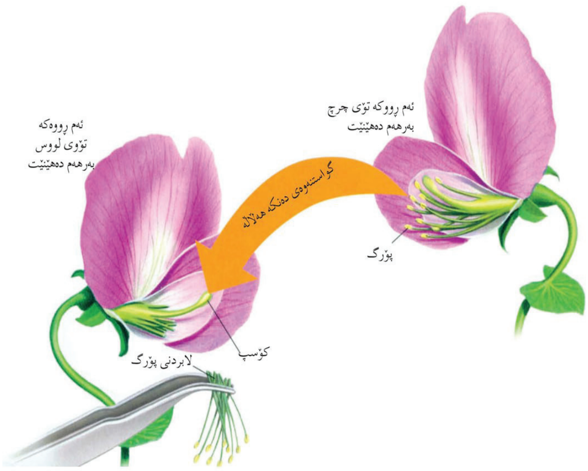

بە واتایەکی تر، وێنە وەک ناوەڕۆکی پڕۆگرامی کتێبی خوێندنی بابەتی (زانست بۆ هەمووان) کاتێک دەبنە مێتاگوتار، کە نەک تەنها بۆ پیشاندانی ناوەڕۆکی زانستی بەکاربهێنرێت، بەڵکو بە هاوکاری و لە ڕێگەی یەکەکانی زمانی لە ڕێنماییکردنی تێگەیشتنی قوتابی لە دەقەکەدا، داڕشتنی لێکدانەوە، یان نیشاندانی ڕێگەی دروست بۆ بەدەستهێنانی زانیاری و کردەی تێگەیشتن ڕۆڵێکی کاریگەر بگێڕێت، بۆیە کاتێک وێنەیەک لە کتێبی خوێندندا نەک تەنها بۆ وێناکردنی ڕاستییەکان یان شتەکان بەکاردێت، بەڵکو بۆ ڕێنماییکردنی قوتابی لە چۆنییەتی تێگەیشتن یان کاردانەوە بەرانبەر بە دەقەکە بەکاردەهێنرێت، ئەو وێنەیە دەبێتە مێتاگوتار.

بۆ نموونە: کاتێک باس لە ئەندامی گورچیلەی مرۆڤ دەکرێت، خوێندکار لە خەیاڵی خۆیدا وێنەی بۆ دەکێشێت، بەتایبەت دەشێت وێنەی گورچیلەی ئاژەڵ (مەڕ یان بزن)ی بێتە پێشچاو، بەڵام هەرچەندی باسی ناوەوەی گورچیلە بکرێت، بێ وێنەی ناوەوە، کردەی تێگەیشتن بە باشی ناڕوات بەڕێوە، کە کردەی تێگەیشتنیش بەم شێوەیەبوو، ئەوا پەیامەکە ناگات؛ کە پەیامی پەروەردە و فێرکردنە.

بەڵام کاتێک لە کتێبی خوێندنی زانستدا بەتایبەتی ڕووپۆشی ناوەوەی گورچیلە بە دیقەیەکی جوان و ڕەنگی جیاوازەوە بە هاوکاری یەکەکانی زمانی دەخرێتە پێشچاو، ئەوا ئەو وێنەیە نەک تەنها بۆ وێناکردنی ڕاستییەکان یان شتەکان بەکاردێت، بەڵکو بۆ ڕێنماییکردنی قوتابی لە چۆنییەتی تێگەیشتن یان کاردانەوە بەرانبەر بە دەقەکە (گورچیلەکان و کرداری پاڵاوتن)[٣]بەکاردەهێنرێت و ئەو وێنەیە دەبێتە مێتاگوتار، هەروەک لە شێوەی (٢)دا لاپەڕە (٥١) دیارە: وێنەی ژمارە (٣)

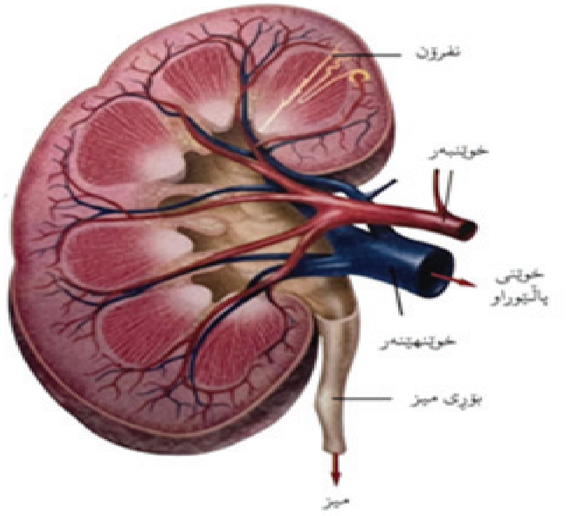

وێنەی ناوەوەی گورچیلە بە هاوکاری یەکەکانی زمانی بۆتە"مێتاگوتار"، چونکە تەنها پیشاندانی وێنەکە نییە، بەڵکو یارمەتیدەرە بۆ تێگەیشتن لە پەیامی سەرەکی یان ڕێکخستنی، یان لە چوارچێوەیەکی دیاریکراودا ئامانجی وێنەکە ڕوون دەکاتەوە؛ کە کردەی تێگەیشتنە بۆ قوتابی. تەنانەت ڕەنگی وێنەکەش، خوێنبەرەکان ڕەنگی سوور و خوێنهێنەرەکان ڕەنگی شین،... بۆیە پەیامەکە بە باشترین شێوە دەتوانرێت بۆ قوتابی ڕوون بکاتەوە.

کەواتە، بە کورتی وێنەسازی لە کتێبە وانەییەکانی زانستدا دەبنە مێتاگوتار؛ کە بە هاوکاری یەکەکانی زمانی وەک: (وشە، فریز،...) ڕوونکرابێتەوە و تەمومژی لە کردەی تێگەیشتن نەهێشبێت و وێنەکانیش تەنها بۆ وێناکردنی ڕاستییەکانی زانست نەبێت، بەڵکو بۆ ڕێنماییکردن، ڕێکخستن، یان پێناسەکردنی چوارچێوەیەک، کە لەو چوارچێوەیەدا قوتابی بزانێت چۆن لەو ڕاستییانە تێبگات و هەڵسەنگاندنییان بۆ بکات.

٤-٤ ڕستە و دەق:

شارەزایان و دانەرانی پرۆگرامی قوتابخانەکان، پێویستە سەرنج و لێوردبوونەوە لە تەکنیکەکانی نوسین بدەن، بەشێوەیەکی ئەکادیمیکی ورد لە بچوکترین یەکەی واتاداری زمان کە مۆرفیم و وشە و فرێزن، دواتر ڕستەیە؛ تا گەورەترین یەکە کە دەقە بۆ کتێبەکانی پرۆگرامی خوێندن؛ تا بتوانین بەسەر هەڵە باوەکاندا زاڵبین. (مفتاح ٢٠١٩: ٣٨١). بۆیە کاتێک باس لە مێتاگوتار لە ئاستی ڕستە و دەقدا لە پرۆگرامەکانی پەروەردە و فێرکردندا دەکەین، لە ڕاستییدا سەرنجدەدەین، کە چۆن دەقەکانی فێرکاری، کتێبی خوێندن، یان کەرەستەکانی پەروەردەیی سەرچاوەی مێتاگوتاری لە هەر دوو ئاستی مایکرۆ (ڕستە) و ماکرۆ (دەق) بۆ ڕێنمایی و تێگەیشتنی قوتابییان، ڕوونکردنەوەی مانا و ئاسانکردنی پەیوەندیکردن، بەکاردەهێنن. ئەمەش شێوازێکی پێکهاتەیی بۆ دەربڕین و تێکەڵکردنی ڕستە و دەق لە ناوەرۆکی پرۆگرامی پەروەردە و فێرکردندا بنیات دەنێت، هەروەها ئەمە ئەوە دەردەخات، کە چۆن مێتاگوتاری ئاستی ڕستە و دەق یارمەتیدەرن لە ڕێنمایی فێربوون، ئاماژەکردن بە پەیوەندییەکان و دامەزراندنی متمانە لە کۆنتێکستی پەروەردەییدا. (Fairooz 2023 :33).

واتە، لێرەدا لە ئاستی "مایکرۆ" کە فۆنۆلۆجی، مۆرفۆلۆجی، ڕستەیە و ئاستی "ماکرۆ " کە دەقە، هەردووکیان پێکهاتەی پرۆگرامی کتێبی خوێندن پێکدەهێنن و تێکەڵ بەیەکتری دەبن. ئەگەر لەسەر ئەو بنەمایانە بڕوانین، دەبینرێت، کە ڕستە لە ڕووی پێکهاتن و دارشتنەوە؛ ڕستەی سادە و لێکدراو و ئاڵۆز دەگرێتەوە. (ڕەسوڵ: ١٩٩١: ٨٦).

لە ڕووی ئەرک و واتاش بۆ چەند جۆرێک دابەشکراوە، وەک؛ ڕستەی هەواڵ گەیاندن، ڕستەی فەرمان، ڕستەی پرس، ڕستەی سەرسوڕمان،... لەڕووی ڕێژەوەش بۆ ڕاگەیاندن و دانانی و ... دەگرێتەوە، دابەشکراوە. (فەرهادی ٢٠٠٣: ٥٧). هەرچەندە لە بواری پرۆگرامی بابەتی(زانست بۆ هەمووان)؛ بەشێوەیەکی سەرەکی فێربوون و فێرکردن تەنها بە ڕستەی تاک و تەنها بووە بە تەرزێکی بەسەرچوو. (قادر و فەرەج: ٢٠٢٣: ١٦). بەڵام گەر بڕوانینە ئەم پرۆگرامە، سەرەڕای هەبوونی ڕستەی سادە، زۆرینەی ڕستەکانی لە جۆری ڕستەی لێکدراو و ئاڵۆزە (ئاوێتە). هەروەها لە ڕیزبوونی کەرەستەکانی ڕستەی کوردییدا؛ کە (بکەر+بەرکار+کار)ە لەهەندێ شوێندا ڕەچاوی ئەوەیان نەکردووە، بەڵکو ڕەچاوی (بکەر+کار+بەرکار)یان کردووە، وەک لە لاپەڕە (٥١) لە جیاتی بنووسرێت؛ (خوێنبەرێکی گەورە خوێن بۆ هەر گورچیلەیەک دەبات)، نوسیویانە؛ (خوێنبەرێکی گەورە خوێن دەبات بۆ هەر گورچیلەیەک). لە لاپەڕە (٨٢)دا لە جیاتی بنووسرێت؛ (جیاوازی لە نێوان ئەرێنیو نەرێنی دەرمانەکان دەکات؟)، نوسیویانە؛ (جیاوازی دەکات لە نێوان ئەرێنیو نەرێنی دەرمانەکان)... ئەمەش دەشێت بە مەبەستی باسمەندکردن بێت یان لە ئەنجامی وەرگێڕانی دەقەکەوە لە زمانی عەرەبییەوە بۆ کوردیی بێت.

هەروەها پێشبینیکراوە، کە ڕێژەی شێوەی ڕستەکانیش جۆری پرسیاری و هەواڵگەیاندن، شانبەشانی ڕستەی فەرماندان و ... تێدابێت، چونکە کتێبەکە دواندنی قوتابییە بۆ فێرکردن و فێربوون. بەڵام لێکۆڵینەوە زانستییەکان ڕاشکاوانە پێیانوایە چ بۆ خوێندکار چ بۆ مامۆستا، کە هەوڵبدرێت پرۆگرامەکانی خوێندن لە ڕێگەی دەقەوە دابڕێژرێن، چونکە فێرکردنی خوێندکار لە ڕێگەی دەقەوە ئاسانتر و زانستیترە، هەربۆیە دەبینین لەو پرۆگرامانەی

ئێستای پەروەردە، زیاتر هەوڵدەدەن "دەق" بکرێتە بنەمای فێربوون و فێرکردن، بەمەش ئەرکییەکان نەک هەر ڕێبازی لێکۆڵینەوەی زمانەوانییان گۆڕی، بەڵکو توانیشیان بنەمای دارشتنی پرۆگرامی پەروەردەیی بگۆڕن و لە گرنگیدان بە (ڕستە)وە بۆ گرنگیدان بە (دەق)، چونکە ڕستەی دابڕاو لە بارودۆخی دەقیی ناتوانێت توانستی پەیوەندیکردن بۆ قوتابی برەخسێنێت، بەڵکو یەکەی دەق دەتوانێت ئەم هەلە برەخسێنێت. (هەمان سەرچاوەی پێشوو: ٦و١٥).

ئەگەر دەقێکی مێتاگوتاری پرۆگرامەکە وەرگرین و شەن و کەوی بکەین، وەک: نموونە (ژ.٦)؛ نێرەکۆئەندامی زاوزێ:

نێرە کۆئەندامی زاوزێی مرۆڤ هەروەکو لە شێوەی ١ دا دەردەکــــەوێ، هەڵدەستێت بە دروستکردنی تۆو و گواستنەوەی بۆ ناومێیە کۆئەندامی زاوزێ ئەوەش لە ڕێگەی شەرعیەتی هاوسەرگیری لەنێوان ژن و پیاودا، گونەکان دوو ئەندامی نێرینەن، فرمانیان دروستکردنی تۆو و دەردانی تێستێسترۆنەکە هۆرمۆنی سەرەکی توخمیە لە نێرینەدا بەرپرسیارە لە ڕێکخستنی بەرهەمهێنانی تۆوەکان و پێشخستنی سیفەتە توخمیە دووەمیەکان لە نێرینەدا. کاتێک تۆوەکان گون جێدەهێڵن، ئەوا لە ناو بۆڕییەک کۆدەکرێنەوە پێیدەڵێن ئالۆزە، تۆوەکان لە ئالۆزەدا پێدەگەن وە پاشان دەگوازرێنەوە بۆ ناو بۆڕییەکی دیکە پێیدەڵێن لوولەی گوێزەرەوە لەکاتی تێپەڕبوونی تۆوەکان بەلوولەی گوێزەرەوەدا لەگەڵ شلەی چەند ڕژێنێک تێکەڵ دەکرێن لەوانەش ڕژێنی پرۆستات کە دەوری ملی میزەڵدان دەدات. بەو تێکەڵەی شلەکان و تۆوەکان بەیەکەوە دەڵێن تۆواو، تۆواویش بەناو میزەڕۆدا دەڕوات لە ڕێگەیدا بۆ دەرەوەی لەش. میزەڕۆش لوولەیەکە بەناوچووک دا دەڕوات، چووکیش ئەندامێکی دەرەکی نێرینەی مرۆڤە بۆ گواستنەوەی تۆواو بۆ دەرەوەی لەش بەکاردێت)). (وەزارەتی پەروەردە ٢٠٢٤: ٦٢).

ئەم دەقە مێتاگوتارییە سەرەڕای نارێکییەکی زۆری تێدایە، کە وایکردووە دەقەکە بۆ خوێندکار قورس و وشک بێت، بۆیە ئێمە جارێکی تر ئەم دەقە بەپێی ڕۆنانە سینتاکسییە باوەکان دەنووسینەوە، ئینجا مۆرکەکانی مێتاگوتار لەم دەقەیەدا دەخەینەڕوو. (نێرەکۆئەندامی زاوزێ

نێرەکۆئەندامی زاوزێی مرۆڤ هەر وەکو لە (شێوەی ١)دا دەردەکەوێت، بۆ دروستکردنی تۆوە و دەگوازرێتەوە بۆ ناو مێیەکۆئەندامی زاوزێ، ئەوەیش لە ڕێگەی شەرعییەتی هاوسەرگیری لە نێوان ژن و پیاودا. جووتەگونیش دوو کۆئەندامی نێرینەن، فەرمانیان دروستکردنی تۆوەو دەردانی تێستێسترۆنە؛ کە هۆرمۆنی سەرەکیی توخمییە لە نێرینەدا و بەرپرسیارە لە ڕێکخستنی بەرهەمهێنانی تۆوەکان و پێشخستنی سیفەتە توخمییە دووەمییەکان لە نێرینەدا. هەروەها کاتێک تۆوەکان جووتەگون بەجێدەهێڵن، ئەوا لە ناو بۆرییەک کۆدەکرێنەوە، پێیاندەڵێن: ئالۆزە، تۆوەکان لە ئالۆزەدا پێدەگەن، پاشان دەگوازرێنەوە بۆ ناو بۆرییەکی دیکە، کە پێیدەڵێن: لوولەی گوێزەرەوە و لە کاتی تێپەڕبوونی تۆوەکان بە لوولەی گوێزەرەوەدا لەگەڵ شلەی چەند ڕژێنێک تێکەڵ دەکرێن، لەوانەیش؛ ڕژێنی پرۆستات، کە دەوری ملی میزەڵدان دەدات. بۆیە بەو تێکەڵەی شلەکان و تۆوەکان پێکەوە، دەڵێن: تۆواو، تۆواویش بە ڕێگەی ناو میزەڕۆدا بۆ دەرەوەی لەش دەڕوات. میزەڕۆش لوولەیەکە بە ناو چووکدا دەڕوات، چووکیش؛ کە ئەندامێکی دەرەکی نێرینەی مرۆڤە بۆ گواستنەوەی تۆواو بۆ دەرەوەی لەش بەکاردێت).

لەم دەقەدا مۆرکە تێپەڕەکان بریتین لە (و، یش،

یش، و، کە، و، و، هەروەها، ئەوا، کە، لە کاتی، لەگەڵ، یش، کە، بۆیە، و، یش، ش، یش، کە)، مۆرکی ڕاڤەکاری ڕەمزەکانیش بریتین لە (نێرەکۆئەندامی زاوزێ...، جووتەگون...، ...پێیان دەڵێن: ئاڵۆزە، ...پێیدەڵێن: لوولەی گوێزەرەوە، ...ڕژێنی پرۆستات...، ...دەڵێن: تۆواو، چووک...). مۆرکی دەقەئاماژەیەکانیش بریتین لە (هەروەکو لە (شێوەی١)دا، ئەوەیش، لەوانەیش)، مۆرکە چوارچێوەیەکانیش بریتین لە (کاتێک، پاشان) دەبینرێت.

لە دەقەکەدا سەرەڕای چێژ و ئاسانی، کە قورسی و نارێکی ناهێڵێت، مۆرکەکانی مێتاگوتار خرانەڕوو، کە ئەمەش وادەکات کردەی تێگەیشتن و گەیاندنی پەیامەکە ئاسانتر بێت.

لە ئەنجامدا، مێتاگوتار لە پرۆگرامەکانی پەروەردەدا دەبێت نەک تەنها وەک بژاردەیەکی شێوازیی بناسرێت، بەڵکو وەک ئامرازێکی فێرکردنیش، کە کاریگەری لەسەر چۆنییەتی گواستنەوە و وەرگرتنی زانیاری هەیە. مەبەستی نوسەر بە لێکدانەوەی قوتابی دەبەستێتەوە، دڵنیادەبێتەوە لەوەی کە کەرەستە پەروەردەییەکان هەردوو ئامانجی مەعریفی و پەیوەندیی جێبەجێ دەکەن. لەم ڕووەشـــەوە، بەکارهێنانی وردی مێتاگوتار لە پێکهاتەی ڕستە و دەقەکاندا ڕاستەوخۆ یارمەتیدەرە بۆ کاریگەری پرۆگرامەکانی قوتابخانە و ئامانجە پەروەردەییەکان، کە لەگەڵ پێداویستییە گەشەسەندن و زمانەوانییەکانی قوتابییان بگونجێت.

ئەنجامەکان

مۆرکەکانی مێتاگوتار لە دەقە پەروەردەییە زانستییەکاندا کاریگەری زۆری لە گەیاندن و کردەی تێگەیشتن لە نێوان نێرەر و وەرگردا هەیە، بەمەش ئەگەر کاریگەری لەسەر قوتابی دروستکرد، ئەوا پەیامە دیاریکراوەکە بە باشی دەگات. بۆیە دەتوانرێت پرۆگرامەکانی خوێندن لە ڕێگەی دەقەوە دابڕێژرێن، چونکە فێرکردنی قوتابی لە ڕێگەی دەقەوە ئاسانتر و زانستیترە، هەربۆیە دەبینین لەو پرۆگرامانەی ئێستای پەروەردە، زیاتر هەوڵدەدەن "دەق" بکرێتە بنەمای فێربوون و فێرکردن.

لە ناوەرۆکی کتێبی (زانست بۆ هەمووان)ی پۆلی نۆیەمی بنەڕەتیدا، وێنە کاتێک لە مێتاگوتاردا بە هاوکاری یەکەکانی زمان پەیامێکی دیاریکراوی گەیاند، ئەوا ئەو وێنەیە لە کتێبی خوێندندا نەک تەنها بۆ وێناکردنی ڕاستییەکان یان شتەکان بەکارهاتووە، بەڵکو بۆ ڕێنماییکردنی قوتابی لە چۆنییەتی تێگەیشتن یان کاردانەوە بەرانبەر بە دەقەکەش بەکارهاتووە و ئەو وێنەیەش بەهۆی یەکەکانی زمانەوە دەشێت ببێتە مێتاگوتار.

بەشێوەیەکی گشتیش ناونیشان نابێتە مێتاگوتار، بەڵام کاتێک ناونیشانێک بە ئاشکرا ئاماژە بە کردەی ئاخاوتن، خوێندنەوە و گفتوگۆکردنی خۆی بکات، هەروەها ڕێنمایی و ئاراستەکردن و کاریگەری لەسەر کردەی ڕوونکردنەوە لە نێوان نێرەر و وەرگردا هەبوو؛ ئەوا دەبێتە مێتاگوتار. هەروەها زاراوەش بە تەنها نابێتە مێتاگوتار، بەڵام کاتێک لە چوارچێوەی دەقێکدا پێناسە دەکرێت، ئەوا واتا و بەها دەبەخشێتە زاراوەکە و واتای زاراوەکە ڕووندەبێتەوە و دەبێتە مێتاگوتار لە چێوەی دەقەکەدا.

پەراوێز:

١. تیۆرییەکەی (هایلاند) لە ساڵی ١٩٩٨و ساڵی ٢٠٠٤ بە هاوکاری "Tse" خراوەتەڕوو، بەڵام (هایلاند) لە ساڵی٢٠٠٥ بۆ یەکەمین جار لەسەر بنەمای تیرۆییەکانی تر، بەشێوەیەکی تێروتەسەلی خرایەڕوو، بەڵام لە ساڵی ٢٠١٩ جارێکی دیکە لەگەڵ چاپکردنەوەی کتێبەکەی دیسان بە هەمان شێوەی ٢٠٠٥ خرایەوەڕوو. بۆیە لە نێو ئەم پۆلانەدا و پۆلێنەکانی هایلاند خۆشی، ئەوەی بۆ ئەم توێژینەوەیە ئێستا هەڵبژێردراوە؛ مۆدێلی هایلاند ٢٠١٩ە، چونکە ئەو بە پەسەندتر بۆ تایبەتمەندییەکانی مێتاگوتار زانـراوە، چونکە نوێترین و گشتگیرترین پۆلێنی تایبەتمەندییەکانی مـێتاگـوتـارە. هـەروەهـا ئاسانترین و تێگەیشتووترین و دروستترین پۆلێنە، کە ئاڵۆزی پۆلێنەکانی تری تێدا نییە. سـەرەڕای ئەوەش، مۆدێلی هایلاند گونجاوە، چونکە ڕێبازێکی کرداری بۆ شیکردنەوەی دەقەکان دەگرێتەبەر. وای لێدەکات گونجاوتر بێت بە بەراورد لەگەڵ پۆلێنکردنەکانی تر. (Farahani 2019: 59)

٢. بـۆ زانـیـاری زیـاتـر دەربـارەی زاراوەنـاسـی و زاراوەسازیی بڕوانە ئەم سەرچاوەیە؛ سۆزان سەعدوڵڵا عەبدولغەنی، وەرگرتن‌و بەکارهێنانی زاراوە لە ئاخاوتن و نوسیندا، نامەی دکتۆرا، زانکۆی سلێمانی، ٢٠١٩.

٣. ((... هەروەکو لە شێوەی ٢دا دیارە... شێوەی ٢ چۆن دوو گورچیلەکە خوێن دەپاڵێون؟١. خوێنبەرێکی گـەورە خـوێن بـۆ هـەر گورچیلەیەک دەبـات. ٢. لە خوێنبەرە سەرەکییەکەی ناو گورچیلە لوولەی خوێنی زۆر بچووک جیادەبنەوە و بە یەکێک لە پێکهێنەرەکانی نیفرۆندا دەڕۆن. ٣. ئاو و هەندێ ماددەی دیکەی بچووک وەک: گلوکۆز و خوێیەکان و ترشە ئەمینییەکان و یۆریا لە لوولەکانی خوێن دەپاڵێورێن بۆ نفرۆنەکان،. ... ٦. بەو شلە زەردەی لەناو نیفرۆنەکاندا دەمێنێتەوە، دەڵێن میز، میزیش هەر گورچیلەیەک جێ دەهێڵێت بەهۆی بۆری میزەوە دەڕژێتە ناو میزڵدان، کە لە ناویدا کۆدەکرێتەوە.، ... .)). (وەزارەتی پەروەردە ٢٠٢٤: ٥١).

ئیش و توانا work and power، ترشەباران Acid precipitation، جووتە گـونTestes، چـووکPenis، ئاویتە ئایۆنییەکانIonic compounds، ترشەباران Acid precipitation.

سەرچاوەکان

به کوردی

– ئەمین، هـەوار عومەر فەقێ (٢٠٢٢). بنەماکانی زمانی پەروەردەیی لە پرۆگرامی خوێندندا، چاپخانەی تاران، چاپی یەکەم.

–حسەین، شیلان عومەر (٢٠١٥). هەڵسەنگاندنی دروسـتـەی کۆزانیاریی پرۆگرامی خوێندنی قۆناغی بنەڕەتی خوێندنی کوردیی وەک نمونە، گۆڤاری زانکۆی ڕاپەڕین، ژ.٥ (٢)، ڕانیە.

–ڕەسـوـوڵ، عەبدوڵڵا حسین (١٩٩١). ناکردن لە کـوردیـدا، نـامـەی مـاسـتـەر، کۆلێجی ئـاداب، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر.

– عزیز، سـروە فەیسەڵ، (٢٠٢٢). هێزی زمـان لە گوتاری سیاسیی کوردیدا شیکردنەوەیەکی ڕەخنەگرانە، نامەی دکتۆرا، فاکەڵتیی ئاداب، زانکۆی سۆران، سۆران.

–فەرهادی، ساجدە عەبدوڵڵا (٢٠٠٣). ڕستەو پاش ڕستە– تێڕوانینێکی ئەرکی، نامەی دکتۆرا، کۆلێجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر.

–فەقێ ئەمین، هەوار عومەر، (٢٠١٥). بنەماکانی زمانی پـەروەردەی لە پرۆگرامی خوێندندا (خوێندنی زمانی کوردی وەک نمونە). نامەی ماستەر، زانکۆی سلێمانی، سکوڵی زمـان– فاکەڵتیی زانستە مرۆڤایەتییەکان، سلێمانی.

– قادرو فەرەج، کاروان عومەر و شاخەوان جەلال (٢٠٢٣). فێرکردن لە نێوان ڕستە و دەقدا، https://www.

researchgate.net/publication/375958088.

– هەرێمی کوردستان، وەزارەتی پەروەردە، (٢٠٢٤). زانست بۆ هەمووان– پۆلی نۆیەم، بەڕێوەبەرایەیی گشتیی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان.

– ستاندارد کورد، ٢١–٥–٢٠٢٤:

https://www.facebook.com/watch/?v=478377094747966&rdid=ZKjSlhvp8Jn7wz37.

به ئینگلیزی

- Ädel, Annelie, 2006. Metadiscourse in L1 and L2 English, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam_/_Philadelphia.

- Ädel, Annelie, 2010. Just to give you kind of a map of where we are going:

A Taxonomy of Metadiscourse in Spoken and Written Academic English, https://www.researchgate.net/publication/285777445.

- Aziz, Shazia& Riaz, Fakhira, 2024. Interacting with the audience: metadiscourse markers in top ten impact factor journal article abstracts in applied linguistics. journal of applied linguistics and tesol (jalt), vol.7.no.4 2024.

- Crismore, A. 1984. The rhetoric of textbooks: Metadiscourse. Journal of Curriculum Studies, 16(3), 279–296, http://dx.doi.org/10.1080/0022027840160306.

- Crismore, Avon. 1989. Talking with readers: Metadiscourse as rhetorical act. New York: Peter Lang.

- Crismore, Avon& Etal. 1993. Written Communication, Vol.10, No.1, Sage Periodicals Press.

- Crystal, David, 2008. A Dictionary of Linguistics and Phonetics, sixth Edition, Blackwell Publishing.

- Farahani, Mehrdad Vasheghani, 2019. Metadiscourse in Academic English Texts: A Corpus-based Probe into British Academic Written English Corpus, Research Journal Studies about Languages, No. 34, pp. 56-73, DOI 10.5755/j01.sal.34.0.21816

- Fairooz, Rashad Ahmed, 2023. Using Macro-Level Metadiscourse Coherence Devices in Written Texts: A Product Perspective, International Journal of Linguistics and Translation Studies, Volume 4, Issue 3, DOI: https://doi.org/10.36892/ijlts.v4i3.360.

- Hyland, K. & Jiang, K. 2022. Metadiscourse: The evolution of an approach to texts ،Text & Talk - An Interdisciplinary Journal of Language Discourse Communication Studies, DOI: 10.1515/text-2021-0156, https://www.researchgate.net/publication/363095209.

- Hyland, Ken, 1998. Persuasion and context: The pragmatics of academic metadiscourse, Journal of Pragmatics 30 (1998) 437455,

- Hyland, Ken, 2004. Disciplinary Discourses Social Interactions in Academic Writing, MICHIGAN CLASSICS EDITION, Published in the United States of America by The University of Michigan Press.

- Hyland, Ken, 2005. Metadiscourse Exploring Interaction in Writing, Continuum, The Tower Building, 11 York Road, London, SE1 7NX, 15 East 26th Street, New York, NY 10010, First published.

- Hyland, Ken, 2019. Metadiscourse Exploring interaction in writing, BLOOMSBURY ACADEMIC, Bloomsbury Publishing Plc, 50 Bedford Square, London, WC1B 3DP, UK,1385 Broadway, New York, NY 10018, USA.

- J, William and Kopple, Vande, 2012. The importance of studying metadiscourse, Applied Research on English, 10.22108/are.2012.15453, Volume & Issue: Volume 1, Issue 2.

- Khorosheva, Natalia Vladimirovna& Etal, 2021. Sequel as A Type of Metatext Practice: Philosophical Perspective, Propósitos y Representaciones, Special Number: Professional competencies for international university education, Mar. 2021, Vol. 9, SPE (2), e1105, http://dx.doi.org/10.20511/pyr2021.v9nSPE2.1105.

- Ledy, Neris Mayang, & Etal, 2024. metadiscourse markers in introduction, section of master theses in English education study program students at university of Bengkulu, wiralodra English Journal, Vol 8 No 2.

- Lemke, J. L. 1990. Talking science: language, learning and values: Norwood, NJ: Ablex.

- Naderi, J., Siami, T. 2022. A Study of Interactional Metadiscourse Markers in Inaugural Speeches of the U.S. and Russian Presidents Since 1990. Language Science, 9 (16), 395-412. Doi: 10.22054/LS.2023.66102.1530.

- Ren, Wen& Wang, Lu, 2023. A corpus-based study of metadiscourse features in Chinese-English simultaneous interpreting, Frontiers in Psychology,

- VYGOTSKY, Lev Semenovich, 1979. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes, second printing, printed in the United States of America, Library of Congress Cataloging in Publication Data.

- Ünsal, Özlem, 2008. A comparative study of metadiscourse used in academic texts in the fields of science and social sciences, master of arts, English language teaching department, institute of social sciences, ÇUKUROVA University, Adana.

- Yasmin, Tayyabba, 2018. Generic and metadiscourse analysis of Pakistani academic writing, doctor of philosophy in applied linguistics, department of applied linguistics, govt. college university, Faisalabad,

به عەرەبی

– اللولو، فتحية صبحي، (٢٠٠٤). تقويم محتوى مناهج العلوم الفلسطينية للمرحلة العليا من التعليم الأساسي في ضوء المستحدثات العلمية المعاصرة، مؤتمر التربوي الأول المنعقد بكلية التربية في الجامعة الاسلامية، فلسطين.

– الزويني والعرنوسي و حاتم، ابتسام وضياء وحيدر (٢٠١٣). المناهج وتحليل الكتب، الطبعة الأولى، دار صفاء للنشر والتوزيع، عمان.

– بناجي، حياة، (٢٠٢٢). المصطلحات العلمية في كتب علوم الطبيعة والحياة لمرحلة التعليم الثانوي شعبة العلوم التجريبية آليات الوضع الشرح، مجلة اللغة الوظيفية، المجلد ٩،العدد ١.

– بلعباس، نجاة (٢٠١٨). مفهوم الصورة وفاعليتها

في الحقل التعليمي، مجلة مشكلات الحضارة- المجلد ٧- العدد ٢، مجمع المخابر- جامعة الجزائر٢.

- حمادات، محمد حسن (٢٠٠٩). المناهج التربوية (نظرياتها- مفهومها- أسسها- عناصرها- تخطيطها- تقويمها)، دار الحامد، الطبعة الأولى، عمان.

- مصطفى، صلاح عبدالحميد (٢٠٠٠). المناهج الدراسية عناصرها وأسسها و تطبيقاتها، دار المريخ للنشر، الرياض، المملكة العربية السعودية.

- مفتاح، محمد عبد التواب محمد(٢٠١٩). بنية الجملة والنص في أعمال تعليم الكتابة العربية مراجعة نقدية، مجلة كلية العلوم، جامعة الفيوم، https://mkda.journals.ekb.eg/article_124494_b3f6e0b156b6762cac0420e0d6e648c8.pdf.

- ابراهيم، فاضل خليل (٢٠١١). أساسيات المناهج الدراسية، دار ابن الأثير للطباعة والنشر جامعة الموصل.

به فارسی

- فاميان، على رضاقلى، و كارگر، مريم، (٢٠١٣). تحليل مقالات نقد كتاب هاي زبان شناسى ايران بر اساس الگوي فراگفتمان هايلند، مجله پژوهش هاي زبان شناسى، سال پنجم، شماره دوم، پاييز و زمستان ١.

الملخص

هذا البحث المعنون: أثر ما وراء الخطاب في النصوص العلمية التربوية، محاولة لتعريف وعرض أنواع ما وراء الخطاب، وقد افترض البحث أن ما وراء الخطاب له أثر في توصيل رسالة تعليمية تربوية في إطار علم النص مبينا تأثيره الفعال على تعليم الطلاب خاصة في مضمون كتاب (العلوم للجميع) حين يكون العنوان أو الصورة أو المصطلح ما وراء الخطاب في تبيان وتفسير المعلومة للطلاب، وإن حدود البحث يتجلى في إطار الموضوعات العلمية خاصة(العلوم للجميع) للصف التاسع الأساس، استنادا إلى المنهجين الوصفي التحليلي محاولا عبرهما تبيان أثر ما وراء الخطاب في إيصال رسائل علمية تربية إلى الطلاب.

الكلمات المفتاحية: ما وراء الخطاب، النص العلمي، المتفاعل، التفاعل، محتوى الكتاب المدرسي.

The Role of Metadiscourse in Scientific Educational Texts

Abstract:

This research, titled: The Role of Metadiscourse in Scientific Educational Texts, is an attempt to identify and present the types and features of metadiscourse. This study hypothesizes that metadiscourse has an effect on conveying the message of education and learning within the framework of text construction (textuality) and creates an influence and interaction with the learner, especially within the content of the book (Science for All). Titles, images, or terminology become metadiscourse when they provide further explanation and interpretation for the learner within the framework of a specific scientific text. The scope of the research is limited to scientific subjects, specifically the (Science for All) textbook for the ninth grade (basic level). It relies on the (descriptive-analytical) method to explain metadiscourse in scientific educational texts.

eywords: Metadiscourse, Scientific Text, Interactive, Interaction, Textbook Content.

وەرگرتن: ٢٠٢٥/١١/١٩
پەسەندکردن: ٢٠٢٦/٢/١١

سامانە کانزاییەکان لە باشوری کوردستان (١٨٥١-١٩١٤)

پ. ی. د. خالد محمود کریم
بەشی مێژوو، کۆلێژی زمان و زانستە مرۆڤایەتییەکان،
زانکۆی سلێمانی
khalid.mahmood@garmian.edu.krd

پ. د. پشکۆ حمە طاهر عبدالرحمن
pishko.tahir@univsul.edu.iq

پوختە

سامانە کانزاییەکان لە گرنگترین سەرچاوە ئابورییەکان بوون کە دەوڵەتی عوسمانی لە ویلایەتە جۆراوجۆرەکانیدا گرنگی پێدەدا، بەو پێیەی سەرچاوەیەکی سەرەکی بوون بۆ داهاتی باج و پاڵپشتی ئابوری دەوڵەتیان دەکرد. ناوچەکانی باشوری کوردستان بەهۆی زۆری کانزا جۆراوجۆرەکانی وەک خەڵووز و نەوت و کانزاکانی تری ژێر زەوی گرنگییەکی تایبەتی هەبوو. ئەم لێکۆڵینەوەیە هەوڵدەدات وەڵامی ئەو پرسیارانە بداتەوە: دۆخی سامانە کانزاکانییەکان لە ناوچەکانی باشوری کوردستان لەماوەی (١٨٥١-١٩١٤ی زایینی) دا چۆن بوو؟ ڕوانینی عوسمانییەکان سەبارەت بە قۆرخکردنیان چۆن بوو؟ ئەو هۆکارانە چی بوون کە سەرەڕای هەمەجۆریی و دەوڵەمەندی ناوچەکە بە کانزاکان، بەڵام سەرمایەگوزاری تێیدا زۆر سنووردار بوو؟ توێژینەوەکە ڕێبازێکی مێژوویی وەسفیی-شیکاریی پەیڕەودەکات، زیاتریش پشتی بە بەڵگەنامە بڵاوکراوەکانی عوسمانی و ساڵنامەکان و ڕاپۆرتی گەڕیدەو نێردە بیانییەکان بەستووە، بۆ پێداچوونەوە بە جۆرەکانی ئەو کانزایانەی کە دۆزراونەتەوە، شێوازەکانی قۆرخکردنی ناوخۆییان، سیاسەتی باجی عوسمانی و ململانێی نێودەوڵەتی لەسەر جیاووکی نەوت، وەک کانزایەکی هەرە گرنگ کە لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەمەوە سەرنجی بیانییەکان ڕادەکێشێت، بەمەش دیوێکی گرنگی مێژووی ئابوری ئەم ناوچە گرنگە لە کۆتاییەکانی سەردەمی عوسمانی ڕووندەبێتەوە.

کلیلە وشە: دەوڵەتی عوسمانی، باشوری کوردستان، سامانە کانزاییەکان، خەڵووز، نەوت.

پێشەکی

سامانە کانزاییەکان لە باشوری کوردستان لە سەردەمی کۆتایی عوسمانی (١٨٥١-١٩١٤)، یەکێک لەو لایەنە ئابورییانە پێکدەهێنن کە تا ئێستا لەلایەن توێژەرانەوە وەک پێویست گرنگی پێنەدراوە، سەرەڕای گرنگییان بۆ تێگەیشتن لەو گۆڕانکارییە ئابوری و کۆمەڵایەتییانەی کە ناوچەکە لەو قۆناغە گرنگەی مێژووی دەوڵەتی عوسمانی بەخۆیەوەبینی. قۆناغێک کە هاوکات بوو لەگەڵ هەوڵەکانی مۆدێرنیزاسیۆنی عوسمانی (چاکسازییەکانی تەنزیمات)و پەرەسەندنی گرنگیدانی ئەورووپی بە سەرچاوە کانزاییەکانی ناوچەکانی ڕۆژهەڵات و گۆڕانکارییەکانی پێکهاتەی ئابوری ناوخۆیی، کە گەڕان و قۆرخکردنی کانزاکان، بەتایبەتیش نەوتی کردە بابەتێک کە ڕەهەندی سیاسی و ئابوری ئاڵۆزی هەبێت.

ئەم توێژینەوەیە ئامانجی پێشکەشکردنی تێڕوانینێکی گشتگیرە لەسەر سامانە کانزاکانییەکانی باشوری کوردستان، لە ماوەی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم تاوەکو سەرهەڵدانی جەنگی جیهانی یەکەم، لە میانەی تیشک خستنە سەر سێ بواری سەرەکی کە بریتین لە خەڵووز، نەوت و کانزاکانی تر. توێژینەوەکە لە بازنەی کۆمەڵێک پرس دەخولێتەوە: دۆخی سامانە کانزاییەکان لە ناوچەکانی باشوری کوردستان لە ماوەی (١٨٥١-١٩١٤)دا چۆن بوو؟ عوسمانییەکان چەندیان گرنگی بە سامانە کانزاییەکان دەدا؟ بەچی شێوازێک قۆرخدەکران و ئاستەنگەکانی بەردەم قۆرخکردنیان چی بوو؟ وە تا چەند ئەم کانزایانە بەشدارییان لە ئابوری ناوخۆیی و داهاتی حکومەتی عوسمانیدا کردووە؟

توێژینەوەکە ڕێبازێکی مێژوویی شیکاریی گرتۆتەبەر و پشتی بە سەرچاوەی جۆراوجۆر بەستووە، دیارترینیان بەڵگەنامە بڵاوکراوەکانی عوسمانی و ساڵنامەکانە، بەتایبەتی ساڵنامەی ویلایەتی موسڵ، هەروەها ڕاپۆرتی گەڕیدەکان و نێردە بیانییەکان کە سەردانی ناوچەکەیان کردووە، توێژینەوەکە هەروەها سوودی لە توێژینەوە سنووردارەکانی ئەم دواییە وەرگرتووە، کە چەند لایەنێکی کەمی ئەم بابەتەیان لە چوارچێوەی باسی فراوانتردا خستۆتەڕوو.

توێژینەوەکە لە سێ بەشی سەرەکی پێکدێت: یەکەمیان باس لە خەڵووز دەکات، بە پێداچوونەوە بە شوێنەکانی دۆزینەوەی خەڵووز لە ناوچە جیاوازەکانی باشوری کوردستان و هەوڵە ناوخۆیی و دەرەکییەکان بۆ قۆرخکردن و بەکارهێنانی، هەروەها ئەو ئاستەنگە تەکنیکی و ئابوریانەی کە ڕووبەڕووی قۆرخکردن و بوکارهێنانی بوونەتەوە. بەشی دووەم تایبەتە بە نەوت، بەدواداچوون بۆ سەرەتای گرنگیدان بە نەوتی سەرزەوی و تەکنیکە سادەکانی دەرهێنان و دەرککردنی عوسمانییەکان بە گرنگی ئەم کانزایە و هەوڵی ئەڵمانەکان بۆ بەدەستهێنانی جیاوگی نەوت. لە بەشی سێیەمدا پێداچوونەوە بە کانزاکانی تری وەک ئاسن، و مس و خوێ و ئەوانی تر دەکات، ئەو شوێنانەی ئەم کانزایەی لێ بووە و شێوازی دەرهێنانیان و بەکارهێنانە ناوخۆییەکان و هەڵوێستی عوسمانییەکان لە بارەیانەوە خستۆتەڕوو.

گرنگی ئەم توێژینەوەیە لەوەدایە ئەو بۆشاییە بەرچاوەی توێژینەوە پردەکاتەوە کە لە مێژووی ئابوری ناوچەکەدا هەیە. ڕۆشنایی دەخاتە سەر لایەنێکی پشتگوێخراو لە گرنگیدانی عوسمانییەکان بە کانزاکانی ناوچەکە و کێبڕکێی وڵاتان لەسەر نەوتی

ناوچەکە لە قۆناغێکی چارەنووسسازدا، هەروەها یارمەتیدەرە بۆ تێگەیشتن لەو میراتە ئابورییەی کە درێژبووەوە بۆ سەردەمی دوای جەنگی یەکەمی جیهانی. بەدیویێکی تردا توێژینەوە لە سەرچاوە کانزاییەکان لەم قۆناغەدا بەتەنیا ڕەهەندێکی ئابوری نییە، بەڵکو پەیوەندییەکانی هێز لە نێوان دەسەڵاتی عوسمانی و کارگێرییە ناوخۆییەکان و بەرژەوەندییە دەرەکییەکان ئاشکرادەکات، هەروەها ئەو گۆڕانکاریانەش لە تێڕوانین بۆ سەرچاوە سروشتییەکان و شێوازەکانی قۆرخکردنیان دەردەخات.

پێشینەی توێژینەوە

وەک تێبینەکرێت بابەتی سامانە کانزاییەکان لە باشوری کوردستان لە سەردەمی کۆتاییەکانی عوسمانی (١٨٥١-١٩١٤)، سەرەڕای گرنگییە مێژوویی و ئابورییەکەی، هێشتا نەبۆتە بابەتی توێژینەوەیەکی سەربەخۆو گشتگیر. مادده زانستییە بەردەستەکان لەسەر ئەم بابەتە زۆر سنووردار و پەرشوبڵاون و لە چوارچێوەی توێژینەوەی فراوانتردا کە بەشێوەکی گشتی باس لە بارودۆخی مێژووی ناوچەکە دەکەن ئاماژەیان بۆ کراوە.

بەپێی زانیارییەکانی توێژەر کانزا و سامانە سروشتییەکان تەنیا بەشێکی لە دوو تێزی دکتۆرادا باسکراون، ئەویش لە چوارچێوەی باسکردنی مێژووی ئابوری چەند ناوچەیەکی دیاریکراوی باشوری کوردستاندا، بەبێ ئەوەی توێژینەوەیەکی قوول یان سیستماتیک تەرخانکرابێت بۆ ئەم بابەتە. تێزی یەکەم کە بەناونیشانی (بهدينان في اواخر العهد العثماني ١٨٧٦-١٩١٤)، تیشکی خستۆتە سەر پێشهاتە ئابورییەکان لە ناوچەیەکی جوگرافی دیاریکراودا کە ئەویش ناوچەی بادینانە و لە چوارچێوەی تەوەرێکدا باسێکی کورتی تەرخان کردووە بۆ سەرچاوە سروشتییەکان کە لە چوارچێوەیەکی وەسفی گشتیدا ئاماژەی بۆ کانزا سروشتییەکانی ناوچەکە کردووە. تێزی دووەم کە بەناونیشانی (Süleymaniye Sancaği'nin Idari Ve Sosyo-Ekonomik Yapisi 1879-1918)، باسی لە ناوچەیەکی جیاوازتر کردووە ئەویش سەنجەقی سلێمانییە و ئاماژەیەکی خێرای بە بوونی کانزا و کانگاکان کردووە، کە لە نەخشەیەکدا بۆ وەزارەتی دارستان و کانەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا هاتووە، تەنها ئاماژەی بۆ جۆر و شوێنی کانزاکان کردووە، بەبێ ئەوەی ڕۆبچێتە نێو وردەکارییەکانی دەرهێنان یان شێوازی سوودوەرگرتن لەو کانزایانە.

نەبوون یان سنووردرابوونی توێژینەوەکانی پێشووتر لەم بوارەدا دەگەڕێتەوە بۆ چەند هۆکارێک، دیارترینیان کەمی سەرچاوە و بەڵگەنامەکانە کە تیشکیان خستۆتە سەر ئەم بابەتە، ئەگەریش هەبن هێشتا ڕۆشناییان نەبینیوە، هەروەها توێژەران گرنگی زیاتریان بە کەرتە ئابوورییە دیارەکانی وەک کشتوکاڵ و بازرگانی داوە. هەروەها تێڕوانینی باو بۆ باشوری کوردستان لەو سەردەمەدا وەک ناوچەیەکی کشتوکاڵی بە پلەی یەکەم تاڕادەیەکی زۆر بووە هۆی پشتگوێخستنی سامانە کانزاییەکانی. سەرەڕای ئەوەش، دوو لێکۆڵینەوەی پێشوو چوارچێوەیەکی بەسوود دەرەخسێنن کە دەکرێت ببنە بناغە و بونیادی لەسەر بنرێت. هەرچۆن ئاماژەن بۆ بوونی چالاکیی کانگا ناوخۆییەکان و گرنگیدانی دەسەڵاتدارانی عوسمانی بۆ ڕێکخستنی ئەم کەرتە، هەروەها هەندێک لەو ئاستەنگانە ئاشکرادەکەن کە ڕووبەڕووی وەبەرهێنانی کانگا دەبنەوە، وەک کەمی سەرمایە و کەرەستەکانی دەرهێنان و کێشەکانی گواستنەوە. بەڵام توێژینەوەیەکی گشتگیر

کە سنوورە جوگرافییە ناوخۆییەکان تێپەڕێنێت و پشت بە بنەمایەکی بەڵگەنامەیی فراوانتر ببەستێت، لەوانەش ئەرشیفی عوسمانی و ساڵنامەکان و ڕاپۆرت و یاداشتی بیانییەکان و بابەتەکە لە چوارچێوەی سیاسی و ئابوریدا شیبکاتەوە، هێشتا پێویستیەکی بەپەلەیە.

ئەم توێژینەوەیە دەیەوێت ئەم بۆشاییە توێژینەوەییە پڕبکاتەوە، بەسوودوەرگرتن لەو تێڕوانینە بەنرخانەی لە تێزەکانی پێشوودا هاتووە و زاڵبوون بەسەر سنووردارکردنە جوگرافی و میتۆدۆلۆژییەکانیان، بۆ خستنەڕووی دیدێکی یەکگرتوو بۆ سامانی کانزاکان لە باشوری کوردستان، لە قۆناغێکی چارەنووسساز لە مێژووە نوێیەکەیدا.

تەوەری یەکەم: خەڵووز

عوسمانییەکان گرنگییان بە قۆرخکردنی کانزاکان دەدا، چونکە سەرچاوەیەکی گرنگی باجی دە یەک و سەرچاوەی کانزا بەنرخەکانیش بوو، بەتایبەتی زیو کە ماددەی خاوی دراولێدان بوو. هەرچەندە وەبەرهێنانی بیانی سەرمایەکانیان لە کانزاکاندا وەبەرهێنابوو، بەڵام بەهۆی دەستێوەردانی جۆراوجۆری عوسمانییەکانەوە، لەوانە ڕێگری لە بردنە دەرەوەی زیوو قورقۆشم، بەتێپەڕینی ڕۆژگار دەستیان لە پرۆژەکانی دەرهێنان هەڵگرت. لە لایەکی دیکەوە، سەرمایە و تایبەتمەندی وەبەرهێنە ناوخۆییەکان زۆر لەوە کەمتربوو کە مەرجە تەکنیکییە پێویستەکانیان تێدابێت و بتوانن شێوازەکانی بەرهەمهێنان کۆنترۆڵ بکەن(هرشلاغ، ١٩٧٣، ص٩٦). لەناو ئەم هەلومەرجەدا تا سەردەمی تەنزیمات، نەوت و سامانی ژێر زەوی لە ناوچەکەدا لەلایەن خاوەن تیمارەکانەوە بەکاردەهێنرا. بەپێی یاسای تاپۆ کە دوای چاکسازییەکانی تەنزیمات دەرچوو، ئەو زەوییانەی کە ئەو جۆرە سامانەی ژێر زەوی تێدابوو، خراونەتە پۆلی زەوییە میرییەکانەوە. پاشان قۆرخکردنی ئەم سەرچاوانە بە موقاتەعە [1] هەژماردەکراو بە ئیلتیزام دەدرایە کەسانێک کە لەم بوارەدا لێهاتوو شارەزابن(,Marufoğlu1998 s.221). لەگەڵ ئەمەشدا دەوڵەت ناچاربوو بیانییەکان هانبدات بۆ پەرەپێدانی کانەکان، بەهۆی توانای پێشکەوتوویان لەم بوارەدا، بە کۆمەڵێک جیاوگەوە، کە بەتێپەڕبوونی کات، بەپێی یاساگەلێک کە لە ساڵی ١٨٨٧ دەرچوو، پشکی دەوڵەت تێیدا گەیشتە ٢٥٪ی بەهای دەرهێنراو، جگە لە باج لەسەر زەوییەکە، لە کاتێکدا کە وەبەرهێنانی کانزاکان لە پیشەسازیدا سنووردداربوو، بەهۆی نەبوونی پیشەسازی و کارگەی پێویست بۆ ئەم بوارە(صوان ٢٠١٩: ٩٧).

سامانەکانی ژێر زەویی و کانزا جۆراوجۆرەکان، بنەمایەکی گرنگن لە پێکهاتەی ئابوری هەر ناوچەیەکدا. لەگەڵ ئەوەی لەو ماوەی کە بۆ ئەم لێکۆڵینەوەیە دیاریکراوە، لە باشوری کوردستان وەک پێویست سوود لە سامانە کانزاییەکان و دەرهێنانیان نەبینراوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، سەرچاوەکان جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە کانەکانی ئەم ناوچەیە، لە ڕیزی کانە دەوڵەمەندەکانەوە دێن، کە پڕبوون لە سامان و کانگای سروشتی، وەک یەکێک لە گوتارەکانی گۆڤاری (لغە العرب)دا هاتووە لە بارەی لیوای سلێمانی، کە « ئەگەر هەوڵی لەژێر زەوی دەرهێنانیان بدرێ، سامانێکی زۆر

---

١ [1] موقاتەعە: بەو زەوییانە دەوترا کە خاوەندارێتیان دەگەڕایەوە بۆ دەوڵەت، یان وەقفبوون، بەکرێ و بەشێوەی ڕێکەوتن دەدران بە کەس و دامەزراوەکان، داهاتەکەشی ڕاستەوخۆ دەگەڕایەوە بۆ گەنجینەی دەوڵەت. (بڕوانە: شیکردنەوەی زاراوەکانی عوسمانی لە: سلێمانی لە بەڵگەنامەکانی عوسمانیدا(١٨١٢–١٩٢٧)، ب٩، ٢٠١٩، و. ئاشتی ڕەحمان، زانکۆی جیهان، خانەی بەڵگەکان، هەولێر:٩)

و خێروبێرێکی فرەو خۆشگوزەرانی و بەختیاری بەسەر ئەم نەتەوەیەدا دادەبارێنێ، کە لە هەرە دەوڵەمەندترین وڵاتی دنیادا بەدەست هەژارییەکی کەم وێنەوە دەناڵێنێ، دادەبارێنێ»(کوردو کوردستان لە گۆڤاری لغة العرب دا ٢٠٢٤: ٣٧). کاتێکی زۆر بەسەر بڵاوکردنەوەی ئەم گوتارەدا تێنەپەڕی، کانزاکان و بەتایبەت نەوت کە بەهۆی چاوتێبڕینی وڵاتە ئیمپریالییەکانەوە، لە سەرچاوەیەکی سروشتییەوە کە دەبوو خۆشگوزەرانی و بەختیاری لە ناوچەکەدا فەراهەم بکات، گۆڕا بۆ ئامرازێکی بەدەستهێنانی هێزی جیۆسیاسی و نەفرەت لە گەلانی ناوچەکە، بەتایبەتیش گەلی کورد. چونکە لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی(١٩١٤-١٩١٨)، ناوچەکە بەپێی بەرژەوەندییەکانی کانزای نەوت لەلایەن وڵاتە سەرکەوتووەکانی جەنگەوە دابەشکرا، نەک بەپێی سنووورە سروشتی یان کلتوورییەکان، ناکۆکی بەریتانی-فەرەنسی سەبارەت بە کانزای نەوتی باشوری کوردستان و ناوچەکە بەگشتی، بووە هۆی ڕێکەوتنەکانی دابەشکردنی هەژموون و دروستکردنی قەوارە بچووکەکان (دەوڵەتۆچکەکان)، بۆ هەرچی ئاسان کۆنترۆڵکردنی سامانە کانزاییەکان و سنوورە دەستکردەکان.

پێش دۆزینەوەی نەوت وەک سەرچاوەیەکی وزە، جیهان پشتی بە خەڵووز بەستووە، لەم پشتبەستنەدا دەوڵەتی عوسمانییش وەک ئەوانی تر وابوو، بەتایبەتی دوای ئەوەی کەشتیگەلەکەی لە کەشتیی چارۆکەدارەوە گۆڕا بۆ کەشتی هەڵمی لە ساڵی ١٨٢٩(صوان ٢٠١٩:٩٧). لەم چوارچێوەدا خەڵووز وەک سەرچاوەیەکی وزە بۆ کارپێکردنی کەشتییە هەڵمییەکانی نێوان بەغداو بەسرە لە دوای نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەمەوە دەستیان کرد بە ڕاکیشانی سەرنجی بەرپرسان[٢] سەرەتا کەم تا زۆر نەوتی خاو بە سەرکەوتوویی وەک سووتەمەنی لەناو کەشتییە هەڵمییەکانی عوسمانی کە لە ڕووباری دیجلە دەسوڕانەوە بەکارهاتووە، بەڵام خەڵووزی ئینگلیزی بۆ ئەم مەبەستە جێگەی گرتەوە، کە بەکارهێنانی هەرزانتر و کاریگەرتربوو. کە پێدەچوو بەهۆی ئەو شێوازە نازانستیانە کە لە کۆکردنەوەو ئامادەکردنیدا بەکارهێنراون و دواتر لە بەکارهێنانی لە کورەی کەشتییە هەڵمییەکاندا دەرکەوتووە، کە تێچووی یەکسانە بە ٦ پاوەند بۆ هەر تۆنێک، لە کاتێکدا خەڵووزی ئینگلیزی دەتوانرا لە بەسرەوە لەلایەن ئەو کەشتییە هەڵمییە زۆرانەی کە لە بازرگانی کەنداودا بەکاردەهێنران، بە ٢ پاوەند بۆ هەر تۆنێک بگەیەنرێت(Geary1878:16).

دەسەڵاتدارانی خۆجێی دەوڵەتی عوسمانی لە ناوچەکە گەڕان و پشکنینەکانیان بۆ پەیداکردنی خەڵووزی خۆماڵی بۆ کارپێکردنی ئەو کەشتیانە دەستپێکرد، وەک لە زانیارییەکانی ناو چەند بەڵگەنامەیەکی عوسمانی دەردەکەوێت، کانزایەکی خەڵووز لەنێوان زاخۆ و قەزای حاجی بەهرام لە جەزیرە دۆزراوەتەوە، بەگوێرەی نوسراوێک کە لە بەرواری (١٠ی ڕەمەزانی ١٢٨٥ک-٢٤کانونی

---

٢ () لە دوای پەرەسەندنی ڕۆڵی بەریتانیا لە ناوچەی کەنداوی عەرەبی و دامەزراندنی کۆمپانیای فورات و دیجلە بۆ کەشتیوانی بازرگانی سنووردار، یەکەم هێڵی گواستنەوەی ڕێکخراو لە ڕێگەی کەشتییە هەڵمییەکانەوە لە نێوان بەغداو بەسرە لە ڕووباری دیجلە دەستپێکرد، لە سەردەمی والی بەغداد ڕەشید پاشا کوزکلی لە ساڵی (١٨٥٥) گرێبەستێک بۆ کڕینی دوو کەشتی هەڵم لە بەلجیکا واژۆکرا، ئەوەبوو یەکەم گەشتیان لە ساڵی (١٨٦٢) دەستپێکرد. لە ساڵی (١٩٠٤)، ئیدارەی حەمیدییە دامەزرا، بۆ جێگرتنەوەی کۆمپانیای عوسمانی عومانی لە بەڕێوەبردنی کاروباری کەشتیوانی ڕووبارەکاندا، بەڵام بەڕێوەبردنی خراپی وایکرد کە چالاکیی ئەم دامەزراوەیە لە ڕووی ئابورییەوە بێ قازانج بمێنێتەوە، ئەمەش وایکرد حکومەتی عوسمانی لەگەڵ حکومەتی بەریتانیا ڕێکبکەوێت بۆ یەکخستنی ئیدارەی حەمیدییە لەگەڵ کۆمپانیای لینگ. ئەم یەکگرتنە لە ساڵی (١٩٠٩) ڕوویداو دامەزراوەیەکی نوێ پێکهێنرا بەناوی دامەزراوەی کەشتیوانی عوسمانی لە دیجلە و فورات و شەتولعەرەب.(القهواتي، ١٩٨٠:٢٤١-٢٤٨) و (ولي، ١٩٧٩:١٩-٢٠)

یەکەم ١٨٦٨ز) بۆ کاربەدەستانی عوسمانی بەرزکراوەتەوە، ٢٥٠٠٠ هۆقە[٣] لە نموونەی ئەم کانزایە لە کەشتی هومایۆن تاقیکردنەوەی لەسەر کراوە، دەرکەوتووە کە بەتەواوی لەگەڵ داواکاری دەگونجێت و بەهۆی ئەوەی بەردەوام پێویستیان بەم کانزایە هەیەو کەشتییەکانی هومایۆن ئەم کانزایە لە دەرەوە دەکڕن، داواکراوە کانزای ناوبراو بەکاربهێنرێت و بەپەلە کانزاچییەکی لێهاتوو یاریدەدەرێکی بۆ دابمەزێنرێت(زاخۆو دهۆک لە بەڵگەنامەکانی عوسمانیدا، ٢٠١٩، ل٥٤). وەک لە ئاڵوگۆڕی نوسراوەکانی کاربەدەستانی عوسمانی دەردەکەوێت دۆزینەوەی ئەم سامانەو گفتوگۆکردن لەبارەیەوە خراوەتە ئەستۆی کارگێڕی دەریایی لە بەسرە، بۆ ئەوەی دەریاوانی کاری لەسەر بکات(زاخۆو دهۆک لە بەڵگەنامەکانی عوسمانیدا ٢٠١٩: ٥٥)، لە کۆتایشدا داواکراوە بۆ دەستپێکردنی کارەکانی ئەم کانزایە لە پارەوپولی ویلایەتی بەغداد ساڵانە (١٥٠٠٠) فرانک مووچەو کە گەیشتە شوێنی مەبەست وەکو خەرجی ڕێگا (٢٥٠٠) فرانک پارە بدرێت بەو ئەندازیارەی کە لە ئەوروپاوە بۆ ئەم مەبەستە دەهێنرێت(زاخۆو دهۆک لە بەڵگەنامەکانی عوسمانیدا ٢٠١٩: ٥٣). بەپێی زانیارییەکانی ساڵنامەکان ئەو کانە خەڵووزەی نێوان زاخۆو جەزیرە کەوتۆتە شوێنێک بەناوی هەربۆل (ئێستا سەر بە شرناخ)ە و تا حەفتاکانی سەدەی نۆزدەهەم، بڕی نزیکەی (٥٠٠٠) تۆن-ی لێ براوەتە بەغداد(موصل ولایتی سالنامەدر، ١٣١٠ھ:٣٥٧). بەپێی (گراتان جێری-Grattan Geary) کە لە ساڵی ١٨٧٨ بە ناوچەکەدا تێپەڕیوە، حکومەت سەرقاڵی کارکردن بووە لەم خانەدا کە زۆر لە شارۆچکەی زاخۆوە دوور نەبووە(Geary 1878:107). گەڕان و پشکنینەکان بۆ خەڵووز ناوچە شاخاوییەکانی سەنجەقی سلێمانیشی گرتۆتەوەو هەندێ کانزایان دەستخستووە کە پێیان وابووە خەڵووزە، بەڵام دوای ناردنی نموونەی ئەو کانزا دۆزراوانە بۆ ئەنجامدانی پشکنین بۆیان دەرکەوتووە خەڵووز نەبوون، بەڵکو جۆرێک بووە لە زیفت(قیر)، هەم توانای سووتانی کەم بووەو هەمیش بەهۆی سەختی ڕێگای ناوچە شاخاوییەکان و دووری شوێنەکەی لە بەغداوە تێچووی زۆری پێویستبووە(ئینجاغا ٢٠٢٥: ٢٦١).

بەپێی توێژینەوەیەک، لە دووری چارەکە سەعاتێک ڕێ لە دەرەوەی شارۆچکەی کفری کانێکی دەوڵەمەند بە خەڵووز دۆزراوەتەوە، کە دەتوانرێت لە وەرزی ئاوزۆری ڕووباری سیروان-دیالی کە ماوەی پێنج شەش سەعاتەڕێ لە سەرچاوەکەیەوە دوورە، بە بەلەم یان کەڵەک بە ئاسانی و تێچوویەکی کەم بگوازرێتەوە بۆ کەشتییەکانی بەغداو بەسرە. وەک دەردەکەوێت، دوو(هۆقە) لە نموونەی ئەو خەڵووزە نێردراوە بۆ بەغدا، پشکنین و تاقیکردنەوەی لەسەر کراوە، دەرکەوتووە نموونەکان زۆر چەوربووەو تایبەت و بەهای سووتەمەنییەکەی بەرزبووە، لە هەموو ئەوانەی تر کە کەشتییەکان بەکاریانهێناوە بەکەڵکتربوون، بەمەش لە دۆزینەوەی چارەسەر بۆ دابینکردنی کانزای خەڵووز بۆ کەشتییەکانی بەغدا و بەسرە دڵنیابوونەتەوە(ئینجاغا ٢٠٢٥: ٢٦٢).

دوا بەدوای ئەو دۆزینەوەیە، بڕیاردراوە دەستبکرێت بە هەڵکەندن و دەرهێنانی کانزای ناوبراو، چونکە بۆ کارپێکردنی کەشتییەکانی نێوان بەغدا و بەسرە گرنگ بوون، کە هێزی پەنجا بارگیریان هەبووەو هەر کاتژمێرێک (٨

---

٣ () هۆقە: یەکەی کێشانەو پێوانە بوو، لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر گۆڕانی بەسەردا هاتووە، بۆ نموونە لە سەدەی نۆزدەهەم، یەک هۆقە لە شاری کەرکوک بریتیبووە لە ٢ کیلۆو ٥٦٦ گرام(شوانی ٢٠٠٩:٢٢٠)

قنطار- قینتار)[٤] خـەڵـووزیـان پێویست بـووە، هـەر لـەم چوارچێوەدا پێشنیارکراوە کۆگایەکی کانزای خەڵووز لە بەغداو یەکێکی تر لە بەسرە دروستبکرێت، ئەگەر بە پێویستیش زانرا کۆگای تر لە تەنیشت ڕووبارەکە دروستبکرێت و ئەو برە خەڵووزەی کە دەردەهێنرێت بگوازرێتەوە بۆ ئەو کۆگایانە، هەرچی خەرج و تێچوویشی هەیە تاوەکو دەرچوونی فەرمانی سوڵتانی لە داهاتی ئەیالەت پاکتاوبکرێت(ئینجاغا، ٢٠٢٥: ٢٦٢-٢٦٣).

وەک لە تێبینییەکانی (جۆن گۆردن لۆریمەر- John Gordon Lorimer)دا هـاتـووە، کـە لە بـەرواری ٢٠ی نیسانی ساڵی ١٩١٠ دا سەردانی ئەم کانە خەڵووزەی کردووە، کە کەوتۆتە گوندی (ناساڵح) لە باکوری ڕۆژهەڵاتی کفری، مێژووی کـارکـردن لـە کانەکە گـەڕاوەتـەوە بۆ سـەرەتـای نەوەتەکانی سەدەی نۆزدەیەم، لە ڕۆژێکدا نزیکەی ٢٠ وەزنە[٥] خەڵووزی بەرهەمهێناوە، کە لەلایەن ٣ کرێکارەوە بە کرێی ڕۆژانـەی یەک قران (نزیکەی ٤ پێنس-pence)ی ئینگلیزی بۆ هەر کرێکارێک، وەک ڕوونیشیکردۆتەوە، ئەو ٢٠ وەزنە خەڵووزە، نزیکەی ٢٠ بارە کەری کردووە، هەر وەزنەیەکی لۆکاڵیش بریتیبووە لە٦٠ هۆقەی قستەنتینە، کە بەهاکەی نزیکەی ١٧٠ پاوەند pound-ی ئینگلیزی بووە، وەک ئاگاداریشیان کردۆتەوە، دەتوانرێت بە کرێی گەیاندنەوە، بۆ هەر بارە کەرێک بە ٧ قروش، خەڵووزەکە لە کفری وەربگیرێت، بـەڵام ناردنی بۆ بەغداد بە باری کەر، بۆ هەر وەزنەیەک، یەک مەجیدی زیاتری تێدەچێت، ئەمەش وادەکـات لە بەغدا نرخی خەڵووز بۆ هەر تۆنێک بگاتە نزیکەی ٥٠ شلین-shilling ی ئینگلیزی، لەکاتێکدا تێچووی هـەر تۆنێکی خـەڵـووزی بیانی ٣ پاوەند- بـەرەو سەرەوەیە. وەک لۆریمەر ئاماژەی بۆ کردووە، دوای پشکنینی خەڵووزی ناساڵح لە بەغدا، دەرکەوتووە کە کوالیتییەکی زۆر نزمی هەیە(Lorimer 1912: 6). جێی باسە ساڵنامەی ویلایەتی موسڵ لە ساڵی ١٩١٢، ئـامـاژەی بـۆ خـەڵـووزی کـفری کـردووە، وەک هاتووە لە نزیک قـەزای سـەڵاحییە، کانزای خـەڵووز دۆزراوەتـــەوەو پێشتر بەکارهێنراوە، ساڵانە بری(١٠٠،٠٠٠) سەت هەزار هۆقە خەڵووزی لێ بەرهەمهێنراوە و فرۆشـراوە(موصـل ولایتی سالنامەدر، ١٣١٠هـ:٨٤). ئەمەش دەوڵەمەندی قەزای کفری بە سامانی خەڵووز و بایەخە ئابورییەکەی بۆ ناوچەکە دەردەخات، بە لەبەرچاوگرتنی بایەخی ئەم کانزایە وەک سەرچاوەیەکی سـەرەکی دابینکردنی سووتەمەنی و کارپێکردنی کەشتی و ئامرازەکانی گواستنەوە لەو قۆناغە مێژووییەدا.

جێی سـەرنجە لە زۆرێـک لە ناوچەکانی تری باشوری کوردستان خەڵووز هەبووە، بەڵام سوودیان لێوەرنەگیراوە، لەوانە بۆ نموونە خەڵووزی گوندی شـرانش-شـرانس، لـە نـاوچـەی دهـۆک(الـونـداوي، مؤيد و معن، سعود٢٠٢١ :١٣٨) هەروەها خەڵووزی گردەکانی پشت هەڵەبجە، کە وەک مەیجەر سۆن نوسیویێتی: «دەڵێن بڕیکی زۆر خەڵووزی تێدایە، توخمەکەشی هاوشێوەی ئەوەیە کە لە نزیک تاران دۆزراوەتـەوە (قیرین)، نەرم و ڕەش، بەڵام کاری کنەو پشکنینی تێدا نەکراوە»(سۆن، ٢٠٠٧: ٣٧).

تەوەری دووەم: نەوت

یەکێکی تر لە کانزا هەرە گرنگەکان لە باشوری کوردستان نـەوت بـوو، بەناوبانگترین کانگاکانی

٤ () یـەک قینتار بریتیبووە لە ٢١٦ هۆقە، کە دەکاتە ٢٧٦,٤٨ کیلۆگرام(Marufoğlu ١٩٩٨:١٩٢). بەگوێرەی سەرچاوەیەکی تر یەک قینتار لە بەغدا بریتیبووە لە ٢٢٧,٥ کیلۆگرام، (هنتس، دت:٤٣(.

٥ () وەزنـە: وەزنـە: یـەک وەزنـە پێکهاتبوو لە چوار مـەن، هەر یەک مەن بریتیبوو لە هەشت هۆقە. (بڕوانە: پەراوێزی دووەم لە: مراد، خليل على، مختارات من كتاب الموصل و كركوك في الوثائق العثمانية: ٥٧).

نەوت و گرنگترینیان بریتییە لە کانگاکانی کەرکووک، توزخورماتوو، مەندەلی، کفری و چیاسورخ.

هەڵقوڵانی نەوتی کەرکوک (باباگورگوڕ) لە سەردەمانێکی زووەوە سەرنجی بیانییەکانی ڕاکێشاوەو لە نێو نوسین و یاداشت و ڕاپۆرتەکانیاندا شوێنی شیاوی خۆی گرتووەو وەک کانزایەکی گرنگ دونیای دەرەوەی لێ ئاگاداربۆتەوە، ج. ئۆتەر- Jonas Otter (١٧٣٦)، کارستن نیبور- Carsten Niebuhr(١٧٦٦) و گیوم ئەنتوان ئۆلیڤییە- Guillaume Antoine Olivier(١٧٩٤-١٧٩٦)، جیمس بێکنگهام-James Buckingham(١٨١٦)، لیکلاما نیجهۆلت-Lycklama Nijeholt(١٨٦٥) (عبدالعزیز ٢٠١١: ٥٧-٦١) و چەندین بیانی تر ئاماژەیان بۆ نەوتی کەرکوک کردووە. بەپێی تێبینییەکانی گراتان جیۆی، کانە زۆرەکانی نەوت لە دەوروبەری کەرکوک، ناوبانگێکی تایبەتی بەم شارە بەخشیوەو هەلی کاریشی بۆ زۆرێک لە خەڵکەکەی دابینکردووە، وەک تێبینیکردووە، زۆرترین نەوت لە گردەکانی دەوروبەری شارەکە هەیە، بەڵام برێکی باشی لەسەر ڕووی ئاوی ناو کانی و حەوزە وەستاوەکان کۆدەکرایەوە. دوای پاڵاوتەکردن هەناردەی بەغدا دەکرا، بۆ ڕووناککردنەوەی شارەکە((Geary 1878:16، دمۆرگان-یش ئەوە دووپاتدەکاتەوە کە ئەو کێڵگە نەوتیانە لە داوێنی زاگرۆس(چیاکانی نووا و ئاهەنگەران و سەگرمە و قەرەداغ) هەڵکەوتوون و ئاراستەیان بەگشتی باکوری ڕۆژئاوا بۆ باشوری ڕۆژهەڵاتە، یەکێک لە گرنگترینی ئەم ناوچە نەوتیانە کەرکووکە(دمۆرگان، ٢٠١٢: ١٠٦-١٠٧).

جیاوگی نەوتی باباگورگوڕ لە کەرکوک بە فەرمانێکی هەمایۆنی لە ساڵی (١٨٧٢) سپێردرابوو بە بنەماڵەی نەفتچی زادە(عبدالعزیز، ٢٠١١، ٥٥-٥٦)، بەشەکانی تری نەوتی شارەکە سەر بە موڵکی هەمایۆنی بوون و ساڵانە بە ئیلتیزام پێیاندەدرا(موصل ولایتی سالنامەدر ١٣١٠هـ:٢٨٤). نەوت بە ئامراز و کەرەستەی سەرەتایی و سادە لە کانەکاندا دەردەهێنراو ئاڵوگۆڕی بازرگانیان پێدەکرد(بصري، ١٩٤٨:،٧٤). مەیجەر سۆن لە ڕاپۆرتێکدا، کە لە کۆتاییەکانی دەیەی یەکەمی سەدەی بیستەم نوسیویێتی، ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە، لە نزیک کەرکوک، لە شوێنێک پێی دەوترێ نەفت تەپە، سێ چاڵ لەسەر گردێ هەیە، کە بەشێوەیەکی هەمیشەیی تا لێوارەکەی لە هەموو لایەکەوە پڕە لە نەوتی ڕەش و مادەیەکی لینج، لەلایەن هاوڵاتییەوە بەکاردەهێنری و لەناو تەنەکە کۆنەی نەوتی سپیدا هەڵی دەگرن و بازرگانییەکی باش بەم مادەوە دەکرێ و دەبرێت بۆ کفری و ئاڵتون کۆپری(پردێ) و هەولێر و کۆیسەنجەق(کۆیە). (سۆن ٢٠٠٧: ٣٧). بەم جۆرە دەردەکەوێت نەتوانراوە بەشێوەیەکی پێشکەوتوو سوود لە نوتی ناوچەکە وەربگیرێت.

ڕاپۆرتێکی بازرگانی کە بۆ وەزارەتی دەرەوەی فەرەنسی بەرزکراوەتەوە، لە بەرواری ٣٠ی ئابی ساڵی ١٨٧١، کارەکانی دەرهێنان و پاڵاوتن و بەبازارکردنی نەوت لە ناوچەی مەندەلی و دەوروبەری بەشێوەیەکی ورد تۆمارکردووە، کە تێگەیشتێکی ورد دەخاتە سەر بونیادی ئابوری ئەم کەرتە تازەپێگەیشتووە. بەپێی ڕاپۆرتەکە لەو ساڵەدا ناوچەی مەندەلی چالاکییەکی نەوتیی بەرچاوی بەخۆیەوە بینیوە، ژمارەی کانە نەوتییەکانی لە سی کانیاو زیاتر بووە. کارەکانی دەرهێنان تێیاندا پشتیان بە تەکنیکە سەرەتاییەکان بەستبوو، کە بریتی بوون لە هەڵکەندنی زەوی تا قووڵاییەکی سنووردار کە چەند مەترێک بوو. هەر سێ بۆ چوار ڕۆژ جارێک، نەوتەکەی کۆدەکرایەوەو بە جەوەنەی

چەرم دەگوازرایەوە بۆ مەندەلی، بۆ پاڵاوتنی. گواستنەوەی نەوتی خاو بۆ مەندەلی بەهۆی نارێکی رێگاکانەوە روبەرووی ئاستەنگ و نارەحەتی زۆر دەبوویەوە، بەتایبەت کە کانەکان دوو بۆ سێ کاتژمێر لە مەندەلییەوە دووربوون[٦]، ئامرازەکانی گواستنەوە بریتیبوو لە کەر-گوێدرێژ، هەر کەرێک سێ جەوەنە نەوتی هەڵدەگرت، بە تێچووی چوار قروش لەگەڵ نیو جەوەنە نەوت وەک کرێیەکی ماددی. کۆی تێچووی گواستنەوەی دوو جەوەنەو نیو نەوت بە ١٤ قروش بووە، لە کاتێکدا نرخی فرۆشتنی دوو جەوەنە نەوتی خاو لە نێوان ٢٥ بۆ ٥٥ قروش بووە، بەپێی وەرزەکە، بە تێکرا دەیکردە ٤٠ قروش(عیساوي ١٩٩٠:٥٨٤). ئەمەش بەو مانایەیە کە تێچووی گواستنەوە ٣٥٪ی نرخی فرۆشتنی پێکهێناوە، کە ئاماژەیە بۆ کاریگەری بەرچاوی لۆجیستی لەسەر رێژەی قازانج.

حکومەتی عوسمانی کارگەیەکی پاڵاوتنی لە شاری مەندەلی دامەزراندبوو، کە پشتی بە تەکنەلۆژیای سادەی پاڵاوتن دەبەست، بە بەکارهێنانی مەنجەڵی مس، کارگەکە هەشت مەنجەڵی لەخۆگرتبوو، کە توانای هەریەکەیان ٣٢-٣٥ جەوەنە بوو، بەو پێیەی هەر جەوەنەیەک ٢٥ هۆقە بوو هەر مەنجەڵێک لە نێوان ٨٠٠ بۆ ٨٧٥ هۆقەی دەگرت، هەر یەک پرۆسەی پاڵاوتن لە ئامادەکردنەوە تاوەکو بەرهەمهێنان پێنج کاتژمێری دەویست، لە ٢٤ کاتژمێردا سێ پرۆسەی پاڵاوتن ئەنجامدەدرا ، بە رێژەی بەرهەمهێنانی نزیکەی ٤ کوپە (نزیکەی ٣٦ هۆقە) بۆ هەر مەنجەڵێک. رێژەی گۆڕین لە بەرهەمی خاوەوە بۆ بەرهەمی پاڵاوتەکراو ٣٨,٣٪ بوو، رێژەیەک کە رەنگدانەوەی ئەو تەکنەلۆژیا سنووردارانەی پاڵاوتن بوو کە لەو کاتەدا بەردەست بوون. (عیساوي، ١٩٩٠:٥٨٥)، جێی ئاماژەیە کارگەی پاڵاوتنی نەوتی مەندەلی بە یارمەتی هەندێک لە پسپۆرانی ئەڵمانی، لە سەردەمی والی بەغدا مەدحەت پاشا(١٨٦٩-١٨٨٢) دامەزرا(خلیل ١٩٨٠:١٩).

بەپێی راپۆرتە بازرگانییەکە، ئامارەکانی ماوەی شوباتی ١٨٧٠ تاوەکو شوباتی ١٨٧١ بەرهەمهێنانی نەوت لە پاڵاوگەی مەندەلی بریتیبووە لە ١٥٢٥٢ هۆقە نەوتی پاڵاوتەکراو کە لە ٣٩٧٢٥ هۆقە نەوتی خاو دەردەهێنرا. کۆی بەرهەمی ئەو کانانە ١٦٧,٥٠٠ هەزار هۆقە بووەو تێکرای رۆژانە بریتیبووە لە ٤٥٨ هۆقە. بەبازارکردنی ئەم نەوتە لە دوو رێگاوە بوو، یەکێکیان بازاری ناوخۆیی بۆ ئەو عەرەبانەی کە پاشماوە قورسەکەیان بە بڕی ١٨ قروش بۆ هەر ٥٠ هۆقە (٠.٣٧٥ قروش بۆ هەر هۆقەیەک) دەکڕی، ئەویتریان بازاری بەغدا بوو کە نەوتە پاڵاوتەکەیان لە کوپەی مسدا بۆ ئەوێ دەگواستەوە. تێچووی گواستنەوەی نەوتی پاڵاتەکراو لە مەندەلیەوە بۆ بەغدا بریتیبوو لە ٥٠-٥٥ قروش بۆ هەر ٦ کوپە کە ٥٤ هۆقە نەوتی تێدابوو، ئەمەش یەکسانە بە تێچووی گواستنەوەی نزیکەی یەک قروش بۆ هەر هۆقەیەک(عیساوي ١٩٩٠:٥٨٥). هەر بۆیە تورکە عوسمانییەکان نەوتەکەیان بە باشی پاڵاوتە نەکردووەو لە کاتی سووتاندنیدا بۆنێکی زۆر ناخۆشی هەبووە، لە ئەنجامدا وردە وردە نەوتی ئەمریکی کە پیدەچێت لە رێگەی کەشتییەکانی بەریتانیاوە هاتبێتە کەنداو لە ماڵە تایبەتەکانی بەسرە و بەغدا جێگەی نەوتی خۆماڵی گرتۆتەوە. (Geary 1878: 16).

٦ [٦] بەپێی خورشید باشا کانەکانی نەوتی مەندەلی کەوتبوونە چیاکانی خوردە، لە دووری نزیکەی حەوت سەعاتە رێ لە سەرووی شارۆچکەی مەندەلی، ئەو نەوتەی تێیدا بەرهەمدەهات لە ناوچەکانی مەندەلی و قەزانیەو دێ شێخ و قزلرەبات و شارەبان و سەرجەم ناوچەکانی دەوروبەری، لە جیاتی مۆم بۆ رۆشنکردنەوە بەکاردەهێنرا. (خورشید باشا ٢٠٠٩:١٧٦-١٧٧).

ڕاپۆرتەکە هەروەها ئاماژەی بە بوونی چوارده بیره نەوت کردووه له ناوچەی کفری و دوزخورماتوو، که بەرهەمی ساڵانەی بە نیو ملیۆن هۆقه مەزەنده دەکرێت، ئەمەش وایکردووه ئەم دوو ناوچەیە نزیکەی سێ ئەوەندەی مەندەلی بەرهەمدارتر بێت(عیساوی، ١٩٩٠:، ٥٨٥)، بەتایبەتیش ناوچەی خورماتوو کە بەپێی یەکێک لە گوتارەکانی گۆڤاری (لغة العرب)، بە یەکێک لە دەوڵەمەندترین ناوچە نەوتییەکان دانراوەو نەوتەکەی کە لە پانتایی پتر لە میلێک درێژدا لە زەوییەوە دەردێ. وەک لە گوتارەکەدا هاتووە ئەگەرچی بارودۆخ لە لەم ناوچەیەدا لەبارە بۆ کونکردنی زەوی یان هەڵکۆڵینی، بەڵام بڕی دەرهێنراوی نەوت بەندە بە تواناو وزەی خەڵکەکەیەوە، کە لەم ڕووەوە ئامرازەکانی دەرهێنان و گواستنەوە لەوپەڕی سادەییدایەو خەڵکەکەی ئەم مادە شلە گرانبەهایەیان دەخەنە نێو پێستەو بە پشتی وڵاخ دەیگوێزنەوە(کورد و کوردستان لە گۆڤاری (لغة العرب)دا ١١٨:٢٠٢٤).

سەربارى هەر تێبینییەک لەسەر ئەو داتا و ژمارانە، ئەم زانیارانە چالاکییەکی ئابوری نەوتیی ڕێکخراو لە باشوری کوردستان ئاشکرادەکەن لە ڕۆژگاری عوسمانیدا، کە بە چەند تایبەتمەندییەکی گرنگ جیادەکرێتەوە لەوانە خاوەندارێتی حکومەتی عوسمانی بۆ سەرچاوە نەوتییەکان و بەڕێوەبردنی ڕاستەوخۆی بۆ کارەکانی بەرهەمهێنان هەروەها پیادەکردنی نموونەیەکی ئابوری کە تێکەڵەیەکە لە دەرهێنانی دەستی و پاڵاوتنی نیمچە پیشەسازی. لەلایەکی تریشەوە زانیارییەکان بوونی تۆڕێکی بازارکردن ئاشکرادەکەن کە خزمەت بە بازاڕە ناوخۆیی و ناوچەییەکان دەکات.

یەکێکی تر لە کانگا گرنگەکانی باشوری کوردستان کانگای چیاسورخ بوو، کە دەکەوێتە باکووری ڕۆژئاوای خانەقین کە ناوچەیەکی سنووری جێناکۆک بووە لەنێوان دەوڵەتی قاجاری و عوسمانیدا، تاوەکو بەگوێرەی "پرۆتۆکۆلی ئەستانە" لە ساڵی ١٩١٣ لە بەرژەوەندی عوسمانییەکان چارەنوسی یەکلایکرایەوە. نەوتی چیاسورخ لە ناوەڕاستەکانی سەدەی نۆزدەهەم سەرنجی (لفتوس)ی ڕاکێشاوە، کە وەک پسپۆڕی زانستی یاوەری کۆمیسیۆنی سنووری عوسمانی-ئێرانی کردووە(کریم، ٢٠١٩: ١٠٣). دوابەدوای ئەویش لە ساڵی (١٨٩٢) ژاک دومۆرگانی فەرەنسی، سەرنجی دەسەڵاتدارانی ئێرانی بۆ نەوتی چیا سورخ و ئەگەرەکانی سوودلێوەرگرتنی بۆ ئابوری ئەو وڵاتە ڕاکێشاوە(دومورگان ١٠٧:٢٠١٢). ئەوەبوو دوای بەدەستهێنانی جیاوگی نەوتی ئێران لەلایەن (ولیەم نۆکس دارسی)وە، لە بەرواری ٢٨ی ئایاری ١٩٠١، هەنگاوەکان بۆ پراکتیزەکردنی ناوەرۆکی ئەو جیاوگە دەستپێکرد، چیاسورخ بوو یەکەم شوێنی باشوری کوردستان و تەواوی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست کە پرۆسەی هەڵکۆڵینی نەوتی تێدا ئەنجامبدرێت(کریم ٢٠١٩: ١٠٤-١٠٧).

دەسەڵاتدارانی عوسمانی، بە تایبەتی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم، بێئاگا نەبوون لەمەڕ بایەخی ئەو نەوتەی لە باشوری کوردستاندا هەبوو هەوڵیاندا بیخەنە ژێر چاودێری خۆیان، ئەوەبوو بە فەرمانێکی سوڵتانی لە ٦ی نیسانی١٨٩٠ مۆڵەتی دۆزینەوەو جیاوگی نەوتی لە ناوچەکانی ویلایەتی موسڵ، کە زۆرینەی هەرە زۆری ناوچەکانی باشوری کوردستانی لەخۆدەگرت بەستەوە بە کارگێڕیی گەنجینەی سوڵتانی(عبدالعزیز، ٢٠١١: ٧٣-٧٤). ئامانجی سەرەکی سوڵتان عەبدولحەمید لە دەرکردنی ئەم فەرمانە کۆنترۆڵکردنی کانگا نەوتییەکانی ناوچەکە و زیادکردنی بوو بۆ سامانی

کەسی سوڵتان، بەوجۆرە تاوەکو ساڵی ١٨٩٩ مۆڵەتی هەموو کێڵگە نەوتییەکانی لە ویلایەتەکانی موسڵ و بەغدا قۆرخکرد و خستنیە سەر لیستە مەدەنییەکانی خودی سوڵتان(سلیمان ١٩٨٥:٥١). هەروەها یەکێکی تر لە پاڵنەرەکانی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم لەم بڕیارە ئەوەبوو کە لە گرنگی بەرزبوونەوەی بەهای کانزای نەوت وەک سەرچاوەیەکی ستراتیژی تێگەیشتبوو، بەتایبەتیش دوای ڕاپۆرتەکەی (کالوست سەرکیس گوڵبەنکیان- Calouste Sarkis Gullbenkiam)، کە تیایدا ئەوەی خستبووەڕوو میسۆپۆتامیا، بەتایبەتیش ویلایەتی موسڵ، کە گەنجینەیەکی شاراوەی یەکجار گرنگی نەوتە(Daniel 1992:103). بەدیوێکی تردا ئەم بڕیارە وایکرد کۆمپانیا تایبەتەکان لە هەموو مۆڵەتێکی نەوتی ئەو ناوچانە بێبەشبن(حسین ١٩٧٧:٣٠٣). هەروەها دەکرێت ئەم بڕیارە لە چوارچێوەی هەوڵەکانی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم، بۆ پاراستنی دەسەڵاتی عوسمانی بەسەر سەرچاوە سروشتییە ستراتیژییەکان و ڕێگریکردن لە دەستبەسەراگرتنی بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ لەلایەن هێزە ئەورووپاییەکانەوە لێکبدرێتەوە. ڕاستی ئەم ئاراستەیە لە قۆناغەکانی دواتردا دەرکەوت ئەو کاتەی ئەڵمانیا لە ساڵی ١٩٠٤، مۆڵەتی گەڕانی بەدوای نەوتدا لە ویلایەتی موسڵ بەدەستهێنا، پێشتریش لە ساڵی ١٨٩٩ جیاوگی ڕێگای ئاسنی بەرلین-بەغدای بەدەستهێنابوو. ئەم بڕیارەش کاریگەری خۆی لەسەر گۆڕەپانی ئابوری لە ناوچەکە جێهێشت، چونکە زۆری نەبرد ئەم مۆڵەتانە بوونە شوێنی ململانێی نێودەوڵەتی لەسەر نەوتی باشوری کوردستان، بەو پێیەی ئەو ململانێیە لە نێوان کۆمپانیاکاندا چارەسەرنەکرا، بەتایبەتی کۆمپانیاکانی بەریتانیاو ئەڵمانیا، دواجار هەردوولا ناچاربوون بە دامەزراندنی کۆمپانیایەکی تایبەت چارەسەرییکەن لە ساڵی ١٩١١، کە لە ساڵی دواتردا ناوی کۆمپانیای نەوتی تورکی لێنرا، کە ماوەیەکی کەم پێش سەرهەڵدانی جەنگی یەکەمی جیهانی لە ساڵی ١٩١٤، توانی مۆڵەتێک بۆ دەرهێنانی نەوت لە ویلایەتی موسڵ لە دەوڵەتی عوسمانی بەدەستبهێنێت. بەڵام لە دوای جەنگی نێوبراو هەر لایەنێک بە تەنیا دەستی بە کارکردن کرد(ابراهیم ٢٠٠٤:١٧٩-١٩٠).

تەوەری سێیەم: کانزاکانی تر

لە چوارچێوەی گرنگیدان بە سامانە سروشتییەکانی ناوچەکە، ساڵنامەکانی عوسمانی ئاماژە بەچەندین جۆری تری کانزا دەکەن لەوانە: ئاسن و قورقۆشم و مس و گۆگرد و زیو و زێڕ لە ئامێدی و دەوروبەری، بەتایبەتی لە بەرواری باڵا کە هێشتا هیچیان کاریان تیا نەکراوە(موصل ولایتی سالنامەدر، ١٣١٠هـ:١٣١). ئۆستن هنری لایارد-Austen Henry Layard کە لە ناوەڕاستەکانی سەدەی نۆزدەیەم، سەردانی ناوچەکەی کردووە، وەک تێبینیکردووە، لە ناوچەی ئامێدی لەو بەرزاییانەی کە دەڕواننە گوندی لێزان و دەشتاییەکانی بەرواری، بڕێکی زۆر ئاسن و مس و قورقۆشم و کانزای تری هەبووە. دانیشتوانی ئەو ناوچەیە، ئەو کانزایانەی کە لە ئەنجامی لافاو لە ناوچە بەرزەکانەوە بەو ناوەدا پەرشوبڵاوبونەتەوە، کۆکردۆتەوەو توانویانەتەوەو چەک یان کەرەستەی کشتوکاڵییان لێ دروستکردووە(لایارد ٢٠٠٥:٤٨). ئەم جۆرە قۆرخکردنە سەرەتاییە، کە پشت بە تەکنیکە نەریتییەکان دەبەستێت بەبێ بەکارهێنانی پشکنینی مۆدێرن یان شێوازی هەڵکۆڵینی قووڵ، ڕەنگدانەوەی کەلێنی تەکنەلۆژی

گەورەیە لە نێوان باشوری کوردستان و ناوەندە پیشەسازییە ئەوروپییەکان کە لە هەمان قۆناغدا تەکنەلۆژیای پێشکەوتووی کانەکان و توانەوەیان بەکاردەهێنا(العمری ٢٤:٢٠٢٤). بەدیوێکی تردا بەکارهێنانی سنووورداری ئەم سەرچاوانە بۆ چەک و ئامرازە کشتوکاڵییەکان ئاماژەیە بۆ خۆبژێوی ناوخۆیی و دابینکردنی پێداویستییە سەرەتاییەکان.

بەگوێرەی توێژینەوەیەک کە لەبەر ڕۆشنایی بەڵگەنامەکانی وەزارەتـــی دەرەوەی بریتانی نوسراوەتەوە، ئەو کانزا ئاسنەی کە لە بەرزاییەکانی سەرگوێزە-ی باکوری ئامێدی هەبووە ڕێژەکەی زۆربـــووەو بۆ کـارکـردن گـونـجـاوبـوون، بـەڵام لـەبـەر نـەبـوونـی ئـاسـایـش لـە نـاوچـەکـە دەسـتـی لـێ هـەڵـگـیـراوە(الـونـداوي، مؤيد و مـعـن، سعود ٢٠٢١:١٣٨-١٣٩). بـەڵام لەگەڵ ئـەوەشـدا هەندێ لە ئاسنگەرەکانی ناوچەکە ئاسنیان لە خاکەکەی دەردەهێناو بە ئاگر دەیانپاڵاوت، بەشێکی لە ناوخۆدا بەکاردەهێنراو لە زۆربەی ساڵەکانیشدا هەناردەیان دەکـرد بۆ شـام، بـەڵام بـەهـۆی باجە زۆرەکـانـی حکومەتی عوسمانییەوە، کە بەسەر پیشەگەرەکاندا سـەپـێـنـدراوە، زۆربـەیـان نـاچـاربـوون دەسـتـی لێ هەڵبگرن و جێیبهێڵن(الدوسكي ٢٠٠٧ ٣٥٣-٣٥٤).

ناچارکردنی ئاسنگەرەکان بۆ وازهێنان لەم پیشەیە بە تەنها بریتیی نەبوو لە گۆڕینی پیشەیەک، بەڵکو مانای هەڵوەشاندنەوەی پەیکەری کۆمەڵایەتی-ئابوری بوو کە بەدرێژایی نەوەکان دروستکرابوو. ئاسنگەرەکان تەنها کرێکار نەبوون، بەڵکو پیشەگەر بـوون کە خـاوەنـی زانـیـاری تایبەتمەند و پێگەی کۆمەڵایەتی تایبەت بەخۆیان هـەبـوو، لەلایەکی تـرەوە وازهێنان لە پیشە بە واتـای لەدەستدانی سەرچاوەی داهات، ئەمەش بووەتە هۆی هەژاری پیشەگەران و خێزانەکانیان و ڕەنگە کۆچکردنیان بۆ شارەکان یان تێوەگلانیان لە پیشە پەراوێزییەکان بە داهـاتـی کەمتر. پێش سەپاندنی باجی قورس خەڵکی نـاوچـەکـە ئـامـرازو تفاقی کشتوکاڵی لە ناوخۆدا بەرهەم دەهێنا، ئەمەش جۆرێک بوو لە سەربەخۆیی ئابوری ڕێژەیی، بەڵام دوای دارمانی پیشەکە، دەبوو ناوچەکە پشت بە هاوردەکردن لە موسڵ و ناوچەکانی تر ببەستن، ئەمەش بێگومان دەبووە هۆی بەرزبوونەوەی نرخ و لەدەستچوونی سەرمایەو لاوازبوونی ئابوری ناوخۆیی. بەدیوێکی تردا وابەستەبوونی خەڵکی ناوچەکەی بە دەسەڵاتی ناوەندییەوە قووڵتردەکردەوە، چونکە تێکدانی بنکەی ئـابـوری ناوخۆیی وادەکـات ناوچەکە لـە ڕووی سیاسییەوە لاوازتـر بێت و زیاتر ملکەچی ناوەند بێت.

وەک دەردەکـەوێـت ئـەو بـاجـانـە کـاریـگـەری بـەرچـاوی لـەسـەر قۆرخکردنی ئاسنی ناوچەکە هەبووە، بەو پێیەی کاربەدەستانی لۆکاڵی عوسمانی سکاڵای خۆیان لەبارەی کاریگەرییە خراپەکانی ئەو باجانەوە گەیاندۆتە دەسەڵاتدارانی باڵا، بەڵام هیچ سوودێکی نەبووە، ئەمەش لە میانەی گفتوگۆیەکی نێوان قایمقامی ئامێدی و گەشتیارێکی فەرەنسیدا ڕووندەبێتەوە، کاتێک لە (٥ی تشرینی یەکەمی ١٨٨٥)، سەردانی کردووەو، وەک نوسیویێتی: «ئەو زۆر گلەیی لە نەبوونی هەستکردن بە بەرپرسیارێتی سەرۆکەکانی دەکات، کاتێک بەم دواییانەدا گوێی لە باجی کانەکان بووەو سەردانی کـردووە، پێی ڕاگەیاندووە کە دەرهێنانی ئەو کانزایانە بۆ دەوڵەت زۆر بەسـوودە، بـەڵام وەڵامـەکـەی ئـەوە بووە کە بابەتەکە لە شانی ئەودا نییەو لەمەودا نابێ خۆ لەم جۆرە ئیشانە هەڵقورتێنێ.»(بنديه ٣٦:٢٠٢١). ئەم وڵامە بۆ تێگەیشتن لە قەیرانی سیستەمی ئابوری عوسمانیی لـە سـەدەی نـۆزدەهـەم، ڕەهەندێکی

گرنگ دەخاتەڕوو، بەتایبەتی لەو هەرێمانەی کە لە ناوەندەوە دووربوون، کە بەهۆی نەبوونی هەماهەنگی لەنێوان کاربەدەستانی خۆجێیی و ناوەند، وەک لە سکاڵاکەی قائیمقامی ئامێدیدا هاتووە، دوچاری نارەحەتی و نائومێدی زۆر دەبوونەوە. بەڵام پرسیارێکی گرینگ کە لێرەدا خۆی دەسەپێنێت، ئەوەیە: ئایا ئەو سیاسەتی باجە قورسە هەڵەیەکی کارگێڕی بوو، کە لە کورتبینییەوە سەرچاوەی دەگرت، یان سیاسەتێکی بە ئەنقەست بوو، بۆ لاوازکردنی توانای ئابوری ناوچەیەک کە تایبەتمەندی نەتەوەیی خۆی و مێژوویەکی درێژی هەبوو لە سەربەخۆیی؟ پێدەچێت ئەم سیاسەتی باجە نیشانەی "کورتبینی ئابوری" بێت، کە لەو قەیرانە داراییە درێژخایەنەوە سەرچاوەی گرتبێت دەوڵەت لە سەدەی نۆزدەهەمدا دوچاری بوبوو، کە تێیدا داهاتی باجی خێراو دەستبەجێی لە پێشینەی وەبەرهێنانی درێژخایەن پێ باشتربوو، کە لە مەودایەکی دوورتردا داهاتی زیاتری لێ دەکەوێتەوە. ئەم سیاسەتەش هاوشێوەی ئەو سیاسەتەیە کە ئابوریناسان لە قۆناغەکانی دواتردا ناویان لێناوە "نەفرەتی سەرچاوە-**Resource Curse**"، کە پەیوەندی نەرێنی نێوان سەرچاوە سروشتییەکان و گەشەی ئابوری پیشاندەدا(منصور ٢٠١٥: ١٧٩-٢٠٧).

بەپێی نوسراوێک کە موتەسەڕفی موسڵ، لە بەرواری (١٨ی زیلقیعدە ١٢٧٢-٢١ی تەموز١٨٥٦)، بۆ ئەنجومەنی باڵای عوسمانی نوسیوە، بەگزادەیەکی فەرەنسی کە سەردانی ویلایەتی بەغداو موسڵ-ی کردووە لە کاتی سەردانیکردنیدا بۆ کەرکوک و هەولێر، دوای بەدواداچوون و لێکۆڵینەوە لە ئەنجامدا بۆی دەرکەوتووە لە هەولێر کانزای زێڕ هەیەو بەچاوی خۆی بینیوێتی، ئەوەشی دووپاتکردۆتەوە کە لە ئەو جۆرە کانزایە لە ئەمریکاش هەیە و بەخەرجییەکی کەم دەردەهێنرێت. وەک لە نوسراوەکەدا دەردەکەوێت ئەم بەگزادە بە ڕاپۆرتێک ئەم زانیارانەی بۆ فەرەنسا ناردووە، لە ڕاپۆرتەکەدا نوسیوێتی: لە ڕووباری قەزای هەولێر هەندێک کات بەدوای ئەم زێڕەدا دەگەڕێن، کە بەقەد تەنکی کاغەز وایە. لەم ناوچەیە قسەو باسی ڕاست هەیە کە کانزای زێڕ لەم ناوچەیە دۆزراوەتەوە و دەتوانرێت بە خەرجییەکی کەم دەربهێنرێت، بۆ ئەم مەبەستە بە زانیاری نەزارەتی خەزینەی تایبەت، ئەندازیار (مۆسیۆ دویانی) بەلجیکی بەم کارە پسپێردرێت، یان کەسێکی شارەزاو لێهاتوو هەڵبژێردرێت و بۆ خەرجی ڕێگا بڕیک پارەی پێ بدرێت، بۆ ئەوەی بێت و لەبارەی ئەم کانزایەوە لێکۆڵینەوە بکات، نموونەشی ببات، ئەگەر دەرکەوت گرانبەهایە، ئەوا کاری گونجاو ئەنجام بدەین(هەولێر لە بەڵگەنامەکانی عوسمانی دا ب١، ٢٠٢١: ٧٩). هەر لەم بارەوە والی شارەزوور بە نوسراوێک لە (٥ی ڕەبیعی یەکەم ١٢٧٣-٣ی تشرینی دووەم ١٨٥٦) داوای لە نەزارەتی خەزینەی تایبەت کردووە بۆ ئەم مەبەستە کاری پێویست بکات(هەولێر لە بەڵگەنامەکانی عوسمانی دا ١٧٠٥-١٩١٢، ب١، ٢٠٢١: ٨٧). لە ڕاستیدا هیچ بەڵگەیەکی مێژوویی لەسەر دەرهێنانی زێر لە هەولێرو دەوروبەری لەبەردەستدا نییە، ئەمەش گومان دەخاتە سەر بوونی کانزای زێڕ بە ڕێژەیەکی ئابوری لەم ناوچەیە.

بەپێی بەڵگەنامەی گەڕان و هەڵکەندن کە لە ١٩ی نیسانی ١٩١١، پێشکەش بە وەزارەتی دارستان و کانەکان کراوەو نەخشەیەک کە بەرواری ١٩ی نیسانی ١٩١١ دانراوە، سێ ناوچە لە سەنجەقی سلێمانی چەندین کانزا و سامانی سروشتی بەنرخی تێدابووە: یەکەمیان لە ناوچەی ناوەندی

سلێمانی بووەو دووەمیان لە بازیان و سێیەمیان لە شارباژێر بووە، وەک لە سەرچاوەکەدا هاتووە کانزاکان بریتیبوون لە زێڕ، زیو، پلاتین، جیوە، کاربۆن، ئاسن، فسفۆر، مس، زینک، کرۆم، مەنگەنیز، ئەنتیمۆن، ئەلەمنیۆم، گۆگرد، خەڵووز، زینک، نەوت و قیر و خوێ(Rashid, 2023, p.150-154). بەپێی ساڵنامەکانی عوسمانیش لە تەنیشت دوزخورماتوو کێڵگەیەکی گەورەی خوێ هەبووە کە سەر بە کارگێڕی قەرزە گشتییەکانی عوسمانی بووە(موصل ولايتي سالنامەدر ١٣١٠هـ:٨٤-٨٥). بەرهەمی ساڵانەی ئەم کێڵگەیە بە (٦٠٠,٠٠٠) هۆقە خەمڵێندراوە، کێڵگەکەی (جبل حەمرین)یش بەرهەمی ساڵانەی بە (٢٠٠,٠٠٠) هۆقە(البوتاني ٢٠٠٧:١١٣).

ئەڵبەتە لێکۆڵینەوە جیۆلۆجییە نوێییەکان، ئاماژە مێژووییەکان لە بارەی دەوڵەمەندی باشوری کوردستان بە سامانە کانزاییەکان پشتڕاستکردۆتەوە. توێژینەوە هاوچەرخەکان ئاماژە بە بوونی یەدەگێکی گەورەی نەوت دەکەن لەم ناوچەیە، کە بە نزیکەی ٤٠ ملیار بەرمیل دەخەمڵێنرێت(الجنابي، ٢٠٢٠:٢٢٥). توێژینەوەکان هەروەها بوونی یەدەگێکی گەورەی قوڕقۆشم لە ناوچەی ئامێدی سەلماندووە، کە بە نزیکەی ٥٠ ملیۆن تۆن مەزەندەدەکرێت، کە چڕیی کانزاکەی لە نێوان٠,٩-٥,٦٪دایە، ئاستێک کە بەپێی ستاندارده نێودەوڵەتییەکان بە گونجاو دادەنرێت بۆ وەبەرهێنانی ئابوری. هەروەها کانزای ئاسنی ئاگرین لە ناوچەی زاویتە لە دهۆک و پێنجوێن لە شاری سلێمانی هەیەو ڕێژەی ئاسنی لە نێوان ٣٠بۆ ٥٠٪ دایە. هەروەها ئەم کانزایە لە گەرووی دەربەند ڕانیە لە پارێزگای سلێمانی هەیە، بەڵام ڕێژەی ئاسنەکەی لە نێوان ١٦- ١٨٪ دایە، هەروەها لێکۆڵینەوەکان بوونی زیویان پشتڕاستکردۆتەوە کە لەگەڵ کانزاکانی قوڕقۆشم و زینکدا لە دهوک بوونی هەیە(الجنابي ٢٠٢٠:٢٢٥). ئەمەش سەلماندوویەتی کە ئاماژەکانی ساڵنامەکانی عوسمانی بۆ زیو دروستبووە و لەسەر بنەمای واقیعی جیۆلۆجی ڕاستەقینە بووە، تەنانەت ئەگەر کارگێڕی عوسمانی توانای تەکنیکی نەبووبێت بۆ دیاریکردنی قەبارەی ئەم یەدەگانە یان قۆرخکردنیان لە ڕووی ئابورییەوە. سەبارەت بەو ئاسنەی کە بە شێوازە سەرەتاییەکان لە ناوچەی بەرواری دەرهێنراوە، لێکۆڵینەوەکانی ئەم دواییە بوونی کانزا ئاگرینەکانی لە ناوچەکانی زاویتەی شاری دهوک سەلماندووە، دەرکەوتووە کە ڕێژەی کانزاکانی لە نێوان ٣٠-٥٠٪ دایە(الجنابي، ٢٠٢٠:٢٢٥). ئەمەش ڕێژەیەکی زۆر بەرزە کە پشتڕاستی دەکاتەوە کە ناوچەکە لە ڕاستیدا خاوەنی سامانێکی ئاسنی ستراتیژی بووەو لە ڕۆژگاری عوسمانیدا بەشێوەیەکی دروست قۆرخنەکراوە.

ئەنجام:

باشوری کوردستان لە ڕووی سامانە کانزاییە جۆراوجۆرەکانەوە زۆر دەوڵەمەندبووە، خاکەکەی چەندین جۆری کانزای وەک خەڵووز و نەوت و ئاسن و قوڕقۆشم و مس و گۆگرد و زیو و زێڕ و خوێ و چەندین کانزای دیکەی تێدابووە، ئەمەش ئاماژەیە بۆ گرنگییە ئابورییە شاراوەکانی ناوچەکە، کە بە شێوەیەکی گونجاو سوودی لێ وەرنەگیراوە و قۆرخکردنیان سنووردار بووە، بە هەوڵی سادەی ناوخۆیی ئەنجام دراون، بەجۆرێک خەڵکی ناوچەکە کانزاکانیان خەڵووز و نەوت و ئاسنیان بە شێوازی سەرەتایی دەردەهێنا، وەک سەرچاوەیەک بۆ وزەو ڕۆشنایی و لە دروستکردنی چەک و بۆ مەبەستەکانی تر بەکاریانهێناوە، بەبێ بوونی وەبەرهێنانێکی ڕێکخراو یان هیچ جۆرە پرۆژەییەکی دەرهێنانی گەورەی مۆدێرن. ئەمەش ڕەنگدانەوەی بێتوانایی کارگێڕی عوسمانی پیشاندەدات لە پەرەپێدانی

ژێرخانی پێویست و ڕاکێشانی وەبەرهێنانی پێویست بۆ ئەوەی ئەو تواناییانە بگۆڕێت بۆ داهاتی ئابوری ڕاستەقینە کە هەم بۆ دانیشتوان و هەم دەوڵەت لێی سوودمەندبن.

سیاسەتی باجی عوسمانی یەکێک بووە لەو سیاسەتانەی کاریگەری نەرێنی لەسەر پاشەکشێی چالاکی کانزایی هەبووە لەم ناوچەیە، بەو پێیەی دەوڵەت باجی زۆری لەسەر دەرهێنان و هەناردەکردنی کانزاکان سەپاندووە، ئەمە وایکردووە پیشەسازی و وەبەرهێنانی ناوخۆیی تێیدا بەدواکەوتووی بمێنێتەوە و پەرەنەسێنێت. بەدیوێکی تریشدا دەڤەرەکانی باشوری کوردستان، بەهۆی دووریـــان لـە پایتەختەوە، تووشی پشتگوێخستنی کارگێڕیی عوسمانی بونەتەوە، سەرەڕای ڕاپۆرتی فەرمانبەرانی ناوخۆیی سەبارەت بە گرنگی قۆرخکردنی کانزاکان، بەڵام دەسەڵاتی ناوەندیی گرنگییەکی ئەوتۆی پێنەداوە. ئەمەش بە ڕوونی لە وەڵامنەدانەوەی بەرپرسانی ئەستەنبوڵ بۆ پێشنیارەکانی قائیمقامی ئامێدی سەبارەت بە پەرەپێدانی کەرتی کانگاکان دەردەکەوێت.

یەکێک لە گرنگترین سەرچاوەی کانزاییەکان لە باشوری کوردستان نەوت بووە، سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم دوای درککردنی بەگرنگی ئەم کانزایە، لە ٦ی نیسانی ١٨٩٠ مۆڵەتی دۆزینەوەو وەبەرهێنانی نەوتی لە زۆرینەی ناوچەکانی باشوری کوردستان بەستەوە بە کارگێڕیی گەنجینەی سوڵتانی، ئەمەش هۆشیاری سەرەتایی عوسمانییەکان و خودی سوڵتان لەبارەی گرنگی ئەم سامانە کانزاییە پشتڕاستدەکاتەوە. کە دواجار تاوەکو لە سەرەتای سەدەی بیستەم، ململانێیەکی توندی نێودەوڵەتی بۆ بەدەستهێنانی جیاوگی ئەم کانزایە سەرهەڵئەدات، ئەڵمانیا سەرکەوتوو بوو لە بەدەستهێنانی ئەم مافە لە ساڵی ١٩٠٤.

سەرچاوەکان

به کوردی

– زاخۆو دهۆک لە بەڵگەنامەکانی عوسمانیدا، ٢٠١٩، بەرگی دەیەم، و. ئاشتی ڕەحمان، بڵاوکراوەکانی زانکۆی جیهان، هەولێر.

–سلێمانی لە بەڵگەنامەکانی عوسمانیدا، ٢٠١٩، بەرگی نۆیەم، و. ئاشتی ڕەحمان، زانکۆی جیهان، خانەی بەڵگەکان، هەولێر

–هەولێر لە بەڵگەنامەکانی عوسمانی د، ٢٠٢١، بەرگی یەکەم، و. ئاشتی ڕەحمان، بڵاوکراوەکانی زانکۆی جیهان، هەولێر.

–ژاک دمۆرگان، ٢٠١٢، کوردستان لە لێکۆلینەوەکانی ژاک دمۆرگاندا، و. سعید خضری و ئاسۆ عبدالرحمن، لە بڵاوکراوەکانی خانەی چاپ و پەخشی ڕێنما، سلێمانی.

–سۆن، مەیجەر، ٢٠٠٧، سلێمانی ناوچەیەک لە کوردستان، و: مینە، مەڵبەندی کوردۆلۆژی، سلێمانی.

– ئینجاغا، سامان مستەفا ڕەشید، قەزای کفری لە بەڵگەنامەکانی دەوڵەتی عوسمانی دا ١٨٥٢–١٩٠٠، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، ژمارەیەکی تایبەت بە کۆنفرانسی زانستی نێودەوڵەتیی هاوبەشی زانکۆی سلێمانی و زانکۆی پۆلیتەکنیکی گەرمیان لە ٢٠–٢١ی ٢ی ٢٠٢٥.

– .... کورد و کوردستان لە گۆڤاری لغه العرب دا، ٢٠٢٤، و: سدیق ساڵح، بنکەی ژین، سلێمانی.

–عبدالعزیز، دڵشاد عمر، ٢٠١١، نەوتی کەرکوک و ململانێی زلهێزەکان١٨٩٠–١٩٢٧، چاپخانەی شەهید ئازاد هەورامی، کەرکوک.

–کریم، خالد محمود، ٢٠١٩، باشوری کوردستان لە کۆتاییەکانی سەردەمی عوسمانیدا، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی.

به عەرەبی

– موصل ولایتی سالنامەدر، ١٣١٠ھ مکتوبی ولایت سعادتلو حسن توفیق افندی معرفتیله ترتیب اولمنشدر.

– موصل ولايتى سالنامەدر، ١٣١٢هـ موصل ولايتى مطبعة سنده باصلمشدر.

– موصل ولايتى سالنامە رسميسدر، ١٣٣٠هـ عزتلو صفوت بك معرفتيله ترتيب و دردنجى دفعه اولـەرق موصل مطبعه سنده اولنمشدر.

–ابراهيم، عبدالفتاح، ٢٠٠٤، على طريق الهند، مطابع دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ص١٧٩–١٩٠

– البوتانى، عبدالفتاح علي، ٢٠٠٧، دراسات و مباحث في تاريخ الكورد و العراق المعاصر، مطبعة حجي هاشم، اربيل.

– الجنابي، عبدالزهرة علي، ٢٠٢٠، جغرافية العراق الاقليمية بمنظور معاصر، دار الصادق لثقافية، بابل.

– الدوسكي، كامران عبدالصمد أحمد، بهدينان في اواخر العهد العثماني(١٨٧٦–١٩١٤)، ٢٠٠٧، مؤسسة موكرياني للبحوث و النشر، مطبعة خاني، دهوك.

– العمري، عبدالله بن محمد، ٢٠٢٤، موسوعة العمري في التعدين و الطاقة، العبيكان للنشر، الرياض.

– القهواتي، حسين محمد، ١٩٨٠، دور البصرة التجاري في الخليج العربي ١٨٦٩–١٩١٤، مطبعة الارشاد، بغداد.

– الونداوي، مؤيد و معن، سعود، ٢٠٢١، بلاد النهرين دراسة سياسية–اجتماعية–اقتصادية، وثائق الحارجية البريطانية، مكتبة النهضة العربية، بيروت.

–بصري، مير، ١٩٤٨، مباحث في الاقتصاد العراقي، شركة التجارة و الطباعة المحدودة، بغداد.

–بنديه، هنري، ٢٠٠١، رحلة الى كردستان في بلاد مابين النهرين، ت.يوسف حبي، دار ئاراس للنشر، اربيل.

–حسين، فاضل، ١٩٧٧، مشكلة الموصل دراسة غي الدبلوماسية العراقية– الانكليزية–التركية و في الرأي العام، ط٣، بغداد.

–خليل، نوري عبدالحميد، ١٩٨٠، التاريخ السياسي لامتياز النفط في العراق(١٩٢٥–١٩٥٢)، مطبعة الرابطة، بيروت.

–خورشيد باشا، ٢٠٠٩، رحلة الحدود بين الدولة العثمانية و وايران، ت. مصطفى زهران، المركز القومي للترجمة، مصر.

–سليمان، حكمت سامي، ١٩٥٨، نفط العراق دراسة سياسية و اقتصادية، دار اليقظة، دمشق.

–صوان، محمد شعبان، ٢٠١٩، السلطان و المنزل الحياة الاقتصادية في اخر ايام الخلافة العثمانية و مقاومتها لتمدد الرأسمالية الغربية، دار البشير للثقافة، القاهرة.

– منصور، منال، ٢٠١٥، لعنة الموارد الطبيعية و سبل تجنبها، مجلة دراسات، العدد الثالث.

–عيساوى، شارل، ١٩٩٠، التاريخ الاقتصادي للهلال الخصيب(١٨٠٠–١٩١٤)، ت. رؤوف عباس حامد، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت.

–لايارد، هنري، ٢٠٠٥، البحث عن نينوى، ت. ميخائيل عبدالله، دار سركون للنشر، ط٢، السويد.

–هرشلاغ، ز. هـ ١٩٧٣، مدخل للتاريخ الاقتصادي للشرق الاوسـط، ت. مصطفى الحسيني، دار الحقيقة بيروت.

–هنتس، فالتر،(دت) المكاييل والاوزان الاسلامية وما يعادلها في النظام المتري، ت. كامل العسلي، منشورات الجامعة الاردنية، الأردن،

–ولي، كمال عبداقادر، ١٩٧٩، الملاحة النهرية في العراق، بغداد.

بە توركى

-Marufoğlu, Sinan, 1998, Osmanli Donemi-nde Kuzey Irak 1831-1914, Eren.

- Raşhid, Saman Mustafa, 2023, Süley-maniye Sancaği'nin Idari Ve Sosyo-Ekonomik Yapisi (1879-1918), Doktora Tezi, Istanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dali. Istanbul.

بە ئینگلیزی

-Daniel Yergin, 1992, The Prize: The Epic Quest for oil money power New York., pp.103

-Grattan Geary1878,, Through Asiatic Tur-key Narrative Of A Journey From Bombay To The Bosphorus, In Two Volumes, Vol. II, London.

-Lorimer, J. G (1912), Report on A Tour in Turkish Arabia and Kurdistan April-May 1910, Printed at the Government Monotype Press: Simla.

ملخص

كانت الثروات المعدنية من أهم الموارد الاقتصادية التي اهتمت بها الدولة العثمانية في ولاياتها المختلفة، إذ كانت مصدرا رئيسيا لإيرادات الضرائب ودعما لاقتصاد الدولة. وتتمتع مناطق جنوب كردستان بأهمية خاصة نظرا لوفرة المعادن المتنوعة كالفحم والنفط والمعادن الجوفية الأخرى. يسعى هذا البحث للاجابة على هذه الاسئلة: كيف كانت واقع الثروات المعدنية في جنوب كوردستان خلال الفترة ١٩١٤-١٩٥١؟ و كيف كانت نظرة العثمانيين لكيفيه استغلالها؟ و ما أسباب محدودية الاستثمار فيها رغم تنوع و ثراء المطقة بالمعادن؟ يتبع البحث منهجا تاريخيا ووصفيا وتحليليا، ويعتمد بشكل كبير على الوثائق العثمانية المنشورة و السالنامات العثمانية، وتقارير الرحالة والمبعوثين الأجانب، لاستعراض أنواع المعادن المكتشفة، وطرق الاستغلال الداخلي، والسياسة الضريبية العثمانية، والصراع الدولي حول امتياز النفط، و بهذا تكشف جانبا مهما من التاريخ الاقتصادي لهذه المنطقة المهمة في اواخر العهد العثماني

الكلمات المفتاحية: الدولة العثمانية، جنوب كردستان، الموارد المعدنية، الفحم، النفط.

Abstract

Mineral resources were among the most important economic resources that the Ottoman state focused on in its various provinces, as they were a major source of tax revenue and support for the state's economy. Southern Kurdistan areas are of particular importance due to the abundance of diverse minerals such as coal, oil, and other underground minerals. This study seeks to answer the following questions: What was the state of mineral resources in southern Kurdistan during the period 1851-1914? What was the Ottoman perspective on their exploitation? And what were the reasons for the limited investment in these resources despite the region's diversity and richness in minerals? The research follows a historical, descriptive, and analytical approach, relying heavily on published Ottoman documents, Ottoman yearbooks, and reports from travelers and foreign envoys. It reviews the types of minerals discovered, methods of internal exploitation, Ottoman tax policy, and the international conflict over oil concessions, as an eminent mineral that has been attracting foreign attention since the late 19th century, hence revealing an important aspect of the economic history of this important region in the late Ottoman period.

Keywords: Ottoman State, Southern Kurdistan, mineral resources, coal, oil.

وەرگرتن: ٢٠٢٥/١١/١٩
پەسەندکردن: ٢٠٢٦/٣/٨

شرۆڤەکرنەکا زمانی بۆ یەکەیا (ک) د زمانێ کوردیدا: ژ ئاستێ دەنگی بۆ ئاستێ پراگماتیکی

ایڤان حسن حاجی
پشکا زمانێ کوردی، کۆلیژا زمانان، زانکۆیا دهۆکژمارا ڤەکۆلەری
ivan.haji@uod.ac

پوختە

ئەڤ ڤەکۆلینە ل ژێر ناڤونیشانێ شرۆڤەکرنەکا زمانی بۆ یەکەیا (ک) ژ ئاستێ دەنگی بۆ ئاستێ پراگماتیکی د زمانێ کوردیدا، شرۆڤەکرنەکا زمانڤانییە بۆ یەکەیا (ک) ل دویڤ چەند ئاستەکان، ب مەرەما دیارکرنا رۆلێ وێ ژ تیروانینا هەر ئاستەکێ، ل سەر ڤێ بنەمایی ڤەکۆلین هاتیە دابەشکرن بۆ دوو پشکان و هەرپشکەکێ چەند سەرەبابەتەکێن پەیوەندیدار ب خۆڤە دگریت. ڤەکۆلین ل دویڤ رێبازا وەسفی شیکاری هاتییە ئەنجامدان، ب ڤێ چەندێ ڤەکۆلین شیایە چەندین لایەنێن ڤەشارتی ل سەر (ک)ێ روون و ئاشکەرابکەت ب تایبەت ل دەمێ دبیتە مۆرفا بۆش یان پاشگر یان مۆرفیمەکا رێزمانی.

پەیڤێن سەرەکی: فۆنیم، مۆرفیم، پەیڤ، سڤککرنا دەنگان، دیارکەر، فەرهەنگ، پراگماتیک .

لیستا هێما و کورتکریان:

/ / فۆنیم	ن. ناڤ
( ) مۆرفیم	م. س. مۆرفیما سەربەخۆ
[ ] دەنگ د ئاستێ دەنگسازیدا	م. دا. مۆرفیما دارێشتنێ
← دبیتە	هن. هەڤاڵناڤ
° سڤککرنا دەنگان	هک. هەڤاڵکار
ˉ گرانکرنا دەنگان	م. مۆرفیم
* نەرێزمانی	h دەنگێ تەوژمدار

پێشەکی

ئەڤ ڤەکۆلینە ب ناڤونیشانێ شرۆڤەکرنەکا زمانی بۆ یەکەیا (ک) ژ ئاستێ دەنگی بۆ ئاستێ پراگماتیکی د زمانێ کوردیدا.

گرنگییا ڤەکۆلینێ دوێ چەندێدایە کە (ک)ێ ئێک فۆرم هەیە، بەلێ چەندین شرۆڤەکرنێن بۆ هەین ل دویڤ ئاست و پەیوەندییا وێ ل گەل پەیڤێ، ژبەرکو ئەڤ چەنداهە نەهاتییە شرۆڤەکرن و رۆلێ وێ نەهاتییە دیارکرن، لـەورا مە ب فەردیت ڤێ ڤەکۆلینێ دڤی بواریدا ئەنجام بدەین.

ڤەکۆلین هەوڵددەت بەرسڤا ڤان پرسیارێن ل خوارێ بدەت:

- (ک) ژلایـێ دەنگسازیڤە چەند جۆر بۆ هاتینە دیارکرن؟ و کەنگی دێ بیتە ئەگەرێ گهۆڕینا واتایێ؟
- (ک) د ئاستێ مۆرفۆلۆجیدا کەنگی دبیتە پاشگر و مۆرفا بۆش؟ و دشێت ببیتە مۆرفیمەکا ڕێزمانی و ئەلۆمۆرف؟
- (ک) د ئاستێ سینتاکسێدا چەوا دبیتە دیارکەر؟
- (ک) د ئاستێ سیمانتیکێدا چ ڕۆل د دەولەمەندکرنا فەرهەنگێدا هەیە؟ و د ئاستێ پراگماتیکیدا ب چ ئەرکان ڕادبیت؟ و چەوا پشتبەستنێ ب دەوروبەرێ دکەت؟

سنوورێ زانستیێ ڤەکۆلینێ چەند ئاستان بخۆڤە دگریت وەکی (دەنگسازی، مۆرفۆلۆجی، سینتاکسـی، سیمانتیکی، پراگماتیکی) و سنوورێ جوگرافیێ وێ ژی دیالێکتا کرمانجییا سەری- گۆڤەرا بەهدینییە. ئەڤ ڤەکۆلینە ژ دوو پشکان پێکدهێت. دپشکا ئێکێدا بەحسێ (ک)ێ ل هـەردوو ئاستێن دەنگسازی و مۆرفۆلۆجی هاتییە کرن، هەروەسا د پشکا دووێ ژێدا بەحسێ (ک)ێ د ئاستێن سینتاکس و سیمانتیک و پراگماتیکێ دا هاتییە کرن.

پێشینەیا ڤەکۆلینێ

دەربـارەی وان نڤیسین و ڤەکۆلینێن ل سەر (ک)ێ هاتینە نڤیسین ب تایبەتژی وەک فۆنیم ل دویـڤ لێگەریان و پێزانینێن من چەند کارەکێن کێم و ب شێوێ نەراستەوخۆ ل سەر وێ یەکێ نڤیسینە،بۆنموونە(جەلادەت بەدرخان ورۆجی لسکۆ) د پەرتووکا خۆدا ب ناڤێ(ڕێزمانا زمانێ کۆردی- دیالێکتا کرمانجی) دلاپەرە(٥٥-٥٦) باسێ (ک) وەک دەنگەکێ ئاسایی و سڤک دیارکرییە کۆ ئەڤ چەندە د کێم پەیڤاندا دهێتە دیتن، (رەشید کورد) ژی د پەرتووکا(ڕێزمانا زمانێ کرمانجی) د لاپەرە(٢١)دا چەند دەنگەک دیارکرینە ژوان(چ،کـ،پ،ت،ر) کو د ناڤدا باسێ (ک) کرییە وەک دەنگەک سست و درێژ دایە دیارکرن، هـەروەسـا(ک.ک کوردییێف) ژی د پەرتووکا(ڕێزمانی کوردی) د لاپەرە (٣٥-٣٦) باسێ دەنگێن (پ،ت،کـ،چ) وەک دەنگێن سڤک دیارکرینە.

دیـسـان مـامـۆسـتـا(صـادق بـهـاءالـدیـن)د پەرتووکا(ڕێزمانا کوردی)دا د لاپەرە(٥٨-٦٠) باسێ دەنگێ(ک) وەک دەنگەک سڤک کرییە، (ئیبراهیم رەمـــەزان زاخـۆیـی) ژی د پـەرتـووکـا خـۆدا ب ناڤێ(ڕێزمانا کوردی) د لاپەرە(٢٢)دا باسێ دەنگێ (ک) کرییە، ب دوو دەنگان دایە دیارکرن، ئەوژی دەنگەک سڤک یا دی گران ناڤکرییە.

د وان نڤیسینێن مە ئاماژە پێ دایی ب کورتی و کەم و کۆری باس ل(ک) هاتییە کرن، تێدا گەلەک لایەنێن ڤەشارتی ماینە نەهاتینە دیارکرن ل سەر وێ چەندێ، ژبەر هندێ ئەڤ چەندە بۆ من بۆپالدەرو هۆکار ل سەر(ک)ێ ڤێ ڤەکۆلینێ بنڤیسم، و دیاربکم کو(ک) ژبلی وان لایەنان چەندین ئەرک و ڕۆلێن دی د ئاستێن دی یێن جوداجودا زمانیدا هەنە، هەروەکو مە دڤێ ڤەکۆلینێدا دایە دیارکرن.

شرۆڤەکرنەکا زمانی بۆ یەکەیا (ک):

پشکا ئێکێ: (ک) ژلایێ دەنگسازی و مۆرفۆلۆجیڤە:

ئێک: /ک/ د تێروانینەکا دەنگسازیدا:

د شرۆڤەکرنا زمانیدا ئەم پێدڤی ب هندەک دانەیێن بنەڕەتیێن زمانانە داکو زمان ل سەر بنەمایێ وان بهێتە شرۆڤەکرن. ئەڤ دانەیێن زمانیژی دەنگن یان فۆنیمن، واتە ڤەکۆلینا دەنگان جهەکێ گرنگ د ڤەکۆلینێن زمانیدا گرتیە کو د شیاندا نینە ڤەکۆلینا ل ئاستێن دی یێن زمانی بکەین بێی ڤەکۆلینا دەنگان، ژبەرکو ئەرکەکێ گرنگ یێ هەی د فێربوون و وەرگرتنا زمانیدا، ئەڤ دانەیێن بنەڕەتی ژ دوو پشکان پێک دهێن، ئەوژی (فۆنەتیک و فۆنۆلۆجی)نە.

أ- ژلایێ فۆنەتیکێڤە:

١- فۆنەتیک و چەوانیا دروستبوونا]ک[:

فۆنەتیک وەکو بابەتەکێ سەرەکیێ دەنگسازیێ ب لقەکێ زانستێ زمانی دهێتە دانان و دشێین ب لقەکێ گشتی ب هەژمێرین، کەواتە فۆنەتیک ((لقێکە لە زانستی زمان، لە دەنگەکانی زمان دەکۆڵێتەوە لە ڕووی چۆنیەتی درکاندن و گواستنەوە و هەستکردن بەو دەنگانە، ئەم زانستەش دەکرێت بە چەند بەشێکەوە، وەک فۆنەتیکی درکاندن و فۆنەتیکی فیزیکی بیستن...))) عەلی، ٢٠٠٥، ١٥٣(. دیسان هاتییە کۆ فۆنەتیک ئەو زانستەیە ئەوێ ڤەکۆلینێ ل تایبەتمەندیێن دروستکرنا دەنگێن مروڤی دکەت و ب تایبەتژی ئەو دەنگێن د ئاخڤتنێدا دهێنە بکارهینان. ئەڤ زانستە واتە فۆنەتیک ڕێکێن سالۆخدانا ئەڤان دەنگان و پۆلینکرن و نڤیسینا ڤان دەنگان پێشکێشدکەت. (Crystal, 1998: 229).

بێگومان دەمێ بەحسێ چەوانیا دروستبوونا دەنگەکێ بکەین، یان ڤەکۆلینێ ل دەنگەکێ بکەین، وەکی مە پێشترژی ئاماژە پێدای یا فەرە بزانین ئەو دەنگ چەوا دروستبوویە؟ کیژ ئەندامێن ئاخڤتنێ وەکو (لێڤ، ددان، پەحنکا ڕەق، پەحنکا نەرم....) پشکدارییێ د دروستکرنا وێدا دکەن و سیمایێ دروستبوونا وێ چیە؟... هتد.

جهێ دروستبوونا دەنگێ]ک[پەحنکا نەرمە، چونکی ئەڤ دەنگە یان ئەڤ کۆنسونانتە ب هاریکاریا میکانیزما گرتنا هەوای دروستدبن، گرتنا هەوای ل جهێ پەحنکا نەرم دبیت. ب ڤی شێوەی کو پاشیا ئەزمانی بەرزدبیت و ب پەحنکا نەرمڤە دنسیێت و ڕێکا دەربازبوونا هەوای دگریت. هەردوو ئالیێن پاشیا ئەزمانی بەرزدبن و دکەڤنە سەر ددانێن پاشیێ یێن ئالیێ سەری، پشکا پێشیا ئەزمانی یێ ئازادە و سەرێ ئەزمانی نێزیکی ددانێن خوارێ دبیت. پەحنکا نەرم بۆ سەری دهێتە راکێشان و د ئەنجامدا ڕێکا دەربازبوونا هەوای بۆ ڤالاتیا دفنێ دهێتە گرتن... هەرگاڤا ڕێک ڤەبوو هەوایێ خرڤەبووی و پەنگیای ب ئێکجار ژ دەڤی دەردکەڤیت و دەنگەکێ پەقی دروست دبیت.

واتە ئەگەر ئەم سیمایێ ڤی دەنگی دیار بکەین ب ڤی شێوەییە:

] ک [کۆنسونانتا سیهی، هەوا بۆ دەرڤە دهێتە پاڵدان،توند،کپ، پەقی، دەڤی، پەحنکا نەرم (عەبدوللا و عەلی،١٩٤،٢٠١٨).

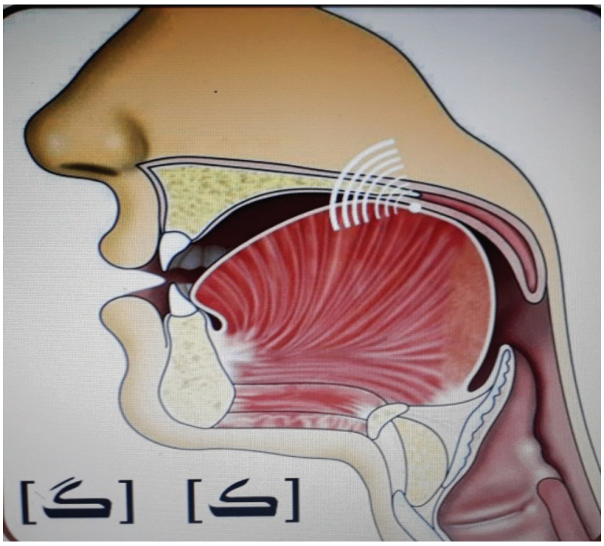

٢-] ک[یا سڤک و یا ئاسایی:

زۆربەی زمانڤانێن ل سەر دیالێکتا سەری یا زمانێ کوردی نڤیسی، هندەک دەنگ دەستنیشانکرینە کو ب ناڤێ دەنگێن (سڤک و گران) ناڤکرینە وەکو:

زمانڤان (جـەلادەت بـەدرخـان، رەشـید کـورد، کوردوییڤ، صـادق بهاءالدین، ئیبراهیم زاخۆیی، محمد طاهر ....). د دیالێکتا سەری یا زمانێ کوردیدا ئەڤ دەنگە ئەڤێ دیاردێ وەردگرن (پ، ت، ک، چ)، هەموو ژی واتایێ دگوهۆڕن، ئانکو فۆنیمن یان فۆنیم. وەک:

پ وەکو: پاشی (المؤخرة) بەرامبەر پاشی (فیما بعد)

ت وەکو: تی (حافة) بەرامبەر تی (أخ الزوج)

ک وەکو: کا (تبن) بەرامبەر کا (أین)

چ وەکو: چال (حفرة) بەرامبەر چال (اشهب، اغر، جوزاء) (ئەحمەد، ٣٧).

ژبەرکو بابەتێ مە ل سەر دەنگێ]ک[ە، ئەم دێ ب تنێ ئاماژێ ب وان لایەنان دەین یێن کو دەمێ /ک/ سڤک دبیت و دبیتە فۆنیم، یانژی دبیتە ئەگەرێ گوهۆڕینا واتایێ، ئەم باس ل فۆنیمێن /پ، چ، ت/ ناکەین، بەلێ بەری ئەم دەنگێ]ک[دیار بکەین فەرە چەندەکێ ل سەر دیاردا (گرانکرن و سڤککرنێ) راوەستین کا چیە؟

أ- دیاردا]ک[یا ئاسایی:

ئەڤ دیاردە ئەوی دەمی پەیدابە، ئەگەر ل گەل گۆتنا دەنگەکێ پاشیا ئەزمانی بەرەف پەحنکا نەرم بلند بوو، ئەوی دەمی ئەڤ دیاردە دێ گرانیێ یان (قەلەویێ) یان (ستووراتیێ) ل ئەوی دەنگی زێدەکە.

ب- دیاردا سڤککرنێ:

ئەڤ دیاردەیە ئـەوان دەنگان ڤەدگرە ئەوێن د چێکرنا واندا هەوا وەکو تەوژم نییە، باهرا پتر ئەڤ دیاردە د ئەوان دەنگێن بێژێ (کپ)دا دیار دبە ئەوێن کو تایبەتیا پەقینێ هەیە (ئەحمەد، ؟، ٣٦- ٣٧).

پشتی مە هـەردوو دیـاردە داینە دیارکرن، دێ هێین باس ل دەنگێ]ک[یا سڤک و یا ئاسایی کەین، کا چاوا دەمێ /ک/ یا ئاسایی سڤک دبیت؟ و دبیتە فۆنیم، یانژی دبیتە ئەگەرێ گوهۆڕینا واتایێ:

دەنگێ]ک[یا سڤک و یا ئاسایی:

کا (ل کیرێ- أین) ⟵	کا (جۆرەکێ ئالفی- تبن)
کتک (پشیک- قطة) ⟵	کتک (هژیرێن هشک- تین مجفف)
کەر (گوهدرێژ- حمار) ⟵	کەر (پارچە- قطعة)
کەل (کەلا خۆ رێت، کەرب) ⟵	کەل (کەلهە- قلعة)
کەل (کەلین- غلیان) ⟵	کەل (کەلهە- قلعة)
کێم (عەداڤ- خراج) ⟵	کێم (پیچەک- قلیل)
کار (شۆل- مهنة) ⟵	کار (تێشکا بزنێ)
کول (کولکێ گیانەوەران- اسطبل) ⟵	کول (کول و کۆڤان)
کولان (حرث) ⟵	کولان (زقاق- محلة)
کوڕ (تەقن) ⟵	کوڕ (بچیکێ نێر)
کویر (عمق) ⟵	کویر (نێریێ دوو ساڵی)

کێلەک (تەنیشت) ← کێلەک (ئارمانجەک)
کەرکە (بخاپینە) ← کەرکە (پارچە پارچە کە)
کەلەک (تشتێ زوی دکەلیت) ← کەلەک (کەلەکا بەران- کۆمەکا بەران)
کۆک (مصر) ← کۆک (کۆکانێ) یاریا زارۆکان
کرێ (ایجار) ← کرێ (ل بەرکرنا جلوبەرگان
کا کل (کا کلێ چاڤا؟) ← کاکل (ناڤکا فێقی- لب)
کەت (ژ کەڤتن هاتیە) ← کەت (کت- مفرد)
کڕین (کڕینا تشتان) ← کڕین (ژکراندنێ هاتیە)
کەلە (تشتێ گەرم- حار) ← کەلە (پێلاڤا سەر بەفرێ)
کوند (جۆرەکێ باڵندایە- نوع من الطیور) ← کوند (هیر، بەژن کورت- قصیر القامة)
کاڵ (رەنگە- رەنگێ ڤەبووی) ← کاڵ (پیر و کال)
کەو (کەواندن- تعقیم) ← کەو (جۆرەکێ باڵندایە- قبج)
کێر (چەقۆ- سکین) ← کێر (کەسەکێ کێرهاتی- نافع)
کڕ (بزنا گوهـ کورت) ← کڕ (بێ دەنگ- صامت)
کیژ (کیشک ژوان؟) ← کیژ (کچک)
کارین (ناڤە- ناڤێ کچانە) ← کارین (شیان- قدرة)
شەکر (سکر) ← شەکر (پرچا خۆ شەکر)
کل (لێکدانا مەشکێ) ← کل (کلێ چاڤان)
کودی (تێشکا هرچێ) ← کودی (ترارێ مەزن)
ڕێک (ڕێک و پێک) ← ڕێک (رێ- طریق)
کۆم (کۆمکرن- جمع) ← کوم (ناڤێ خوارنەکێیە) ل دەف ئێزدیان.

٤- /ک/ وەک ئەلۆفۆن:

ئەلۆفۆن(allophone) د بنەڕەتدا پەیڤەکا گریکییە و بۆ جوداهیێن لێڤکرنێ دهێتە بکارهینان، واتە مەبەست ژ ئەلۆفۆنێ ئەوە (دەمێ دوو دەنگ ل جهێ هەڤ بکاربهێن و چ گوهۆڕینان د واتاییدا پەیدا نەکەن، بەلکو ب تنێ ژلایێ لێڤکرنێڤە جوداهی دناڤبەرا واندا هەبیت، دێ بنە ئەلۆفۆنێن هەڤ (محەمەد،٢٠٠٩،١٠). ئانکو ئەلۆفۆن شێوەیێن جوداجودا یێن فۆنیمێنە، یانژی هەر فۆنیمە بەلێ ب چەند شێوەیەکان دیار دبیت و نابیتە ئەگەرێ گوهۆڕینا واتایێ، بۆ نموونە:

کەزی ← کەزی
کێلان ← کێلان

د وان نموونان‌دا بووینە ئەلۆفۆن، چونکی واتا نەگوهاڕتییە.

/ک/ وەک ئەلۆفۆن:

کانیک ← کانیک
کمکمە ← کمکمە
کەڤال ← کەڤال
کڤان ← کڤان
کۆتر ← کۆتر
چادانک ← چادانک

دەرازینک ⟵ دەرازینک
بێژینک ⟵ بێژینک

ژ هەژی گۆتنێیە ،ئەڤ دەنگ گرانکرن و سڤککرنە د هەموو دەڤەرێن دیالێکتا سەری یان دیالێکتێن زمانێ کوردیدا وەکو یەک نینە، لەورا واتایا وشێ ل هندەک جهان ناهێتە گوهۆڕین و وشێن نوی دروست ناکەن، لەورا نابێژنێ فۆنیم (موسا،٢٠١٦، ٤٦)، ئانکو پەیڤێن دیارکری لێڤکرنێن جودا ب خۆڤە دگرن ب تایبەت دکرمانجیا سەریدا، بەلێ نەبوونە ئەگەرێ گوهۆڕینا واتایێ، یان چ واتایێن نوی دروست نەکرن.

ب- ژلایێ فۆنۆلۆجیڤە:

فۆنۆلۆجی ئێکە ژ ئاستێن زمانی و ب ئاستەکێ سەرەکیێ زمانی دهێتە دانان، واتە فۆنۆلۆجی ((لقەکێ زمانڤانییە لێکۆلینێ ل دەنگێن زمانەکێ دیارکری دکەت، دەنگ د ئاستێ فۆنۆلۆجییدا دبیتە (فۆنیم) و یەکەیەکا فۆنۆلۆجیە. ئامانجا فۆنۆلۆجیێ یا سەرەکی ئەوە دیارکرنا وان یاسایانە یێن ب رێکا وان دەنگ دهێتە رێکخستن د زمانەکێ تایبەتدا و شرۆڤەکرن و دیارکرنا وان جیاوازیێن رویددەن دکەت، ئانکو د فۆنۆلۆجییدا بهایێ هەر دەنگەکێ دهێتە دیارکرن و کا کیژ دەنگ دبیتە فۆنیم و ئەوێ دەنگی چەند ئەلۆفۆن هەنە ئەڤەژی سیمایەکێ دەنگییە و ل ڤێرێ دێ وەک ئەلۆفۆن دیار بن و ئەلۆفۆن چەند دەنگەک د ئێک فۆنیمدا کۆم دبن،واتە دەربڕینا فۆنیمەکێ ب چەند شێوەیان دهێت)) (بەدری٢٠١٩،٢٢).

بۆ نموونە فۆنیما /ت/ ب چەند شێوەیان دهێت، وەک:

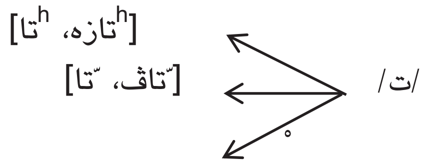

د ڤان نموونان‌دا فۆنیما /ت/ ب چەندین شێوەیان هاتیە ئەوژی (ت^h، تّ، ت).

١- فۆنیم و پێناسەیێن وێ:

دەربـارەی پێناسەیێن فۆنیمێ،هژمارەکا زۆرا پێناسان بـۆ فۆنیمێ ژلایـێ زمانڤانانڤە هاتینە ئەنجامدان، ئەڤەژی وێ واتایێ دگەهینیت کو ژ چەندین روانگەهانڤە پێناسە بۆ فۆنیمێ هاتینە ئەنجامدان، دەرخـەرێ ڤێ چەندێژی بۆ مە دیار دبیت زمانڤان ل سەر پێناسەکا ئێکگرتی بۆ فۆنیمێ رێکنەکەڤتینە، بەلکو هەر زمانڤانەکێ ل دویڤ هزر و بۆچوونێن خۆ فۆنیم پێناسەکرینە وەکو:

- فۆنیم: بچوکترین یەکەیا دەنگیا جوداکەرە دزمانیدا. (Mathews 1997: 298).

- فۆنیم: ئەو دەنگن کو خودان ئەرکێ زمانینە، واتە ئەو دەنگێن دبنە ئەگەرێ گوهۆڕینا واتایێ دناڤبەرا پەیڤێ و مۆرفیمێدا و ب رێکا سیماییێن دەنگێ بنەڕەتی ژ دەنگێن دن یێن زمانی دهێتە جوداکرن(مشکوە الدینی، ١٣٧٤، ٢٨- ٢٩).

٢- جۆرێن فۆنیمێ:

ب شێوەیەکێ گشتی زانا و ڤەکۆلەرێن زمانی فۆنیمان دابەشی دوو جۆرێن سەرەکی دکەن.(بشر ٢٠٠٠، ٤٩٦- ٤٩٧)، ئەوژی ئەڤێن ل خوارێنە:

١- فـۆنـیـمـێـن کـەرتـی (سـەرەکـی): (ڤاول،کونسۆنانت،نیمچە کونسۆنانت).

٢- فـۆنـیـمـێـن نـەکـەرتـی (لاوەکـی): (هێز،ئاوازە،تۆن،راوەستان).

ژبەرکو بابەتێ مە ل سەر /ک/ە کو ژ فۆنیمێن کەرتی دهێتە هژمارتن کو فۆنیمەکا کپە و کۆنسۆنانتە، ل ڤێرێ پێدڤییە ل سەر ڤێ فۆنیمێ ب درێژی باخڤین

٣- /ک/ و تایبەتمەندیێن وێ:

فۆنیما /ک/ ئێک ژوان فۆنیمایە، یێن کو ب شێوەیەکێ بەرچاڤ دناڤ پەیڤێن زمانێ کوردیدا دهێتە دیتن، ئەڤ فۆنیمە وەکو فۆنیمەکا نەبزوێن د هەردوو دیالێکتێن (سەری و ناڤەڕاست) دا خۆ نیشان ددەن و خودان چەند تایبەتمەندییە وەکو:

١- /ک/ فۆنیمەکا کونسۆنانتە.

٢- /ک/ جهێ دروستبوونا وێ پەحنکا نەرمە.

٣- ئەڤ فۆنیمە ژلایێ (کپ،گر)ێڤە، فۆنیمەکا کپە.

٤- ل دەمێ درکاندن و دروستبوونا وێ ژێیێن دەنگی نالەرزن.

٥- ئەڤ فۆنیمە ژلایێ دەربرینێڤە یان سیمایێ دروستبوونێڤە دەنگەکێ (پەقی)یە.

٦- فۆنیما /ک/ هندەک جاران،یان د هندەک پەیڤاندا یا بێ تەوژمە وەکو پەیڤا (پاک) [Pak] [K] دا، هندەک پەیڤێن دیتردا تەوژمدارە وەکو پەیڤا (زانکۆ) [Zankʰo] [kʰ].

٤- /ک/ و یاساییێن دەنگی:

د هەر زمانەکێدا کۆمەکا یاسا و دەستووران دهێنە دیتن کو تایبەتن ب ئەوی زمانیڤە،مەبەستا سەرەکیژی ژ ڤەکۆلینێن زمانی دەستنیشانکرنا ڤان یاسا و دەستوورانە چونکی ((بیاڤەکێ دن کو فۆنۆلۆجی کار تێدا دکەت،بیاڤێ یاساییێن فۆنۆلۆجینە، ژبەرکو دەنگێن زمانی ژ ئەنجامێ لێکدان و کەڤتنا ب رەخ ئێکڤە، کار ل هەڤدوو دکەن. دەنگ هەیە سیمایێ وێ دهێتە گوهۆڕین، دەنگ هەیە

دحەلیێت دەنگ هەیە تێکەلی دەنگەکێ دی دبیت و دەنگێ سێێ دروستدکەت و هندەک جارانژی دەنگەکێ دی پەیدا دبیت)) (عەبدوللا،عەلی،٢٠١١،١٥٢).

فۆنیما /ک/ ژ ئەوان فۆنیمایە یێن کو ب شێوەیەکێ بەرچاڤ دناڤ هندەک ژ یاساییێن دەنگیدا دهێتە دیتن،ژوان:

١- گونجان.

٢- نەگونجان.

٣- ژناڤچوونا دەنگان.

٤- پەیدابوونا دەنگان.

٥- پێک گوهۆڕینا دەنگان.

٦- جهـ گوهۆڕینا دەنگان.

٧- لێکدانا دەنگان. (هالو،٧١،٢٠١١).

پشتی مە یاساییێن دەنگی دیارکرین،دێ بەحس ل وان یاسایان کەین یێن فۆنیما /ک/ تێدا بەرچاڤ دبیت ژوان یاسایان:

أ- ژناڤچوونا دەنگان:

((بریتیە لە تێچوونی دەنگێک یان زیاتر لە مۆرفیمێک یان وشـەیـەک. ئـەم تێچـوونـەش کە لە مۆرفیم یان وشـەدا ڕوودەدات بۆ مەبەستی ئاسانکردنی دەربڕینە)) (خۆشناو ٢٠١٣:٨١). ئانکو ئەڤ یاسایە بۆ مەرەما سڤکییا دەربرین و گۆتنێیە ئەوژی دەمێ دوو دەنگێن وەک ئێک یان نێزیکی ئێک دگەهنە ئێک، دەنگەک ژ ئەوان ژناڤ دچیت و چ گوهۆڕینان د واتاییدا پەیدا ناکەت.

- ژناڤچوونا دەنگێ /ک/:

پاک کرن ←——— پاکرن

چاک کرن ←——— چاکرن

رێک کرن ←——— رێکرن

سڤک کرن ←——— سڤکرن

ژێک گرتن ←——— ژێگرتن

رێککەڤتن ←——— رێکەڤتن

د وان نموونێن مە دیارکرین کو هەمی کارێن لێکدایئە، یا دروست ئەوە هەردوو (ک) هەبن،بەلێ د دەمێ ئاخڤتنێدا (ک)ەک، دهێتە لادان بۆ دەربڕینەکا ب ساناهیتر یان سڤکتر.

ب- پێک گوهۆڕینا دەنگان (گوهۆڕینا دەنگان):

مەبەست ل ڤێ دیاردێ ئەوە کو دەنگێ وشەیەکێ د ئاخڤتنێن هندەک کەساندا دهێتە گوهۆڕین بۆ دەنگەکێ دیتر، بێی کو ئەڤ گوهۆڕینە ببنە ئەگەرا گوهۆڕینا واتایا وشێ، یان ب واتایەکا دیتر وشە ب دوو فۆرمێن جیاواز ب هەمان واتا دەردکەڤیت و چێدبیت ئەڤ دوو فۆرمە د ئێک زاردا بن یانژی هەر فۆرمەک د زارەکێدا بیت(هالۆ،١٠٤،٢٠١١).

١- پێک گوهۆڕینا /ق/ و /ک/:

چقلاند < > چکلاند
قەلا < > کەلا
قەلاشتن < > کەلاشتن

٢- گوهۆڕینا /گ/ و /ک/:

چەگدار < > چەکدار
بێژینگ < > بێژینک
چادانگ < > چادانک
سەرسنگ < > سەرسنک
ستنگ < > ستنک

٣- گوهۆڕینا /خ/ و /ک/:

دختور < > دکتور
کوخە < > کوکە
خەنین < > کەنین

ج- جهـ گوهۆڕینا دەنگان:

مەبەست ژڤێ دیاردێ ئەوە ((دوو دەنگ یان دوو برگە جێگاکانیان دەگۆڕینەوە هەندێ جار وشەکە بە هـەردوو شێوەکەی لە یەک زاردا دەبینرێن و هەندێ جاریش هەر شێوەی لە زارێکدا دەردەکەوێ و بـەکـاردێ))(فـتـاح،١٢٢،٢٠١١) یانژی بریتیە ژ جهـ گوهۆڕینا دوو یەکەیێن دەنگی د ئێک پەیڤدا. (الخولي،٨٩،١٩٨٢) واتە مەبەست ژڤێ یاسایێ ئەوە دەنگێ ئێکێ جهێ دەنگێ دووێ دگریت یان دەنگێ دووێ جهێ دەنگێ ئێکێ دگریت و د هندەک حالەتاندا ب تنێ دەنگەک دشێت جهێ خۆ بگوهۆڕیت و بچیتە جهەکێ دیتر بێی کو بهێتە گوهۆڕین دگەل دەنگەکێ دیتر.

جهـ گوهۆڕینا فۆنیما /ک/:

کن ← نک
بنکاسک ← بسکانک

دوو:)ک(د تێروانینەکا مۆرفۆلۆجیدا:

(ک) وەکو مۆرفیم:

١- مۆرفیم(زاراڤ و پێناسە):

مۆرفیم((morpheme زاراڤەکێ گریکیە، ژ دوو پارچان پێکدهێت ئەوژی Morph- فۆرم و Eme- یەکەیەکا جوداکەر، کو واتایا هندێ ددەت، مۆرفیم فۆرمەکێ جوداکەرە ئانکو ب رێکا وێ د شیاندایە پەیڤێن زمـانـی پـێ بهێنە پۆلینکرن وجـوداکـرن (سەلیم١٣:٢٠٢١)

زمانزان مۆرفیمێ ب شێوەیێن جودا ددەنە نیاسین، هندەک وەک پێناسەکێ بۆ دیاردکەن، هندەکێن دی وەک پێناسە و تایبەتمەندی بۆ دیاردکەن، ژوان:

- (بـلـۆمـفـیـلـد) دەربـــارەی پـێـنـاسـا مـۆرفـیـمـێ دبێژیت:(مۆرفیم بچوکترین دانا واتـادارا زمانیە). (Bloomfield, 1933, 166).

-(ستاگیبێرک) مۆرفیمێ پێناسە دکەت کو (بچوکترین یەکەیا پێکهاتەیا زمانیە و سێ تایبەتمەندی تێدا هەنە:

١- مۆرفیم پەیڤەکە یان بەشەکە ژ پەیڤێ و واتایەک هەیە.

٢- دشیاندا نینە بۆ پارچەیەکا واتاییا بچوکتر بهێتە پارچەکرن.

٣- دشیاندا هەیە د ژینگەهێن جوداجودادا دووبارەبیت، بێیکو واتایا ئەوێ بهێتە گوهۆڕین. (Stageberg, 1981, 83).

- (غازی فاتح وەیس) مۆرفیم ب ڤێ رەنگێ ل خوارێ پێناسەکرییە و دبێژیت:((ئەو پێناسەیە هەڵەیە کە ئەڵێ مۆرفیم بچوکترین دانەی واتاداری زمانە پێناسەی راست مۆرفیم بەم جۆرەیە:

١- یان ئەبێ واتادار بێ.

٢- یان ئەبێ دەوری رێزمانی ببینێ.

٣- یان ئەبێ وشەی پێ دابرێژرێ))(وەیس١٩٨٥: ١١).

کەواتە بۆ مە دیاربوو کو هەمی ل سەر وێ بۆچوونێ د رێککەڤتیبوون ئەوا دبێژیت مۆرفیم بچوکترین دانا واتادارا زمانیە،ئەڤ دانەیە یان دشێت پەیڤێن نوی دابرێژیت یان ئەرکەکێ رێزمانی بگێریت.

٢- تایبەتمەندیێن مۆرفیمێ:

ژ هەژییە بێژین مۆرفیم خودان چەندین تایبەتمەندییە، ژوان:

١- ((واتاداربێت، لەت ناکرێت بۆ پارچەی بچوکتر بێ ئەوەی واتاکەی نەفەوتێت، لە رستەی جۆر بەجۆری (کار)یدا دەردەکەوێت و واتایەکی نەگۆڕی دەبێت))(ئەحمەد٢٠٠٤: ٧٨).

٢- هەروەکو چەوا زمانڤان د شرۆڤەکرنا فۆنیمێدا بۆ پێکهێنێن سیمایێن جوداکەر سەرکەڤتن، هەروەسا ئاماژە ب هندێژیدا، کو مۆرفیم پێکهاتیە ژ سیمایێن مۆرفۆلۆجی، د شیاندایە پەیڤەکا وەکو (زەلامان) بۆ سیمایێن وێ یێن واتایی و مۆرفۆلۆجی شرۆڤە بکەین:

١- سیمایێن مۆرفۆلۆجی: زەلامان= زەلام+ ان

٢- سیمایێن واتایی:
+ مرۆڤ
+ نێر
+ پێگەهشتی
+ (ان)+ کۆم

(عەلی،مونیب، ٢٠١٦، ٦٠- ٦١).

٣- مۆرفیم بچوکترین یەکەیا ئاستێ مۆرفۆلۆجیە.

٤- مۆرفیمێ پێدڤییە واتا هەبیت وەک مۆرفیما (گۆل)، یان ئەرکەکێ رێزمانی یان داڕشتنێ هەبیت. وەک مۆرفیما (ان) د نموونەیا (هەڤالان)دا، کو ئەرکێ رێزمانیێ کۆمکرنێ دبینیت و مۆرفیما (گەهـ) د نموونەیا (خوارنگەهـ)دا، ئەرکێ داڕشتنێ دیتییە.

٥- مۆرفیم د زمانیدا پێدڤییە د چەند شێوەیەکاندا دووبارە ببیتەڤە، بەلێ هەتا رادەیەکێ واتایەکا جهگیر ددەت، بۆ دیارکرنا ڤێ چەندێ د شیاندایە بنێرینە ڤان نموونەیێن ل خوارێ:

دنڤیسم، بنڤیسە، دێ نڤیسیت، نڤیسەر، نڤیسار، پێنڤیس....

دکوژم، دێ کوژیت، بکوژە، کوژەک، بکوژ...

د ئەڤان نموونەیێن سەریدا دیار دبیت کو (نڤیس، کوژ) د هەمی فۆرماندا دووبارەبووینە و هەتا رادەیەکێ واتایا خۆ یا سەرەکی هەلگرتییە(حسێن٢٠٢٢: ١٠- ١١).

٣- جۆرێن مۆرفیمێ:

هەر د چارچووڤێ مۆرفیمێ و تیۆرا مۆرفیمێدا

دوو جۆرێن مۆرفیمان دیاردکەت، ئەوژی مۆرفیمێن سەربەخۆ و مۆرفیمێن بەندن، یا پتر گرێدای ب بابەتێ ڤەکۆلینا مە مۆرفیما بەندە ژبەر ڤێ چەندێ دێ پتر ل سەر وێ راوەستین:

١- مۆرفیمێن سەربەخۆ:

ئەو جۆرە مۆرفیمن ئەوێن دشێن ب تنێ واتایەکا دروست بدەن،یان د شیاندایە ب تنێ بهێتە بکارهینان و واتایەکا تمام بدەن(حاجی ٢٠٢١: ١٦). وەکی (ئەز، تو، جوان، کەو، چیا، شەڤ، رۆژ... هتد).

٢- مۆرفیمێن بەند:

ئەو جۆرە مۆرفیمن ((کە بەتەنیا بە سەربەخۆیی بەکارنایەن،بەلکو بە مۆرفیم و وشەی ترەوە پابەند دەبن، یان دەلکێن بە مۆرفیمی ئـازاد)) (سەعید، ٢٠١٣، ٩). واتە ئەو مۆرفیمن ئەوێن ب تنێ نەشێن بهێنە بکارهینان، بەلکو ب مۆرفیم و پەیڤێن دیترڤە گرێداینە، یان ب مۆرفیمێن سەربەستڤە دمینن، ژبەرکو مۆرفیمێن بەند پتر گرێدای کارێ مەنە، ژبەر ڤێ یەکێ دێ ل سەر ڤێ جۆری راوەستین، واتە ئەڤ مۆرفیمە ژلایێ ئەرکیڤە دهێتە دابەشکرن ب سەر دوو جۆران ئەوژی ئەڤێن ل خوارێنە:

أ- مۆرفیما بەندا دارشتنێ: ((ئەو پێشگر و پاشگرانە دەگرێتەوە، کە بە چوونیان بۆ سەر مۆرفیمێکی دیکە، دەورێکی گرنگ لە دارشتنی وشەی نوێ لە رووی فۆرم و واتاوە دەگێرن وەکو: بە، بێ، هەل، دا، را... هتد)) (ئەحمەد٢٠٠٤: ٧٩).

مۆرفیما بەندا دارشتنێ ب شێوێ (پێشگر، پاشگر، نیڤگر، ناڤبەند) دەردکەڤن وەکو:

١- پێشگر: گیرەکەکە پێشیا پەیڤەکێ یان رەگەکێ دگریت و مانایەک دی یان رەوشـەک دی ددەتە ئاڤاهیێ پەیڤا نوو دارێشتی(عمر،٢٠٠٥، ٨). وەک:

بە+ ریز ⟵ بەریز

دا+ گرت ⟵ داگرت

٢- پاشگر: ئەو مۆرفیمەیە کە بە کۆتایی بناغەی وشەوە دەنووسێ رواڵەت و ناوەرۆکی وشە دەگۆرێ و دەوری رۆنانی وشە دەبینێ(مارف،٦٣،٢٠١٤). وەک:

خۆش+ ی ⟵ خۆشی

کورد+ ستان ⟵ کوردستان

٣- نیڤگر: بەشەکە ژ گیرەکی د زمانێ کوردیدا، کو دچیتە دناڤ رەگێ پەیڤێدا، یانژی ئەو مۆرفیمن ئەوێن دنـاڤ مۆرفیمێن دیتردا جهێ خۆ دکەن، رێژەیا هەبوونا نیڤگران د دیالێکتا ژووریـدا ژ دیالێکتا ناڤەراستدا پترە و ئەڤ نیڤگرە بەهرا پتر نیڤگرێن کارینە و رۆلێ تێپەراندنێ دبینن(سەلیم، ٢٠١٢، ٣٨- ٣٩). وەک:

تێنەپەر		تێپەر
برشت (گوشت برشت)	ا	براشت (من گوشت براشت)
رژت (ئاڤ رشت)	ێ	رێشت (من ئاڤ رێژت)

٤- ناڤبەند: مۆرفیمەکا بـەنـدە، کو پشکدارییێ د دروستکرنا پەیڤا لێکدایدا دکـەت، یـان دکەڤیتە دناڤبەرا دوو مۆرفیمێن سەربەخۆ یان مۆرفیمەکا رەگی و مۆرفیمەکا سەربەخۆدا و پیکڤە گرێددەت، ژ ئەنجامێ ئەڤێ پێکڤە گرێدانێ، پەیڤەکا نوی دروستدکەت و ئەو پەیڤە دچیتە دناڤ فەرهەنگا زمانیدا. (حسێن٢٠٢٢: ١٨). وەکو:

(ە) پیرەمێر

(و) شۆخ و شەنگ

ب- مۆرفیما بەندا رێزمانی: (ئەو مۆرفیمانەن، کە ناتوانن وشەی نوێ پێک بێنن، بەلکو رۆلیان ئەوەیە کە حالەتی رێزمانی دەبەخشن بە وشە) (طیب٢٠١٤: ١٠٢). واتە ئەو مۆرفیمن، دەمێ دچیتە سەر پەیڤێ

پەیوەندیەکا رێزمانی ل گەل پەیڤێن دی یێن دناڤ رستەییدا پەیدا دکەت، ئانکو ئەوێ پەیڤێ ناگوهۆڕن و پەیڤەکا نوی دناڤ فەرهەنگیدا زێدە ناکەت، بەلکو ب تنێ حالەتێ رێزمانی د گوهۆڕیت. وەکو مۆرفیمێن نیاسینێ، نەنیاسینێ، کۆمێ... هتد):

کوڕ+ ەک ⟵ کوڕەک

کچ+ ەک ⟵ کچەک

٤- مۆرفیما (ک) د زمانێ کوردی (گۆڤەرا بەهدینی) دا:

مۆرفیما (ک) ئێک ژ وان مۆرفیمێن چالاکە یێن کو ب شێوەیەکێ بەرچاڤ دناڤ زمانێ کوردیدا دهێتە دیتن، ژبەرکو ئەڤ مۆرفیمە د زمانێ کوردیدا ب گشتی و د گۆڤەرا بەهدینیا زمانێ کوردیدا ب تایبەتی چەندین ئەرکان دبینیت، چونکی مۆرفیمەکا فرە ئەرکە، واتە د هەردوو ئاستێن مۆرفۆلۆجی و سینتاکسیدا، چەندین ئەرکێن جوداجودا دبینیت، د ئاستێ مۆرفۆلۆجییداژی ب هەردوو ئەرکێن دارشتن و رێزمانیژی دگێریت.

٥- (ک) وەک مۆرفیما بەندا دارشتنێ:

وەکو بەری نوکە مە ئاماژە پێدای، ئەو مۆرفیمن دەمێ دچنە سەر مۆرفیمەکا دیتر، پەیڤەکا نوی دروستدکەن، یان پەیڤەکا نوی دادرێژن. واتە مۆرفیما (ک) وەکو مۆرفیمەکا دارشتنێ،دشیاندایە بەشداریێ د پێکهینانا چەندین پەیڤێن فەرهەنگیدا بکەت، و چەندین پەیڤێن نوی ب واتایێن نوی دابرێژیت. وەک:

١- مۆرفیما (ک) دچیتە سەر هندەک ناڤێن سادە و ناڤێن دارشتی دروست دکەت، کو ل دویڤ یاسایا: (م. سەربەخۆ (ناڤ)+ م. دارشتنێ= ن. دارشتی) وەک:

م. س (ناڤ)	+	م. دا	=	ن. دارشتی
ڕان	+	ک	=	ڕانک
دەست	+	ک	=	دەستک
قەید	+	ک	=	قەیدک
بان	+	ک	=	بانک (بنک)
خان	+	ک	=	خانک
ستێر	+	ک	=	ستێرک
مێر	+	ک	=	مێرک
دەرزی	+	ک	=	دەرزیک
کەت (مفرد)	+	ک	=	کەتک (هژیر)
خەت	+	ک	=	خەتک (خەتکێن بیستانان)
کەرت	+	ک	=	کەرتک (ناقبڕ)
کەش (ڤەدای)	+	ک	=	کەشک (شیرێ هشک)
تۆل (تۆلڤەکرن)	+	ک	=	تۆلک (گژوگیا)
تۆڤ	+	ک	=	تۆڤک (حبة)
خوری (هەمی)	+	ک	=	خوریک (ئێش، خلت- مرض)

خودی (ذاتي)	+	ک	=	خودیک (عەینە، خودیک)
قاس (قاسا پارا)	+	ک	=	قاسک (قازان)
توێر (توێروکوڤان)	+	ک	=	توێرک (کیس)
پاییز (وەرز)	+	ک	=	پاییزک (پێسترک)
مەش (ب پیا)	+	ک	=	مەشک (مەشکا پەزی)
گر (گرێ ئاخێ- تل)	+	ک	=	گرک (گرکا هەڤیرى)

٢- مۆرفیما (ک) دچیتە سەر هندەک ناڤێن سادە و ناڤێن تایبەتی دروست دکەت، ل دویڤ یاسایا:

(م. سەربەخۆ (ناڤ)+ م. دارشتنێ= ن. تایبەتی) وەک:

م. س (ناڤ)	+	م. دا	=	ن. تایبەتی
ناز	+	ک	=	نازک
لاو	+	ک	=	لاوک
خوزی	+	ک	=	خوزیک
گاز	+	ک	=	گازک (ئامێرێ پەلا رادکەت)

٣- مۆرفیما (ک) دچیتە سەر هندەک هەڤاڵناڤێن سادە و ناڤێ دارشتی دروست دکەت، ل دویڤ یاسایا:

(م. سەربەخۆ (هن)+ م. دارشتنێ= ن. دارشتی) وەک:

م. س (هن)	+	م. دا	=	ن. دارشتی
ترش	+	ک	=	ترشک
گەرم	+	ک	=	گەرمک
شۆڕ	+	ک	=	شۆرک
سوێر	+	ک	=	سوێرک
حلی	+	ک	=	حلیک
کوند (هێر)	+	ک	=	کوندک (کولند)
تیر (ئاڤک تیرە)	+	ک	=	توێرک (گێنی)
بەند	+	ک	=	بەندک
پیر	+	ک	=	پیرک

٤- مۆرفیما (ک) دچیتە سەر هندەک هەڤاڵناڤێن ڕەنگان و ناڤێن دارشتی دروست دکەت، ل دویڤ یاسایا:

(م. سەربەخۆ (هن. ڕەنگان)+ م. دارشتنێ= ن. دارشتی) وەک:

م. س (هن. ڕەنگان)	+	م. دا	=	ن. دارشتی
سۆر	+	ک	=	سۆرک
ڕەش	+	ک	=	ڕەشک
زەر	+	ک	=	زەرک
شین	+	ک	=	شینک

٥- مۆرفیما (ک) دچیتە سەر هندەک هەڤاڵکاران و ناڤێن دارِشتی دروست دکەت، ل دویڤ یاسایا:

(م. سەربەخۆ (هک)+ م. دارِشتنێ= ن. دارِشتی) وەک:

م. س (هک)	+	م. دا	=	ن. دارشتی
سەر	+	ک	=	سەرک
بن	+	ک	=	بنک
کێم	+	ک	=	کێمک
پێش	+	ک	=	پێشک
چەپ	+	ک	=	چەپک

٦- مۆرفیما (ک) دچیتە سەر هندەک مۆرفیمێن رەگی و ناڤێ دارشتی دروست دکەت، ل دویڤ یاسایا:

(م. رەگی+ م. دارشتنێ= ن. دارشتی) وەک:

م. رەگی	+	م. دا	=	ن. دارشتی
پێچ (پێچان)	+	ک	=	پێچک
رەجف (رەجفین)	+	ک	=	رەجفک
کوخ (کوخین)	+	ک	=	کوخک
گر (گرتن)	+	ک	=	گرک
گەڤز (گەڤزین)	+	ک	=	گەڤزک
لەرز (لەرزین)	+	ک	=	لەرزک
گەڕ (گەڕیان)	+	ک	=	گەڕک
شۆ (شووشتن)	+	ک	=	شۆک
بڕ (بڕین)	+	ک	=	بڕک
جوو (جوون) جوین	+	ک	=	جووک

٧- مۆرفیما (ک) دچیتە سەر هندەک ژمارەیێن سادە و ناڤێ دارشتی دروست دکەت، ل دویڤ یاسایا:

(م. سەربەرخۆ ژمارە+ م. دارشتنێ= ن. دارشتی) وەک:

م. س (ژمارە)	+	م. دا	=	ن. دارشتی
سێ	+	ک	=	سێک
شەش	+	ک	=	شەشک
هەشت	+	ک	=	هەشتک
دەهـ	+	ک	=	دەهک
چل	+	ک	=	چلک

٨- ل دەمێ دووبارەکرنا هندەک ناڤان یان هەڤاڵناڤان ل گەل مۆرفیما (ک) ناڤەکێ دی ب واتایەکا نوی دروست دکەت، ل دویڤ یاسایا:

(م. سەربەخۆ+ م. سەربەخۆ+ م. دارِشتنێ= پەیڤەکا نوی) وەک:

م. س	+	م. س	+	م. دا	=	پەیڤەکا نوی
رەش (هن)	+	رەش (هن)	+	ک	=	رەشرەشک
خۆش (هن)	+	خۆش (هن)	+	ک	=	خۆشخۆشک
مار (ن)	+	مار (ن)	+	ک	=	مارمارک
پل (ن)	+	پل (ن)	+	ک	=	پلپلک
خال (ن)	+	خال (ن)	+	ک	=	خالخالک
زرِ (ن)	+	زرِ (ن)	+	ک	=	زرِزرِک (جماليات)
پەز (ن)	+	پەز (ن)	+	ک	=	پەزپەزک
خر (ن)	+	خر (ن)	+	ک	=	خرخرک
کرِ (ن)	+	کرِ (ن)	+	ک	=	کرِکرِک

٦- تایبەتمەندییێن (ک) وەک مۆرفیما بەندا دارِشتنێ:

١- ژبلی وێ چەندێ کو (ک) شێوەیێ وشێ دگهۆریت هەروەسا واتایەکا نوو یا فەرهەنگی دروستدکەت ب ڤی رەنگی پۆلا وشەیێ دگهۆریت(فەتاح، قادر،٢٠٠٦،٥٧).

٢- دەمێ (ک) ل دووماهیا پەیڤەکێ دهێت، دوماهیا وێ دهێلیتە ڤەکری، ئانکو دشێت پشتی (ک) مۆرفیمەکا دی یان زێدەتر یا رێزمانی وەرگریت.

وەکی: گڤش ((رەگێ گڤشتن))

گڤش+ ک ⟵ گڤشک

رەگ پاشگر ⟵ ناڤ

٣- (ک) وەکی پاشگر دشێت سترێسێ بۆ خۆ بکێشیت، چونکی واتایەکا نوی بەرهەمدئینیت (لە رووی مۆرفۆلۆجییەوە زۆربەی مۆرفیمە وشەدارێژەکان هێز (سترێس)یان لە سەرە (هەمان ژێدەر، ٥٨).

٤- (ک) دشێت وەکی پاشگر بچیتە سەر وشێن سادە و نەسادە، بەلێ بتنێ وەکی پاشگر رۆلێ دبینیت و نەشێت ببیتە نیڤگر و پێشگر.

وەکی: زەر+ ک ⟵ زەرک

خۆشخۆش+ ک ⟵ خۆشخۆشک

٥- پاشگر رێکەکە بۆ پەیداکرنا وشەکا نوی ب واتایەکا نوی ب ڤی رەنگی وشا نوی دچیتە د فەرهەنگێدا. ((هەر لە دوای دروستبوونی وشە دارێژراو و نوێیەکە دەچێتە ناو فەرهەنگی زمانەکەوە، ئەو وشەیەی کە بە یاسای مۆرفۆلۆجی بنیاتنراوە)) (فەتاح، قادر٢٠٠٦: ٦٠).

٦- (ک) هەڤبێژەک هەیە و ژبلی هندێ وەکی پاشگر رۆلێ دبینیت هەروەسا وەکی ئەلۆمۆرفا مۆرفیما نەناسیاریێ و گەلەک جاران ژبەر وەکهەڤییا وان تێکەل دبیت، ئانکو (ک) مۆرفیما دارِشتنێ و مۆرفیما رێزمانی و مۆرفا بۆش تێکەل دبن. بۆ نموونە:

دوماهی+ ک ⟵ دوماهیک

ل ڤێرێ چ واتایەکێ ل وشێ زێدەناکەت و نابیتە ئەلۆمۆرفا نەناسیاریێ، چونکی دشێین بێژین:

ئەو دوماهیک یا خراب بوو.

ئانکو نیشانا ناسیاریێ (ئەو) دهێت، ژبەر ڤێ چەندێ (ک) نابیتە نەناسیاری،ئەڤە دبیتە ئەگەر کو بێژین مۆرفا بۆشە.

٧- دیسان تایبەتمەندیەکا دی یامۆرفیما(ک) ئەوە کو(مۆرفیمەکانی بچووککردنەوە هەموو کاتێک بەتەنیا گوزارشت لە بچووکی کەرەستەی ئاماژەبووکراو ناکەن...بەلکو زۆر جار لکاندنیان بەبناغەکانەوە پێویستی سازکردنی وشەی نوێ وەک ناوێک، هاوکات لە پاڵ گەیاندنی واتای بچووککراوەدا دەیانهێنێتە ئاراوە) (سەعید ٢٠١٣: ٨٨)

٧- (ک) وەک مۆرفیما بەندا رێزمانی:

مۆرفیما بەندا رێزمانیژی هەر وەکو مە ئاماژە پێدای، مەرەم ژێ ئەو مۆرفیمەیە، دەمێ دچیتە سەر پەیڤێ واتا پەیڤێ ناگوهۆریت و پەیڤەکا نوی دناڤ فەرهەنگێدا زێدە ناکەت، بەلکو ب تنێ حالەتێ رێزمانی د گوهۆریت. وەکی:

أ- مۆرفیما (ک) وەک ئەلۆمۆرفا مۆرفیما نەنیاسینێ:

ئەڤ مۆرفیمە دشێت وەکو مۆرفیمەکا بەندا رێزمانی دەربکەڤیت و بیتە مۆرفیما نەنیاسینێ ئەوژی

((ل دەمێ مۆرفیما نەنیاسینێ (ەک) ل گەل ناڤەکێ دهێت، کو دووماهیا وێ فۆنیما /ە/بیت، ل ڤێرێ /ە/ یا مۆرفیما نەنیاسینێ دێ هێتە لادان و ب تنێ (ک) دمینیت))(سەلیم و تاهر، ٢٠١٥، ٣٨). وەک:

پالە+ (ەک)	پالەک
خشتە+ (ەک)	خشتەک
جگارە+ (ەک)	جگارەک
وێنە+ (ەک)	وێنەک
رستە+ (ەک)	رستەک

ب- مۆرفیما (ک) وەکو مۆرفیما بچویککرنێ:

ئەڤ مۆرفیمە دشێت وەکو مۆرفیمەکا بچویککرنێ دەربکەڤیت، ب تایبەت د دیالێکتا سەری یا زمانێ کوردیدا. وەک:

خانی+ ک ⟵ خانیک

قازان+ ک ⟵ قازانک

قۆری+ ک ⟵ قۆریک

سێڤ+ ک ⟵ سێڤک

بەرخ+ ک ⟵ بەرخک

کار+ ک ⟵ کارک

چال+ ک ⟵ چالک

پەر+ ک ⟵ پەرک

لحێف+ ک ⟵ لحێفک

دار+ ک ⟵ دارک

بەر+ ک ⟵ بەرک

مەر+ ک ⟵ مەرک

گوند+ ک ⟵ گوندک

باژێر+ ک ⟵ باژێرک

٨- (ک) وەک ئەلۆمۆرف:

دەربارەی پێناسەیێن ئەلۆمۆرفێژی ب گەلەک شێوەیان هاتیە پێناسەکرن، بەلێ پرانیا پێناسەیان ئێک ناڤەرۆک دگەهینن وەکو:

- ئەلۆمۆرف: (ئەو مۆرفیمێن جیاوازن، کو پێکڤە دهێنە پۆلینکرن و نواندنا هەمان مۆرفیمێ دکەن) (سەلیم،٢٠١٢،٧١).

- ئەلۆمۆرف: (شێوەیێن جوداجودا یێن ئێک مۆرفیمێنە، یانژی مۆرفیما بەند، هەمان واتا هەیە، بەلێ ب شێوەیێ جوداجودا خۆ نیشانددەت) (حاجی ٢٠٢١: ٢٠).

١- (ک) وەک ئەلۆمۆرفا مۆرفیما (ەکە) یا ناسیاریێ:

مۆرفیما ناسیاریێ هندەک جاران ب شێوێ }-ک{ دەردکەڤیت، ئەوژی دەمێ ناڤ ب بزوێنا /ە/ ب دووماهی دهێت و مۆرفیما کۆمکرنێ (ان) ل سەر دهێتە زێدەکرن(سەلیم،٨١، ٢٠١٢).وەک:

پیالە+ ەکە+ ان پیالەکان(پیالەکە ان) ×

٢- (ک) وەک ئەلۆمۆرفا مۆرفیما (ەک) یا نەناسیاریێ:

مۆرفیما نەناسیاریێ د دیالێکتا سەریدا هندەک جاران ب شێوێ }ک{ دەردکەڤیت، ئەوژی ل دەمێ مۆرفیما نەناسیاریێ (ەک) ل گەل ناڤەکی دهێت، دووماهیا وێ فۆنیما /ە/ بیت، ل ڤێرێ /ە/ یا نەناسیاریێ دێ هێتە لادان ب تنێ (ک) دمینیت. وەک:

وێنە+ (ەک)	وێنەک
خشتە+ (ەک)	خشتەک
ژمارە+ (ەک)	ژمارەک
ڕستە+ (ەک)	ڕستەک
باغچە+ (ەک)	باغچەک

٩- (ک) و تایبەتمەندیێن وێ وەک ئەلۆمۆرفا مۆرفیما(ەک) یا نەناسیاریێ:

١- دەمێ (ک) وەک مۆرفیمەکا ڕێزمانی کاردکەت، ژبلی هندێ کو شێوەیێ وشێ دگهۆڕیت، هەروەسا واتایەکا ڕێزمانیژی وێ وشێ دبەخشیت.

وەکی: پەردە+ ەک پەردەک

د نموونا سەریدا (ک) وەکی ئەلۆمرفا مۆرفیما نەناسیاریێ (ەک) هاتییە.

دەرکەڤتنا (ک) وەک ئەلۆمۆرفەکا مۆرفیما نەناسیاریێ (ەک) ژ ئەنجامێ یاسایەکا دەنگسازییە، کو نابیت دوو بزوێن پێکڤە دەرکەڤن ئەگەر هەمان هێز هەبن.

وەکی: پالە+ ەک پالەک

٢- (ک) وەک ئەلۆمۆرفەک ب کۆمەڵەکا گرتی دهێتە هژمارتن وەکی هەمی مۆرفێن دیێن مۆرفیمێن ڕێزمانی ڕۆژانە چ ئەندامێن نوی ل کۆمەلا ئەلۆمۆرفێن نەناسیاریێ زێدەنابن ب تنێ ئەڤە نەبن (ەک، ک،یەک، ئێک،ێ) بێگومان دەمێ (ک) وەکی ئەلۆمۆرفەک کاردکەت ئەو بۆ بنجەکێ (وشەکا بنجینەیی) ڤێجا هەر بەشەکێ ئاخڤتنێ بیت دهێتە زێدەکرن و بەهرا پتر ئەو بەشێ ئاخڤتنێژی ناڤە.

٣- (ک) وەکی ئەلۆمۆرفا مۆرفیما نەناسیاریێ دشێت پتر ژ ئەرکەکێ د یەک دەمیدا ئەنجامددەت.

وەکی: + تاکییەتی + نەناسیاری ،

ئەڤەژی ئێکە ژ سیماییێن مۆرفیمێن ڕێزمانی. وەکی:

پەیالە+ ەک پەیالەک

٤- هەر وشەکا (ک) لێ هاتە زێدەکرن (وەک ئەلۆمۆرفا مۆرفیما نەناسیاریێ) دێ ئەو وشە هەر د وی بەشێ ئاخڤتنێدا مینیت پۆلا خۆ ناگهۆڕیت.

وەکی: باغچە+ ەک باغچەک

ناڤ ناڤ

٥- ئەلۆمۆرفا نەناسیاریێ (ک) وەکی مۆرفیمێن بەندێن ڕێزمانی کاردکەت و هەردەم دچیتە دوماهییا وشێ، بەلێ ل ناڤەڕاستا وشێ و ل دەستپێکێ ناهێت، ئەڤە ژبلی هندێ کو دبیت هندەک مۆرفیمێن دیێن ڕێزمانی ل دویڤدا بهێن بەلێ ب چ ڕەنگی ڕێکێ نادەن مۆرفیمێن داڕشتنێ پشتی وێ بهێت.

وەکی: پەیالەک+ (ێ) پەیالەکێ

سەد+ ە (پاشگر) ەک سەدەک

سەدە ک (سەدەیەک)

*سەدکە

پاشگر   ئەلۆمۆرفا مۆرفیما نەناسیاریێ

٦- (ک) وەکی ئەلۆمۆرفا مۆرفیما نەناسیاریێ یا هەستییارە بەرامبەر وان پۆلێن ل سەر دهێتە زێدەکرن، ئانکو (ک) ناهێتە زێدەکرن بۆ هەر پۆلەکێ بەلکی بەهرا پتر بۆ ناڤان دهێتە زێدەکرن، ئەڤەژی ئێکە ژ رەوشتێن مۆرفیمێن رێزمانی (فەتاح، قادر ٢٠٠٦: ٥٢-٥٤).

١٠- (ک) وەک مۆرف:

دەربارەی پێناسەیێن مۆرفێ، ب گەلەک رەنگان ئەڤ زاراڤە هاتیە پێناسەکرن کو هەر زمانڤانەکێ ل دویڤ هزروبیرێن خۆ پێناسەکرینە وەکو:

مـۆرف: شێوەیێ فیزیکییە بۆ مۆرفیمێ، دبیت ژ دەنگەکێ یان زنجیرەکا دەنگان پێکبهێت (Katam-ba, F, 1993: 24).

مۆرف: پێکهاتیە ژ فۆرم (شێوە) یان جێبەجێکرنا مۆرفیمان د تێکستێن ئاخڤتنێدا (جمعة،٢٠٠٨، ١٤١).

١١- (ک) وەک مۆرفا بۆش:

گەلەک ژ زمانڤانان ئەڤ کەرتەیە دایە دیارکرن، وپتریا وان زمانڤانان ئەوێن بەحس ل ڤێ کەرستەێ کرین بۆچوونا وان بۆ هندێ دچیت، ئەڤ کەرستەیە ئەوە یاکو شێوە هەبیت، بەلێ نواندنا چ مۆرفیمان نەکەت، ژبەر ڤێ یەکێ مۆرفیما بۆش ئەو کەرستەیە، ئـەوێ شێوە هەبیت، بەلێ ئـەرک نەبیت (عومەر، ٢٠٢٣، ٧٩).

تایبەتمەندیێن مۆرفا بۆش:

((١- مۆرفا بۆش شێوە هەیە، بەلێ ئەرک نینە.

٢- مـۆرفا بـۆش د نـاڤ مێشکیدا چ مۆرفیمەک بەرامبەر نینە، یان چ مۆرفیمەک نواندنا ئەوێ ناکەت.

٣- مـۆرفا بـۆش ئاریشە و گرفتان بۆ مۆرفیمێ پەیدادکەت.

٤- مۆرفا بۆش زێدەتر ئەرکەکێ دەنگسازی دبینیت و بـار پتر بۆ سڤکیا درکاندنێ یـان بۆ پاراستنا یاسایێن برگەیێ دهێتە بکارئینان.

٥- هژمارا مۆرفێن بۆش کێمن، ئەگەر ب هژمارا مۆرفێن دی د ناڤ مۆرفۆلۆجییێدا بهێنە بەراوردکرن.

٦- مۆرفا بۆش زێدەتر ژ فۆنیمەکێ یان دوو فۆنیمان پێکدهێت، ل دەمێ د ناڤ قالبێ پەیڤێدا دەردکەڤن))

(عەلی،مونیب٢-١٦: ٢١٠- ٢١١).

(ک) وەک مۆرفا بۆش:

هەروەکو مە د تایبەتمەندیاندازی ئاماژە پێکری، کو هژمارا مۆرفێن بۆش کێمن، ئەگەر ئەم ل گەل هژمارا مۆرفێن دی د ناڤ مۆرفۆلۆجییێدا بەراورد بکەین. ژبەرهندێ ژی دێ بینین، کو (ک) وەک مۆرف گەلەک ب کێمی د ناڤ پەیڤێن زمانیدا دهێنە دیتن وەک ڤان نموونان:

پەیڤ	مۆرفا بۆش
دوماهیک	ک
کلیلک	ک
پاشیک	ک
تاژیک	ک
خۆزیک	ک
هەستیک	ک
قۆریک	ک

پشکا دووێ: (ک) ژلایێ سینتاکس و سیمانتیک و پراگماتیکیڤە:

ئێک/ (ک) د تێروانینەکا سینتاکسیدا:

١- سینتاکس:

سینتاکس یانژی (رستەسازی) وەکو ئاستەکێ گرنگێ زمانی دهێتە هژمارتن و ل گەل ئاستێ وشەسازیێ، ئاستێ رێزمانێ پێکدهینن، ئەڤ پەیڤە واتە (Syntaxis- سینتاکس) د بنەڕەتدا زاراڤەکێ یۆنانیە و پاشی هاتیە ڤەگوهاستن بۆ سەر زمانێ ئینگلیزی(خۆشناو ٢٠١٢: ٥٥).

ئانکو سینتاکس یان (رستەسازی) ئەو ئاستێ زمانیە ئەوێ ڤەکۆلینێ ل رستە و گرێ و پەیڤێ دکەت و رۆلێ هەر ئێک ژ وان د زمانیدا دیار دکەت، چونکی ئەڤ یەکەیێن کو د ڤی ئاستیدا ڤەکۆلین ل سەر دهێتە کرن د هەر زمانەکێدا یاسایێن تایبەتێن خۆ هەنە، ژبەرکو د هەر زمانەکێدا (ل دویڤ ژمارەکا یاسایێن تایبەت ب وی زمانی پەیڤ دهێنە رێزکرن و فرێزان دروست دکەن و ل دویڤ ژمارەکا یاسایێن دن ئەو فرێز دهێنە رێزکرن و رستان دروست دکەن، دەستنیشانکرنا ڤان یاسایان ب (سینتاکس- Syn-tax) دهێنە نیاسین(عەبدوللا،عەلی، ٢٠١١، ١٧٧).

٢- (ک)وەک دیارکەر:

(ک) ئێک ژوان کەرستانە یێن کو د سینتاکسێدا رۆلی دبینیت، ئەوژی وەک (دیارکەر) دهێتە دیتن، لێ بەری ئەم باس ل (ک) وەکو دیارکەر بکەین، فەرە ل دەستپێکێ ئەم چەندەکێ ل سەر دیارکەری ڕاوەستین کا چیە؟ و چەوا هاتیە باسکرن؟ هەلبەت د دانەنیاسینا دیارکەریدا هاتیە ((بریتیە لەو پێکهاتە کە لە گرێدا رۆڵی دەرخستنی لایەنیکی سەرەی گرێ بە ئەستۆ دەگرێت و پێکهاتەی گرێدا بە کەرەستەی لاوەکـی لـە قـەڵـەمـدەدرێن، بـەوەی کـە دەکـرێت لـە گرێدا لابـدرێن، بـەڵام لـە گـەل ئـەوەشـدارۆڵی فراوانکردنی سەرەی گرێ و دروستکردنی چەند جۆرە گرێیەکی جیاوازیش بە ئەستۆ دەگرێت)). (عەلی١٩٨٨: ١٧). واتە دیارکەر ئەو فۆرمێن زمانینە یێن ژلایێ رێزمانیڤە بۆ سەرەیێ فرێزێ دزڤرن، وەک بەشەکێ لاوەکی یێ فرێزێ کاردکەن و بۆ مەزنکرنا فرێزێ ژلایێ رێزمانیڤە دهێنە بکارهینان و ژلایێ واتاییڤەژی سەرەی پتر دیار و سنووردار دکەن(ئەمین،٤٢،٢٠٠٧).

٣- جۆرێن دیارکەران:

هەلبەت بابەتێ دیارکەرانژی ژوان بابەتایە یێن دهێنە دابەشکرن بۆ سەر جۆران، ئەوژی دیارکەرێن بەری سەرەی و دیارکەرێن پشتی سەرەینە، بەلێ یا پتر ب ڤەکۆلینا مەڤە گرێدای دیارکەرێن پشتی سەرەینە لەورا دێ ب تنێ وان دیارکەران وەرگرین کو ئەوژی دیارکەرێن پشتی سەرەینە.

- دیارکەرێن پشتی سەرەی:

ئەو دیارکەرن، ئەوێن دکەڤنە پشتی سەرەی د گرێیا ناڤیدا، ئەوژی ئەڤەنە: (ناڤ، هەڤاڵناڤ، نیشانە). وەک:

١- ناڤ: ناڤ ب هەر جۆرەکێ خۆڤە دشێت وەکی دیارکەرەکێ پشتی سەرەی بهێت.وەک:

دایکا <u>ئازادی</u>...

کچا <u>ئازادی</u>...

٢- هەڤاڵناڤژی ب هەر جۆرەکێ خۆڤە دشێت وەکی دیارکەرەکێ پشتی سەرەی بهێت. وەک:

بەژنا <u>بلند</u>...

کراسێ <u>جوان</u>...

٣- نیشانە: ئەوژی ئەڤان نیشانان ب خۆڤە دگریت:

أ- نیشانێن نڤشی د دۆخێ تیاندا،کو (ێ) بۆ نڤشێ مێ و (ی) بۆ نڤشێ نێر دهێتە بکارهینان.وەک:

ئازاد<u>ی</u>   نیشانا نڤشێ نێر د دۆخێ تیاندا.

نەسرین<u>ێ</u>   نیشانا نڤشێ مێ د دۆخێ تیاندا.

ب- نیشانا کۆمکرنێ د دۆخێ تیاندا ئەوژی (ان) ە، وەک:

مرۆڤان ، ژنکان

ج- نیشانا نەنیاسینێ، ئەوژی (ەک)ە، وەک:

مرۆڤەک ، ژنکەک

ژبەرکو ژ نیشانان ئەلۆمۆرفا مۆرفیما نەناسیاریێ درووییێ ژ سەرڤەدا وەکی (ک) دەردکەڤیت ژبەر وێ چەندێ مە (ک) وەکی دیارکەرەکێ پشتی سەرەی وەرگرتییە.

د- نیشانا دووبارەکرنێ، وەک:مرۆڤژی ، ژنکژی (عمر، طاهر ٢٠١٧: ٣٤- ٣٥).

٤- دیارکرنا (ک) وەک دیارکەر:

(ک) وەکو مە دایە دیارکرن، د ئاستێ سینتاکسێدا رۆلێ (دیارکەر)ی دبینیت، ئەوژی ل دەمێ دبیتە ئەلۆمۆرفا مۆرفیما (ەک) یا نەناسیاریێ د دیالێکتا سەریدا، واتە ل دەمێ مۆرفیما نەناسیاریێ (ەک) ل گەل ناڤەکێ دهێت، کو دووماهیا وێ فۆنیما /ە/ بیت، ل ڤێرێ /ە/ یا نەناسیاریێ دێ هێتە لادان ب تنێ (ک) دمینیت، و دشێت وەک دیارکەر د ئاستێ سینتاکسێدا رۆلێ خۆ بینیت، وەک د ڤان نموونان دا:

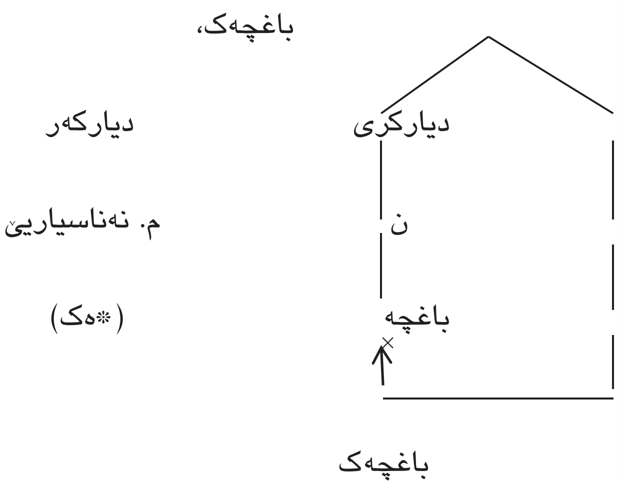

* ژبەر هۆکارێ دەنگسازی (ە) ژناڤدچیت، ئەوژی یاسایێ ژناڤچوونا بزوێنایە.

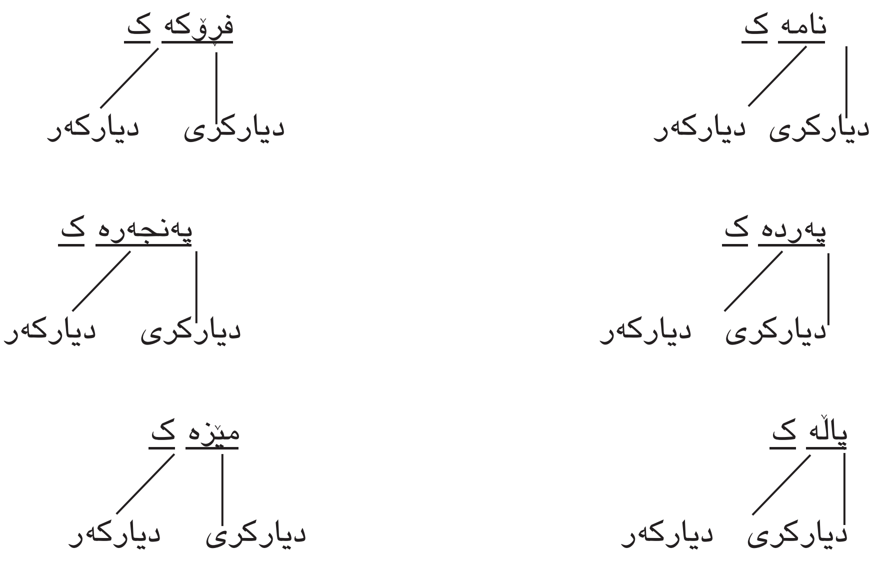

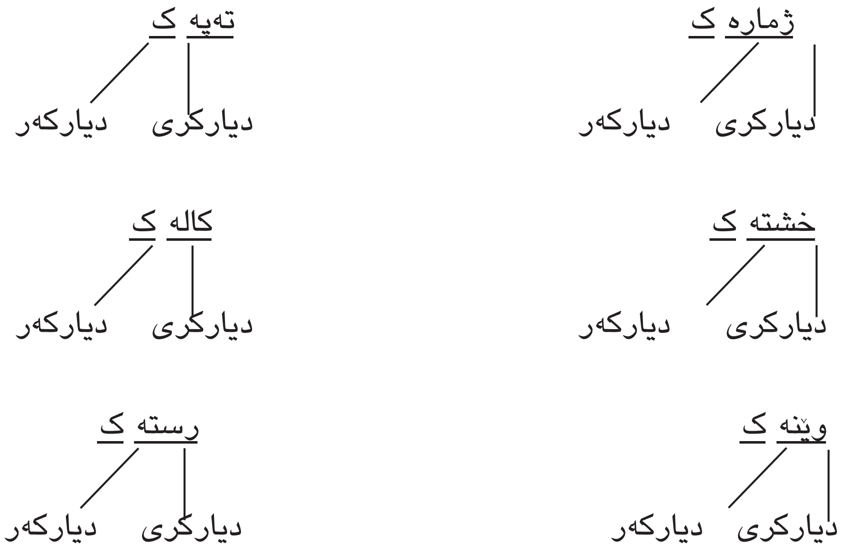

دوو: (ک) د تێروانینەکا سیمانتیکیدا:

ژ هەژی ئاماژێیە بێژین، کو هەر زمانەک پێدڤیا ب پاشخانەکا مەزنا پەیڤان هەیی ژبۆ ل دەمێ ئاخڤتن و نڤیسینێ داکو مفای ژێ وەربگریت ، فەرهەنگ ژی ئێک ژوان ئالاڤانە یێن کو دبنە ئەگەر بۆ پاراستن و دەولەمەندکرنا زمانان، بێگومان ئەڤەژی ب رێکا پەیڤێن دناڤ زمانیدا دروست دبن، ژبەرکو پەیڤ وەکو کەرستەیەکێ گرنگێ زمانی دهێتە دانان. لێ بەری ئەم بەحس ل وێ یەکێ بکەین کو چەوا پەیڤان و رێکێن دروستکرنا پەیڤێن نوی رۆل د دەولەمەندکرنا فەرهەنگێدا هەیە؟ فەرە ل دەستپێکێ فەرهەنگێ بدەینە نیاسین ئەوژی:

فەرهەنگ: بریتییە ژ وێ پەرتووکا کو ژمارەکا زۆر ژ پەیڤێن زمانەکێ دیارکری تێدا هەنە، و ل دویڤ ئەلفابێیا وی زمانی پەیڤێن وێ هاتینە رێزکرن و شرۆڤەکرنا واتا وان پەیڤان ب رەخڤە هاتینە نڤیسین.

فەرهەنگ: پەرتووکەکە: کو هەر پەیڤەکا زمانی یا تێدا هاتییە شرۆڤەکرن و دارشتن و شێوێ ب لێڤکرنا وان دیارکرییە (عەلی، عەبدوللا ٢٠١١: ٢٠٥).

پشتی مە فەرهەنگ دایە دیارکرن، دێ هێین، باس ل ئەوێ چەندێ کەین کا چەوا (ک) دبیتە ئەگەر ژبۆ دروستکرنا پەیڤێن نوی و دبیتە ئەگەرێ دەولەمەندکرنا فەرهەنگێ؟

بێگومان یا روون و ئاشکەرایە، فەرهەنگ ژ پەیڤان پێکدهێت و ئەڤ پەیڤە ب شێوەیەکێ رێکخستی دناڤ مێشکێ مرۆڤیدا هاتینە رێکخستن، ئەڤ جۆرە رێکخستنە دبیتە هاریکار بۆ دروستکرنا پەیڤێن نوی، هەر وەکی مە بەری نوکە ئاماژە پێدای کو د زمانیدا /ک/ دچیتە سەر هژمارەکا زۆر ژ پەیڤان و دبیتە ئەگەرێ دروستکرنا پەیڤێن نوی، هەروەسا دبیتە هۆکار ژبۆ دەولەمەندکرنا فەرهەنگێ، هەرچەندە /ک/ دەمێ دچیتە سەر پەیڤێ و پەیڤا نوی دروسدکەت، مە دبابەتێ /ک/ وەکو مۆرفیم ب گشتی و مۆرفیما بەندا دارشتنێ ب تایبەتی ب درێژی بەحسکرییە و هژمارەکا زۆر ژ نموونان ئینانە، داکو بابەت و نموونە دووبارە نەبن، لەورا ئەم دێ ب تنێ ئاماژێ ب هندەک نموونان کەین وەکو ل خوارێ دیار:

پەیڤ	+	ک	=	دروستکرنا پەیڤا نوی
دەرزی	+	ک	=	دەرزیک
ترش	+	ک	=	ترشک
سویر	+	ک	=	سویرک
پیر	+	ک	=	پیرک
کەڕ	+	ک	=	کەڕک
سۆر	+	ک	=	سۆرک
زەر	+	ک	=	زەرک
بن	+	ک	=	بنک
کێم	+	ک	=	کێمک
سەر	+	ک	=	سەرک
پێچ	+	ک	=	پێچک
رەجف (رەجفین)	+	ک	=	رەجفک
گەڤز (گەڤزین)	+	ک	=	گەڤزک
لەرز	+	ک	=	لەرزک
شەش	+	ک	=	شەشک
دەهـ	+	ک	=	دەهک
چل	+	ک	=	چلک

شرۆڤەکرنا هندەگ نموونەیان ب رێکا نیشانەیێن واتایی(سیمایێن واتایی):

نیشانەیێن واتایی(سیمایێن واتایی): ئێک ژ رێکێن واتایا هۆشەکی(چەمکی) پێ دهێتە شرۆڤەکرن، ب هاریکارییا ئەڤان نیشانەیان بۆ نموونە دووپەیڤێن (زەلام) و (ژن) ژ هەڤ دهێنەجوداکرن،نیشانەیێن واتاییژی ب رێکا کۆ(+) و (-) دهێنەدیارکرن (عەلی،٢٠١٥،٢٢٤-٢٢٥):

زەلام: + مروڤ، +پێگەهشتی، +نێر، − زگورد

ژن: + مروڤ، +پێگەهشتی، − نێر، − زگورد

− دارک

دار: + هەبوونا شیانا بچویککرنێ

ک: + بچویککرن

− دەستک

دەست: + هەبوونا شیانا دروستکرنا ناڤێ ئامرازەکێ

ک: + گیرەکی چێکرنا ناڤێ ئامرازەکێ (چێکەر)

− تۆڤک

تۆڤ: + هەبوونا واتایا تاکی

ک: + گیرەکی تاکی

ل دویڤ وی ئەرکێ(ک) دئاستێن زمانیدا دبینیت، و ل دویڤ بەهایێ وێ یێ واتایی ئەم دشێین (ک) ێ د تیروانینا سیمانتیکی د زمانیدا بۆ ڤان جۆران پۆلین بکەین:

هەر بابەتێ (ک) دتێروانینا سیمانتیکیدا ژهەژی ئاماژێیە بێژین ل دووماهییێ فۆرمێ (ک) دزمانیدا ب ئەڤان چوار شێوەیان دەردکەڤیت:

(ک)

١- وەک دیاردەکا فۆنەتیکی

٢- وەکی ئەلۆمۆرفا ڕێزمانی

٣- وەکی مۆرفیما بەندا دارشتنێ (پاشگر)

٤- وەکی فۆنیمەکا

سەرەكییا پەیڤێ

١- (ك) وەک دیادەیەكا فۆنەتیكی:

د ڤێرێدا مەبەست ژ (ك)ێ ئەوە دەمێ چ رۆلەكێ واتایی نەبینیت، ئانكو ب تنێ ل دەمێ بۆ خۆشییا دەربڕینێ دهێتە زێدەكرن ل دووماهییا پەیڤێ، ل ڤێرێ چ رۆلەكێ واتایی نابیت، بەلكی وەک دیاردەیەكا فۆنەتیكی رۆلێ خۆ دبینیت، چونكی لادانا وێ و مانا وێ چ گهۆڕینان د واتایا سیمانتیكیا پەیڤێدا ناكەت. ژبەر ڤێ چەندێ دڤی دۆخیدا ژلایێ دەنگسازیڤە (ك) دبیتە دیاردەیەكا فۆنەتیكی و ژلایێ مۆرفۆلۆجیڤە دبیتە مۆرفەكا بۆش.وەک:

دووماهی	دووماهیک
بەراهی	بەراهیک
باقل	باقلک
كورسی	كورسیک
زەند	زەندک
ترار	ترارک
قەپاغ	قەپاغک
تەشی	تەشیک
داس	داسک
باجان	باجانک
سێنی	سێنیک
كەزی	كەزیک

٢- (ك) وەک ئەلۆمۆرفا رێزمانی:

(ك) وەكی ئەلۆمۆرفا مۆرفیما نەناسیاریێ ژلایێ واتاییڤە دوو واتایێن رێزمانی هەنە ئەوژی

+ تاكیەتی + نەناسیاری ، بەلێ

هندەک جاران + تاكیەتی ژ دەستددەت ب تایبەت دەمێ مۆرفیما كۆمكرنێ ل سەر زێدە دبیت و هندەک جاران (ك) دهێتە لادان ب یەكجاری

پەردەک + ک پەردەک

< + تاكیەتی >

< + نەناسیاری >

پەردەک+ ک+ ان ⟵ *پەردەكان

د گۆڤەرا بەهدینیدا نینە

پالە+ (ە)ک+ ان+ پالەیان

یان دێ < + تاكیەتی> ژ دەست دەت

ئەگەر ما ل گەل نیشانا كۆمكرنێ. وەكی:

ژمارە+ (ە)ک+ ان

ژمارەكان / ژماران

(ک) هەرچەندە +<نەناسیاری>

هەیە بەلێ بوویە < تاكیەتی >

٣- (ک) وەک مۆرفیما بەندا داڕشتنێ (پاشگر):

ئەگەر (ک) بوویە مۆرفیمەكا بەندا داڕشتنێ بێگومان دێ واتایەكا نوی یا فەرهەنگی دروست كەت، بەلێ بۆ جوداكرنا ڤێ (ک)ا پاشگر ژ جۆرێن دی یێن (ک)، دێ زڤڕین بۆ وان پەیڤێن ژێ هاتینە وەرگرتن، چونكی ((بەیاریدەی وشەكانی تری زمانەكە، بەشداری داڕشتن و سازكردنی وشەی نوێ دەكەن)) (سەعید ٢٠١٣: ٥٦).

ژن (امراءة)	ژنک (زوجة)
مێر (رجل)	مێرک (زوج)
كور (صبي)	كورک (ولد)
كچ (بنت)	كچک (فتاة)

كەواتە ل ڤێرێ ئەم دشێین بێژین دوو جۆرێن پەیوەندیێ دناڤبەرا پەیڤاندا هەنە. وەک:

مۆر مۆرک

پەیوەندییا وان د ئاستەكێ ستوونیدا دهێتە دەربڕین، چونكی هەر ئێک ژوان یەكەیەكا فەرهەنگییە و واتایەک هەیە و چ پەیوەندی دناڤبەرا واندا نینە، ب ڤی رەنگی هەر ئێک ژوان دەروازەكا

فەرهەنگییە.

مۆر: رەنگێ مۆر، مۆرا ختمکرنێ.

مۆرک: جۆرەکێ کەرستێن جوانکاریانە (رستک و بازنگ) ژێ دهێنە دروستکرن.

بەلێ پەیوەندییا دارشتنێ ب شێوەیەکێ ئاسوویی دهێتە دەربرین و هەردوو پەیڤ ب ئێک دەروازا فەرهەنگی دهێنە دانان. وەک:

پەحن (عریض)	پەحنک (پەحنکا دەڤی، پەحنکا دەستی)
هیر (صغیر)	هیرک (هیرکێ ساڤاری)

د ڤی بـواریـدا ســازان زاهـیـر دبـێـژیـت: ((وشـە داڕێژراوەکان لەگەڵ بناغەکەدا پەیوەندییان بەیەکەوە دەمێنێت و لەیەکناپچڕین)) (سەعید ٢٠١٣: ٨٨)،

٤- (ک) وەک فۆنیمەکا سەرەکییا پەیڤێ:

بەری نوکە مە ئاماژە ب یاسایێن دەنگسازیدا، بەلێ ژبەرکو فۆنیم دچارچووڤێ پەیڤێدا دیاردبیت پێدڤییە وێ چەندێ دیاربکەین، کو هەر (ک)ەک ل دووماهییا پەیڤێ هات نابیتە پاشگرەکێ دارشتنێ، رێزمانی، مۆرفەکا بۆش، چونکی (ک) وەکی فۆنیمەکا زمانێ کوردی رۆلێ هەی درۆنانا دەنگییا پەیڤێن زمانێ کوردیدا، ئەڤ چەندەژی ب رێکا پەیوەندییا وێ دگەل پەیڤێن دی دیاردبیت. بۆ نموونە:

خوشک	نینۆک
تاک	نۆک
خانک	گێسک
گوهیشک	دەرسۆک
مریشک	وەردەک
پێسترک	نیسک
کەسک	پەرتووک
عەلۆک	قاچک
پشیک	بالیفک
سەرتیک	لیفک
بەرتفک	پەقشک

ب چ رەنگەکێ ئەم نەشیین بێژین (ک) یا هێل لبن کێشای پاشگرە، چونکی ئەڤە بەشەکە ژ پەیڤێ بخۆ، ئانکو فۆنیمەکا سەرەکییە بەلگەژی ئەوە کو چ پەیوەندییەکا واتایی دناڤبەرا واندا نینە. وەکی نموونا (مریش- مریشک)، بەلکی ب تنێ لێکچوونەکا دەنگسازییە دناڤبەرا واندا ئەگەر (ک) ژێ هاتە لادان، ل ڤێرێ پێدڤییە ئاگەهداری ڤێ دیاردێ بین و دیارکەین هەر (ک)ەکا هات ل دووماهییا پەیڤێ نابیتە پاشگر یـان مۆرفەکا ئەرکدار،بەلکی دڤی دۆخیدا فۆنیمە و وەکی دهێتە زانین لادانا وێ دێ کاریگەری هەبیت ل سەر واتایا پەیڤێ، ئانکو هەر پەیڤەکا (ک) بۆ زێدەبیت هەتا ب پاشگر یان بۆ هەر مەرەمەکا دی بهێتە دانان دڤێت پەیوەندی ل گەل پەیڤا بناغە هەبیت.

سێ: (ک) د تیروانینەکا پراگماتیکیدا:

پراگماتیک لقەکێ زمانڤانییە، گرنگیێ ب زمانێ بکارهاتی د دەوروبـەریدا ددەت. واتـە پراگماتیک ڤەکۆلینێ ل ئەوێ پەیوەندیێ دکەت ئەوا دناڤبەرا زمـانـی و دەوروبـــەریــدا پـەیـدادبـیـت، ب رێکا رێزمانێ (عـەلـی،٢٠١٥،١٥). بێگومان (ک) ژلایێ پراگماتیکیڤەژی ب چەند رۆل و ئەرکان ڕادبیت بۆ بکارهینانێن بچویککرنان، دڤێرێدا پێدڤییە ئاماژێ ب وێ چەندێ بدەین، کو ئەڤ هەمی ئەرکێن پراگماتیکی بۆ بچویککرنان پشتبەستنێ ب دەوروبەری دکەن، ئانکو ب رێکا دەوروبـەری بچویککرن دشێت ب ئەڤان ئەرکێن پراگماتیکی ڕابیت:

أ- ئاماژەپێکرن ب زارۆکان: بکارهینانا بچویککرنان یان دیاردەیا بچویککرنێ ل گەل زارۆکان بریتییە ژ

گرێدانا دوو رەگەزان، ئەوژی ئاماژەکرن و قەبارێ زارۆکییە، ب شێوەیەکێ تایبەتی ئاخڤتنکەر هەڵددەت بچویککرنان بکاربهینن ژ پێخەمەت دەربرینێ ژ هەستەکێ باش بەرامبەر زارۆکان ب رێکا دیارکرنا ڤیان و سۆزدارییێ بکەن(عەلی، مونیب٢٠١٦: ١٤٩). وەک:

- عەمەرکێ من دایۆ.
- دلک نەچە ژ وێرێ.   (دلدار- دلک)
- لاوک رینە خوار.   (لاوین- لاوک)

ب- سڤکاتیکرن و ئیهانەکرن: دڤی ئەرکێ پراگماتیکیدا، ئاخڤتنکەر بچویککرنان بکاردهینیت ژبۆ دیارکرنا هەڵسەنگاندنا نەرینی و هەلویستی بەرامبەر ژێدەری و ئەڤەژی شێوەیێن بچویککرنێ یێن ناڤێن ئاماژەپێکری... ب خۆڤەدگریت.وەک:

- قەهرەمانکێ نەچە ژ وێرێ.
- جحێلک ئەڤە کارێ تەنینە.

ج- تەکەز کرن (جەختکرن): ل ڤێرێ بچویککرن ل دەڤ ناڤێن مرۆڤان و زاراڤێن ڤیان و زاراڤێن خەیالی ب دەستڤەدهێت، هەروەسا دبیت بۆ ئاماژەکرنا هەر ئێک ژ مرۆڤێن پێگەهشتی و زارۆکان بکاردهێت، کو ئەڤەژی چەند حالەتەکان ب خۆڤەدگریت، وەکی دڤی حالەتیدا واتایا دەربڕی یا بچویککرنێ بۆ ڤیان خۆشەویستی و کارتێکرنێ بکاردهێت، وەک: (ئەڤە محێکێ منە). یان هندەک جاران بۆ دیارکرنا سۆزداری و دلپێڤەمانێ بکاردهێت وەک: (ژارێ هەی ژارک من نەدڤیا ئەڤە ڕویدابا).و دهندەک حالەتاندا دبیت بچویککرن بۆ مەبەستا گەهاندنا بۆچوونا باش یا ئاخڤتنکەری بیت ئیعجابا ئەوی بۆ تشتکێ ل دەڤ ژێدەری یان گوهداری بیت(عەلی،مونیب ٢٠١٦: ١٤٩-١٥٠) وەک:

- رەشۆکێ تویێ جوانی.
- ڕوییێ تە سێڤکە.
- زەرۆکێ ترۆمبێلێ نەهاژوو.

ئەنجام:

پشتی ڤەکۆلین ب دووماهیک هاتی ئەم گەهشتینە ڤان ئەنجامێن ل خوارێ:

١- ژلایێ دەنگسازییڤە دوو جۆر بۆ (ک)ان هاتینە دیارکرن، ئەوژی (ک) یا ئاسایی و (ک) یا سڤکە، ل دەمێ (ک) یا ئاسایی سڤک دبیت کارتێکرن ل واتایێ دکەت یانژی واتایێ دگهۆڕیت، بەلێ ئەم نەشێین ب دوو فۆنیمێن جودا ب هەژمێرین ژبەرکو بارگرانییێ بۆ زمانی دێ دروستکەن.

٢- (ک) د ئاستێ مۆرفۆلۆجیدا، دبیتە پاشگر دەمێ دچیتە سەر پەیڤێ و پەیڤەکا نوی دروستدکەت وەک (ڕان+ ک = ڕانک) ، و گەلەک پەیڤێن دی ب ڤی شێوەی کو هژمارا وان زۆرن،و هەروەسا وەک مۆرفەکا بۆش رۆلێ خۆ دبینیت، دەمێ ل پەیڤێ دهێتە زێدەکرن و چ واتایەکێ بۆ زێدە نەکەت وەک (دووماهی+ ک= دووماهیک)، بەلێ ئەڤ چەندە ب کێمی دناڤ پەیڤێن زمانیدا دهێنە دیتن ب بەراورد ل گەل مۆرفیمێن دارشتنێ وەکو پاشگر دناڤ مۆرفۆلۆجییدا. بەلێ (ک) دشێت د ئاستێ مۆرفۆلۆجیدا ببیتە مۆرفیمەکا بەندا رێزمانی، ئەوژی ل دەمێ دبیتە ئەلۆمۆرفا مۆرفیما نەنیاسینێ و دهەمان دەمدا دشێت ئەرکێ تاکیەتیێ ژی ئەنجام بدەت

٣- (ک) دناڤ ئاستێ سینتاکسیدا دبیتە دیارکەر، ئەوژی ل دەمێ دبیتە ئەلۆمۆرفا مۆرفیما (ەک) یا نەناسیارییێ، یانژی ل دەمێ مۆرفیما نەناسیارییێ ل گەل ناڤەکێ دهێت دووماهییا وی فۆنیما /ه/ بیت ل ڤێرێ فۆنیما /ه/ دهێتە لادان و ب تنێ (ک) دمینیت و دبیتە دیارکەر.

٤- (ک) د ئاستێ سیمانتیکیدا رۆلەکێ گرنگ هەیە، ب تایبەت دناڤ فەرهەنگیدا، و چەندین پەیڤێن نوی دروستدکەت ب تایبەتی ل دەمێ وەکو پاشگر

دەردكەڤیت، چونكی واتایێن بچوككرن و نازداری و جوانی ددەت، و پەیڤا بناغە دبیتە پیڤەر بۆ دیاركرنا رۆلێ (ك) وەک پاشگر، و (ك) د ئاستێ پراگماتیكیدا ب چەندین ئەركان ڕادبیت، ئەڤ هەمی ئەركێن پراگماتیكی بۆ بچویككرنان پشتبەستنێ ب دەوروبەری دكەن، ئانكو ب رێكا دەوروبەری دیاردەیا بچویككرنێ دشێت ب ڤان ئەركان ڕابیت، وەک: (ئاماژەپێكرن ب زارۆكان، سڤكاتیپێكرن و ئیهانەكرن، جەختكرن).

ژێدەر

ب كوردی

– ئەحمەد،بائیز عومەر،(؟)،رۆزمان،چاپخانا هاوار،دهۆک.

– ئەحمەد،نازەنین جەلال(٢٠٠٤)،وشەی لێكدراو لە دیالێكتی كرمانجی خواروی زمانی كوردیدا (لە رووی رۆخسارو ناوەرۆكەوە)،نامەی دكتورا، زانكۆی بەغدا،كۆلیژی پەروەردە،بەغدا.

– ئامێدی،صادق بهاءالدین(١٩٨٧)،رێزمانا كوردی،چاپا ئێكێ، زانكوی صلاح الدین، هەولێر.

– ئەمین،شلێر نایف(٢٠٠٧) ناسیاری و نەناسیاری دكرمانجیا ژووریدا (گۆڤەرا بەهدینان)،ناما ماستەرێ،زانكویا دهوک،كۆلیژا ئادابێ.

– بەدری،ژیروان سەعید حاجی)٢٠١٩)تایبەتمەندیێن فۆنۆلۆژی و رێزمانی ددەڤوكا زاخودا،ژوەشانێن سەنتەرێ زاخو بۆ ڤەكولینێن كوردی.

– حاجی،ایڤان حسن)٢٠٢١)،مۆرفۆفۆنۆسینتاكس دزمانێ كوردیدا (گۆڤەرا بەهدینی)وەک نموونە، ناما ماستەرێ،زانكۆیا دهوک،كۆلیژا پەروەردا بنیات.

– حسێن،هەڤال عەبدوللا(٢٠٢٢)،مۆرفیمێن بەندێن فرە ئەرک د دیالێكتا سەریا زمانێ كوردیدا (گۆڤەرا بەهدینی وەک نموونە) ناما ماستەرێ،زانكۆیا زاخۆ،كۆلیژا زانستێن مروڤایەتی.

–خۆشناو،نەریمان عەبدوللا(٢٠١٢)،رستەسازی، گۆڤاری زمانناسی،ژمارە(١٣) هەولێر.

– خۆشناو،نەریمان عەبدوللا(٢٠١٣)،دەنگسازی،چاپخانە ی رۆژهەلات،هەولێر.

– سەعید،سازان زاهیر(٢٠١٣)،پیزی مۆرفیمە دارێژەكانی بچووككردنەوەو ناسكی لە سازكردنی وشەی نوێدا،چاپخانەی حاجی هاشم،هەولێر.

– سەعید،یوسف شەریف(٢٠١٣)،وشەسازی زمانێ كوردی،چاپخانەی حاجی هاشم،هەولێر.

– سەلیم،زێرین خورشید،(٢٠١٢)،ئەلۆمۆرف دزمانێ كوردیدا،چاپا ئێكێ،چاپخاناخانی،دهوک

– سەلیم، زێرین خورشید،وتاهر، نەسرین عەبدوللا محەمەد(٢٠١٥)،مۆرفیما دوولایەن ددیالێكتا سەریا زمانێ كوردیدا (گۆڤەرا بەهدینی) وەكو نموونە،گۆڤارا زانكۆیا دهوک،ژمارە(١) پەربەندا(١٨).

– زاخویی، ئیبراهیم رەمەزان(٢٠٠٨)،رێزمانا كوردی،چاپائێكێ،چاپخانا خانی،دهوک

– شێخ طیب، شهاب(٢٠١٤)،دەربارەی زمانەوانی،چاپی یەكەم،دەزگای نارین بۆ چاپ و بلاوكردنەوە،هەولێر.

– عەبدوللا،عەبدولسەلام نەجمەدین،وعەلی،شێرزاد سەبری(٢٠١١)،زمانڤانیا تیوری، چاپا ئێكێ، چاپخانا حەجی هاشم،هەولێر.

–عەبدوللا،عەبدولسەلام نەجمەدین،وعەلی، شێرزاد سەب ری(٢٠١٨)،فۆنەتیک،چاپائێكێ،چاپخانا هیڤی،هەولێر.

– عەلی،تالیب حوسین(١٩٩٨)،هەندێ لایەن لە پەیوەندی نێوان رستە و واتا لە كوردیدا،نامەی دكتورا،زانكۆی سەلاحەدین،كۆلیژی ئاداب.

–عەلی،تالیب حوسین(٢٠٠٥)،فەرهەنگی زاراوەكانی دەنگسازی،(ئینگلیزی،عەرەبی،كورد ی)،چاپی یەكەم،بلاوكراوەكانی گۆڤاری ئاسوی پەروەردەیی،هەولێر.

– عەلی،شێرزاد سەبری(٢٠١٤)، پراگماتیک، چاپخانا

حاجی هاشم، هەولێر.
- عەلی،شێرزاد سەبری(٢٠١٥)، واتاسازی، چاپخانا هاوار، چاپا ئێکێ، دهوک.
- عەلی،شێرزاد سەبری،وعەبدوللا، عەبدولسەلام نەجمەدین(٢٠١١)،زمانڤانیا کارەکی،چاپخانا خانی،چاپا ئێکێ،دهوک.
- عەلی،شێرزاد سەبری،ومونیب، ئاراز(٢٠١٦)،وشەسازی،چاپائێکێ،چاپخانا هیڤی،هەولێر.
- عومەر،دیمەن عەبدوللا(٢٠٢٣)،مۆرفا سفرو دیاردەیا کەرستەیێ بوش دزمانێ کوردیدا،چاپخانا گازی،دهوک.
- عومەر،دیمەن عبداللە،وطاهر، دلمان قطاس(٢٠١٧)،دیارکەرو جووت پەیڤ دزمانێ کوردیدا، گۆڤارا زانکۆیا دهوک،ژمارە(١٢)،پەربەندا(٢٠).
- عومەر،فاضل(٢٠٠٥)،گیرەکێن زمانێ کوردی،چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە،هەولێر.
- فەتاح،محەمەد مەعروف(٢٠١١)،زمانەوانی (چاپی سێیەم)،چاپخانەی حاجی هاشم،هەولێر.
- فەتاح،محەمەد مەعروف،وقادر،سەباح رەشید(٢٠٠٦)، چەند لایەنێکی مۆرفۆلۆجی کوردی،چاپی یەکەم، چاپخانەی روون،سلێمانی.
- کورد، رەشید(٢٠٠٨)،رێزمانا زمانێ کرمانجی،چاپا ئێکێ،چاپخانا خانی، دهوک.
- ک.ک.کوردویف،(١٩٨٢)،رێزمانی کوردی،و:کوردستان موکریانی،چاپخانە(؟)، هەولێر.
- مارف،ئەورەحمان حاجی(٢٠١٤)،وشەڕونان لە زمانی کوردیدا،چاپخانەی ڕوژهەلات،هەولێر.
- محەمەد،کەسەر یاسین(٢٠٠٩)،جیاوازیا بکارهینانا فۆنیمان د کوردیا سەری و ناڤەڕاستدا،ناما ماستەرێ،زانکۆیا دهوک،کۆلیژا ئادابێ.
- موسا،زێرەڤان ئیبراهیم(٢٠١٦)،تایبەتمەندیێن دەنگێن (کپ) د فۆنۆلۆژیا کوردیدا،ناما ماستەرێ، زانکۆیا دهوک،کۆلیژا زانستێن مرۆڤایەتی.
- هالو،دیار عەبدولکەریم سەعید(٢٠١١)،یاسایێن دەنگی دکوردیا ژووریدا (گۆڤەرا بەهدینان)، چاپخانا خانی،دهوک.
- وەیس،غازی فاتح(١٩٨٥)،جیاوازی نیوان مۆرفیم و وشە،گۆڤاری کاروان،ژمارە(٣٨)، هەولێر.
ب عەرەبی
- الخولي،محمد علي(١٩٨٢)،معجم علم اللغة النظري (انكليزي، عربي)،الطبعة الاولى،بيروت،لبنان
- بشر،كمال(٢٠٠٠)،علم الاصوات،دار الغريب للطباعة والنشر،القاهرة.
- جمعة،خالد محمود(٢٠٠٨)،اللسانيات الحديثة (مدخل و مقارنة)، مكتبة دار العروبة للنشروالتوزيع،الكويت.
- جلادت بدرخان و روجيه لسكو،قواعد اللغة الكردية، اللهجة الكرمانجية، ت: دلاورزنكي،مطابع دار العلم.
- مشكوه الدينى،مهدى(١٣٧٤)،ساخت آوايى زبان (چاپ سوم)، انتشارت دانشگاه فردوسى مشهد،چاپ سوم، تهران.
ب ئینگلیزی
- Bloomfield, L. 1993. Language, Henry Holt.
- Crystal, D. 1988. Adictionary of linguistics and phonetics (2nd ed), Basil Blackwell.
- Katamba, F. 1993. Morphology.Macmillan Press.
- Matthews, P1997. Oxford concise dictionary of linguistics (2nd ed), Oxford University Press.
- Stageberg, N.C. 1961. An introduction to English grammar (4th ed), Holt, Rinehart and Winston.

ملخص

هذا البحث الموسوم الشرح اللغوي للوحدة (ک) في اللغة الكوردية من المستوى الصوتي الى المستوى التداولي ، تفسير لغوي لـ (ک) حسب بعض المستويات، بغرض بيان دوره من منظور كل المستىويات اللغويه ، على هذا الاساس ينقسم البحث الى فصلين وكل فصل يشمل رؤوس نقاط متعلقة به، تم اجراء البحث وفق المنهج الوصفي التحليلي، وهكذا استطاع البحث ان يوضح بعض من الجوانب المخفية عن (ک) بالأخص عندما يصبح مورفيما فارغا أو لاحقة أو مورفيما نحويا.

الكلمات الرئيسية: الفونيم، الوحدة الصرفية، الكلمة، تخفيف الصوت، المحدد، القاموس، التداوليه.

Abstract

This research paper titled “Explanation of the unit (K) in the Kurdish language from the Phonological level to the Pragmatic level “ provides a linguistic analysis of (K) across multiple levels, aiming to examine its role at each level. The research is divided into two sections, The research was conducted using the descriptive-analytical method, with each section addressing relevant themes. In conclusion, the research discovered several aspects of (K), particularly in the formation of null morphemes, suffixes, and grammatical morphemes.

keywords: phoneme, morpheme, word, sound attenuation, specifier, dictionary, and pragmatic.

وەرگرتن: ٢٠٢٦/١/٢٩
پەسەند کردن: ٢٠٢٦/٤/٩

شیکردنەوەیەکی جیۆسیاسی بۆ پێگەی کورد لە عێراق
٢٠١٧ - ٢٠٢٣

پ.د. سلیمان عبدالله اسماعیل
بەشی جوگرافیا، کۆلیژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین
sulaiman.ismail@su.edu.krd

دلشاد مصطفی عباس
بەشی جوگرافیا، کۆلیژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین
dilshad.abbas@su.edu.kurd

پوختە:

دوای ٢٠٠٣ کورد پێگەیەکی بەهێزی لە عێراق هەبوو، بەڵام دوای ڕیفراندۆمی ٢٠١٧ بەهۆی هۆکاری ناوخۆیی، هەرێمایەتی و نێودەوڵەتی ئەو پێگەیە لاواز بوو. ئەم توێژینەوەیە بە میتۆدی وەسفی و شیکاری، کاریگەریی گۆڕانکارییەکان و هۆکارەکانی پاشەکشەی پێگەی کورد هەڵدەسەنگێنێت. لە ئەنجامدا، توێژینەوەکە دەریدەخات کە:لە ڕووی سەربازی و جوگرافییەوە، پاشەکشەی هێزی پێشمەرگە و لەدەستدانی ناوچە دابڕێنراوەکان بەتایبەت کەرکوک، کاریگەرییەکی قووڵی لەسەر پێگەی هەرێم دروست کرد. ململانێکانی بەغدا لە ڕووبەڕووبوونەوەی سەربازییەوە بۆ گوشاری یاسایی و دارایی گۆڕان؛ بڕیارەکانی دادگای فیدراڵی و پرسی بودجە وەک ئامرازێک بۆ لاوازکردنی سەربەخۆیی ئابووریی هەرێمی کوردستان بەکارهێنران. پڕۆژە ستراتیژییە هەرێمایەتییەکانی وەک "ڕێگەی گەشەپێدان" و "دەروازەی ئۆڤاکۆی" وەک مەترسییەکی جیۆسیاسی نوێ، ئامانجیان دابڕانی هەرێمە لە هاوکێشە بازرگانی و نێودەوڵەتییەکان. پەرتەوازەیی ناوخۆیی، دەستوەردانی وڵاتانی ئێران و تورکیا و بڕیاری دادگای پاریس، زەمینەیان بۆ لاوازبوونی پێگەی دانوستانکاری کورد خۆشکرد و کاریگەرییان لەسەر تێکچوونی پەیوەندییەکانی هەولێر و بەغدا هەبوو. بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی ئەم مەترسییانە و پاراستنی قەوارەی هەرێمی کوردستان، توێژینەوەکە یەکخستنی گوتاری نیشتمانی و کارکردن بە ناوەڕۆکی دەستوور وەک تاکە چارەسەر پێشنیار دەکات.

وشە سەرەکییەکان: جیۆسیاسی، کورد، عێراق، ڕیفراندۆم، دەروازەی ئۆڤاکۆی، ڕێگەی گەشەپێدان.

پێشەکی

پەیوەندییەکانی نێوان هەرێمی کوردستان و حکوومەتی فیدراڵیی عێراق لە دوای ساڵی ٢٠٠٣ ، هەمیشە لە نێوان هەڵکشان و داکشاندا بووە. بەڵام قۆناغی نێوان ساڵانی ٢٠١٧ تا ٢٠٢٣ بە یەکێک لە هەستیارترین و پڕگۆڕانکاریترین قۆناغەکانی مێژووی هاوچەرخی کورد لە هەرێمی کوردستانی عێراق لە قەڵەم دەدرێت. ئەم قۆناغە بە ئەنجامدانی ڕیفراندۆمی سەربەخۆیی دەستی پێکرد کە لوتکەی هەوڵە سیاسییەکانی کورد بوو بۆ گەیشتن بە دەوڵەت، بەڵام دواتر ڕووداوەکانی ١٦ ی ئۆکتۆبەری ٢٠١٧ و گۆڕانی هاوسەنگیی هێز، کورد و هەرێمی کوردستانیان لە پێگەیەکی تارادەیەک بەهێزەوە بۆ پێگەیەکی بەرگری و پاشەکشە گواستەوە. ئەم توێژینەوەیە هەوڵ دەدات لە ڕوانگەیەکی جیۆسیاسییەوە شیکردنەوە بۆ ئەو هۆکارە ناوخۆیی، هەرێمایەتی و نێودەوڵەتییانە بکات کە کاریگەرییان لەسەر پاشەکشێ ولاوازبوونی پێگەی کورد هەبووە لە عێراق. گرنگیی ئەم توێژینەوەیە لەوەدایە کە تیشک دەخاتە سەر گۆڕانکارییە جیۆسیاسییە خێراکان لە ماوەی حەوت ساڵدا (٢٠١٧-٢٠٢٣). توێژینەوەکە تەنیا لە ڕەهەندە سیاسییەکان ناوەستێت، بەڵکوو شیکاری بۆ لێکەوتە جوگرافی، ئابووری و یاساییەکان (وەک بڕیارەکانی دادگای فیدراڵی و پرۆژە ستراتیژییەکانی وەک ڕێگەی گەشەپێدان) دەکات، کە مەترسیی ڕاستەقینەن بۆ سەر قەوارەی هەرێمی کوردستان. توێژینەوەکە بەو ئەنجامە گەیشتووە، وێڕای هۆکارە هەرێمی و نێودەوڵەتییەکان، هۆکاری ناوخۆی کورد، کە خۆی لە پەرتەوازەیی و دابەشبوونی گوتاری سیاسی و نەبوونی یەکهەڵوێستی لەبەرامبەر عێراق و هەرێمایەتی و نێودەوڵەتییدا دەبینێتەوە، کاریگەرترین هۆکاری لاوازبوونی پێگەی کوردە.

ئەم توێژینەوەیە سوودی بۆ پێداچوونەوە و داڕشتنەوەی هێڵە سەرەکییەکانی سیاسەتی هەرێمی کوردستان دەبێت بۆ کارکردن لەسەر هەوڵی گەڕاندنەوەی پێگەی کورد بە گوێرەی دەستووری عێراق، کە پێویستە حکوومەتی هەرێم و لایەنە سیاسییەکان توێژینەوەکە بەهەند وەربگرن. لەم پرسیارەدا کورت دەبێتەوە: بۆچی و چۆن پێگەی جیۆسیاسیی کورد لە عێراقدا لە دوای ساڵی ٢٠١٧ تووشی پاشەکشەی گەورە بوو؟ و ئەو ئامرازە نوێیانە چین (یاسایی، دارایی، سیاسی) کە بەغدا و وڵاتانی دراوسێ بۆ لاوازکردنی قەوارەی هەرێم بەکاری دەهێنن؟ شیکردنەوەدا پشت بە میتۆدی وەسفی-شیکاری بەستراوە بۆ تێگەیشتن لەوەی چۆن بەرژەوەندییە مادییەکان و هێزە فیزیکییەکان لەسەر زەوی، سیاسەتی دەوڵەتان بەرامبەر بە هەرێم ئاراستە دەکەن. ئەم توێژینەوەیە هەوڵ دەدات وەڵامی چەند پرسیارێکی سەرەکی بداتەوە کە لە دەوری لێکەوتە جیۆسیاسییە خێرا و دوورمەوداکانی ڕیفراندۆمی ٢٠١٧ دەسوڕێنەوە و تیشک دەخاتە سەر ئەوەی کە چۆن لەدەستدانی ناوچە جێناکۆکەکان و سەرچاوە نەوتییەکان کاریگەرییان لەسەر لاوازبوونی سەربەخۆیی ئابووریی هەرێم هەبووە. هەروەها توێژینەوەکە دەپرسێت کە بڕیارەکانی دادگای فیدراڵی و پرسی بودجە بە چ شێوەیەک وەک چەکی سیاسی دژی قەوارەی هەرێم بەکار هێنراون؟ و لە کۆتاییدا، ئایا پرۆژە نوێیەکانی وەک (دەروازەی ئۆڤاکۆی و ڕێگەی گەشەپێدان) چ جۆرە مەترسییەکی جیۆسیاسیی نوێ بۆ سەر داهاتووی هەرێمی کوردستان دروست دەکەن؟

ئەم توێژینەوەیە چەند ئامانجێکی سەرەکی دەپێکێت، کە گرنگترینیان ناساندنی ئەو قۆناغە نوێیەی ململانێیە کە تێیدا شێوازەکان لە ململانێی سەربازییەوە بۆ جەنگی یاسایی و دارایی گۆڕدراون. هەروەها هەوڵ دەدات بە شێوەیەکی زانستی ئاستی دەستوەردانی وڵاتانی هەرێمی (ئێران و تورکیا) و ڕۆڵی ئەوان لە گۆڕینی هاوسەنگیی هێز لە ناوچەکەدا دیاری بکات. لە لایەکی ترەوە، توێژینەوەکە مەبەستیەتی تیشک بخاتە سەر مەترسییەکانی لێکترازانی ناوخۆیی و دابەشبوونی هەرێم بۆ زۆنی زەرد و سەوز، وەک هۆکارێکی کاریگەر کە بووەتە هۆی لاوازبوونی زیاتری پێگەی کورد لە بەرامبەر حکوومەتی فیدراڵیی بەغدادا. سەبارەت بە سنووری زەمەنی ئەم توێژینەوەیە، ساڵانی نێوان ٢٠١٧ (لە ئەنجامدانی ریفراندۆمەوە) تا کۆتایی ساڵی ٢٠٢٣ و سەرەتاکانی ٢٠٢٤. گرفتەکە بریتییە لە دەسکەوتنی سەرچاوە بە تایبەتی لە ناوەندە بڕیاربەدەستەکانی عێراق لەباریی پێگەی کورد.

پێشینەی توێژینەوە:

توێژینەوەی (ساسان حیکمەت علی ٢٠٢٢): ئەم تێزە کە لە ژێر ناونیشانی (ڕەهەندە جیۆپۆڵیتیکییەکانی ریفراندۆمی سەربەخۆیی لە هەرێمی کوردستان) نووسراوە، بایەخێکی زۆری بۆ تێگەیشتن لەو وەرچەرخانە جیۆپۆلیتیکییەی کە لە ساڵی ٢٠١٧ دا ڕوویدا هەیە. توێژەر توانیویەتی دەست بخاتە سەر کەموکوڕییە ناوخۆییەکان و هەڵوێستە نێودەوڵەتییەکان. گرنگیی ئەم توێژینەوەیە بۆ ئێمە لەوەدایە کە وەک بنەمایەک بۆ هەڵسەنگاندنی پاشەکشەی پێگەی کورد سوودی لێ دەبینرێت، بەتایبەت لە بەرەوڕووبوونەوەی ئەو دیدگا نەتەوەییە تەسکانەی کە داخوازیی کورد وەک پرۆژەیەکی دەرەکی دەبینن.

توێژینەوەی (ئەحمەد ڕەفیق کەریم ٢٠٠٩): ئەم ماستەرنامەیە بە ناونیشانی (ناوچە دابڕاوەکانی هەرێمی کوردستان لێکۆڵینەوەیەک لە جیۆگرافیای سیاسیدا)، یەکێکە لە سەرچاوە گرنگەکان بۆ تێگەیشتن لە ڕەهەندە جوگرافییەکانی پێگەی کورد. توێژەر تیشکی خستۆتە سەر قۆناغی دوای ٢٠٠٣ و چۆنیەتی مامەڵەکردنی دەستووری لەگەڵ ناوچە جێناکۆکەکان و مادەی ١٤٠. ئەم توێژینەوەیە یارمەتیدەرە بۆ تێگەیشتن لەوەی چۆن کۆنترۆڵکردن یان لەدەستدانی ئەم ناوچانە، کاریگەریی ڕاستەوخۆی لەسەر بەهێزی و لاوازیی پێگەی کورد لە عێراقدا هەبووە.

توێژینەوەی (ڕەفیق سلیمان و صافیە زفنکی، ٢٠٢١): بە ناوی (الفدرالیة و مشکلاتها التطبیقیة في العالم المعاصر الامارات العربیة المتحدة و العراق / اقلیم کردستان)، ئەم توێژینەوە نوێیە بەراوردکارییە، بۆ سەلماندنی گریمانەی ئەم توێژینەوەیە زۆر گرنگە. توێژەران دەیسەلمێنن کە سیستەمی فیدراڵی لە عێراقدا (بە پێچەوانەی ئیمارات) شکستخواردووە، چونکە ناوەند ئامادە نییە پێگەی هەرێم قبووڵ بکات. ئەمە بەڵگەیەکی زانستیی بەهێزە بۆ ئەو لاوازبوونەی، کە لە توێژینەوەکەماندا باسی دەکەین.

بۆ گەیشتن بە ئامانجە دیاریکراوەکان، ئەم توێژینەوەیە بەسەر حەفت تەوەرەی سەرەکیدا دابەش کراوە؛ بە شێوەیەک کە تەوەرەی یەکەم تەرخان کراوە بۆ شیکردنەوەی جیۆسیاسیی ریفراندۆمی سەربەخۆیی ٢٠١٧، و لە تەوەرەی دووەمدا تیشک دەخرێتە سەر قۆناغی پاشەکشە و بچووکبوونەوەی جوگرافی لە نێوان ساڵانی ٢٠١٧-٢٠١٨. تەوەرەی سێیەم بە وردی باس لە جەنگی یاسایی و دارایی بەغدا دەکات وەک

ناوەندێکی سەردەست لە ماوەی ساڵانی ٢٠١٨-٢٠٢٣، لە کاتێکدا تەوەرەی چوارەم بۆ لێکۆڵینەوە لە جیۆپۆلەتیکیی ناوخۆیی تەرخان کراوە. لە تەوەرەی پێنجەمدا باس لە شێوازی مامەڵەکردن لەگەڵ ئێران، تورکیا و کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی دەکرێت، هەروەها تەوەرەی شەشەم و حەوتەم تەرخان کراون بۆ هەڵسەنگاندنی مەترسییەکانی دەروازەی ئۆڤاکۆ، ڕێگەی گەشەپێدان و لێکەوتە ستراتیژییەکانی بڕیاری دادگای ناوبژیوانی پاریس، تاوەکو لە کۆتاییدا توێژینەوەکە بە خستنەڕووی کۆمەڵێک ئەنجامی زانستی و ڕاسپاردەی کردەیی کۆتایی پێ بێت.

دەروازە:

دۆزی کورد لە عێراق، بە درێژایی مێژووی دەوڵەتی عێراق بێ چارەسەر ماوەتەوە، مامەڵەی حکوومەتە یەک لەدوای یەکەکانی عێراق، لە جیاتی چارەسەری ڕیشەیی پەنایان بۆ چارەسەری سەربازی و توندوتیژی بردووە، دوای ٢٠٠٣ بۆ یەکەم جار دەرفەت بۆ کورد ڕەخساوە کە ببێتە هاوبەشی ڕاستەقینە و بەشداری لە نووسینەوەی دەستوور بکات، بەڵام دواتر کۆماری فیدراڵیی عێراق پاشەکشەی لە جێبەجێکردنی دەستوور بەتایبەتیش ئەو ماددانەی پەیوەندییان بە کوردەوە هەیە کرد. ئەگەر مێژووی هاوچەرخی کورد لە عێراقی دوای ساڵی ٢٠٠٣، بە زنجیرەیەک هەڵکشان و داکشانی جیۆسیاسی وێنا بکەین، ئەوا قۆناغی نێوان ساڵانی ٢٠١٧ تا ٢٠٢٣ بێ هیچ گومانێک، قۆناغی داکشانی گەورە و ناچاربوون بە خۆگونجاندنی تاڵە. ئەم قۆناغە بە ڕووداوی ١٦ی ئۆکتۆبەری ٢٠١٧ دەست پێ دەکات، کە سوپای عێراق و حەشدی شەعبی بە پشتیوانیی ئێران پەلاماری کەرکووکیان دا، کە ٢١ ڕۆژ دوای ڕیفراندۆمی سەربەخۆیی ڕووی دا و کۆتایی بەو سەردەمە زێڕینە هێنا، کە لە ساڵی ٢٠١٤ و لەگەڵ شکستی سوپای عێراق لە بەرانبەر داعشدا دەستی پێکردبوو. لەم ماوەیەدا، هەرێمی کوردستان لە لوتکەی هێزی جیۆسیاسی و کاریگەریی نێودەوڵەتییەوە، کەوتە دۆخێکی بەرگری و پاشەکشەوە، کە تێیدا نەک هەر خەونی دەوڵەتی سەربەخۆ بەلاوە نا، بەڵکو ناچار بوو شەڕ لەسەر پاراستنی ئەو دەسەڵاتە فیدراڵییە سنووردارانەش بکات، کە لە دەستووری ٢٠٠٥دا بۆی مسۆگەر کرابوو. (ICG 2018: 5)).

شیکاریی جیۆسیاسی، لێرەدا تەنیا بریتی نییە لە خستنەڕووی ڕووداوەکان، بەڵکو بریتییە لە شیتەڵکردنی پەیوەندیی نێوان جوگرافیا (سنوور، خاک، دەرامەت)، دەسەڵات (هاوسەنگیی هێز، یاسا، دامەزراوەکان) و بەرژەوەندیی هێزە دەرەکییەکان (ئێران، تورکیا). لەم ڕوانگەیەوە، هەڵسەنگاندن و شیکردنەوەی ئەم قۆناغە، لەسەر چەند پایەیەک بنیات دەنرێت: (Stansfield 2019: 45)

١. شیکردنەوەیەکی جیۆسیاسی بۆ ڕیفراندۆمی سەربەخۆیی ٢٠١٧

پێگەی کورد لە عێراق بەهێز بوو، هەرچەندە لە ٢٠١٤ حکوومەتی عێراق بودجەی هەرێمی کوردستانی بڕی و شەڕیی داعش ڕووی دا، بەڵام پێگەی نێودەوڵەتیی هەرێمی کوردستان بەهێز بوو، ڕیفراندۆمی سەربەخۆیی ٢٥ی ئەیلوولی ٢٠١٧ لە هەرێمی کوردستان، یەکێک بوو لە وێستگە هەرە گرنگ و مشتومڕاوییەکانی مێژووی هاوچەرخی کورد لە عێراق. ئەم هەنگاوە، کە لە لووتکەی هێزی سەربازی و مەعنەوی کورددا دوای سەرکەوتنەکانی بەسەر داعشدا نرا، دەربڕی ئاواتێکی مێژوویی و مافێکی ڕەوا بوو، بەڵام ڕێگریی زۆری بۆ دروستکرا.

لە ڕوانگەی جیۆسیاسییەوە، تیشک دەخەینە سەر کاریگەرییەکانی ئەم ڕووداوە. یەکێک لە گرنگترین ڕەهەندەکانی ڕیفراندۆم، بڕیاری بەشداریکردنی دانیشتووانی ناوچە کوردستانییەکانی دەرەوەی ئیدارەی هەرێم بوو (ناوچە جێناکۆکەکان)، بەتایبەت کەرکووک. ئەم بڕیارە تەنیا جوگرافی نەبوو، بەڵکو پەیامێکی سیاسی و نەتەوەیی ڕوونی هەڵگرتبوو. بەشداریکردنی کەرکووک و ناوچەکانی وەک شنگال، مەخموور و خانەقین، هەوڵێک بوو بۆ یەکخستنی "جوگرافیای خەون"ی کوردی لەگەڵ "جوگرافیای واقیع"دا. ئەم هەنگاوە بە شێوەیەکی کاتی، سنووری دیفاکتۆی کوردستانی گەورەتری کێشا و هەستی ئینتیما بۆ خاکێکی یەکگرتووی بەهێز کرد. دیمەنی بەرزکردنەوەی ئاڵای کوردستان، لە قەڵای کەرکووک و بەڕێوەچوونی بانگەشەی ڕیفراندۆم لەو ناوچانە، هەستێکی بەهێزی سەروەری و یەکبوونی نەتەوەیی لە نێو کوردا دروست کرد، کە لە مێژووی هاوچەرخدا وێنەی کەم بوو. ئەم هەستە، تەنانەت ناکۆکییە حیزبییەکانیشی بۆ ماوەیەک کاڵ کردەوە.(Romano 2018: 112)

دەنگدان لە پارێزگاکانی ئیدارەی هەرێمی کوردستان و ناوچەکوردستانییەکانی دەرەوەی ئیدارەی هەرێم لە کەرکووک و نەینەواو دیالە و سەلاحەدین بەڕێوە چوو(علی ٢٠٢٢: ١٨٦). ڕێژەی بەشداری و دەنگی بەڵێی ٩٢,٧٣ ٪ ، بووە بەڵگەیەکی حاشاهەڵنەگر، لەسەر ئیرادەی گشتیی خەڵکی کوردستان بۆ سەربەخۆیی. ئەم پرۆسەیە، سەرەڕای هەموو گوشار و هەڕەشە ناوخۆیی و دەرەکییەکان، بواری بە خەڵک دا، بۆ یەکەمجار بە شێوەیەکی دیموکراسییانە، دەنگ بە چارەنووسی خۆیان بدەن. ئەم چرکەساتە مێژووییە، بووە هۆی بەرزبوونەوەی ورەی نەتەوەیی و دروستکردنی یادەوەرییەکی هاوبەش، بۆ نەوەکانی داهاتوو. هەستی شانازیکردن بەم ئیرادەیەوە، تەنانەت دوای شکستە سەربازییەکەی ١٦ی ئۆکتۆبەریش، لە ناخی هاوولاتیاندا بە زیندوویی مایەوە.(حسین ٢٠١٨ : ٢٣)

حکوومەتی عێراق، بە پشتیوانیی ئێران و تورکیا و بێدەنگیی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی، کاردانەوەیەکی توندی سەربازی و ئابووریی هەبوو. لە ١٦ی ئۆکتۆبەری ٢٠١٧، بە هۆی کەرتبوونی هێزی پێشمەرگە، هێزە عێراقییەکان، کەرکووک و زۆربەی ناوچە جێناکۆکەکانیان کۆنترۆڵ کردەوە. ئەمە بووە هۆی شکستێکی گەورەی جیۆسیاسی و لەدەستدانی ئەو خاکەی لە دوای ٢٠٠٣ــەوە، بەتایبەت لە شەڕی داعشدا، کەوتبووە ژێر دەسەلاتی هێزی پێشمەرگەوە. ئەم ڕووداوە زەبرێکی کوشندە بوو، کە بە ئاسانی هەوڵی سەربەخۆیی لەباربرد.(Inter-national Crisis Group 2017: 8) لە ٢٠١٧/٩/٢٦ سەرۆک وەزیرانی عێراق حەیدەر عەبادی بە مەبەستی ڕادەستکردنی دەروازە سنوورییەکان و فڕۆکەخانەکان، ماوەی ٧٢ سەعات مۆڵەتی بە حکوومەتی هەرێمی کوردستان دا. لە ٢٠١٧/٩/٢٧ ئەنجوومەنی نوێنەران دەنگی لەسەر ڕەشنووسی بڕیاری پەرلەمان دا کە لە ١٣ خاڵ پێکهاتبوو، بۆ سەپاندنی گەمارۆی ئابووری و تەکنیکی بەسەر هەرێمی کوردستان، ڕێگەی بە سوپا دا پەلاماری کوردستان بدات.(علی ٢٠٢٢: ١٩٤-١٩٥)

سەرەڕای شکستە ڕواڵەتییەکەی، دەکرێت ڕیفراندۆم چەند کاریگەرییەکی ئەرێنی درێژخایەنی بۆ دۆزی کورد لە عێراقدا هەیە. دەنگی ٩٢,٧٣٪ی "بەڵێ" وەک بەڵگەنامەیەکی سیاسی و مێژوویی حاشاهەڵنەگر دەمێنێتەوە. یەکەمجار بوو، نەتەوەی کورد لە باشووری کوردستان بە شێوەیەکی

فەرمی و دیموکراسییانە، ویستی خۆی بۆ سەربەخۆیی تۆمار کرد. لە هەر دانوستانێکی داهاتوو لەگەڵ بەغدا یان کۆمەڵگەی نێودەوڵەتیدا، سەرکردایەتی کورد دەتوانێت ئەم بەڵگەنامەیە، وەک کارتی گوشار و وەک نوێنەرایەتیی ئیرادەی گەل بەکاربهێنێت، ئەمە شەرعیەتێکی گەلییە بە ئاسانی ناسڕێتەوە.(Mansour 2018: 14). ڕیفراندۆم دۆست و دوژمنی ڕاستەقینەی دۆزی کوردی دەرخست. هەڵوێستی توندی عێراق، ئێران و تورکیا لە لایەک، بێدەنگی و پشتیوانی نەکردنی وڵاتانی ڕۆژئاوا و ئەمریکا لە لایەکی دیکەوە، ئەو ڕاستییەی سەلماند، کە کورد لە هاوکێشە جیۆسیاسییەکاندا، دەبێت زیاتر پشت بە توانا و یەکڕیزیی ناوخۆیی خۆی ببەستێت. ئەم ئەزموونە تاڵە، وانەیەکی گرنگی ڕیال پۆلیتیک[1] بوو، کە دەتوانێت لە داهاتوودا ببێتە بنەمایەک، بۆ دارشتنی سیاسەتێکی واقیعبینانەتر.(75: Ghanem 2019)

هەرچەندە ڕیفراندۆم، بە پەلاماردانی سەربازی و گەمارۆدانی کوردستان وەڵام درایەوە، بەڵام بۆ ماوەیەک، پرسی کوردی کردە مانشێتی سەرەکیی میدیا جیهانییەکان و خستییە ناو گفتوگۆی ناوەندە سیاسییەکانی جیهانەوە. ئەم پرۆسەیە، بە جیهانی گوت پرسی کورد لە عێراقدا پرسێکی زیندووە، ناتوانرێت بۆ هەمیشە پشتگوێ بخرێت. (خسرو ٢٠١٨: ٩٩) ڕیفراندۆم لە لایەک، ساتەوەختێکی مێژوویی بوو، بۆ بەرزترین ئاستی یەکڕیزیی نەتەوەیی و دەربڕینی ئیرادەی گەل، کە هەستی ئینتیما بۆ خاک و ناسنامەی کوردی بە شێوەیەکی بێوێنە بەهێز کرد. بەڵام لە لایەکی دیکەوە، بووە هۆی شکستێکی سەربازیی گەورە و لەدەستدانی دەستکەوتی گرنگ. میراتی ڕاستەقینەی ڕیفراندۆم، سەرەڕای گەلەکۆمەکیی لێکرا، بەڵگەنامەیەکی مێژوویی و سیاسییە، ناتوانرێت نادیدە بگیرێت، وەک سەرمایەیەکی مەعنەوی، بۆ خەباتی سیاسیی داهاتووی کورد لە عێراقدا دەمێنێتەوە.

٢. پاشەکشە و بچووکبوونەوەی جوگرافی ٢٠١٧ – ٢٠١٨

ڕووداوەکانی ١٦ی ئۆکتۆبەری ٢٠١٧ و ڕۆژانی دوایی، کە حەشدی شەعبی و سوپای عێراق بە پشتیوانیی ئێران، پەلاماری کەرکووک و ناوچە کوردستانییەکانی دیکەی دەرەوەی ئیدارەی هەرێمی کوردستانیان دا، کە نەخشەی هێزی لە کوردستان گۆڕی. ئەم ڕووداوانە تەنیا پاشەکشەیەکی سەربازیی کاتی نەبوون، بەڵکو کۆتاییهاتنی قۆناغێکی فراوانبووی جوگرافی و سەرەتای قۆناغێکی نوێی سنووردارکردن و گەمارۆدان بوون (Knights 2018: 3) . ئەم ڕووداوانە بۆ حکوومەتی عێراق هاندەربوون، بۆ پەلاماردانی ناوچەکانی ئیدارەی هەرێمی کوردستانیش و هەڵوەشاندنەوەی قەوارەی هەرێمی کوردستان، هێزە هەرێمییەکانی وەک ئێران و تورکیاش هاوکار بوون، بەمەش مەترسییەکی گەورە لەسەر پێگەی کورد لە عێراق دروست بوو.

لە ماوەی کەمتر لە هەفتەیەکدا، هەرێمی کوردستان کۆنترۆڵی نزیکەی لە ٤٠٪ی ئەو خاکەی لەدەستدا، کە لە دوای حوزەیرانی ٢٠١٤وە کۆنترۆڵی کردبوو. ئەمە تەنیا لەدەستدانی خاک نەبوو، بەڵکو لەدەستدانی جوگرافیای ستراتیژی بوو.(:ICG 2018

[1] – ڕیال پۆلیتیکRealpolitik زاراوەیەکی ئەڵمانییە، بە واتای سیاسەتی واقیعی. ئەم چەمکە ئاماژەیە بۆ سیاسەتێک، کە بە شێوەیەکی بنەڕەتی لەسەر بنەمای لەبەرچاوگرتنی هەلومەرجی پراکتیکی و ماددی و بەرژەوەندیی نەتەوەیی و هێز دامەزراوە، نەک لەسەر بنەما ئایدیۆلۆژی، ئەخلاقی یان تیۆرییەکان. بەپێی بۆچوونی قوتابخانەی ڕیالیزم، ‘ئەکتەری سەرەکی لە سیاسەتی نێودەوڵەتیدا دەوڵەتە، کە خەمی ئاسایشی خۆیەتی، لەپێناو بەرژەوەندی نیشتمانی خۆیدا کار دەکات، ململانێ لەسەر دەسەڵات دەکات. ئەم ڕوانگەیە جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە، دەوڵەتان بۆ مانەوەی خۆیان، دەبێت بە شێوەیەکی پراگماتی مامەڵە بکەن و هێز وەک ئامرازی سەرەکی بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان بەکاربهێنن. Baylis ٢٠٢٠: ٩١))

12) لەدەستدانی کەرکووک، تەنیا لەدەستدانی شارێکی مێژوویی و گرنگی کوردستان نەبوو، بەڵکو لەدەستدانی گەورەترین سەرچاوەی نەوتی بوو، کە دەیتوانی بناغەی ئابووریی دەوڵەتی سەربەخۆ دابمەزرێنێت. کێڵگە نەوتییەکانی بای حەسەن و ئاڤانا، کە ڕۆژانە نزیکەی ٣٠٠ هەزار بەرمیل نەوتیان بەرهەم دەهێنا، گەڕایەوە ژێر دەسەڵاتی حکوومەتی فیدراڵی. ئەمە گورزێکی کوشندە بوو لە سیاسەتی وزەی سەربەخۆی هەرێم درا. (Stansfield 2019: 138-145) هەروەها لەدەستدانی ناوچەکانی وەک خانەقین، دووزخورماتوو، مەخموور، شنگال و دەشتی نەینەوا، نەک تەنیا قەبارەی جوگرافیی هەرێمی بچووک کردەوە، بەڵکو لەو ناوچانەدا کوردی خستەوە ژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی بەغدا و هەڕەشەی گۆڕانکاریی دیمۆگرافیی نوێ. (ICG 2018: 14)

هێزە عێراقییەکان هەوڵیان دا، دەست بەسەر دەروازە سنوورییە نێودەوڵەتییەکانی هەرێم لەگەڵ تورکیا و ئێراندا بگرن. هەرچەندە ئەم هەوڵە بە تەواوی سەری نەگرت، بەڵام گوشاری بەغدا بۆ جێگیرکردنی چاودێری فیدراڵی لەسەر ئەم دەروازانە زیادی کرد. (Stansfield 2019: 88) ڕووداوەکانی ١٦ی ئۆکتۆبەر، ئەو وێنە و ناوبانگەی شکاند، کە هێزی پێشمەرگە وەک هێزێکی سەربازیی یەکگرتوو و نەبەزێنراو لە شەڕی داعشدا بۆی دروست ببوو. شکستی خێرا لە کەرکووک چەندین ڕاستیی تاڵی ئاشکرا کرد. (Knights 2018: 7) ڕووداوەکان دەریانخست، کە هێزی پێشمەرگە هێشتا بەسەر دوو زۆنی نفوزی حیزبیدا (پارتی و یەکێتی) دابەش بووە، لە ساتە چارەنووسسازەکاندا، بڕیاری سیاسیی حیزبی زاڵە بەسەر فەرماندەیی یەکگرتووی سەربازیدا. ئەمە بووە هۆی ئەوەی نەتوانرێت بەرگرییەکی کاریگەر لە کەرکووک بکرێت. (Natali 2020: 15) بۆیە بڕیاری پاشەکشەی پێشمەرگە، بڕیارێکی حزبی بوو نەک بڕیاری فەرمیی هەرێمی کوردستان، بەم شێوەیە بەرەی پێشمەرگە، لە کەرکووک و دەوروبەری درزی تێکەوت و بووە دوو بەش، ئەمەش خاڵێکی زۆر لاواز بوو، چونکە فەرمانی سەربازی، لە یەک فەرمانەوە، بووە دوو فەرمان و ڕێگەی بۆ شکستی سەربازی و سیاسی خۆشکرد.

هێڵی پێشووی بەرگریی پێشمەرگە، کە لە دوای ٢٠١٤وە دروست ببوو، هەڵوەشایەوە و هێڵێکی تەماسی نوێ لە نێوان پێشمەرگە و هێزە عێراقییەکان (سوپا و حەشدی شەعبی) لە نزیک پردێ و سحێلا دروست بوو. ئەم هێڵە نوێیە لە ڕووی سەربازییەوە بۆ کوردستان زۆر لاوازتر بوو و قووڵایی ستراتیژیی هەرێمی بە ڕێژەیەکی بەرچاو کەم کردەوە. (Knights 2018:10) هێڵی بەرگریی پێشمەرگە، لە پێش و دوای ١٦ی ئۆکتۆبەری ٢٠١٧ دوو هێڵی لێک جیاوازبوون(نەخشەی ١)، دوای دەستدانی خاکی کوردستان، کە لە ٢٠١٤ـەوە کۆنترۆڵ کرا بوو، هێڵی بەرگریی پێشمەرگە گۆڕانی بەسەردا هات، پێش ١٦ی ئۆکتۆبەر هەمووناوچەکانی شنگال، ڕەبیعە، مەخمور، قەراج، دوبز، کەرکووک، داقوق، دوزخورماتوو، جەلەولا و خانەقین بە هێڵی بەرگریی پێشمەرگە دەپارێزران، بەڵام دوای ١٦ی ئۆکتۆبەر، هەمووناوچانە کەوتنەوە دەست هێزە عێراقییەکان و دەرەوەی هێڵی دوایی ١٦ی ئۆکتۆبەر.

سوپای عێراق و حەشدی شەعبی، پشتیوانیی نێودەوڵەتی و ئیقلیمییان هەبوو، وەک هێزی باڵادەست لە گۆڕەپانەکەدا دەرکەوتن. ئەمە هاوسەنگیی هێزی بۆ یەکەم جار لە دوای ٢٠٠٣وە بە شێوەیەکی یەکلاکەرەوە لە بەرژەوەندیی بەغدا

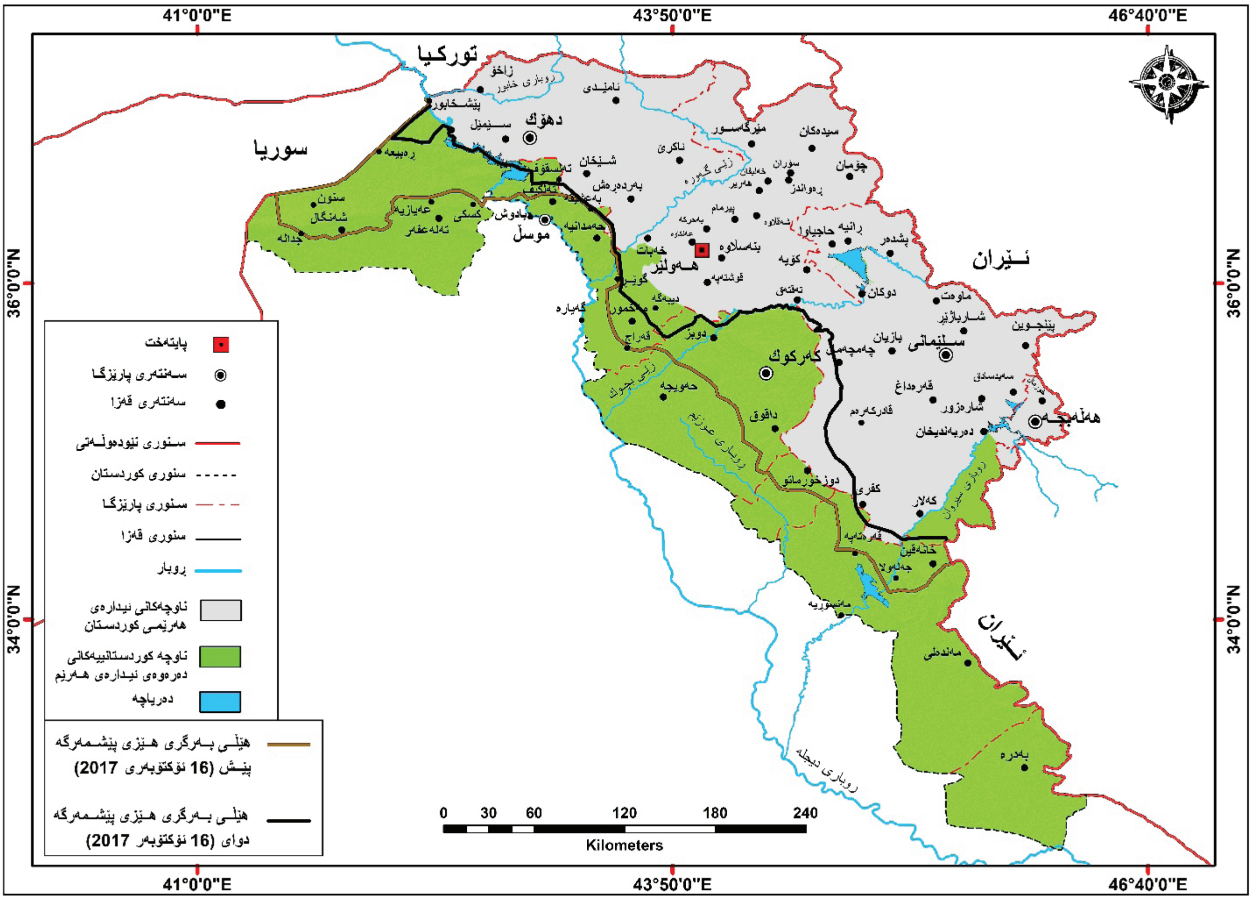

نەخشەی ١: گۆڕانی هێڵی بەرگریی پێشمەرگە لە هەرێمی کوردستان پێش و دوای ١٦ی ئۆکتۆبەری ٢٠١٧
کاری توێژەر بە بەرنامەی Arc map 10.8 و پشت بەستن بە:(بارزاني ٢٠٢٠: ٢٧٨-٢٧٩)

گـۆڕی. (Knights 2018:11) ئـەم پاشەکشە جوگرافی و سەربازییە، دەرگای بۆ قۆناغی دووەمی گوشارەکانی بەغدا کردەوە، کە بریتی بوو لە شەڕی یاسایی و دارایی. (ICG 2018: 21)

٣. گوشاری یاسایی و دارایی بەغدا ٢٠١٨-٢٠٢٣

حکوومەتی عێراق دەستی کرد بە بەکارهێنانی دوو چەکی کاریگەر بۆ لاوازکردنی زیاتری پێگەی هەرێمی کوردستان: دادگای باڵای فیدراڵی و بودجە. ئامانجی ئەم سیاسەتە، بریتی بوو لە هەڵوەشاندنەوەی پایەکانی ئابووریی سەربەخۆی هەرێم و ناچارکردنی بە گەڕانەوە بۆ ژێر چەتری دەسەڵاتی ناوەند.(ICG 2022:3) ئەمەش هەنگاوی جێبەجێکردنی پاشەکشەیە لە دەستوور و فیدراڵی. بڕیاری دادگای فیدراڵی، کە لە ١٥ ی شوباتی ٢٠٢٢ لە لایەن دادگای باڵای فیدراڵی بە زۆرینە دەرچوو، لە بنەڕەتدا دوو داوا بوون، بە ژمارە ٥٩ /ئیتیحادی/ ٢٠١٢ و ژمارە ١١٠/ ئیتیحادی/ ٢٠١٩ ، بە خاڵی گۆڕانی سەرەکی لەم قۆناغەدا دادەنرێت. دادگاکە لە بڕیارێکدا، یاسای ژمارە ٢٢ ی ساڵی ٢٠٠٧ ی نەوت و گازی هەرێمی کوردستانی بە "نادەستووری" لەقەڵەم دا (المحكمة الاتحادية العليا ٢٠٢٢). دەرەنجامە جیۆسیاسی

و ئابوورییەکانی ئەم بڕیارە کاریگەریی نەرێنیی هەبوو، کە لەمانەدا کورتیان دەکەینەوە: بڕیارەکە تـەواوی ئەو بنەما یاساییەی هەڵوەشاندەوە، کە هەرێمی کوردستان بۆ ماوەی ١٥ ساڵ، سیاسەتی وزەی سەربەخۆی لەسەر بنیات نابوو. ئەمە مانای ئەوە بوو، کە هەموو گرێبەستە نەوتییەکانی هەرێم لەگەڵ کۆمپانیا نێودەوڵەتییەکان، لە ڕوانگەی یاسای عێراقەوە، نایاسایی بوون. (ICG 2022:5-12)

هـەروەهـا بـەغدا ئـەم بـڕیـارەی وەک چەکێک بەکارهێنا، بۆ گوشارخستنە سـەر کۆمپانیاکان ئەگەر لە هەرێم بمێننەوە، لە گرێبەستە گەورەکانی باشووری عێراق بێبەش دەکرێن. ئەمەش بووە هۆی کشانەوەی هەندێک کۆمپانیا و دوودڵیی کۆمپانیاکانی دی. چیدی ململانێکە لەسەر لێکدانەوەی ماددەکانی دەسـتـوور نـەمـابـوو، بەڵکو هـەرێم ڕووبـەڕووی بڕیارێکی کۆتایی و پابەندکەری باڵاترین دەسەڵاتی دادوەریـی وڵات ببـووەوە. ئەمە پێگەی هەرێمی کوردستانی لە هەر دانوستانێکی دواتردا لەسەر پرسی نەوت و بودجە زۆر لاواز کرد.

لە دوای ٢٠١٧وە، پرسـی بودجـە لـە مافێکی دەسـتـووریـیـەوە بۆ کارتێکی گـوشـاری سیاسی گۆڕا، کە بەغدا بەکاریدەهێنا. هەرچەندە لە چەندین ساڵدا (وەک ٢٠١٩ و ٢٠٢١) ڕێککەوتنی کاتی لەسەر یاسای بودجە کرا، بەڵام ئەم ڕێککەوتنانە هەمیشە ناسەقامگیر بوون و جێبەجێ نەدەکران. بـەغدا نـاردنـی پشکی هەرێمی بـە مـەرجـی زۆر قورسەوە بەستبووەوە، وەک ڕادەستکردنی ٢٥٠ هەزار بەرمیل نەوتی ڕۆژانە بە کۆمپانیای سۆمۆ. ڕادەستکردنی نیوەی داهاتە نانەوتییەکانی (باج و گومرگ) بە خەزێنەی دەوڵەتی فیدراڵی. دواتر ئەم مەرجانەش جێبەجێکران، بـەڵام بودجە نەنـاردرا و کێشەی مووچەش بە تـەواوی چارەسەر نەکرا. (Stansfield 2019:150) ناکۆکیی نێوان بەغدا و هەولێر، ساڵانە دەبـووە بیانوویەک، بۆ دواخستن یان بڕینی بەشە بودجەی هەرێم و دواکەوتن و نەدانی١-٢ مووچەی فەرمانبەرانی دەوڵەت. ئەمەش بووە هۆی قەیرانێکی دارایی درێژخایەن و نائارامیی کۆمەڵایەتیی بەرفراوان لە هەرێمی کوردستان. بەم شێوەیە، بەغدا توانی هەرێم لە ڕووی ئابوورییەوە پـەک بـخـات. (ICG 2022:18) پشکی هەرێمی کوردسـتـان لـە بـودجـە، بـە شێوەیەکی فـەرمـی و یاسایی لە ١٧٪ ـەوە بۆ ١٢,٦٧٪ کەمکرایەوە، ئەمەش لە چوارچێوەی یاسای بودجەی فیدراڵیی عێراق بۆ ساڵی ٢٠١٨ بـوو، بەپێی خەمڵاندنی ژمـارەی دانیشتووان. ئەنجوومەنی نوێنەرانی عێراق لە ٣ی ئاداری ٢٠١٨ و لە دانیشتنێکدا ئەم بودجەیەی بە بێ ئامادەبوونی نوێنەرانی کورد پەسەند کرد.
((Al-Mawlawi 2018:4 .

٤. پـەرتـەوازەیـی جیۆپۆلەتیکیی ناوخۆیی ٢٠١٧ – ٢٠٢٣

یەکێک لـە مەترسیدارترین دەرئەنجامەکانی ١٦ی ئۆکتۆبەری ٢٠١٧، قووڵبوونەوەی بێمتمانەیی و درزی نـێـوان هێزە سیاسییە سەرەکییەکانی کوردستان، بەتایبەتی پارتی دیموکراتی کوردستان و یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان بوو. پەرەسەندنی نـاکـۆکـیـیـەکـە، بـووە هـۆی تێکچوونی زیـاتـری پەیوەندییەکان و دابەشبوونی سیاسیی ناوخۆیی (Natali 2020: 22–28). هەرچەندە دابەشبوونی ئیداری، لە نێوان هەولێر و سلێمانیدا، مێژوویەکی دوور و درێژی هەیە، بەڵام لەم قۆناغەدا گەیشتە ئاستێکی نوێ. ئەم دابەشبوونە تەنیا سیاسی نەبوو، بەڵکو ئابووری، سەربازی و تەنانەت دیپلۆماسیش بوو، بۆ نموونە چوونی شاندی جیای حزبی بۆ

بەغدا، بووە دیاردەیەکی قۆناغەکە. هێزی پێشمەرگە و ئاسایش، زیاتر بوون بە دوو سوپا و دوو دەزگای هەواڵگریی جیاواز. هەریەک لە دوو زۆنەکە، خاوەنی سەرچاوەی داهاتی خۆیەتی (گومرگەکان، باج، داهاتی ناوخۆیی)، هەریەکەیان بە شێوەیەکی جیاواز مامەڵەی لەگەڵدا دەکرد. حکوومەتی هەرێم لە هەولێر نەیدەتوانی دەسەڵاتی دارایی تەواوی بەسەر زۆنی سلێمانیدا هەبێت و بەردەوامیشە. (Stansfield 2019: 162)

٥. بازنەی نوێی جیۆسیاسی: مامەڵەکردن لەگەڵ ئێران و تورکیا و کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی

لاوازبوونی پێگەی هەرێم لەنێو هاوکێشەی عێراقدا لە دوای ٢٠١٧، ڕاستەوخۆ کاریگەریی لەسەر پەیوەندییەکانی لەگەڵ (ئێران و تورکیا) و نێودەوڵەتی دانا. لەم قۆناغەدا، هەرێمی کوردستان لە هاوبەشێکی تا ڕادەیەک ستراتیژییەوە، بۆ گۆڕەپانێکی یەکلاکردنەوەی ململانێکان گۆڕا . (Knights & Wicken 2023: 8)

دوای ٢٠١٧، ئێران هەستی بەوە کرد، کە دەرفەتێکی زێڕینی بۆ هاتووەتە پێشەوە، تا نفوزی خۆی لە عێراقدا قووڵتر بکاتەوە، هاوکات پێگەی کورد و هەرێمی کوردستان کە بە هاوپەیمانی ئەمەریکا و ڕۆژئاوای دادەنا، لاواز بکات. ئەمەش لە چەندین ڕووەوە دەرکەوت. ئێران چەندین جار بە مووشەکی بالیستی هێرشی کردە سەر پارێزگا و شاری هەولێر و دەوروبەری، بە بیانووی بوونی بنکەی ئیسرائیل یان ناوەندی پیلانگێڕی. دیارترینیان هێرشەکەی ئاداری ٢٠٢٢ بوو. ئەم هێرشانە پەیامێکی جیۆسیاسیی ڕوون بوون، کە ئێران کەی بیەوێت، دەتوانێت ئاسایشی هەرێمی کوردستان بکاتە ئامانج، نە حکوومەتی هەرێم و نە هاوپەیمانە ئەمەریکییەکانی ناتوانن ڕێگری لێ بکەن.

ئێران کاریگەریی گەورەی لەسەر دادگای فیدراڵی و گرووپە چەکدارەکانی وەک حەشدی شەعبی و حیزبە سیاسییە شیعییەکان هەیە. زۆر لە شرۆڤەکاران، بڕیاری دادگای فیدراڵی دژی نەوتی هەرێمی کوردستان و گوشارەکانی دی، وەک بەشێک لە ستراتیژی ئێران بۆ لاوازکردنی پێگەی کورد و هەرێمی کوردستان و کۆنترۆڵکردنی تەواوی عێراق دەبینن . (Knights & Tanchum 2023: 20) ئێران لە پاراستنی پەیوەندییە قووڵەکانی، لەگەڵ لایەنەکانی ناو زۆنی سلێمانی و بەکارهێنانی ئەم پەیوەندییانە، بۆ پاراستنی هاوسەنگی و ڕێگریکردن لە دروستبوونی بەرەیەکی کوردیی یەکگرتوو بەردەوام بوو.

تورکیا، هەرچەندە پەیوەندییە ئابوورییەکانی لەگەڵ هەرێمی کوردستان (بەتایبەتی لە ڕێگەی بۆریی نەوتەوە) پاراست، بەڵام لە ڕووی سەربازییەوە سیاسەتێکی زۆر هێرشبەرانەتری گرتەبەر. لاوازبوونی هەرێمی کوردستان و سەرقاڵبوونی بە کێشەکانی ناوخۆیەوە، دەرفەتی بە تورکیا دا ئۆپەراسیۆنە سەربازییەکانی دژی پارتی کرێکارانی کوردستان (پەکەکە) لەناو خاکی هەرێمی کوردستاندا فراوانتر بکاتەوە. (Stans-field 2019:170) سوپای تورکیا دەیان بنکە و خاڵی سەربازیی لە ناوچە سنوورییەکانی هەرێمی کوردستاندا دروست کرد، قووڵایی ئۆپەراسیۆنەکانی گەیشتە ناوچەکانی وەک زاپ و ئاڤاشین. ئەمە بووە هۆی چۆڵبوونی سەدان گوند و دروستبوونی دۆخێکی "ئۆکۆپاشیۆنی دیفاکتۆ"[٢]

٢ – داگیرکاریی کردەیی(دیفاکتۆ) لە چوارچێوەی یاسای نێودەوڵەتیدا، ئاماژەیە بۆ ئەو بارودۆخە واقیعییەی، کە تێیدا دەوڵەتێک کۆنترۆڵی کاریگەر بەسەر خاکی دەوڵەتێکی دیکەدا دەسەپێنێت. جەوهەری ئەم چەمکە، بریتییە لە بوونی دەسەڵاتێکی کردەیی لەسەر زەویی ناوچەیەک، بەبێ ئەوەی خاوەندارێتی یان دەسەڵاتی یاسایی فەرمی بەسەردا هەبێت. Benvenisti ٢٠١٢:٤١))

لەو ناوچانەدا. تورکیا هێرشی فڕۆکەی بێفڕۆکەوانی زیاد کرد، کە نەک تەنیا گەریلاکانی پەکەکە، بەڵکو هاووڵاتییانی سڤیلیشی دەکردە ئامانج. هەڵوێستی لاوازی هەرێمی کوردستان و حکوومەتی عێراق، لە بەرانبەر ئەم دەستدرێژییانەدا، نیشانەی لاوازبوونی سەروەریی هەردوولا بوو. (ICG 2018: 25)

دوای کۆتاییهاتنی شـەڕی داعـش، گرنگیی ستراتیژیی هەرێمی کوردستان بۆ ئەمەریکا و ڕۆژئاوا، تا ڕادەیەک کەم بووەوە. هەرچەندە هەرێم وەک هاوپەیمانێک و جێگەی متمانە مایەوە، بەڵام سروشتی پەیوەندییەکە گۆڕا. ئەولەویەتی ئەمەریکا بۆ پاراستنی سەقامگیریی عێراق و ڕێگریکردن لە گەڕانەوەی داعش گۆڕا. بۆیە لە زۆربەی کێشەکانی نێوان هەولێر و بەغدادا، ڕۆڵیان بریتی بوو لە هاندانی هەردوولا بۆ گفتوگۆ، نەک پشتیوانیکردنی ئاشکرا لە مافی کورد. ئەمە وایکرد کورد هەست بەوە بکات، لە گۆڕەپانە گەورەکەدا پشتیوانێکی ستراتیژیی کارای نییە، کە بتوانێت هاوسەنگیی هێز لە بەرژەوەندیی بگۆڕێت. (Knights 2018:15)

قۆناغی نێوان ساڵانی ٢٠١٧ تا ٢٠٢٣ قۆناغی ڕووبەڕووبوونەوەی کورد بوو، لەگەڵ دەرئەنجامە تاڵەکانی دوای ڕیفراندۆم و واقیعە ڕەقەکانی جوگرافیای سیاسیی ناوچەکە. دەتوانین ئەم قۆناغە بەم شێوەیە کورت بکەینەوە: (Stans-fiel 2019:180) هاوسەنگیی هێز لە عێراقدا بە شێوەیەکی یەکلاکەرەوە لە بەرژەوەندیی حکوومەتی بەغدا گۆڕا. هەرێمی کوردستان، لە پێگەی هاوبەشێکی بەهێزەوە، بووە پێکهاتەیەکی فیدراڵیی پاشەکشەکردوو. (Knights 2018:16) سەروەریی هەرێمی کوردستان لە سێ بواری سەرەکیدا لاواز بوو: سەروەریی سەربازی (لەدەستدانی جوگرافیا و هاتنی هێزە عێراقییەکان) ، سەروەریی ئابووری (هەڵوەشاندنەوەی یاسای نەوت و گاز و کۆنترۆڵی بودجە لەلایەن بەغداوە) ، و سەروەریی نیشتمان (زیادبوونی هێرشەکانی ئێران و تورکیا). (ICG 2022: 22) ململانێی حیزبی، بۆ دابەشبوونێکی جیۆپۆلەتیکی گۆڕا، کە هەرێمی کوردستانی کردووە بە دوو زۆنی بەرژەوەندیی جیاواز. ئەمە گەورەترین لاوازیی ستراتیژیی کورد بووە لەم قۆناغەدا. (Na-tali 2020: 40) جیهان مامەڵەی لەگەڵ هەرێمی کوردستاندا وەک بەشێک لە عێراقێکی ئاڵۆز دەکرد، نەک وەک کیانێکی نیمچە-سەربەخۆی جێی ئومێد. (ICG 2018: 28)

لە کۆتایی ساڵی ٢٠٢٣دا، پێگەی جیۆسیاسیی کورد و هەرێمی کوردستان، لە دۆخێکی یەکجار هەستیار و نادیاردابوو. کورد، لە هەوڵی ئەوەدابوو، لە چوارچێوەی هاوکێشە نوێیەکاندا، هاوسەنگییەکی نوێ لەگەڵ بەغدا بدۆزێتەوە؛ هاوسەنگییەک کە تێیدا لەبری خەونی سەربەخۆیی، شەڕی لەسەر پاراستنی دەستکەوتە دەستوورییەکان و مانەوەی وەک هەرێمێکی فیدراڵیی خاوەن دەسـەڵات کرد. چارەنووسی ئەم هەوڵە، نەک تەنیا بە سروشتی پەیوەندیی لەگەڵ بەغدا بەندە، بەڵکو زیاتر بە توانای کورد، بۆ چارەسەرکردنی کێشە ناوخۆییەکانی و دروستکردنی گوتارێکی نیشتمانیی یەکگرتوو بەندە. (Stansfield 2019: 195)

٦. دەروازەی ئۆڤاکۆی و ڕێگەی گەشەپێدان

دەروازەی سنووریی ئۆڤاکۆی، کە دەکەوێتە سێگۆشەی سنووری نێوان تورکیا و عێراق و سووریا. ئەم دەروازەیە دەکەوێتە نزیک گوندی ئۆڤاکۆی لە دیوی تورکیا و بەرانبەر ناوچەی دێهلز و پێشخابوور لە دیوی عێراق، کە لە ڕووی جوگرافییەوە دەکەوێتە ڕۆژئاوای شاری زاخۆ

و لە بەیەکگەیشتنی ڕووبارەکانی هێزل و دیجلە نزیکە. ئەم دەروازەیە دەتوانێت هێڵێکی پەیوەندیی ڕاستەوخۆ، لە نێوان تورکیا و حکوومەتی فیدراڵی عێراق دروست بکات، بەبێ ئەوەی پێویست بە تێپەڕبوون بە ژێر دەسەڵاتی حکوومەتی هەرێمی کوردستان بکات. (Orhan 2018: 24) لە ڕوانگەی جیۆپۆلیتیکی و ئەمنییەوە، تورکیا سوورە لەسەر کردنەوەی ئەم دەروازەیە، وەک ئامرازێک بۆ دابڕینی پەیوەندیی جوگرافی لە نێوان هەرێمی کوردستان و ڕۆژئاوای کوردستان بەکاری دەهێنێت. کردنەوەی ئەم ڕێگایە، بە مانای جێگیربوونی هێزی سەربازیی عێراق و تورکیا دێت، لە ناوچە سنوورییەکانی ڕۆژئاوای دیجلە، ئەمەش هاوسەنگیی هێز دەگۆڕێت و گوشارێکی سیاسی و ئابووریی گەورە دەخاتە سەر هەولێر، بۆ ملکەچبوون بۆ سیاسەتی ناوەندیی بەغدا. (Cook 2020: 89)

دەروازەی سنووریی ئۆڤاکۆی، پرۆژەیەکی جیۆسیاسیی ستراتیژییە. ئامانجی سەرەکیی ئەم پرۆژەیە، دروستکردنی بەدیلێکی ڕاستەوخۆیە بۆ دەروازەی ئیبراهیم خەلیل. کردنەوەی ئەم دەروازەیە، کە هەرێمی کوردستان تێدەپەڕێنێت و ڕاستەوخۆ تەلعەفەر و موسڵ بە تورکیاوە دەبەستێتەوە، دەتوانێت هاوسەنگیی هێزی ئابووری و سیاسی لە ناوچەکەدا، بە شێوەیەکی بنەڕەتی بگۆڕێت و هەرێمی کوردستان بخاتە ژێر گەمارۆیەکی ئابووریی کوشندەوە. حکوومەتی عێراق کردنەوەی ئەم دەروازەیە، بە بەشێک لە سەپاندنی سەروەریی دەوڵەت بەسەر تەواوی خاکی عێراقدا دەزانێت، بۆ کۆنترۆڵکردنی داهاتی گومرگ و بازرگانیی کوردستان، بە هەنگاوێکی گرنگی دەبینێت. تورکیاش بە هەمان شێوە، پرۆژەکە وەک ئامرازێک، بۆ گوشارخستنە سەر هەرێمی کوردستان، هەروەها بۆ بەهێزکردنی پەیوەندییەکانی لەگەڵ پێکهاتەی تورکمان و سوونەی موسڵ دەبینێت. Bilgin (2018:12-15)

خاڵی سەرەکی، کە پرۆژەی ئۆڤاکۆی لە بیرۆکەیەکی تیۆرییەوە، کردە بابەتێکی کرداری، ئەنجامدانی ڕیفراندۆمی سەربەخۆیی هەرێمی کوردستان بوو لە ئەیلوولی ٢٠١٧. وەک کاردانەوەیەک. تورکیا ئامادەکاریی لۆجستیی جددی کردووە؛ بەشێکی زۆری ئەو ڕێگایەی دەروازەی ئۆڤاکۆی بە شارۆچکەی سلۆپییەوە دەبەستێتەوە، تەواو کراوە. بەڵام بەربەستی سەرەکی لە بەری عێراقەوەیە، کە بریتییە لە نائارامیی ئەمنی لە ناوچەی موسڵ و تەلەعفەر و بوونی گرووپە چەکدارە جیاجیاکان، بەتایبەتی ئەوانەی لە ئێرانەوە نزیکن، کە کۆنترۆڵکردنی ئەو ناوچە ستراتیژییەیان قورس کردووە.(ICG 2017:16-18)

کردنەوەی دەروازەی ئۆڤاکۆی ئەگەر بێتە دی، زیانی ستراتیژیی گەورەی بۆ هەرێمی کوردستان دەبێت. دەروازەی ئیبراهیم خەلیل، یەکێک لە سەرچاوەکانی داهاتی نا-نەوتیی هەرێمی کوردستانە. لەدەستدانی ئەم دەروازەیە یان تەنانەت کەمبوونەوەی گرنگییەکەی، گورزێکی کوشندە لە ئابووریی هەرێمی کوردستان دەدات، دەبێتە هۆی لەدەستدانی هەزاران هەلی کار و لاوازبوونی کەرتی تایبەت و کەمبوونەوەی داهاتی بەدەستهاتوو. هەرێمی کوردستان گرنگیی جیۆسیاسیی خۆی وەک دەروازەی عێراق بەرەو ئەورووپا لەدەست دەدات. ئەمەش کارتی گوشاری هەرێمی کوردستان، بەسەر بەغدا و تەنانەت تورکیاشەوە، بە شێوەیەکی بەرچاو کەم دەکاتەوە. بەغدا چیدی بۆ بازرگانی لەگەڵ تورکیا، پێویستی بە هەولێر نابێت، هەروەها ئەم پرۆژەیە، هەژموونی تورکیا لە ناوچەی موسڵ

و تەلعەفەر (کە تورکمانی تێدایە) زیاتر دەکات، ئەمەش هاوسەنگیی دیمۆگرافی و سیاسیی ناوچەکە دەگۆڕێت.(Gunter 2018: 310-312)

پـڕۆژەی ڕێـگەی گەشـەپێدان (طريق التنمية)، پـڕۆژەیـەکـی سـتراتیـژیی گـەورەیـە، ئامانجی بەستنەوەی بەندەری فاوە لە باشووری عێراق بە تورکیا و دواتر بە ئەورووپاوە، لە ڕێگەی تۆڕێکی هێڵی ئاسنین و ڕێگەی خێراوە(نەخشەی ٢). ئەم پڕۆژەیە، کە تێچووەکەی بە نزیکەی ١٧ ملیار دۆلار دەخەملێنرێت، لە ڕووکەش وەک پڕۆژەیەکی ئابووری بۆ بوژاندنەوەی عێراق و گۆڕینی بۆ ناوەندێکی بازرگانیی جیهانی (ترانزێت) دەردەکەوێت. بەڵام لە ڕوانگەی جیۆسیاسییەوە، ڕەهەندی زۆر قووڵتری هەیە، وەک ئامرازێک بۆ داڕشتنەوەی هاوکێشەکانی هێز لە ناوچەکەدا بەکاردێت، کە تێیدا لە ڕێگەی بنیاتنانی ڕێگەکە لە دەرەوەی هەرێمی کوردستان، کورد دەکەوێتە دەرەوەی نەخشە ستراتیژییەکە و هەرێمی کوردستان ڕووبـەڕووی مەترسیی پەراوێزخستن و گەمارۆدانێکی نوێ دەبێتەوە. Al-Monitor 2023: 42))

ئـەم پـڕۆژەیـە، بـە خاڵی بەیەکگەیشتنی نێوان وڵاتانی کەنداوی عەرەبی و وڵاتانی ئەورووپا لە ڕێگەی تورکیاوە دادەنرێت، کە لە ناو عێراقدا جێبەجێ دەکرێت. محەمەد شیاع سودانی، سەرۆکوەزیرانی عێراق لە ٢٧ی ئایاری ٢٠٢٣. پڕۆژەکەی ڕاگەیاند. کۆی درێژیی ڕێڕەوەکە، نزیکەی ١٢٠٠ کیلۆمەترە، کە لە بەندەری فاو لە باشوورەوە دەست پێدەکات و لەسەر سنووری تورکیا لە ئۆڤاکۆی کۆتایی دێت.

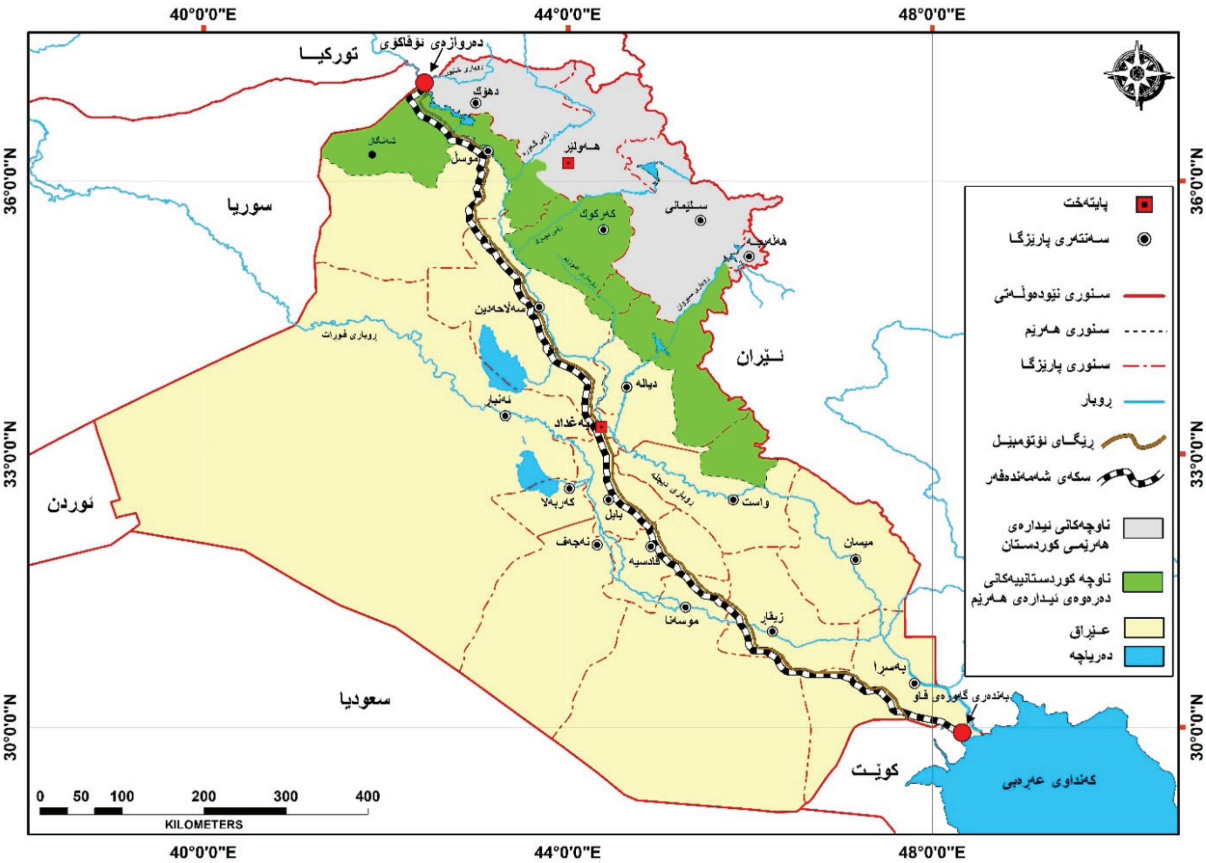

نەخشەی٢: پڕۆژەی ڕێگەی گەشەپێدان
کاری توێژەر بە بەرنامەی Arc map 10.8 و پشت بەستن بە:(علاءالدين ٢٠٢٤: ٢)

(احمد ٢٠٢٤: ٤) جگە لە ١٥ کیلۆمەتری کۆتایی نزیک سنووری تورکیا، پرۆژەی ڕێگای گەشەپێدان لە دەرەوەی هەرێمی کوردستانە. (Goštoli 2024)

ڕۆژی ٢٠٢٤/٥/٢٣ وەزیری گواستنەوە و گەیاندنی حکوومەتی هەرێمی کوردستان و تیمێکی وەزارەت، لەگەڵ شاندی وەزارەتی گواستنەوەی عێراق لە هەولێر کۆبوونەوە. شاندی حکوومەتی فیدراڵ ڕەزامەندیی لە سەر لێکۆڵینەوە لە پێشنیاری حکوومەتی هەرێمی کوردستان لەبارەی پرۆژەی ڕێڕەوی ڕێگەی گەشەپێدان(هێڵی ئاسن و ڕێگەی خێرای وشکانی) بەو ڕێڕەوەدا بڕوات، حکوومەتی هەرێمی کوردستان پێشنیاری کردووە، کە بە شاری موسڵ لە ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلەدا دەڕوات و بە دەشتی نەینەوا و قەزای تلکێفدا تێدەپەڕێت، بەرەو قەزای سێمێل سەر بە پارێزگای دهۆک، ئینجا گوندی دیرابون لە ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە، لەوێشەوە بۆ سنووری عێراق تورکیا لە لای هەرێمی کوردستان گوندی قرولای ناحیەی ڕزگاری سەر بە ئیدارەی سەربەخۆی زاخۆ لە ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە (پاشکۆ ١). ڕۆژی ٢٠٢٤/٥/٢٦ وەزیری گواستنەوەی حکوومەتی عێراق، نووسراوێکی بە ژمارە ١١ ک ٣٣٢٦ بۆ ئەمینداریێتی گشتیی ئەنجوومەنی وەزیرانی عێراق و نوێنەرایەتیی هەرێمی کوردستان لە بەغدا ناردووە، تیایدا ئەو ڕاسپاردە و پێشنیارانەی لە کۆنووسی کۆبوونەوەی هەولێر ڕۆژی ٢٠٢٤/٥/٢٣ لە نێوان هەردوولادا هاتووە، ڕەت دەکاتەوە (پاشکۆ٢). بەمەش کورد نەک لەو پرۆژەیە سوودمەند نابێت، بەڵکو پەراوێز دەخرێ و زیانی گەورەی بەر دەکەوێت.

وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندنی حکوومەتی هەرێمی کوردستان، بەیاننامەیەکی لە ٢٧ی ئاداری ٢٠٢٥ بلاو کردەوە، تیایدا ئەو لێدوانانەی ڕەتکردنەوە کە ڕاپانگەیاندبوو هەولێر و بەغدا لەبارەی پرۆژەی ڕێگەی گەشەپێدان ڕێککەوتوون، نیگەرانیشیی بەرانبەر ڕەتکردنەوەی ڕاسپاردە و پێشنیارەکانی کۆنووسی کۆبوونەوەکەی هەولێر ڕاگەیاند. (پاشکۆ٣) ئەگەر هەرێمی کوردستان بەشێک بووایە لەم پرۆژەیە، دەیتوانی سوودێکی زۆری ئابووری و ستراتیژی بەدەست بێنێت، وەک بوون بە بەشێک لە کۆریدۆرێکی بازرگانیی جیهانی. بەڵام نەخشەی ڕاگەیەنراوی پرۆژەکە، بە ئاشکرا هەرێمی کوردستان تێدەپەڕێنێت.

کاریگەریی نەرێنیی پرۆژەکە لە چەند ڕوویەکەوە دەبێت، هەرێمی کوردستان، کە بە درێژایی بیست ساڵی ڕابردوو، وەک دەروازەی سەرەکیی بازرگانیی نێوان تورکیا و عێراق کاری کردووە، پێگەی ستراتیژیی خۆی لەدەست دەدات. ئەم پرۆژەیە دەروازەیەکی بازرگانیی بەدیل و بەهێزتر دروست دەکات، کە ڕاستەوخۆ لە ژێر کۆنترۆڵی حکوومەتی فیدراڵیدا دەبێت، بەمەش داهاتی گومرگ و باجی هەرێمی کوردستان کەم دەکاتەوە و کاریگەریی لەسەر بازاڕ و هەلی کار دادەنێت.(Al-Monitor 2023: 42) ئامانجی سەرەکیی بەغدا و تورکیا کەمکردنەوەی هەژموونی سیاسیی کوردە. بە دروستکردنی ئەم کۆریدۆرە، بەغدا چیدی بۆ گەیشتن بە تورکیا و ئەورووپا پشت بە هەرێمی کوردستان نابەستێت، بەمەش هەرێم یەکێک لە گرنگترین کارتەکانی گوشاری جیۆسیاسیی خۆی لەدەست دەدات. ئەمە بەشێکە لە ستراتیژی گشتگیری بەغدا بۆ سەنتەرالیزەکردنەوەی دەسەڵات و کۆنترۆڵکردنی تەواوی سەرچاوە ستراتیژییەکانی عێراق.(الفتلاوي ٢٠٢٣: ١٥-١٨)

بە پێویستی دەزانین، ئاماژە بە ڕۆڵی ئەکتەرە سەرەکییەکان(عێراق، تورکیا، ئێران و ئەمەریکا) و ئامانجەکانیان لەم پرۆژەیەدا بکەین: ئامانجی سەرەکیی حکوومەتی فیدراڵی عێراق لەم پرۆژەیە، سەلماندنی سەروەریی دەوڵەت و گەڕاندنەوەی عێراقە بۆ سەر نەخشەی ئابووریی جیهان. بەڵام لە هەمان کاتدا، ئامانجێکی ناوخۆیی هەیە، کە بریتییە لە کۆنترۆڵکردنی تەواوی دەروازە سنووری و ڕێڕەوە ستراتیژییەکان و بێهێزکردنی هەرێمی کوردستانە. هیچ ڕێککەوتنێکی فەرمی لەگەڵ کورد نەکراوە، ئەوەی کراوە کۆبوونەوەی هەولێر بوو، ئەویش لە لایەن عێراقەوە ڕەتکرایەوە، چونکە لە بنەڕەتدا پرۆژەکە بۆ ئەوە داڕێژراوە، کە پێویستی بە حکوومەتی هەرێمی کوردستان نەبێت. (Chatham House 2023: 9-11) ئەم پرۆژەیە بۆ تورکیا خەونێکی ستراتیژییە، کە بە کەنداو و بازاڕەکانی ئاسیاوە دەیبەستێتەوە. تورکیا دەیەوێت ببێتە ناوەندی وزە و بازرگانیی ناوچەکە و ڕکابەریی کۆریدۆرەکانی دی بکات. هاوکات، ئامانجێکی ئەمنی و سیاسیی هەیە، کە بریتییە لە بەهێزکردنی پەیوەندییەکانی لەگەڵ حکوومەتی ناوەندیی عێراق، لەسەر حیسابی پەیوەندییەکانی لەگەڵ هەرێمی کوردستان، هەروەها بەدەستهێنانی هەژموونێکی زیاتر لە موسڵ و دەوروبەری. ((Özer 2023: 25

ئێران بە گومانەوە سەیری پرۆژەکە دەکات، چونکە وەک ڕکابەرێک بۆ پرۆژەی کۆریدۆری ڕۆژهەڵات–ڕۆژئاوای خۆی دەیبینێت، کە ئێران بە عێراق و سووریا و لوبنانەوە دەبەستێتەوە (کۆریدۆری بەرگری). لەگەڵ ئەوەشدا، هەوڵ دەدات لە ڕێگەی هاوپەیمانەکانی لە بەغدا (بەتایبەت گرووپە چەکدارەکان) دەست بخاتە ناو پرۆژەکەوە.(المومني ٢٠٢٣: ٨–١٠) هەرچەندە ئێران ئەلقەیەکی گرنگی کۆریدۆری بەرگریی بە نەمانی ڕژێمی ئەسەد لە سوریا لەدەست دا، بەڵام وێڕای ئاستەنگی زۆر هێشتا چاوی لە کۆریدۆرەکەیە. لە لایەکی دیکەشەوە، بەغدا هان دەدات، کورد لە پرۆژەکە پەراوێز بخات. هەرچی ئەمەریکایە بە ئەرێنی سەیری هەر پرۆژەیەک دەکات، کە ببێتە هۆی سەقامگیریی ئابووریی عێراق و کەمکردنەوەی پشتبەستنی بە ئێران. هەروەها، ئەم پرۆژەیە وەک ڕکابەرێک بۆ دەستپێشخەریی پشتێن و ڕێگای چین دەبینرێت. سیاسەتی ئەمریکا لەمبارەیەوە ناڕوونە و زیاتر لە چاودێریکردندا خۆی دەبینێتەوە، بەبێ ئەوەی دژایەتییەکی ڕاستەوخۆی پرۆژەکە بکات. ((Knights 2023: 5-7

٧. بڕیاری دادگای پاریس بۆ ڕاگرتنی هەناردەی نەوتی هەرێم

بڕیارەکەی دادگای ناوبژیوانی نێودەوڵەتی لە پاریس، لە ٢٥ی ئادار ٢٠٢٣، لەسەر داوای حکوومەتی فیدراڵی عێراق دژی تورکیا بوو. حکوومەتی هەرێمی کوردستان پشتی بە ماددەکانی ١١٢ و ١١٥ی دەستووری ٢٠٠٥ی عێراق دەبەست، کە مافی بەڕێوەبردنی کێڵگە نەوتییە نوێیەکان بە هەرێمەکان دەدا. بەڵام دادگای ناوبژیوانی، بڕیارەکەی لە بەرژەوەندی بەغدا دەرکرد، تورکیای ناچار کرد کە هەناردەکردنی نەوتی هەرێم ڕابگرێت. (Zank 2023: 88-102) (بڕیارەکە ڕاستەوخۆ بووە هۆی وەستانی هەناردەکردنی نزیکەی ٤٥٠ هەزار بەرمیل نەوتی ڕۆژانە، کە سەرچاوەی سەرەکیی داهاتی حکوومەتی هەرێمی کوردستان بوو, هەرێم ڕووبەڕووی قەیرانێکی دارایی قووڵ بووەوە. (Knights & Tanchum 2023: 5) (لەسەر ئاستی جیۆپۆلەتیکی، بڕیارەکە باڵانسی هێزی لەنێو عێراق و

ناوچەکەدا، بۆ حکوومەتی فیدراڵی لە بەغدا گۆڕی. بۆ کۆمپانیا نەوتییە نێودەوڵەتییەکان وەک Genel Energy, DNO, HKN کە لە هەرێمی کوردستان کار دەکەن، بڕیارەکە کارەساتبار بوو. گرێبەستەکانیان لەگەڵ هەرێم، کە پێشتر لەلایەن دادگای باڵای فیدراڵیی عێراقەوە بە نادەستووری دانرابوون، بەهۆی بڕیارەکەوە ڕێگای هەناردەکردنیشیان لێ داخرا. (Lando 2023: 2-4)

لە لایەکی دیکەوە، هێزە هەرێمی و نێودەوڵەتییەکان، بە وردی چاودێریی دۆخەکەیان دەکرد. لاوازکردنی ئابووری و سیاسیی هەرێمی کوردستان و بەهێزکردنی حکوومەتی ناوەندی لە بەغدا، لەگەڵ ئامانجە ستراتیژییەکانی ئێراندا یەکدەگرنەوە. لە بەرانبەردا، واشنتن سەقامگیریی هەرێمی کوردستان بۆ ئاسایشی ناوچەکە و بەرەنگاربوونەوەی تیرۆر بە گرنگ دەزانێت. هەرچەندە ئەمریکا پشتیوانی لە سەروەریی عێراق دەکات، بەڵام گوشاری بۆ دۆزینەوەی چارەسەرێکی سیاسی لە نێوان هەولێر و بەغدا کرد، بۆ دەستپێکردنەوەی هەناردەی نەوت، چونکە وەستانی هەناردەی نەوتی هەرێمی کوردستان، کاریگەریی لەسەر بازاڕی وزەی جیهانیش هەیە. (Alterman (3 :2023

ئەنجام

مەترسییەکانی سەر پێگەی کورد لە عێراق، لە قۆناغی ٢٠١٧-٢٠٢٣ دا، لە ئەگەرەوە بوون بە واقیع. ئەو پێگەیەی لە دوای ساڵی ٢٠٠٣ـەوە بەدەستی هێنابوو، کە لە پرۆسەی سیاسیی عێراقدا ڕۆڵی گرنگی هەبوو، لەم قۆناغەدا لاواز بوو. لاوازبوونی پێگەی کورد، ڕەهەندی نێودەوڵەتی و ئیقلیمی و عێراق و ناوخۆی کوردستانی هەیە. پرۆسەی گۆڕینی دیمۆگرافی لەم قۆناغەدا، بە پشتیوانیی حکوومەتی عێراق دەستی پێکردەوە. ئەمانی ڕۆڵی کورد لە کەرکووک و ناوچە جێناکۆکەکانی دی، ڕێگەی بۆ پێکهاتەی عەرەب خۆش کرد، بگەڕێنەوە سەر زەویوزاری کورد. لەم قۆناغەدا دادگای باڵای فیدراڵی کرایە ئامرازێکی کارا بۆ گوشارکردن لە کورد. دابەشبوونی جیۆپۆلەتیکی، لە ڕێگەی قووڵبوونەوەی درزی نێوان هێزە سیاسییەکان و دابەشبوونی هەرێم بۆ دوو زۆنی نفوز، کە کاریگەرییەکی نەرێنی زۆری، لەسەر لاوازکردنی پێگەی دانوستانکاری کورد لە بەرانبەر بەغدا و وڵاتانی دراوسێ هەبووە. لەم قۆناغەدا مەترسییەکی نوێ، لە ڕێگەی پرۆژەی گەورەی (ڕێگەی گەشەپێدان) دەرکەوت، کە دوو دیوی هەیە، یەکیان ئابووری، دووەمیشیان سیاسییە، کە ئامانجی پەراوێزخستنی کورد و گۆشەگیرکردنی هەرێمی کوردستانە، لە هاوکێشە بازرگانییە نێودەوڵەتییەکاندا.

سەرچاوەکان

به کوردی

– کەریم، ئەحمەد رەفیق، (٢٠٠٩)، ناوچە دابڕاوەکانی هەرێمی کوردستان لێکۆلینەوەیەک لە جوگرافیای سیاسیدا، ماستەرنامە، پێشکەش بە کۆلیجی زانستە مرۆڤایەتییەکانی زانکۆی سلێمانی کراوە(بڵاونەکراوەتەوە)

– علي، ساسان حکمت، (٢٠٢٢)، رەهەندە جیۆپۆلیتیکییەکانی ریفراندۆمی سەربەخۆیی لە هەرێمی کوردستانی عێراق، تێزێکی دکتۆرایە پێشکەش بە کۆلیژی ئاداب زانکۆی سەحەدین – هەولێر کراوە(بڵاونەکراوەتەوە).

به عەرەبی:

–احمد، سارة شكر،(٢٠٢٤) الابعاد الجيوبوليتيكة لمشروع طريق التنمية، بغداد، مركز البيان للدراسات و التخطيط، ١٠ صفحه.

–الفتلاوي، كاظم ، (٢٠٢٣) مشروع طريق التنمية الأبعاد الجيواقتصادية والجيوسياسية، بغداد، مركز الروابط للبحوث والدراسات الاستراتيجية.

–المحكمة الاتحادية العليا، (٢٠٢٢)، (٢٠٢٢/٢/١٥)، المحكمة الاتحادية العليا تحكم بعدم دستورية قانون النفط والغاز لحكومة اقليم كردستان والغاءه، https://www.iraqfsc.iq/news/4805/ . 2025/11/12

–المومني، حسن، (٢٠٢٣)، طريق التنمية العراقي بين تنافس الممرات التجارية والصراع الجيوسياسي الإقليمي، الدوحة، مركز الجزيرة للدراسات.

–بارزاني، مسعود، (٢٠٢٠)، للتاريخ، اربيل، مطبعة روكسانا.

–حسين، فؤاد، (٢٠١٨) استفتاء كردستان السياقات والتداعيات، مركز الجزيرة للدراسات.

–خسرو، عبدالحكيم، (٢٠١٨) كردستان ما بعد الاستفتاء بين تحديات الواقع و طموحات المستقبل، مجلة المستقبل العربي، العدد ٤٧١، ص ص ١٢٢–١٤١.

–سليمان، رفيق؛ زفنكي صافية، (٢٠٢١)، الفدرالية و مشكلاتها التطبيقية في العالم المعاصر (الامارات العربيية المتحدة و العراق / اقليم كردستان)، المركز الديمقراطي العربي للدراسات الاستراتيجية و السياسية و الاقتصادية، المانيا، برلين.

–علاءالدين، رنج،(٢٠٢٤) ، مشروع طريق التنمية في العراق: مسار نحو الازدهار او عدم الاستقرار؟، الدوحة، مجلس الشرق الأوسط للشؤون الدولية ، ورقة بحثية، اكتوبر ٢٠٢٤، ١٢ صفحة.

–وزارة النقل والاتصالات في حكومة إقليم كوردستان،(٢٠٢٥)، (٢٠٢٥/٣/٢٧)، لا صحة للتوصل إلى اتفاق مع الحكومة الاتحادية حول مشروع طريق التنمية، https://www.kurdistan24.net/ar/story/832073، 2025/4/1.

به ئینگلیزی

-Al-Mawlawi, Ali, 2018. Iraq's 2018 Budget and the Future of Baghdad-Erbil Relations, The London School of Economics and Political Science (LSE) Middle East Centre, Paper Series 22, May 2018. (30 pages)

- Alterman, Jon B. 2023. "The Squeeze on the KRG: U.S. Policy in a Shifting Iraqi Landscape." Center for Strategic and International Studies (CSIS), Briefs, May 11, 2023. (10 pages)

- Baylis, John; Smith, Steve; Owens, Patricia (eds), 2020, The Globalization of World

"Throttling the KRG: How Baghdad's Moves against Kurdistan's Oil Endanger Iraqi Stability." Middle East Report N°231. (40 pages)

- International Crisis Group. (2017), Oil and Blood: The Battle for Kirkuk, Middle East Briefing N°57. (15 pages)

- Knights, Michael, & Wicken, Hamdi Malik. 2023. "Iran's Expanding Militia Army in Iraq: The Hashd al-Shaabi." The Washington Institute for Near East. (20 pages)

- Knights, Michael, and Tanchum, Micha'el. 2023). "Kurdistan's Economic Crisis After the Oil Shutdown." The Washington Institute for Near East Policy, Policy Analysis, April 19, 2023. (10 pages)

- Knights, Michael. 2018. "After the KRG Referendum: The Military and Political Balance Shifts." The Washington Institute for Near East Policy PolicyWatch 2940. (10 pages)

- Knights, Michael. 2023, Iraq's Development Road: A Corridor of Opportunity or a Road to Ruin? The Washington Institute for Near East Policy, Policy Analysis. (12 pages)

- Lando, Ben. 2023. "A Geopolitical Reset: How a Court Ruling Reshaped Iraq's Oil Landscape." Iraq Oil Report, March 29, 2023. (8 pages)

- Mansour, Renad & Wahab, Bilal. 2018. After the Referendum: The Future of Iraqi Kurdistan. Chatham House. (20 pages)

-. Natali, Denise. 2020. "Kurdish Political Rivalries and the Future of the KRI." Middle East Institute Policy Brief. (12 pages)

- Orhan, Oytun. 2018. Turkey's Policy to-

Politics: An Introduction to International Relations. 8th Edition. Oxford: Oxford University Press.

- Benvenisti, Eyal, 2012, The International Law of Occupation. 2nd ed., Oxford University Press.

- Bilgin, Mert. 2018. Turkey's Iraq Policy After the KRG Referendum: The Ovaköy Alternative. Center for Middle Eastern Studies (ORSAM), Report No. 215. (30 pages)

- Chatham House. 2023. Iraq's Development Road: A new economic corridor or a path to nowhere? Middle East and North Africa Programme, Research Paper. (30 pages)

- Cook, Steven A. 2020. The New Geopolitics of the Middle East: Turkey's Ambitions. Oxford University Press, Oxford.

- Ghanem, G. 2019, The Kurdish Referendum: A Lesson in Geopolitics. Middle East Policy, Vol. 26, No. 1. (18 pages)

- Gostoli, Ylenia. 2024, (2024, April 30) "What's behind Turkey and Iraq's 'Development Road' project?" The New Arab.

https://www.newarab.com/analysis/whats-behind-turkey-and-iraqs-development-road-project. 18/12/2026.

- Gunter, Michael M. 2018.The Kurdish Question in Turkey and Iraq: Regional Dynamics and International IndifferenceHurst & Co, London.

- International Crisis Group (ICG). 2018. "Iraq's Kurds: After the Referendum." Middle East Report N°183. (35 pages)

- International Crisis Group (ICG). 2022.

ward Iraq: The Ovaköy Border Crossing Proposal.ORSAM (Center for Middle Eastern Strategic Studies), Ankara. (30 pages)

- Özer, Savaş. ٢٠٢٣. Turkey's Strategic Calculus in Iraq: The Development Road Project and the PKK Challenge. ORSAM (Center for Middle Eastern Studies), Report No. ٤٠) .٢٢٤ pages)

- Romano, David. 2018. The Kurdish Referendum and the Future of the Middle East. Palgrave Macmillan.

- Stansfield, Gareth, & Lintell, Jack. 2019. "The Kurdish Question in Iraq: From National Aspiration to Political Factionalism." Chatham House Research Paper. (25 pages)

-. Wicken, Olsen. 2023. "Iran's Missile Diplomacy: Targeting Iraq's Kurdistan Region." Carnegie Endowment for International Peace Analysis. (15 pages)

- Zaidan, S. 2023, (2023, June 13). Iraq's 'Development Road' project to bypass Kurdistan Region? Al-Monitor.

https://www.al-monitor.com/originals/2023/06/ 28 iraqs-development-road-project-bypass-kurdistan-region, 1/4/2025.

- Zank, Wolfgang. 2023. The ICC Ruling on the Iraq-Turkey Pipeline: A Legal and Political Analysis. Middle East Policy, Vol. 30, No. 2. (22 pages)

الملخص

تحليل جيوسياسي لمكانة الكورد في العراق
(٢٠١٧ - ٢٠٢٣)

بعد عام ٢٠٠٣، حظي الكورد بمكانة قوية في العراق، إلا أن هذه المكانة تراجعت بعد استفتاء عام ٢٠١٧ نتيجة عوامل داخلية وإقليمية ودولية. تعتمد هذه الدراسة المنهجين الوصفي والتحليلي لتقييم تأثير المتغيرات وأسباب تراجع الثقل الكوردي. وقد خلصت الدراسة إلى أن: التراجع العسكري والجغرافي وفقدان المناطق المتنازع عليها، لا سيما كركوك، ترك أثرا عميقا على مكانة الإقليم. كما تحولت صراعات بغداد من المواجهة العسكرية إلى الضغوط القانونية والمالية، حيث استخدمت قرارات المحكمة الاتحادية وقضية الموازنة كأدوات لإضعاف الاستقلال الاقتصادي لإقليم كوردستان. وتبرز المشاريع الاستراتيجية الإقليمية، مثل "طريق التنمية" و"منفذ أوفاكوي"، كتهديدات جيوسياسية جديدة تهدف إلى عزل الإقليم عن المعادلات التجارية والدولية. كما ساهم الانقسام الداخلي، والتدخلات الإقليمية (إيران وتركيا)، وقرار محكمة باريس، في إضعاف الموقف التفاوضي الكوردي وتدهور العلاقات بين أربيل وبغداد. ولمواجهة هذه المخاطر وحماية كيان إقليم كوردستان، تقترح الدراسة توحيد الخطاب الوطني والالتزام ببنود الدستور كحل وحيد.

الكلمات المفتاحية: الجيوسياسية، الكورد، العراق، الاستفتاء، منفذ أوفاكوي، طريق التنمية.

Abstract

A Geopolitical Analysis of the Kurdish Position in Iraq (2017–2023)

Post-2003, Kurds held a significant position in Iraq; however, the 2017 referendum triggered a decline driven by internal, regional, and international factors. Employing descriptive and analytical methods, this research assesses the impacts and causes of this weakened standing. The study finds that the military retreat from disputed territories, notably Kirkuk, profoundly diminished the Region's geopolitical influence. Simultaneously, Baghdad transitioned from military confrontation to legal and financial pressure, utilizing Federal Supreme Court rulings and budget allocations to undermine the Kurdistan Region's economic independence. New strategic regional initiatives, such as the "Development Road" and "Ovaköy Border Crossing," present geopolitical threats intended to isolate the Region from international trade routes. Furthermore, internal fragmentation, interventions by Iran and Turkey, and the Paris arbitration ruling weakened Kurdish negotiating power. To preserve the Kurdistan Region's constitutional entity against these risks, the study concludes that unifying the national discourse and strictly adhering to constitutional provisions are the only viable solutions.

Keywords: Geopolitics, Kurds, Iraq, Referendum, Ovaköy Border Crossing, Development Road.

پاشکۆ ١

کۆنووسی کۆبوونەوەی وەزارەتی گواستنەوەی عێراق و وەزارەتی گواستنەوەی هەرێمی کوردستان
محضر اجتماع ٢٠٢٤/٥/٢٣

(محضر اجتماع)

أجتمع وزير النقل والاتصالات في حكومة اقليم كوردستان وبحضور فريق الوزارة المكون من المستشارين والمدراء العامين مع وفد وزارة النقل الأتحادية – الشركة العامة لسكك حديد العراق برئاسة السيد (يونس خالد جواد) المدير العام لسكك حديد العراق وعضوية السيد (صفاء جبار ناصر) مدير مشروع طريق التنمية وبحضور السيد (برونو تروكا) ممثل شركة (BTP Infrastructure-S.P.A) الاستشارية الإيطالية والسيد (برهان الدين محمد امين) مدير مكتب باور للاستشارات الهندسية في قاعة الشهيد سعد عبدالله للمؤتمرات في اربيل بتاريخ (٢٣-٥-٢٠٢٤) وتمخض عن الاجتماع التوصيات ادناه :-

١- موافقة وفد الحكومة الاتحادية - وزارة النقل الشركة العامة لسكك حديد العراق على دراسة مقترح وزارة النقل و اللأتصالات حول مسار مشروع طريق التنمية (خط السكة و الطريق البري السريع) ان يمر بالمسار المقترح من قبل حكومة الاقليم والذي هو مسار أقصرب32 كيلومتر والذي يمر من مدينة الموصل بشرق نهر دجلة مرورا بسهل نينوى وقضاء تلكيف الى قضاء سيميل في محافظة دهوك فقرية ديرابون شرق نهر دجلة و الحدود العراقية التركية في جهة أقليم كوردستان ضمن قرية قرولا في ناحية رزكاري في ادارة زاخو المستقلة شرق نهر دجلة.

٢- سيتم تقديم دراسة تحديد المسار شرق نهر دجلة من خلال خط مروره في القرى و المدن في سهل نينوى و سيميل و دهوك و قرولا في ناحية رزگاري من خلال دراسة تقدمها الشركة الايطالية خلال مدة لا تزيد عن شهرين من تاريخ الاجتماع.

٣- سيتم تحديد نقطة الربط السككي و الطريق الدولي السريع والمنفذ الحدودي مع الجارة تركيا من خلال اتفاق بين (الحكومة الأتحادية – وزراة النقل) و (حكومة الاقليم- وزارة النقل و الاتصالات) و (الحكومة التركية- وزارة النقل) بالاجماع .

٤- سيقوم غدا الجمعة 2024/5/24 وفد مشترك من وزراة النقل الأتحادية ووزارة النقل في أقليم كوردستان و الشركة الايطالية و مكتب باور بزيارة الى سهل نينوى و دهوك و الحدود العراقية التركية من اجل الوقوف على المسار المقترح على ارض الواقع.

٥- سيتم تنسيق تقديم المعلومات اللازمة للشركة الإيطالية والمكتب الاستشاري من قبل الوزارتين و بالتنسيق المشترك و توفير المعلومات اللازمة لطوبوغرافية الارض واعمال المسوحات الاولية لمسار خط السكة

Page 1 of 2

والطريق البري السـريع و بعرض 360 متر من قبل وزارة النقل و الاتصـالات و الجهة الاسـتشـارية التي تحددها.

٦- المواضيع ذات الخصـوصـية الامنية والعسـكرية يتم عرضـها على الجهات المختصـة في الحكومة الاتحادية وحكومة الاقليم.

هذا المحضر يعتبر خارطة عمل مشترك من أجل التوصل لقرار نهائي حول مسار لمشروع طريق التنمية في أقليم كوردستان و المناطق المجاورة للاقليم و سيتم متابعة العمل عن كثب بين الوزارتين و الشركة الأستشارية والمكتب الهندسي الاستشاري لتحقيق الهدف المرجو منه .

يعرض هـذا المحظر على دولـة رئيس الوزراء الحكومـة الاتحـاديـة و دولـة رئيس وزراء حكومـة أقليم كوردستان – العراق للموافقة على ما ورد فيه بالاجماع.

المدير العام لشركة سكك حديد العراق (وزارة النقل العراقية)
يونس خالد جواد
٢٠٢٤/٥/٢٤

مدير عام النقل (وزارة النقل والاتصالات - حكومة أقليم كوردستان)
ريباز محمد خليل

مدير مشروع طريق التنمية (وزارة النقل العراقية)
صفاء جبار ناصر
٢٠٢٤/٥/٢٤

مدير عام التخطيط والمتابعة (وزارة النقل والاتصالات حكومة أقليم كردستان العراق)
عبدالمجيد عبدالحميد شيخاني

المدير التنفيذي للشركة الاستشارية الايطالية (BTP)
برونو تروكا

استشاري لدى الشركة الاستشارية الايطالية (BTP)
بلال العلي

مستشار (وزارة النقل والاتصالات حكومة أقليم كوردستان)
هشيار أسعد بابير

مستشار (وزارة النقل والاتصالات حكومة أقليم كوردستان)
محمود حمو حجي

٢٠٢٤

وزير النقل والاتصالات (حكومة أقليم كوردستان)
أنو جوهر عبدالمسيح عبدوكا

Page 2 of 2

سەرچاوە https://www.kurdistan24.net/ar/story/832073

پاشکۆ ٢

دەقی نووسراوی وەزیری گواستنەوەی عێراق لەبارەی ڕەتکردنەوەی کۆبوونەوەی هەولێر

بسمه تعالى

جمهورية العراق
وزارة النقل
مكتب الوزير

Republic of Iraq
Ministry of Transportation
Minister Office

العدد: ١١/ك/٢٦٢٢
التاريخ: ٢٦/ ٥ /٢٠٢٤

وزارة النقل

الامانة العامة لمجلس الوزراء/ممثلية اقليم كردستان في بغداد

م / محضر اجتماع

تحية طيبة ...

نرافق ربطاً محضر هيئة الرأي لوزارة النقل رقم (٤) لسنة ٢٠٢٤ والمصادق من قبلنا والمتضمن الموافقة على ما جاء بقرار مجلس ادارة الشركة العامة لسكك حديد العراق احدى تشكيلات هذه الوزارة / الجلسة السادسة عشر لسنة ٢٠٢٤ الدورة السادسة والقاضي برفض التوصيات و المقترحات المدرج تفاصيلها في محضر الاجتماع المشترك المنعقد بتاريخ ٢٠٢٤/٥/٢٣ في محافظة اربيل بين ممثل وزارة النقل الاتحادية و وزارة النقل والاتصالات في حكومة اقليم كردستان والمدير التنفيذي للشركة الاستشارية الايطالية (BEG) مع الالتزام بالتصاميم والمسارات المعدة من قبل الشركة الاستشارية الايطالية لخط السكة الحديد والطريق البري السريع .

وبهذا ختم المحضر

يرجى عرض الموضوع امام انظار دولته ... مع التقدير .

رزاق محيبس عجيمي السعداوي
وزير النقل
٢٦/ ٥ /٢٠٢٤

نسخة منه :-

- المدير التنفيذي للشركة الاستشارية الايطالية (BEG) للتفضل بالاطلاع والعلم على ما ورد اعلاه ... مع التقدير.

بغداد ـ شارع فلسطين ـ حي المهندسين ـ مقابل مسبح المهندسين

سەرچاوە: https://www.kurdistan24.net/ar/story/832073

پاشکۆ ٣

دەقی بەیاننامەی ٢٧ی ئاداری ٢٠٢٥ ی وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندنی هەرێمی کوردستان

نص بيان وزارة النقل والاتصالات في حكومة إقليم كوردستان

أصدرت وزارة النقل والاتصالات في حكومة إقليم كوردستان، بياناً رسمياً، نفت فيه صحة التصريحات التي تحدثت عن التوصل إلى اتفاق مع الحكومة الاتحادية بشأن مشروع طريق التنمية.

الوزارة أكدت أن آخر تواصل رسمي كان في 23 أيار/مايو 2024 في أربيل، حيث تم التوصل إلى محضر اتفاق بين الجانبين. ومع ذلك، أفادت الوزارة أنه بعد توقيع المحضر، تم التنصل منه من قبل وزارة النقل العراقية، مؤكدة أن هذه التصريحات لا تعكس حقيقة الوضع.

الوزارة شددت على أن مشروع طريق التنمية يجب أن يكون مشروعاً عراقياً يشمل جميع العراقيين، دون انتقائية أو إقصاء، كما شددت على موقفها الثابت بشأن المسار الذي اقترحته حكومة إقليم كوردستان والذي يعتبر أقصر وأقل تكلفة، ويخدم مختلف مكونات الشعب العراقي.

وفيما يلي نص البيان:

)لا حقيقة حول التوصل لأي اتفاق مع الحكومة الاتحادية حول مشروع طريق التنمية (

نُشِرَتْ في الأيام القليلة الماضية تصريحات نسبت إلى مسؤولين في الحكومة الاتحادية حول التوصل إلى اتفاق بين حكومة إقليم كوردستان والحكومة الاتحادية في العراق بما يتعلق بالمخطط النهائي لمشروع طريق التنمية (سكك الحديد - الطريق الدولي السريع) ضمن الأراضي الكوردستانية وجغرافية إقليم كوردستان .

نود أن نعلم الرأي العام الكوردستاني والعراقي بأن هذه التصريحات غير صحيحة ومخالفة للحقيقة .

إن آخر تواصل رسمي بين وزارتنا ووزارة النقل الاتحادية كان من خلال الاجتماعات الإيجابية التي عقدناها بحضور السيد (يونس خالد جواد - المدير العام لشركة سكك حديد العراق في وزارة النقل الاتحادية)، والسيد (صفاء جبار ناصر مدير مشروع طريق التنمية في وزارة النقل العراقية) والسيد) برونو تروكا - المدير التنفيذي للشركة الاستشارية الإيطالية (BTP ومستشار الشركة الاستشارية السيد (بلال العلي) بتاريخ 2024/5/23 في العاصمة أربيل وأشرف على الاجتماع معالي وزير النقل والاتصالات السيد آنو جوهر عبدوكا وشارك فيه كل من: المدير العام للنقل وسكك الحديد والترام واي في الوزارة السيد (ريباز محمد خليل) والمدير العام للتخطيط والمتابعة في وزارة النقل والاتصالات السيد (عبد المجيد عبد الحميد شيخاني)، ومستشارا الوزارة السيدان (هستيار اسعد ومحمود حمو حجي) والسيد (برهان الدين محمد أمين) مدير مكتب باور للاستشارات الهندسية وبعد نقاشات مستفيضة واتصال هاتفي إيجابي بين

1

وزيري النقل الاتحادي ونظيره في إقليم كوردستان تم إقرار المحضر الخاص بالاتفاق حول المضي قدماً في التعاون بشأن مشروع طريق التنمية وتم التوقيع من قبل الفريقين وبالإجماع .

حيث اعتبر رسمياً هذا المحضر خارطة عمل مشترك من أجل التوصل لقرار نهائي حول مسار لمشروع طريق التنمية في إقليم كوردستان والمناطق المجاورة للإقليم وسيتم متابعة العمل عن كثب بين الوزارتين والشركة الاستشارية ومكتب باور الهندسي الاستشاري لتحقيق الهدف المرجو منه.

وكان من المقرر وحسب الاتفاق الثنائي أن يعرض هذا المحضر على دولة رئيس الوزراء في الحكومة الاتحادية ودولة رئيس الوزراء في حكومة إقليم كوردستان للموافقة على ما ورد فيه وبالاجماع.

ما حصل بعد توقيع المحضر بساعات أثار علامات استفهام كثيرة لدى وزارتنا، حيث لم يقم فريق وزارة النقل الاتحادية بالمشاركة في الزيارة الميدانية للمسار الذي اقترحته وزارتنا لسكة حديد (القطار) والطريق الدولي السريع في المناطق المجاورة لكوردستان وداخلها، وأيضاً ما حصل بعد توقيعنا للمحضر بثلاثة أيام كان صادماً أكثر، حيث وعوضاً عن أن يتم عرض المحضر على دولة رئيس الوزراء في بغداد، تم إلغاء المحضر والتنصل منه من قبل وزارة النقل العراقية من خلال كتابها ذي العدد : (١١ ك٣٣٢٦) بتاريخ: 2024/5/26 والقاضي برفض التوصيات و المقترحات المدرج تفاصيلها في محضر الاجتماع المشترك في أربيل بتاريخ 2024/5/23 وبتوقيع معالي الوزير (رزاق محيبس عجيمي السعداوي) ودون أي توضيح مسبق .

إن الأجواء التي سادت الاجتماع في قاعة الشهيد سعد عبد الله في أربيل كانت أجواء ومشاعر وطنية وأخوية بين فريقي وزارة النقل والاتصالات في حكومة كوردستان ووزارة النقل الاتحادية وبحضور الشركة الاستشارية الإيطالية ومكتب باور الاستشاري الهندسي وبعد توقيع المحضر تم عقد مؤتمر صحفي مشترك ترك انطباعاً إيجابياً داعماً للمشروع ولكن ما حدث من تطورات مؤسفة عقب التوقيع على المحضر المشترك بساعات وأيام كان مثيراً للتساؤل والخيبة .

إن وزارة النقل والاتصالات في حكومة إقليم كوردستان تؤكد على موقف رئاسة الحكومة الكوردستانية الثابت في دعم المشاريع الوطنية التي من شأنها خدمة المواطنين وفي مقدمتها مشروع طريق التنمية، كما و تؤكد على موقف الحكومة والوزارة الثابت حول المسار الذي اقترحته الوزارة في المناطق المجاورة للإقليم وفي أراضيه حيث اقترحت وزارتنا أن يمر مسار مشروع طريق التنمية (خط السكة و الطريق البري السريع) بالمسار المقترح من قبل حكومة الإقليم والذي هو مسار أقصر بـ 32 كيلومتراً والذي يمر من مدينة الموصل بشرق نهر دجلة مروراً بسهل نينوى وقضاء الحمدانية فقضاء تلكيف مروراً إلى قضاء سيميل في محافظة دهوك

2

فقرية ديرابون شرق نهر دجلة والحدود العراقية التركية في جهة إقليم كوردستان ضمن قرية قرولا في ناحية رزكاري في إدارة زاخو المستقلة شرق نهر دجلة.

إن هذا المسار المقترح من قبل وزارة النقل والاتصالات في حكومة إقليم كوردستان هو مسار أقصر وأقل كلفة من خلال جدوى الإنشاء والتشغيل على المدى المتوسط والطويل وهو مسار أكثر أمناً ويخدم مختلف مكونات الشعب العراقي القومية والدينية في سهل نينوى وأيضاً ينهض بقرى ونواحي وأقضية تضررت كثيراً من تنظيم داعش الإرهابي وليس من الصحيح إقصائها من مشروع استراتيجي وحيوي كمشروع طريق التنمية والبديل الذي يقدمه زملاؤنا في بغداد يمر في باديةٍ وصحراء قاحلة؟.!

مرة أخرى تؤكد وزارتنا بأنه التصريحات المنسوبة لبعض المسؤولين في الحكومة الاتحادية حول التوصل لاتفاق مع حكومة الإقليم ووزارة النقل والاتصالات حول مشروع طريق التنمية لا صحة لها البتة، وأن التوصل لمخطط نهائي لمشروع طريق التنمية (خط السكة و الطريق البري السريع) في جغرافية إقليم كوردستان والمناطق المجاورة منوط بمدى استعداد نظرائنا وزملائنا في وزارة النقل والحكومة الاتحادية للعمل سوية كفريق واحد ضمن برنامج مهني متكامل لتحديد مسار يضمن مصلحة المواطنين في كل شبر من هذا الوطن، فلا تنازل عن الحقوق الدستورية لأبناء شعبنا، ولكي يرى مشروع طريق التنمية النور يتوجب أن يكون مشروعاً عراقياً لجميع العراقيين دون انتقائية او إقصاء .

المرفقات :

-المحضر المشترك

-كتاب رفض التوصيات - وزارة النقل الاتحادية

حكومة إقليم كوردستان

وزارة النقل والاتصالات

27آذار 2025

سەرچاوە: https://www.kurdistan24.net/ar/story/832073

سەرچاوە:https://www.kurdistan24.net/ar/story/832073

وەرگرتن: ٢٠٢٥/١١/١١
پەسەندکردن: ٢٠٢٦/١/٢٩

کاریگەرییا سیمبۆلان ل سەر کریارێن ترساندن و پشتڕاستکرنێ (گوتارا سیاسییا کوردی وەک نمونە)

م. ی. ئەمەل جندی فەتاح
پشکا زمانی کوردی، زانکۆیا دهۆک
amalfatah٢٠@gmail.com

پ. د. شێرزاد سەبری عەلی
پشکا زمانی کوردی، زانکۆیا دهۆک
sherzad.ali@uod.ac

پوختە

گوتارا سیاسی ب تنێ گرێدایی ڤەگوهاستنا زانیارییان نینە، بەلکو خزمەتا ئاڤاکرنا واتایێ، ڕەوایيکرنا دەستهەلاتێ و کارتێکرنێ ل سەر ڕایا گشتی دکەت. گوتارا سیاسی گەلەک جاران بکارهینانا ستراتیجییا زمانی ب خوەڤە دگریت، کو تێدا کەسایەتییێن سیاسی تەکنیکێن ڕەوانبێژییێ یێن تایبەت و ئالاڤێن زمانی و سیمبۆلان بکاردهینن، داکو کاریگەرییێ ل سەر وەرگری بکەن. ژ ئەڤێ چەندێ، ئەڤ ڤەکۆلینە شرۆڤەکرنەکا ستراتیجی و میکانیزمێن کاریگەرییا بکارهینانا سیمبۆلان ل سەر کریارێن ترساندن و پشتڕاستکرنێیە د ناڤ گوتارا سیاسییا کوردیدا، ب تایبەت ل سەر گوتارێن مەسعود بارزانی د ماوەیێ د ناڤبەرا سالێن(٢٠٢٣-٢٠٢٥) دا. ڤەکۆلین ب ڕێکا پشتبەستنێ ل سەر ڕێبازا وەسفی شیکاری و کریارێن ئاخفتنێ، شرۆڤەکرنەکا هویر بۆ گوتارێن دەستنیشانکری ئەنجامددەت. ئەنجام دیاردکەن کو ستراتیجییا ترساندنێ ب شێوەیەکێ سەرەکی ب ڕێکا گرێدانا ڕویدانێن نوکە ب سیمبۆلێن تراجیدییێن بیرەوەرییا هەڤپشک ڤە وەکو(ئەنفال و کیمیاباران،...هتد) دهێتە ئاڤاکرن، د هەمان دەمدا، پشتڕاستکرن ب ڕێکا بکارهینانا سیمبۆلێن ئەرێنی یێن دیرۆکی وەکو(شۆڕەشا ئەیلولێ، پێکڤەژیان، مەلا مستەفا بارزانی...هتد) دهێتە ئاڤاکرن، داکو چیرۆکەکا نەتەوەیی یا خوەڕاگری و هیڤییێ بهێز بئێخیت. ل دوماهییێ، ڤەکۆلین دیاردکەت کو سیمبۆل د ئەڤێ چارچۆڤەییدا ب تنێ ئامرازێن وەسفکرنێ نینن، بەلکو ئامرازێن پراگماتیکی و ئەنجامدەرێن بهێزن بۆ ئاڕاستەکرنا جەماوەری و بهێزکرنا هەژمۆنییا سیاسی.

پەیڤێن سەرەکی: گوتارا سیاسی، سیمبۆل، ترساندن، پشتڕاسترکرن، پراگماتیک.

پێشەکی

ناڤونیشانێ ڤەکۆلینێ: ڤەکۆلین ب ناڤونیشانێ (کاریگەرییا سیمبۆلان ل سەر کریارێن ترساندن و پشتڕاستکرنێ، گوتارا سیاسییا کوردی وەک نمونە) هاتییە ئەنجامدان.

- گرنگییا ڤەکۆلینێ: گرنگییا ئـەوێ ژ هندێ دهێت کو ڤەکولین ل سەر بکارهینان و کاریگەرییا سیـمبـۆلان بـۆ دروسـتـکـرنـا کـریـارێن تـرس و پشتڕاستکرنێ د گوتارا سیاسییا کوردیدا نەهاتینە ئەنجامدان، هەروەسا کا چاوا سیاسەتمەدار ب ڕێکا سیمبۆلان ئەڤان هـەردوو کریاران دئازرینیت دا بگەهیتە ئارمانجێن خوە یێن سیاسی.

- ئارمانجا ڤەکۆلینێ: ئارمانج ژێ ئەوە کا کێژ سیمبۆل کاریگەرییێ ل سەر هەر دوو کریارێن ئاخفتنێ (ترساندن، پشتڕاستکرن)ێ د ناڤ گوتارا سیاسییا کوردی(گـوتـارێـن مەسعود بـارزانـی)دا دکەن، کاریگەرییا ئەوان سیمبۆلان چاوایە.

- پرسیارێن ڤەکۆلینێ: ڤەکۆلین هەولددەت بەرسڤا ئەڤان پرسیاران بدەت:

- ئەو سیمبۆلێن بۆ دروستکرنا کریارێن ترساندن و پشتڕاستکرنێ بەرانبەر ترس و قەیرانان د گوتارا سیاسییا کوردیدا (گوتارێن مەسعود بارزانی) هاتینە بکارهینان کیژکن؟

- گـوتـارا سیاسییا کـوردی (گوتارێن مەسعود بـارزانـی) چـاوا سیمبۆلێن رابـردوی بۆ ئاڤاکرنا هەستێن ترس و پشتڕاستکرنێ بەرانبەر سەردەمێن نوکە و پاشەڕۆژێ بکاردهینیت؟

- گـوتـارا سیاسییا کـوردی (گوتارێن مەسعود بـارزانـی) ب چ میکانیزم سیمبۆلان بۆ بهێزکرنا ڕەوایەتییا دەستهەلاتا خوە بکاردهینن و پشتەڤانییا خەلکی مسۆگەردکەن.

- وەرگری کورد ل دویڤ چ تشتی کارلێککرنێ ل گەل سیمبۆلان دکەت؟

- میتودا ڤەکۆلینێ: ڤەکۆلین ل دویـڤ ڕێبازا وەسفی شیکاری هاتییە ئەنجامدان. ئەڤ ڤەکۆلینە د بیاڤێ پراگماتیک و شرۆڤەکرنا گوتارا سیاسیدایە کو تێدا پشت ب تیۆرا کریارێن ئاخفتنێ و زانستێ هێماناسییێ هاتییە بەستن بۆ دیارکرنا کاریگەرییا سیمبۆلان د ناڤ دەقێ سیاسیدا.

- کەرەستە و سنۆرێ ڤەکۆلینێ: کەرەستەیێ ڤەکۆلینێ پێکهاتییە ژ گوتارێن (مەسعود بارزانی) د ناڤبەرا ٢٠٢٣-٢٠٢٥ دا، ئەڤ سالە هاتینە وەرگرتن کو گوتارێن سـەردەمـێ نوکە ب خوەڤە دگریت. دیسان ڤەکۆلین ب شـێوەزارێ بەهدینی هاتییە نڤیسین. هەژی گۆتنییە کو کەرەستەیێ ڤەکۆلینێ پێکدهێت ژ (١٠) گوتارێن دەستنیشانکری یێن مەسعود بارزانی د ناڤبەرا سالێن ٢٠٢٣-٢٠٢٥ دا هاتینە هەلبژارتن ژبەرکو زێدەترین سیمبۆل تێدا بەرچاڤ دبن و خزمەتا ئارمانجا ڤەکۆلینێ دکەن و ب تنێ ئەڤ هژمارە هاتییە وەرگرتن داکو ڤەکۆلین زێدەتر بەرفرەهـ نەبیت. ئەڤ ماوەیە ژبەر هەستیاری و هەبوونا گوهۆڕینێن سیاسی یێن گرنگ هاتییە وەرگرتن، داکو ب ڕێکا شرۆڤەکرنا ئەوان گوتاران ئەنجامێن ڕاستەقینە یێن سیاسی د ئەڤێ سەردەمیدا د چارچۆڤەیێ سیمبۆلێن پشتڕاستکرن و ترساندنێدا بهێن ڤەکۆلین.

ڤەکۆلینێن پێشتر: ڤەکۆلەرێن کورد بزاڤ کرینە ڤەکۆلینێن گرنگ سـەبـارەت سیمبۆل و بابەتێن جودایێن گوتارا سیاسی پێشکێشبکەن، هەلبەت ئەڤ بزاڤێن ئەوان ژێ جهێ ڕێزێنە، بەلێ دەرکەفتنا ئەڤێ ڤەکۆلینێ ژ ئەنجامێ ڤالاهییەکێ د بوارێ پێکڤە گرێدانا سیمبۆلان ل گەل کریارێن ئاخفتنێ د ناڤ گوتارا سیاسییا کوردیدا ب ڕەنگەکێ گشتی و

گوتارێن مەسعود بارزانی ب ڕەنگەکێ تایبەت بوو. هەروەسا ئەڤ بابەتە وەکو کاریگەرییا سیمبۆلان ل سەر کریارێن ترساندن و پشتڕاستکرنێ د گوتارا سیاسییا کوریدا پێشتر نەهاتییە ڤەکۆلین . چەندین نامەیێن ئەکادیمی ل سەر کریارین ئاخفتنێ ب شیوەیەکێ گشتی هاتینە نڤیسین، بەلێ چ ژ ئەوان پەیوەندی ب گوتارا سیاسیڤە نەبوون، بۆ نمونە (قەیس کاکل توفیق) ل سالا ١٩٩٥ێ نامەیەکا ماستەرێ ل سەر (جۆرەکانی ڕستە و تیۆری کردە قسەییەکان) نڤیسییە، (ناز ئەکرەم سەعید) ل سالا ٢٠١٣ێ نامەیەکا ماستەرێ ل سەر (کردە قسەییەکان هێورکردنەوە لە دەربڕیندا) نڤیسییە. دیسان ڤەکۆلەران ل سەر کریارێن جوداییێن ئاخفتنێ د ناڤ گوتارا سیاسیدا نڤیسییە بۆ نمونە (قەیس کاکل توفیق و چیا عەلی مستەفا) ڤەکۆلینەک ل سالا ٢٠٢١ ێ ب ناڤونیشانێ (توندی و نیانی لە گوتاری سیاسیدا – هەلبژاردنی پەرلەمانی کوردستان بە نمونە) بزاڤکرینە کو کریارێن توندی و نیانییێ د ناڤ گوتارا سیاسیدا دەستنیشانبکەن.

ژ لایەکێ دیڤە چەندین ڤەکۆلین ل سەر بابەتێن جوداییێن سیمبۆلی هاتینە نڤیسین، بەلێ پترییا ئەوان د بوارێ ئەدەبیاتێدانە بۆ نمونە(عیماد وەیسی) و (ئەرشەد حیتۆ و عەبدوللا ئاکرین) بەحسێ سیمبۆلان د ناڤ هۆزانێدا کرینە. زێدەباری هەبوونا ئەڤان ڤەکۆلینان، بابەتێ ئەڤێ ڤەکۆلینێ پێشتر نەهاتییە باسکرن و ئەڤە کارەکێ نوی و ڕەسەنە د ئەڤی بواریدا. جوداهییا ئەڤێ ڤەکۆلینێ د چەندین خالاندا دیار دبیت؛ کەرەستەیێ ڤەکۆلینێ کو تایبەتە ب گوتارێن مەسعود بارزانیڤە، هەروەسا جەختکرن ل سەر سیمبۆلان، زێدەباری ڕاوەستییان ل سەر هەردوو کریارێن ئاخفتنێ (ترساندن و پشتڕاستکرن). هەژی گۆتنێیە کو د ئەڤێ ڤەکۆلینێدا بزاڤ هاتینەکرن بۆ ئێکەم جار کو کریارێن ئاخفتنێ (ترساندن و پشتڕاستکرن) ل ژێر کاریگەرییا سیمبۆلان د ناڤ گوتارا سیاسییا کوردیدا بهێتەکرن. هەر چەندە هندەک بزاڤ و هەولێن دی ژ لایێ ڤەکۆلەرێن کوردڤە هاتینە هاڤێتن بۆ بابەتێن نێزیکی ئەڤێ، بەلێ ئەڤ بابەتە ڕەسەن و جودایە ژ ئەوان ڤەکۆلینێن بەرێ.

ـ ناڤەڕۆکا ڤەکۆلینێ: ڤەکۆلین ژبلی پێشەکی و ئەنجامان ژ دوو پشکان پێکدهێت. د پشکا ئێکێدا بەحسێ ئەڤان سەرە بابەتان (گوتار، گوتارا سیاسی، هێماناسی، زاراڤ و تێگەهێ سیمبۆلێ، هێما و سیمبۆل، گرنگییا سیمبۆلێ، سیمبۆلێن سیاسی، جۆرێن سیمبۆلێن سیاسی، ئەرکێن سیمبۆلێن سیاسی، سیمبۆل و کاریگەرییا ئەوان، سیمبۆل و پراگماتیک) هاتییەکرن. د پشکا دووییدا – کو پراکتیکییە – ئەڤ سەرەبابەتە(کاریگەرییا سیمبۆلان ل سەر کریارا ترساندنێ، کاریگەرییا سیمبۆلان ل سەر کریارا پشتڕاستکرنێ) هاتینە بەحسکرن.

١- گوتار، هێماناسی و سیمبۆل

١. ١- گوتار (Discourse)

گوتار زمان ب تنێ نینە، بەلکو ((سیستەمەکە ژ زمان و پراکتیکان پێکهاتییە کو ڕاستییا جڤاکی بۆ مرۆڤان دروستدکەت)) (Neumann, 2008: 61). ((گوتار جڤاکی ئاڤادکەت، هەروەسا ژ لایێ جڤاکیڤە ژی دهێتە ئاڤاکرن)) (Blommaert & Bulcaen, 2000: 448). ئانکو گوتار وەکو هێزەکا چالاک و دینامیکی دەردکەڤیت، ب شێوەیەکێ چەلەنگ ناسنامەیان، پەیوەندییێن جڤاکی و هەتاکو ڕاستییا جڤاکی ژی ئاڤادکەت.

گرنگییا گوتارێ د ئەوێ چەندێدایە کو ئەو ب تنێ تشتان وەسفناکەت، بەلکو کریاران ئەنجامددەت

و جیهانێ رێکدئێخیت. ((گوتار کریارەکا جڤاکییە و خەلک زمانی بۆ ئەنجامدانا کریاران وەکو نیشاندانا خوە ب رەنگەکێ ئەرێنی بکاردهینن)) (Gill 2000: 175). ژ ئەڤێ روانگەهێ، کۆنترۆلکرن و بکارهینانا ئەوێ دبیتە ئەگەرێ دیارکرنا ئەوێ چەندێ کا چ کریارەک شیاندارە و قەبویلکرییە و چ بۆچوونەک د ناڤ جڤاکیدا دەستهەلاتدار و بەربەلاڤ دبیت.

(ڤان دایک) دیاردکەت کو گوتار((پێکهاتەیێن دەق و ئاخفتنێنە کو رەوشا گەهاندنێ کارتێکرنێ لێ دکەت)).(Van Dijk, 2008: 1) کارتێکرنا گوتارێ ب رەنگەکێ دیار د پەیوەندییێن دەستهەلاتێدا دەردکەڤیت. ((شرۆڤەکرنا ئەوێ یا رەخنەگرانە هەولددەت پەیوەندییێن نەدیار یێن زالبوون، جوداکاری، دەستهەلات و کۆنترۆلێ ئاشکرابکەت، ئەوێن د زمانیدا خوە ڤەدشێرن))(Blommaert & Bulcaen, 2000: 448). گوتار دشێت ببیتە ئامرازەک بۆ بهێزکرنا هەژمونی، رەوایەتییێ بدەتە هندەک بیرۆکە و پراکتیکان، د هەمان دەمدا هندەکێن دی بێدەنگبکەت. لەورا تێگەهشتنا گوتارێ کلیلا تێگەهشتنا ئەوێ چەندێیە کا چاوا واتایێن جڤاکی دهێنە دروستکرن، چاوا دەستهەلات دهێتە پراکتیککرن.

٢.١- گوتارا سیاسی (Political Discourse)

گوتارا سیاسی ب تنێ ئاخفتنەکا ئاسایی نینە، بەلکو پێکهاتەیەکێ رەوانبێژی یێ ب مەبەست و هوشیاری هاتییە دارشتن کو تێدا هەر ئامرازەکێ زمانی ئارمانجەکا ستراتیجی پێکدهینیت. ((پێکهاتەیا گوتارا سیاسی یا تیۆری پێکڤەگرێدایییە، ژ ئایدیۆلۆجییەکا دیارکری هاتییە وەرگرتن و زمانێ ئەوێ د بنەرەتدا بەرەڤ هزرکرنەکا ئەرێنیڤە دچیت. هەروەسا ئەو ب رادەیەکێ بەرچاڤ پشتبەستنا خوە ل سەر رەوانبێژییێ دکەت، ژبەرکو کاریگەرییا ئەوێ یا سۆزداری بۆ گرنگیا رەوشەنبیری د بورینا دیرۆکا مرۆڤایەتییێدا دزڤریت. هەروەسا گوتارا سیاسی یا درێژە و پەیڤ و رستە دهێنە دووبارەکرن ب مەرەما هندێ کو هزرەکا دیارکری ل دەڤ گوهداری دیاربکەت))(عەلی ٢٠٢٠: ٣٢٠).

هەر ژ کەڤندا زاراڤەیێ((گوتارا سیاسی یەکسان بوو ب زاراڤێ رەوانبێژییێڤە، ئێک ژ بکارهینانێن رەسەن یێن ئەڤێ زاراڤی وەسفکرنا شێوەیێن رازیکرنێ یێن دیارکرینە د ناڤ گرۆپێن سیاسیدا. سروشتێ سەرەکییێ گوتارا سیاسی ڤەکۆلینا پێرابوونێن گوتارێ و ئەرگومێنتییە، هەروەسا دەستنیشانکرنا ناسنامە و کاریگەرییێن ئەوێ یێن رازیکەرن))(Connolly,1993: 12-14) واتە، گوتارا سیاسی د بنەرەتدا، هونەرێ ستراتیجییێ باوەری پێ هینانێیە کو تێدا زمان بۆ دارشتنا ئەرگومێنتان و ئافراندنا ناسنامەیان ب شێوەیەکێ کاریگەر دهێتە بکارهینان.

د ئەڤان سالێن دوماهییێدا (زمانڤان گرنگییێ ب شرۆڤەکرنا گوتارێ وەکو بکارهینانا زمانی یان پەیوەندییا ئەوێ ب زانستێن دی یێن جڤاکی، دەروونی، سیاسی، دیپلۆماسی، داتا و شێوازێ دەربرینێ و چاوانییا راپەراندنا کریارەکێ ب رێکا بکارهینانا پەیڤ و ئاخفتنێ ددەن)(حاجی و محێدین،٢٠٢٢: ١١-١٢).

زمان ((د بیاڤێ سیاسەتێدا گەلەک جاران ژ واتایا ئاشکەرایا خوە بەرەڤ واتایەکا دی دچیت، ئەڤ رەوشە ژێ ئەوێ چەندێ دخوازیت کو هەمی دەمان زمانەکێ ئاشکەرا نەهێتە بکارهینان، بەلکو هندەک جاران ب رەنگەکێ نەئاشکەرا بزاڤێن رازیکرنا جەماوەری دهێنەکرن))(عەلی ٢٠٢٤: ٢٨-٢٩). واتە، گوتارا سیاسی ئامرازەکێ ستراتیجیبە بۆ رازیکرنا

جەماوەری و ڕەوایەتیدان ب بڕیارێن سیاسییێن گرنگ، بێیکو ڕاستییا ئەوان یا تەمام و کاریگەرییێن ئەوان یێن ڕاستەقینە بهێنە ئاشکراکرن.

١. ٣. هێماناسی (Semiotics)

هێماناسی[١] ((ئەو زانستە یێ کو دیاردکەت کا هێما ژ چ دروستبوویە و ل دویڤ چ یاسا کاردکەن. زمانڤانی ب تنێ پشکەکە ژ هێماناسییێ. ئەو یاسایێن کو هێماناسی پەیدادکەت، دشێن د بیاڤێ زمانڤانییێ ژیدا بهێنە بکارهینان. هەروەسا ئەو هێمایێن ژ ئێک جودا د بیاڤێن جودادا دیاردکەت و ڤەکۆلینان ل سەر ئەنجامددەت)) (عەبدوللا ٢٠١٨: ٦٤). کەواتە هێماناسی چارچۆڤەیەکێ شرۆڤەکرنێ یێ بەرفرەهـ و بنەڕەتییە، زمانی ژ ڕکەها ئەوی یا تایبەت دەردئێخیت و وەکو پشکەک ژ تۆڕەکا مەزنتر یا واتایان د جڤاکیدا نیشانددەت.

هێماناسی زانستێ هێمایێن گشتییە. ئەو((ڤەکۆلینێ ل سەر ئەوان هێمایان دکەت، ئەوێن بۆ لێکتێگەهشتنێ دهێنە بکارهینان. د زمانڤانییێدا هێمایێن زمانی بنەڕەتن و د ناڤ هێمایێن پەیوەندیکرنێدا ل ڕێزا ئێکێ دهێن. ب دیتنا فەیلەسۆفان ئەڤ زانستە هەمی هێمایێن پەیوەندیکرنێ ب خوەڤە دگریت)) (أفيتش،٢٠٠٠: ٣٥١). هێما ((ب شێوەیەکێ گشتی گرنگیێ ب ڤەکۆلینا سیستەمێن هێما و نیشانەیان و پەیوەندییا ئەوان ب جیهانا تشتان و سیستەمێن هزرکرنێڤە ددەت ژ پێخەمەت دیارکرنا سیستەمێن واتایی ئەوێن گوتار و چالاکییێن مرۆڤایەتییێ ب خوەڤەدگرن، ئەوژی د ئەڤان هەر سێ ڕەگەزاندا پێکهاتییە، واتا، ئەرک، مەبەست)) (محمد ٢٠٢٢: ٣٨٣)، هێماناسی ب تنێ ل سەر ئاستێ سەرڤەییێ هێمایان نامینیت، بەلکو کلیلا تێگەهشتنا ئەوان سیستەم و پێکهاتەیێن واتایی یێن کویر پێشکێشدکەت. ب واتایەکا دی، ئەو چارچۆڤەیێ شرۆڤەکرنێ یێ بنەڕەتی بۆ خواندنا ئەوان ئەرک، مەبەست و ئاڕاستەیێن ڤەشارتییێن د ناڤ گوتار و کریارێن مرۆڤیدا هەین، دابیندکەت.

((فێردیناند دو سۆسور دیاردکەت کو هێماناسی ئەو زانستە یێ ب شێوەیەکێ گشتی ڤەکۆلینێ ل هێمایان دکەت و زمانڤانییێ[٢] ب ئێک ژ لقێن هێماناسییێ ددانیت و ئاریشەیا زمانڤانییێ د بنەڕەتدا ئاریشەیەکا هێماناسییە، هۆسا ئەوان ب تنێ ئاریشەیا زمانڤانییێ دیارنەکرییە، بەلکو ئەگەر ئەم ڕێوڕەسم و دابونەریتان....هتد وەکو هێما ل بەرچاڤ وەربگرین، ئەم دێ وەسا هزرکەین کو ئەڤ ڕاستییە دێ ب شێوەیەکێ جودا دیاربیت و مرۆڤ دێ هەستپێکەت کو ئەو پێدڤی ب ڕێکخستن و ڕاڤەکرنا ئەوان هێمایان ب ڕێکا یاسایێن ئەڤی زانستی هەیە)) (یاکوبسون ٢٠٠٢: ٤٩).

ئانکو ((ئەرکێ ئاساییێ زمانڤانییێ ئەوە، گرنگییا بنەڕەتییا تێگەهێ پەیوەندیکرنێ د زانستێن جڤاکیدا دئازرینیت، ساپیر دبێژیت: هەر کەلتۆرەک و هەر ڕەفتارەکا جڤاکی پەیوەندیکرنەکێ ب خوەڤەدگریت، چ ب واتایەکا ئاشکەرا یان ڤەشارتی ببیت. زمان ئەو شێوازە ئەوێ ژ هەمیان پتر دەربڕینێ ژ ڕەفتارێن پەیوەندیکرنێ دکەت، بەلێ گرنگییا ڕێک و سیستەمێن دی یێن پەیوەندیکرنێ و پێکڤەگرێدانێن ئەوێ یێن هەمەجۆر ب پەیوەندیکرنا زارەکیڤە ل بەرچاڤ وەردگریت))(ژێدەرێ بەرێ، ٢٠٠٢: ٥٩–٦١). واتە، پەیوەندیکرن ل ئەڤێرێ ب تنێ ب زمانێ زارەکی نینە، بەلکو هەمی سیستەمێن پەیوەندیکرنێ ڤەدگریت.

١. ٤. زاراڤ و تێگەهێ سیمبۆلی (The Term and Concept of Symbol)

سیمبۆلان جهەکێ دێرین د ناڤ زانستێن مرۆڤایەتی و سروشتیدا هەیە. هەر ژ کەڤندا مرۆڤان شیاینە خوە ب سیمبۆلان چارچۆڤەبکەن، ب رێکا ئەوان پەیوەندی و واتایێن جودا پەیداکرینە، مرۆڤان بۆ بەردەوامیا ژیانێ و گەهاندنا پەیامێن خوە، سیمبۆلێن خوە د ناڤ کەلتۆرێ جڤاکییێ خوەدا دروستکرینە. سیمبۆل ژ ئەوان بابەتانە، ئەوێن مەیدانەکا بەرفرەهـ ژ ئالۆزی و جوداهییان داگیرکرین.

دەمێ ل دویڤچوونا زاراڤ و تێگەهێ سیمبۆلێ دهێتە کرن، دهێتە دیتن کو ژ لایێ هەر نەتەوەیەکیڤە ب گەلەک شێوە و واتایێن جودا هاتییە دارشتن. د زمانێ ئینگلیزییدا زاراڤێ (Symbol)هاتییە بکارهینان، ((ئەڤ زاراڤە د بنەرەتدا ژ کارێ یونانی(Symballein) هاتییە وەرگرتن، ب واتایا "کۆمکرن، پێکڤەهاڤێتن" دهێت، چ کۆمکرنا تشتێن ماددی یان نەماددی بن. ناڤێ ئەوێ (Symbolon)ە، ب واتایا "نیشان، هێما، دروشم، سیمبۆل" دهێت، چ تشتەکێ زیندی یان نەزیندی بیت، دهێتە بکارهینان داکو نوینەری یان دەربرینێ ژ تشتەکێ دی بکەت)) .(Cuddon 1999: 884)

د زمانێ عەرەبیدا پەیڤا "الرمز" بەرانبەر سیمبۆلێ هاتییە بکارهینان. د فەرهەنگا "لسان العرب" دا ب ئەڤێ رەنگی هاتییە پێناسەکرن، ((ڤێنەکا بێدەنگا ئەزمانییە، ب شێوازەکێ کپ، ب رێکا لڤاندنا لێڤان، بێ هیچ دەنگەکی، دبێژن سیمبۆل ئاماژەیەکە ب رێکا لێڤ و چاڤ و بری و دەڤی دهێتە گەهاندن)) (ابن منظور الافريقي، ١٩٩٧: ٣٥٦). زانایێن عەرەب و هەمی فەرهەنگێن عەرەبی پشتبەستن ب ئەڤێ پێناسەیێ کرییە، بەلگەیێ ئەوان بۆ پێناسەیێن ئەوان ئایەتا چلوئێکێیە ژسورەتا (آل عمران): ((قال رب اجعل لي آية قال آيتك ألا تكلم الناس ثلاثة أيام إلا رمزا)) (آل عمران، ٤١).

د زمانێ کوردیدا گەلەک زاراڤ بەرانبەر سیمبۆلێ بکارهاتینە وەکو (هێما، رەمز، سیمبۆل و چەڤەنگ). ((عەلاددین سەجادی لە کتێبی (نرخشناسی)دا جگە لە (رەمز و چەڤەنگ) وشەیەکی تر سەربارەدەخات، کە گۆشەیە)) (حسێن ٢٠٢٢: ٧).

١. ٥. هێما و سیمبۆل(Sign and Symbol)

ل قوناغێن دەستپێکێ یێن پێشڤەچوونا مرۆڤی، هێما و نیشانە زمانێ مرۆڤایەتییێ بوون، پاشی سیمبۆل هاتە پێش، دا دیاربکەت کو رەهەندێن هۆنەرییێن زمانی یێن پێگەهشتین، سروشتێ سیمبۆلان بوونە ئەگەر جوداهییێ د ناڤبەرا هێما و سیمبۆلێدا بهێتە کرن. دەروونناسێ ناڤدارێ سویسری کارل گوستاڤ یونگی ((جوداهییێ د ناڤبەرا هێما و سیمبۆلێدا دکەت، وەسا هزر دکەت کو سیمبۆل ئەو دەربرینە، ئەوا ئەم هەلدبژێرین و هەردەم ئەو دەربرینە دبیتە باشترین وەسف و پێکهاتە بۆ راستییەکا تا رادەیەکێ نەدیار، راستییەکە ئەم هەست ب هەبوونا ئەوێ دکەین)) (عاطف ١٩٧٨: ٢٠).

وەسا دیاردبیت، ((سیمبۆل ل دەڤ یونگی نەشێت ببیتە کۆپی و هەڤشێوەیا راستییێ، هەروەسا نابیتە هەڤبەر بۆ تشتێن دیارکری و تشتان کورت ناکەت، بەلکو چەندین واتایان د ناڤ خوەدا هەلدگریت و دبێژنێ هەلگرێ واتایان و ئەڤە دبیتە ئەگەرێ جوداکرنا سیمبۆلێ ژ هێمایێ)) (لمفون، ١٩٨٤: ١١٣). ژ گرنگترین تایبەتمەندییێن سیمبۆلی((ئاماژەکرن (ئیحاء)، هەلچون، ئاشۆپ، هەستپێکرن، دەوروبەر))ە (کلیب ١٩٩٧: ٦٩).

جوداهی د ناڤبەرا هێما و سیمبۆلێدا ل دەڤ دو سۆسور دەستپێکر، هێما ل دەڤ ئەوی ب شێوەیەکێ گشتی ((پەیوەندییەکە د ناڤبەرا هزرەکێ (تێگەهەکێ) کو دبێژنێ مەدلول و وێنەیەکێ دەنگیدا (فۆرم) کو دبێژنێ دال، وەکو پەیڤا "دار" بریتییە ژ دەنگەکێ گرێدای تێگەهەکێ دیارکری))(سوسیر، ١٩٨٥: ٨٥). هەروەسا ((پەیوەندییا د ناڤبەرا دال و مەدلولیدا پەیوەندییەکا خوەبخوەییە، د بەرانبەردا سیمبۆل ئاماژەیێ ب جۆرەکێ تایبەت ژ هێمایان ددەت و پەیوەندییا د ناڤبەرا دال و مەدلولێ ئەوێدا یا خوەبخوەیی نینە، چونکی یا ڤالا نینە، بەلکو گرێدانەکا سروشتی یان پەیوەندییەکا پێدڤی و ئێکسەر د ناڤبەرا دال و مەدلولێ ئەوێدا هەیە بۆ نمونە سیمبۆلێ دادپەروەرییێ کو "تەرازی"یە ئەم نەشێین ژبەرخوە ب سیمبۆلەکێ دی وەکو "ئۆتۆمبێل" بگوهۆرین، هۆسا سیمبۆل بوویە هەلگرێ واتایەکێ یان دەلالەتەکێ یان تەخمینەکێ د ناڤ ناخێ خوەدا)) (ژێدەرێ بەرێ: ٨٥ ٨٧).

واتە هێماییێن زمانی د یەکەیەکا دووانەییدا بەرتەنگکرییە، ئەوژی دال و مەدلولن، بەلێ پێرس ژ ئەڤێ چەندێ تێدپەڕیت و هەولدا هزرەکا بەرۆڤاژی و جودا بدەت، وەسا هزرکر کو (هێما ژ سێ پێکهاتەیان پێکدهێت ئەوژی دال، مەدلول، بابەتن، هەروەسا دابەشکرنا سێیانی یا تایبەت ب بابەتیڤە، ب ناڤودەنگترین دابەشکرنە، ئەوا جۆرێن هێمایان دەستنیشاندکەت، ل دویڤ جۆرێ پەیوەندییا د ناڤبەرا دالی و بابەتیدا سێ جۆرێن هێمایان دهێنە دەستنیشانکرن ئەوژی ئایکون، ئیندێکس، سیمبۆلن)) (حمداوي ١٩٩٧: ٨٥- ٨٦)

سیمبول جۆرەکێ تایبەتن ژ هێمایان ((هەمی سیمبۆل هێمانە، بەلێ هەمی هێما سیمبۆل نینن، ئەو تشتێ سیمبۆلێ ژ هێمایێ جودادکەت ئەوە کو سیمبۆل ژ سنۆرێن هێمایێ تێدپەڕیت و یا پڕکرییە ب واتایان و هەردەم ئاماژەیێ ب تشتەکێ دی ددەت، ل ئەڤێرێ ئەم دشێین واتا و پێکهاتەیا سیمبۆلێ ڕاڤەبکەین ب ڕێکا واتایا ئەوێ یا ئێکسەر، ئەوا هەلدگریت))(ریکور،٢٠٠٦: ٨٣).

سیمبۆل ((پڕکرینە ب واتایان و چەندین ئەرکێن گرنگ ئەنجامددەت و یا ژ هەمیان گرنگتر ئەوە، ئالاڤن بۆ دەربڕینا هزر و تێگەهان)) (Langer 1954: 231)، واتە سیمبۆل ژ واتاییێن حەرفییێن هێمای تێدپەڕیت و کەس نەشێت ب دروستی ل واتا و دەلالەتێن ئەوێ بگەهیت ئەگەر ل سەر هندەک واتا و دەلالەتێن سەربار نەڕاوەستیت، چونکی سیمبۆل هێماییێن خودان ڕەهەندێن سەربارن، بۆ نمونە " کوترا سپی " واتایا ئەوێ یا ئێکێ باڵندەیە، ئەڤە دبیتە هێما، چونکی دال و مەدلولێ ئێکێ پێکدهینیت، بەلێ ل دەمێ واتایا دوویێ مەبەست بیت کو ئاشتییە، ئەڤە دێ بیتە سیمبۆل؛ ئانکو واتایا دووێ دبیتە سیمبۆل و پشتبەستنێ ب هێمایێ دکەت و نەبەرۆڤاژی.

١. ٦- گرنگییا سیمبۆلان ((The Importance of Symbols

سیمبۆل پێکهاتەیەکا بنەڕەتییە د پرۆسەیا دروستکرنا واتاییدا، چونکی ((مرۆڤ ب ڕێکا ئەوان هەست ب جیهانا ل دەردۆرا خوە دکەت و تێدگەهیت. گرنگییا ئەوێ ژ گرێدانا ئەوێ ب شارەزاییا مرۆڤیڤە دهێت))(محمد، ٢٠٢٢: ٣٩٩). هەروەسا ((سیمبۆل واتایێ ددەتە هزرکرنێ و هزرکرن ژ واتایێ دەستپێدکەت، ب ئەڤێ ڕەنگی، هەر تشتەکێ بهێتە گوتن نهێنییەکێ هەلدگریت کو پێدڤی ب هزرکرنێ هەیە))(ریکور، ٢٠٠٥: ٣٤٠(. شیانا دروستکرنا سیمبۆلان مرۆڤی ژ گیانەوەرێن دی جودادکەت.

سیمبۆل ((ئەرکێن بنەڕەتی دگێڕن وەکو تێگەهشتنا پەیوەندییان، دەربڕینا هەست و هـزران، پاراستنا میراتێ کەلتۆری، پێشڤەبرنا شارستانییەتێ. لەورا، سیمبۆل پالدەرەکێ سەرەکییە بۆ هەمی چالاکییێن مرۆڤی و خودان بهایەکێ ئەرکییێ مەزنە))(محمد ٢٠٢٢: ٤٣٥- ٤٣٦).

سیمبۆل وەکو نەخشەیێ رێکێیە بۆ رێکخستنا ژیانا جڤاکی و سیاسییا ئالۆز. ((ئەو بۆ تشتان ب تنێ جهگر نینن، بەلکو ئامرازن بۆ تێگەهشتن و دەربڕینا هزران دەربارەی تشتان)) (Langer 1954: 24). ((ئەگەر ب تنێ جهگر بان، ئەو دا بێ بها بن، بەلێ گرنگییا ئەوان د واتا و دەلالەتێن جودادایە کو بۆ بکارهێنەران هەنە)) (Cohen, 1985: 14) واتا گرنگییا سیمبۆلان د چالاکی و ئەرکێن ئەویدایە.

٧.١- سیمبۆلێن سیاسی (Political Symbols)

سیمبۆلێن سیاسی ((دشێن هەر تشتەک بن، وەکو کەس، پەیڤ، کریار، یان ئاماژەیەک، کو نوینەراتییا بیروباوەرەکێ یان دامەزراوەیەکا سیاسی دکەن. بۆ نمونە، پادشاهـ سرودێن نەتەوەیی، قارەمانێن نەتەوەیی هەمی دشێن ببنە سیمبۆل. د بنەڕەتدا، هەر تشتەک دشێت ببیتە سیمبۆلەکا سیاسی، ئەگەر خەلک ئەوی تشتی ب لایەنەکێ سیاسیڤە گرێبدەت)) (Theiler 2017: 2). سیاسەتمەدار ئەڤان سیمبۆلان بۆ گەهشتنا ئارمانجێن خوە و کاریگەریکرن ل سەر خەلکی بکاردهینن. هەروەسا ((کەسایەتی دشێن ببنە سیمبۆل بۆ مللەتێن خوە، وەکو "عومەر ئەلموختار" ل لیبیا کو سیمبۆلا بەرخوەدانێ و خوەراگرییێیە. بەلێ گرنگە بزانین کو سیمبۆل بێ کارلێککرنا جڤاکی و پێشکێشکرنا تێگەهێن هەڤپشک بۆ خەلکی چ واتا نینن))(بن سعید،٢٠٠٣: ٢٢٣).

ئـەڤ سیمبۆلە ((وێنەیێن بهایێن جڤاکینە کو هەست و سۆزێن هەڤپشک دئازرینن و بیرۆکەیێن ئەبستراکت وەکو "ئـازادی" بەرجەستە دکـەن)) (حاتم، ١٩٨٩: ١٩٥). سیمبۆل ((دشێن زمانی بن وەکو "دروشم" و "گۆتن" یان نەزمانی وەکو ئالا، مۆزیک، وێنە ....هتد)) (Cohen 1969: 220) بۆ نمونە "ئالایێ کوردستانێ" کو ئەو ب تنێ جهگرێ ناڤێ وەلاتـەکێ نینە، بەلکو سیمبۆلەکە دیـرۆک، قوربانیدان و شانازییا نەتەوەیەکی د ناڤ خوەدا کۆمدکەت و ب ئەڤێ رەنگی شارەزایی و هەستێن مرۆڤی ئاڤادکەت. رەنگێ سۆر خوینا شەهیدان و قوربانیدانێ بۆ ئازادییێ نیشانددەت، رەنگێ سپی هێڤییا ئاشتی و ئارامییێ، رەنگێ کەسک ژێ سروشت و جوانییا کوردستانێیە. ل ناڤەڕاستێ، هەتاڤا زەر ب ٢١ تیشکێن خوەڤە ب تنێ ئاماژەیێ ب رۆژەکا نوی ناکەت، بەلکو ئێکسەر گرێدایی رۆژا ٢١ی ئادارێیە، جەژنا نەورۆز و سەرساڵا کوردییە. ب ئەڤێ رەنگی، ئالا دبیتە نەخشەیەک کو ژیانا جڤاکی رێکدئێخیت و مرۆڤی دئێخیتە د هزرکرنەکا کویردا دەربارەی تێگەهێن نیشتیمان و ناسنامە کو ئەڤە گرنگییا ئـەوێ یا بنەڕەتی وەکو ئامرازەکێ ئافراندنا واتایێ دیاردکەت.

سیمبۆل (شـێوازەکێ هونەرییە و رێکەکە بۆ راگەهاندن و دەربڕینێ کو دوو دەلالەتان ب خوەڤە دگریت، ئێک ژ ئەوان ئاشکەرا و رۆهنە و ئەوا دی ڤەشارتی و مژدارە و گرێداییە ب ئەوێ مەرەمێڤە یا کو مەبەستە بهێتە گەهاندن)(حمەغریب ٢٠٢٤: ٢٠). هێزا راستەقینە یا سیمبۆلێ د ئەوێ شیانێدایە کو تێکستەکێ واتاییێ دووئالی دروستدکەت؛ ئالییێ ئێکێ ئاشکەرا و ئێکسەرە، بەلێ ئالییێ دووێ یێ ڤەشارتی هەلگرێ رەهەندەکێ هەست، سۆز و بهایێن جڤاکی یێن هەڤبەشە کو ب رێکێن دی ب زەحمەت دهێنە ڤەگوهاستن.

١. ٨. جۆرێن سیمبۆلێن سیاسی (Types of Political Symbols)

سیمبۆلێن سیاسی ل دویڤ بیردۆز و دیتنێن جودا دهێنە دابەشکرن، لاسویل و هەڤالێن ئەوی سیمبۆلان دابەشی سێ گرۆپان دکەن:

((أ- سیمبۆلێن داخوازکرنێ: داخوازییێن گرۆپەکێ دیاردکەن وەکو داخوازا گوهۆڕینێن ئابوری د شۆڕەشاندا.

ب- سیمبۆلێن دانەنیاسین و ناسنامەیێ: کەس و گرۆپان دەستنیشاندکەن وەکو دیارکرنا قارەمانان و هەڤرکان یان ژێیاتییا سیاسی.

ج- سیمبۆلێن راستییێ و پێشبینیکرنێ: راستی و رویدانێن پاشەرۆژێ پێشکێشدکەن وەکو دەربڕینا شۆڕەشا جیهانییا بهێت)) .(Lasswell & Blumenstock 1939: 103-105)

ئەڤ دابەشکرنا لاسویلی و هەڤالێن ئەوی ب رەنگەکێ هویر میکانیزمێن کارکرنا گوتارا سیاسی روهندکەت، چونکی سیمبۆل ل ئەڤێرێ وەکو پالدەرێن سۆزداری کاردکەن، بۆ نمونە، سیمبۆلێن داخوازکرنێ وەکو دروشمێن چاکسازی یان مافێن نەتەوەیی دهێنە بکارهینان بۆ گوهۆڕینا رەوشا نوکە، سیمبۆلێن ناسنامەیێ وەکو ناڤێ پێشمەرگەی یان ئالایێ کوردستانێ هەستێ ژێیاتییێ و ئێککرتنێ د ناڤبەرا جەماوەریدا بەرجەستە دکەن، د هەمان دەمدا سیمبۆلێن پێشبینیکرنێ وەکو دەولەتبوون، ئاڤەدانی، یان پاشەرۆژەکا گەش وەکو ئامرازەکێ ئومێدبەخش بۆ رازیکرنا خەلکی و خوەڕاگرییێ بەرانبەر ئاریشەیان دهێنە دارشتن کو ئەڤە هەمی پێکڤە هێزا ستراتیجییا سیمبۆلی بۆ ئاراستەکرنا رایا گشتی پێکدهینن.

١. ٩. ئەرکێن سیمبۆلێن سیاسی (Functions of Political Symbols)

سیمبۆلێن سیاسی ئامرازێن گرنگن د گوتارێدا و چەندین ئەرکێن جودا دگێڕن. ((هندەک جاران فۆرم دهێنە گوهۆڕین، بەلێ پا ئەرک وەکو خوە دمینیت، یان هەمان فۆرم ئەرکەکێ نوی وەردگریت)) (Cohen 1969: 218-219) سیاسەتمەدار سیمبۆلان بکاردهینن، داکو هزرێن ئالۆز ساناهیبکەن، هەستێن خەلکی بئازرینن و کاریگەرییێ ل سەر رایا گشتی بکەن. گرنگترین ئەرکێن ئەوان ئەڤێن ل خوارێنە:

-ئازراندنا هەست و سۆزان: سیمبۆل ((دامودەزگەهان ب هەست و سۆزانڤە گرێددەن وەکو شانازی و حەزا قوربانیدانێ. ئەڤ چەندە ئەوان دکەتە ئامرازێن بهێز بۆ قەرەبالغکرنا پرۆسەیا سیاسی و کارتێکرنێ ل سەر دەروونێ خەلکی دکەن)) .(Theiler 2017: 2) بۆ نمونە وێنەیێ شەهیدەکی، هەستێ شانازی و قوربانیدانێ دلڤینیت.

-پەیوەندیکرنا سیاسی: ئەو ((پەیامێن سیاسی یێن ئالۆز ساناهیدکەن و ب شێوەیەکێ کاریگەرتر دگەهینن. سیمبۆل پەیوەندییەکا باشتر د ناڤبەرا گوتاربێژی و وەرگریدا دروستدکەن)) (Charteris 2011: 89) بۆ نمونە لۆگۆیێ حزبەکا سیاسی ئایدیۆلۆجییەکا ئالۆز د وێنەیەکیدا کورتدکەت. هەروەسا دەزگەهێن راگەهاندنێ وەکو رادیۆ و رۆژنامە دبنە سیمبۆلێن زیندی یێن ناسنامەیا سیاسی کو ئایدیۆلۆجیێن ئالۆز د قالبەکێ میدیایی یێ ناسیاردا بۆ جەماوەری کورتدکەن و پەیوەندییا د ناڤبەرا لایەنێ سیاسی و وەرگریدا بهێزتر دکەن.

-بهێزکرنا رەوایەتییێ: سیمبۆل رەوایەتییێ ددەتە سەرکردە و دامەزراوەیان و ئەوان ب بهایێن نەتەوەییڤە گرێددەن.((بکارهینانا سیمبۆلێن نەتەوەیی یان ئاماژەدان ب دەستوری، شیان و

ڕێزگرتنا سیاسەتمەداری زێدەدکەت)) (Tulis1987: 52) بۆ نمونە سویندخوارنا سەرۆکەکی ل سەر دەستوری داکو خوە ب یاساییڤە گرێبدەت.

–نوینەرایەتی و ژێیاتی: گرۆپێن سیاسی((سیمبۆلان بۆ نوینەرایەتیکرنا ئارمانجێن خوە بکاردهینن، هاریکارییا خەلکی دکەن داکو ب ساناهی ژێیاتیا خوە یا سیاسی دەستنیشانبکەن)) (Lakoff, 2004: 32) بۆ نمونە گۆتنا دروشمەکێ تایبەت ب حزبەکێڤە کو ژلایێ پشتەڤان و ئەندامانڤە بهێتە گوتن، وەکو دروشمەکێ پشتەڤانێن حزبا پارتی دیموکراتی کوردستان "بۆ پێشەوە پێشمان کەوە بارزانی".

–مژداری و زێدەکرنا کویراتییێ: هندەک سیمبۆل((کویراتی و ئالۆزییێ ددەنە گوتارێ، وەرگری هاندددەن کو ب شێوەیەکێ کویرتر ل واتایێن ڤەشارتی بگەڕیت. ئەڤ چەندە دەق و گوتارێ زەنگینتر لێدکەت))(Hawkes, 2003: 45) بۆ نمونە بکارهینانا سیمبۆلێ "چیا " د گوتارا سیاسیدا، واتایێن هێز، پەناگەهـ ، بەرخوەدان هەلدگریت.

–بەرجەستەکرنا وێنەیێن ڤەشارتی: سیمبۆل((تێگەهێن ئەبستراکت و نەبەرچاڤ وەکو دادپەروەری و حەزژێکرنێ بەرجەستەدکەن و ئەوان دکەنە تێگەهێن هەستپێکری و تێگەهشتی)) (Jung 1964: 24) بۆ نمونە " تەرازییا دادپەروەرییێ" تێگەهێ ئەبستراکت یێ دادپەروەرییێ دکەتە تشتەکێ بەرچاڤ.

١-١٠- سیمبۆل و کاریگەرییا ئەوان

زمانێ سیاسی ب گشتی و سیمبۆلێن سیاسی ب تایبەتی، کاریگەرییێ ل سەر هزر و هەست و سۆز و ڕەفتارێن خەلکێ دکەت. سیاسەتمەدار سیمبۆلان بکاردهینن، داکو خەلکێ ڕازیبکەن و کاریگەرییێ ل سەمت و بیروباوەرێن ئەوان بکەن، واتە، ((سیاسەتمەدار ب مەبەستا دروستکرنا کاریگەرییێ ل سەر وەرگری د ناڤ گوتارا خوەدا سیمبۆلێن کەڤن و مژدار، سیمبۆلێن خودان کارڤەدان و دەنگڤەدان، سیمبۆلێن ئایینی و بیرهینانا تشتێن پیرۆز و ئاماژەدان ب سیمبۆلێن باش و پیرۆز وەکو شەرەف و قوربانیدان و ئازادییێ و پەسنکرنا ڕویدان و هەلویستێن ب ناڤودەنگ د دیرۆکا مللەتیدا بکاردهینیت))(سعران ١٩٦٣: ٩٧–٩٨) و بەرەڤ بکارهینانا شێوازێن دەروونی دچن وەکو ئازراندنا هەستێن وەرگری ب ڕێکا بکارهینانا سیمبۆلان.

ب گشتی گەلەک سیمبۆل کاریگەرییێ دکەن چ کاریگەرییەکا ئەرێنی یان نەرێنی ببیت، گەلەک ڕویدان و هەلویست و کەسایەتێن کوردی یێن دیرۆکی و سیاسی و فیداکار د ناڤ جڤاکێ کوردیدا هەنە کاریگەرییەکا ئەرێنی ل سەر دەروونێ تاکەکەسێن کورد هەیە وەکو کاوەیێ ئاسنگەر، سەلاحەددین ئەیوبی، مەلا مستەفا بارزانی، مەسعود بارزانی، جەلال تالەبانی، شەهید لەیلا قاسم....هتد، بەرۆڤاژی گەلەک ڕویدان و هەلویست و کەسایەتییێن دی، کاریگەرییەکا نەرێنی ل سەر دەروونێ تاکەکەسێن کورد هەیە وەکو زووحاک، سەدام حوسێن، عەلی کیمیاوی...هتد.

١-١١- سیمبۆل و پراگماتیک (Symbol and Pragmatics)

پراگماتیک زانستێ ڤەکۆلینا ئەوێ چەندێیە ((کا چاوا دەوروبەر کارتێکرنێ ل سەر واتایێ دکەن. ئەو شرۆڤەدکەت کا مرۆڤ چاوا زمانی د ڕەوشێن ڕاستەقینەدا بکاردهینیت و چاوا وەرگر د واتایان دگەهیت کو ژ دەرڤەیی پێناسەیا فەرهەنگی یا پەیڤانە)) (Yule, 1996: 3) ژ ئەڤێ دیتنگەهێ، ((سیمبۆل دشێن واتایێن کویرتر و جودا ل دویڤ

دەوروبەری وەربگرن و بکارهینانا سیمبۆلان دشێت ببیتە رێکەک بۆ نەرمکرنا ئاخفتنێ و دویرکەفتن ژ بابەتێن هەستیار))(Iskandarovna 2024: 50-51).

چارلس موریس وەکو کەسایەتییەکێ سەرەکی د زانستێ هێماناسییا نویدا، ب رێکا تیۆرا خوە یا سێ-لایەنی زانستێ هێمایان دابەشکرە سەر سێ پشکێن سەرەکی: سینتاکتیک، سێمانتیک، پراگماتیک. موریسی ب تایبەتی پراگماتیک وەکو "زانستەکێ پەیوەندییا هێمایان ل گەل وەرگرێن ئەوان" پێناسە کر. ئەو ب پشت بەستن ل سەر هزرێن چارلس پێرس و جۆرج میدی، شیا هێماناسییا رەفتاری دابمەزرینیت کو د ناڤ ئەوێدا تەماشەیێ زمانی دکر وەکو سیستمەکێ جڤاکی کو تێدا هێما دبنە ناڤبەند بۆ کارڤەدانێن مرۆڤی بەرانبەر ژینگەها ئەوی. د ئەڤی چارچۆڤەییدا، موریس دبێژیت واتایا هەر هێمایەکی یا گرێدایە ب ئەوان رەفتار و ساخلەتێن کو ل دەڤ مرۆڤی پەیدا دبن، ب ئەڤی رەنگی پراگماتیک دبیتە رەهەندەکێ سەرەکی بۆ تێگەهشتنا پەیوەندیان وەکو کریارەکا جڤاکی .(Niu & Dech-subha 2022: 217)

پراگماتیکا گوتاری ((پشتبەستنێ ل سەر کریارێن ئاخفتنێ وەکو: جەختکرنان، ژڤانان، پرسیاران، و سوپاسیکرنان... هتد دکەت. زێدەباری هندێ جەختێ ل سەر چاوابیا بجهینانا ئەڤان کارێن جڤاکی ب رێکا بکارهینەرێن زمانی دکەت، هەروەسا ئەوێن د دەقاندا هاتینە بجهینان)) (عەلی، ٢٠٢٠: ٦٢). کریارێن ئاخفتنێ تیۆرەکە کو ((ئاخفتنێ ب ئەنجامدانا کارەکی ددانیت، ئەڤ تیۆرە ژ لایێ فەیلەسۆفێ بریتانی (ج. ل. ئوستن)ی ڤە پێشکەفتییە ل سالا ١٩٥٥. ئێکە ژ بیاڤێن گرنگ د پراگماتیکێدا. ئەڤ تیۆرە دبینیت کو د هەر رستەیەکێ یان گۆتنەکێدا کریارەک یان زێدەتر هەیە و دیارکرنا جۆرێ کریارێ ب رێکا دەوروبەرییە)) (عەلی ٢٠٢٣: ١١-١٢). بەرچاڤ وەرگرتن و خواندنا دەوروبەری گرنگترین خالە د شرۆڤەکرنا واتایا پراگماتیکێدا.

٢- کاریگەرییا سیمبۆلان ل سەر کریارێن ترساندن و پشتراستکرنێ

٢. ١. کاریگەرییا سیمبۆلان ل سەر کریارا ترساندنێ

بکارهینانا زمانێ ترسێ د گوتارێن سەرکردە و سیاسەتمەداراندا زێدەدبن، ئەوژی د دەمێ شەڕ و قەیراناندا، چ قەیرانێن ناڤخوەیی یان دەرەکی بن، ئەو جەختێ ل سەر ئەوان دەربڕین و سیمبۆلان دکەن، ئەوێن وەرگری پالددەن بۆ پشتەڤانیکرنا ئەوان، لەورا گرنگییەکا زێدە ب ئەوان سیمبۆلێن ترسێ پەیدادکەن، هاتییەدان، سیاسەتمەدار بۆ ب دەستڤەهینانا ئارمانجێن خوە یێن سیاسی ب شێوەیەکێ ئەنقەست گرنگییێ ب دروستکرن و بکارهینانا ئەوان ددەت.

ئەڤ تەکنیکا ترسێ دهێتە بکارهینان، دا کاریگەرییێ ل وەرگری بکەن و پشتەڤان ل ئەوان زێدەببن. ((ئەڤ تەکنیکە یان ئەڤ سەرەدەریکرنا درامایی ل ئەوی دەمی بکاردهێت، ل دەمێ خەلک ل بەرانبەر پێشڤەچوونێن نێڤدەولەتی هەست ب ترسێ بکەن، بۆ نمونە سیاسەتمەدارێن ئەمریکی و ڕۆسی بەردەوام د ناڤ گوتارێن خوەدا ئاماژەیێ ب ئەوێ چەندێ ددەن کو لایەنێ بەرانبەر ب سیستەمێ چەکی و تەکنەلۆجیایێ و هەر سیستەمەکی دی یێ پێشکەفتییە، ئەڤ چەندە ترسێ پەیدادکەت و گەفا ل ئاشتییێ و بەرژەوەندییێن نەتەوەیی دکەت، هۆسا ترسا خەلکێ ل گەل بێدەستهەلاتییا ئەوان وەکو تاکەکەس نەشێن سەرەدەرییێ ل گەل ئاریشەیێن نێڤدەولەتی بکەن))(Edlman 1977: 147).

ئەڤە وە دکەت کو((ئەو پێدڤی ب ئێمناهی و ئاسایشێ ببن، ئەڤە خەلکێ پالددەن، پشتەڤانییا سەرکردە و سیاسەتمەداران بکەن و زێدەتر دەستژێبەردانان و گیانێ خوە قوربانیدانێ پێشکێشبکەن و بەرهەنگارییا هەر دوژمنەکێ د دەمێ قەیراناندا بکەن، لەورا خواستا جەماوەری ل سەر خوەگوریکرن و پشتەڤانیکرنا سیاسەتمەداران ئومێدا ئێکێ یا هەر رژێمەکا سیاسیە، هۆسا رێک ل بەر ئەوان خوەشدبیت و پاراستنێ ل سەر دەستهەلات و جهێ خوە دکەن و پشتەڤان ل ئەوان زێدەدبن، دەربرینێن وەکو" ئاسایش، ئاساییشا جڤاکی، ئاسایشا نەتەوەیی..هتدا" سیمبۆلێن چالاکن بۆ ئازراندنا ترسا وەرگری))(Edlman 1977: 4-5). ئانکو هەبوونا سەقامگیرییێ ل دەڤ خەلکێ گەلەک یا گرنگە.

گەلەک جاران سیمبول ((جۆرەکێ دلتەنگییێ ل دەڤ مللەتی پەیدادکەن، ل دەمێ حکومەت یاسایا حوکمێ عورفی دسەپینیت بۆ کونترۆلکرنا ئاسایشا وەلاتی دیارترین نمونە بۆ ئەڤێ دیاردەیێ یاسایا تەنگاڤییانە ل مسرێ، خەلکێ مسرێ دلتەنگبوون ب ئەڤێ یاسایێ و ترسیان خراب بکاربهینن)) (داود، ٢٠٠٣: ٢٥)، ئانکو ئەو سیمبۆلێن دلتەنگی و کاریگەرییەکا نەرێنی ل سەر دەروونێ وەرگری بکەت، ترسێ پەیدادکەن وەکو "ئاسایش، تیرۆر، تەکنەلۆجیا، چەک، تەقەمەنی، رەش، کیمیاباران، ئەنفال، داعش، عەلی کیمیاوی، زوحاک....هتد". سیاسەتمەدار ئەڤان سیمبۆلان بکاردهینن، داکو وێنەیەکێ نەرێنی د ناڤ دەروونێ وەرگریدا دروستبکەن و پشتەڤانییا جەماوەری بۆ خوە مسۆگەر بکەن.

٢-١- ١- كاریگەرییا سیمبۆلان ل سەر كریارا ترساندنێ د گوتارا سیاسییا كوردیدا(گوتارێن مەسعود بارزانی)

سیمبۆلێن سیاسی، رۆلەکێ بەرچاڤ د دروستکرنا ترس و دلتەنگییێدا د دەروون و ناخێ تاکە کەساندا هەیە، کاریگەرییێ ل سەر هزر و هەست و رەفتارێن ئەوان دکەت. ئەوان بۆ لێکتێگەهشتنەکا تایبەت بۆ رویدانان و پشتەڤانیکرنا سیاسەتێن خوە پالددەت.

" لە درێژایی ساڵدا کەم رۆژ هەن یادی کارەسات و تاوان و زوڵمێک نەبێ کە لە لایەن حکوومەتەکانی عێراق دەرهەق گەلی کوردستان نەکرابێت... هەر لە بێسەروشوێنکردنی دوازدەهەزار گەنجی فەیلی و ئەنفالی گەرمیان و بادینان و، کیمیابارانکردنی هەڵەبجە و دەڤەرەکانی تری کوردستان بگرە هەتا تەعریب و راگواستنی بەزۆری هاووڵاتیانی کورد..." (بارزانی٢٠٢٥)[٣]. ب رێکا ناڤهینانا زنجیرەیەکا سیمبۆلێن تراجیدی "ئەنفال، کیمیاباران، تەعریب، راگواستن"، و ئاماژەکرن ب "دوازدەهەزار گەنجی فەیلی" دەربرینێ ژ کریارا ئاخفتنێ ترس و ئاگەهدارکرنێ دکەت، ئەڤ سیمبۆلە کۆدێن ئێش و تراومایا نەتەوەیینە. کاریگەرییا ئەوان ئەوە، هەستەکێ بەردەوام یێ ستەم و مەترسییێ ل دەڤ وەرگری دروستدکەن. دوژمنی وەکو هەرەشەیەکا بەردەوام و درندە نیشانددەت، هەروەسا ترسێ ژ دووبارەبوونا ئەڤان کارەساتان د ناخێ وەرگریدا دچکلینیت و ئەوان هشیاردکەت .

"راستە ئەنجامدەرانی تاوانی ئەنفال و تاوانەکانی تر توشی شکست بوون و کەوتنە زبڵدانی مێژوو بەڵام ئاسەواری ئەو جینۆساید و زوڵمەی لەدژی گەلەکەمان ئەنجام دران هەر ماون و برینەکانی گەلەکەمان سارێژ نەکراون. سەرباری ئەو ستەمە گەورەیەی لە گەلەکەمان کراوە بەداخەوە هێشتا

دەنگ و ڕەنگی شۆڤێنی بۆ دژایەتیکردنی کورد لەناو دەوڵەتی عێراقدا دەبیندرێت...“ (بارزانی ٢٠٢٤)(٤). "جینۆساید، تاوانی ئەنفال، دەنگ و ڕەنگی شۆڤێنی" سیمبۆلن، دەربڕینێ ژ کریارا ئاخفتنێ ترسێ دکەن. کاریگەرییا ئەوان ئەوە، ترسەکێ ل دەڤ وەرگری بەرانبەر حکومەتا بەغدا پەیدادکەن کو هەمان هزرا دوژمنکارانە یا بەری نوکە هێشتا یا زیندییە و دشێت کارەساتێن نوی بئافرینیت، پێدڤییە کوردان ئاگەهی ژ خوە هەبیت.

"ئیتر دانبەخۆداگرتنمان سنوری هەیە، ئەوەتا لە دوایین پەلامار و تاوانیاندا شەوی ڕابردو خێزانێکی بێتاوانی هەولێریان کۆمەڵکوژ کردووە کە زۆر بە توندی ئیدانەی ئەو تاوانە دەکەین. گومانی تێدا نییە ئەو پەلامارە نە مەردایەتییە و نە شەهامەت بەڵکو ئەوپەڕی شەرمەزارییە بۆ تاوانباران..." (بارزانی ٢٠٢٤)(٥). سیمبۆلێن "تاوانبار، تاوان، "کۆمەڵکوژ" وێنەیەکێ دڕندانە یێ لایەنێ بەرانبەر نیشانددەت و دەربڕینێ ژ کریارا ئاخفتنێ ترسێ دکەن. کاریگەرییا ئەوان ئەوە، ترسێ د ناڤ خەلکیدا بەلاڤدکەت، داکو ئەوان هشیاربکەن کو ڕەوش یا هەستیارە. وەرگر هەست دکەت کو ئەو ل بەرانبەر هێزەکا دڕندە ڕاوەستیایە، لەورا پێدڤییە ب هەر ڕێکەکێ بیت خوە بپارێزن و پشتەڤانییا سەرکردایەتییا خوە بکەن.

” ئەمڕۆ لەبەرانبەر گەنجان و خۆپیشاندەرانی کوردی کەرکوک زەبروزەنگ و توندوتیژی بەکار هاتووە و خوێنی گەنجی کورد ڕژاوە. ئەم جۆرە ڕەفتارە بە هیچ شێوەیەک قابیلی قبوڵ نیە و ئەنجامی زۆر خراپی لێ دەکەوێتەوە و ڕشتنی خوێنی ڕۆڵەکانمان لە کەرکوک باجی قورسی دەبێت....“ (بارزانی ٢٠٢٣)(٦). سیمبۆلا "خوێن" سیمبۆلەکا بهێزە بۆ قوربانیدان، توندوتیژی و ژیانێ، دەربڕینێ ژ کریارا ئاخفتنێ ترسێ دکەت. کاریگەرییێ ل سەر وەرگری دکەت و دترسینیت کو ڕەوش دشێت بەرەڤ ئالۆزی و توندوتیژییێ بچیت ئەگەر بەرسڤەکا توند نەهێتەدان. د هەمان دەمدا ئەوان بەر ب پشتەڤانیکرنێڤە هاندەدەت.

”دیمەنی ئازاردانی جووتیارانی کورد و ڕەفتاری نابەجێی ڕێگریکردن لە جووتیارانی کورد کە بچنەوە سەر زەوییەکانیان، دیمەنی ئەنفال و کیمیاباران و جینۆسایدی ڕۆڵەکانی گەلەکەمان لە سەدەی پێشوو بەبیر دەهێنێتەوە...“ (بارزانی ٢٠٢٥)(٧). سیمبۆلێن" ئەنفال، کیمیاباران، جینۆساید" کاریگەرییێن نەرێنی ل سەر دەروونێ وەرگرێ کورد هەنە و دەربڕینێ ژ کریارا ئاخفتنێ ترسێ دکەن ب ڕێکا گرێدانا ڕویدانەکا نوی ب سیمبۆلێن هەرە ترسناک یێن دیرۆکا نەتەوەیی. ڕەوشا نوکە دئێخیتە د ناڤ چارچۆڤەیێ مەترسییا ژناڤبرن و قڕکرنێدا. گوتاربێژ پەیامەکێ دگەهینیت کو ئەگەر ئەو بێدەنگ بن، دبیت هەمان کارەساتێن مەزن دووبارە ببن.

٢. ٢. کاریگەرییا سیمبۆلان ل سەر کریارا پشتڕاستکرنێ

سیمبۆلێن سیاسی زانیاری و ڕاستییان پێکدهینن و ڤەدگوهێزن - د هەمان دەمدا جاران سەختەکاری و درەو ل پشت ڤەشارتینە - خەلکێ پالددەن بۆ ئەنجامدان و ئەنجامنەدانا کارەکی. سیمبۆل پێکهاتەیێن ئاڤاکەرێن کەلتوری و جڤاکی و شارستانینە، د وێنە و دەربڕینان، یان دەستور و پیڤەراندا بەرجەستەدبن، ب ئەڤێ چەندێ ئەو دبنە ناڤبەندەک د پەیوەندییا د ناڤبەرا تاکەکەسی و سیستەمێ ئەوی جڤاکی یێ کو ئەو تێدا دژیت، هەروەسا دشێن ببنە بنەمایەک بۆ جوداکاری و پێکڤەگرێدانا جڤاکی. ((نیمۆ دبێژیت: سیاسەتمەدار سیمبۆلێن سیاسی بکاردهینن، دا خەلکێ ئارام

و پشتڕاستبکەن کو ئاریشەیێن ئەوان دێ چارەسەربن))(بن سعید، ٢٠٠٣: ٢٢٣). بەلێ مەرج نینە هەمی گاڤان ب ئەڤی ڕەنگی بیت و بەروڤاژی ئەڤێ چەندێ، گەلەک جاران سیمبۆل بۆ خاپاندن و پەیداکرنا ترسێ دهێنە بکارهینان، داکو جەماوەری مژویلبکەن و شکەستنێن سیاسی یێن ڕاستەقینە ل پشت پەردەیا سیمبۆلان ڤەشێرن.

زمانێ سیاسی((ترسێ ل دەڤ وەرگری پەیدادکەت و د هەمان دەمدا ئەوان ل بەرانبەر ئەوێ ترسێ ئارامدکەت؛ ئانکو زمان لایەنەکێ تەمام ژ سیناریۆ و دیمەنێن سیاسی پێکدهینیت، واتە زمان ب تنێ ئالاڤەک بۆ بەرچاڤکرنا ڕویدانێن سیاسی نینە، بەلکو زمان ب پشکەک ژ ڕویدانێن سیاسی دهێتە هژمارتن. واتایا ڕویدانان پێکدهینیت و هاریکارە بۆ دروستکرنا ڕۆلێن سیاسی و ڕەفتارا گشتییا ملەتی، زمان و ڕویدان تەمامکەرێن ئێکن، هەر ئێک واتا و مەبەستا یا دی تەمامدکەت))(Edlman 1977: 4).

ل دویڤ ڤەکۆلینێن دەروونناسییا سیاسی ((سیمبۆلێن سیاسی کاریگەری ل سەر سەقامگیرییا دەروونی و جڤاکییا خەلکێ هەیە، چونکی هەستێ بەردەوامیبوون و ژێیاتییێ ب ئەوان دبەخشیت)) (Smith 2003: 47) بۆ نموونە ((”ئالایێ دەولەتێ“ بهێزترین سیمبۆلە ئارامی و پشتڕاستکرنێ دگەهینیت، نوینەرییا ئێکگرتنا دەولەتێ و سەرکردایەتییا ئەوێ دکەت)) .(Billig1995: 23)

هەروەسا دروشمێن سیاسیی وەکو ((”ئازادی، دادپەروەری، بەلی، ئەم دشێین ” ئالاڤێن بهێزن بۆ ئاڤاکرنا باوەری و پشتڕاستکرنا جەماوەری))(La-koff 2004: 76) واتە، ئەو سیمبۆلێن سیاسی، ئەوێن کاریگەرییەکا ئەرێنی ل سەر دەروونێ خەلکی هەیە دبنە ئەگەرێ پەیداکرنا ئارامی و پشتڕاستکرنێ ل دەڤ وەرگران وەکو ” بارزانییێ نەمر، زانا، کەسێن بلیمەت، پێکڤەژیان،....هتد“. دروشمی حزبا پارتی دیموکراتی کورستان بۆ هەلبژارتنێن پەرلەمانی عێراقێ ل ٢٠٢٥/١١/١١ێ ”هەڤپشکی، هەڤسەنگی، لهەڤکرن“ە، ئەڤ دروشمە هەستەکێ گرنگ یێ پشتڕاستکرنێ و دووپاتکرنێ ددەتە جەماوەری، چونکی پەیامەکا ئەرێنی و ئارامکەر د ناڤ هەلومەرجێ سیاسییێ ئالۆز یێ عێراقێ و هەرێما کوردستانێدا دگەهینیت کو ل سەر سێ بنیاتێن سەرەکی ”هەڤپشکی، هەڤسەنگی، لهەڤکرن“ یێن پێدڤی بۆ سەقامگیری و پێشکەفتنێ ڕاوەستایە.

حکومەت ب گشتی ((سیمبۆلێن کریاری وەکو ڕێپیڤانێن گشتی یان کۆمبوونان بۆ نیشاندانا هێز و ئێکگرتن و بەرخوەدانێ بکاردهینن. ئەڤ کریارێن سیمبۆلی دوو ئارمانجان بجهدهینن، یا ئێکێ ئەوە، پشتڕاستبوونەکا دەستپێکی ددەنە جەماوەری و نیشاندەن کو حکومەت د کونترۆلێدایە، ئارمانجا دوویێ ناسنامەیا نەتەوەیی و بهایێن هەڤپشک بهێزدکەت. د ئەڤی بواریدا سیمبۆل دبنە ئالاڤێن پشتڕاستکرنێ، هەستەکێ سەقامگیری و ئارمانجێن هەڤبەش پێشکێشدکەن)) (Boussaguet & Fauch-er 2020: 12–13) ئەڤ پشتڕاستکرنە دیاردکەت کا چاوا حکومەت پەیامێن خوە بۆ ملەتی ئاڤادکەت، نەخاسمە د دەمێ قەیراناندا.

٢. ٢. ١. کاریگەرییا سیمبۆلان ل سەر کریارا پشتڕاستکرنێ د گوتارا سیاسییا کوردیدا(گوتارێن مەسعود بارزانی)

سیاسەتمەدار ب ڕێکا بکارهینانا سیمبۆلێن ئەرێنی، خوە و حزبا خوە وەکو چارەسەری و پارێزەرێ ملەتی نیشانددەت. کاریگەرییێ ل سەر وەرگری دکەت و هەستێ باوەری، ئارامی، شانازی و هیڤیێ ل دەڤ ئەوی دروست بکەت.

" دامەزراندنی یەکێتیی زانایانی ئایینی ئیسلامیی کوردستان لەسەر راسپاردەی بارزانیی نەمر هەنگاوێکی مێژوویی بوو بە ئاراستەی بەهێزکردنی رۆڵی مامۆستایانی ئایینی لە شۆڕش و خەباتی گەلەکەمان. ئەم بڕیارە جەختکردنەوە بوو لەسەر پێگەی مامۆستایان و گەورەزانایانی کوردی ئایینی ئیسلام لە بڵاوکردنەوەی تێگەیشتنی نەتەوەیی و نیشتیمانپەروەری و پێکەوەژیان لەناو چینوتوێژەکانی کۆمەڵگە و رۆڵیان لە بەرەوپێشەوەبردنی دۆزی رەوای گەلەکەمان لە گشت قۆناغەکاندا...." (بارزانی، ٢٠٢٥)[٨]. "بارزانیی نەمر، زانایانی ئایینی، پێکەوەژیان" سیمبۆلن و کاریگەرییەکا ئەرێنی ل سەر دەروونێ وەرگری هەیە و دەربڕینێ ژ کریارا ئاخفتنێ یا پشتڕاستکرنێ دکەت. "بارزانییێ نەمر" رەوایەتییەکێ ددەتە بڕیارێ و هەستێ شانازی و پشتڕاستکرنێ پەیدادکەت. سیمبۆلا "زانایانی ئایینی" و گرێدانا ئەوان ب تێگەهێن نەتەوەیی و نیشتیمانپەروەری و پێکڤەژیانێ پەیامەکا ئەرێنی و ئارامکەر دگەهینیتە وەرگری بۆ ئەوان دووپاتدکەت کو خەباتا نەتەوەیی ل سەر بنەماییێن جڤاکی و ئایینی یێن بهێز راوەستیایە.

"شۆڕشی ئەیلول بۆ قۆناغەکانی تری خەباتی گەلی کوردستانیش سەرچاوەی هێز و ئیلهام بووە ، ئەزموون و دەستکەوتەکانی ئەو شۆڕشە مەزنە بۆ هەمیشە بەرچاوڕوونی دەداتە خەبات و تێکۆشانی گەلی کوردستان...." (بارزانی، ٢٠٢٥)[٩]. "شۆڕشی ئەیلول" سیمبۆلە و دەربڕینێ ژ کریارا ئاخفتنێ پشتڕاستکرنێ دکەت. ب شێوەیەکێ ئاشکەرا پشتڕاستکرنێ ل سەر بنەمایێ دیرۆکا شۆڕەشگێڕی ئاڤادکەت. وێنەیەکێ پیرۆز و بلند ددەتە شۆڕەشا ئەیلولێ. کاریگەرییا ئەڤان سیمبۆلان ئەوە، باوەرییێ ل دەڤ وەرگری پەیدادکەت کو رێبازا ئەوان یا خەباتێ ل سەر بنەمایەکێ بهێزە و ئەڤ شۆڕەشە رێنیشاندەرە هەستێ ئارامییێ ل دۆر پاشەرۆژێ دگەهینیت.

" لە شۆڕشی گوڵاندا گەلەکەمان قوربانیی زۆری دا... شۆڕشی گوڵان بۆ هەموو لایەکی سەلماند کە ئیرادەی تێکۆشان و خەباتی گەلی کوردستان بۆ ئازادی هەرگیز ناشکێت و بەردەوام دەبێت...." (بارزانی، ٢٠٢٥)[١٠]. "شۆڕشی گوڵان، ئیرادەی تێکۆشان، ئازادی" سیمبۆلن و دەربڕینێ ژ کریارا ئاخفتنێ پشتڕاستکرنێ دکەن. کاریگەرییا ئەڤان سیمبۆلان ئەوە، ترس و بێهێزییا ژ ئەنجامێ شکەستنێ بۆ هەستێ سەرکەفتن و بەردەوامییێ ڤەدگوهێزیت. ئەڤ چەندە پشتڕاستکرنەکا دەروونی یا بهێزە بۆ وەرگری کو چ هێزەک نەشێت ئارمانجا ئەوان یا ئازادییێ ژ ناڤ ببەت.

"لەیلا قاسم نموونەی باڵای ئافرەتی کوردە کە مێژووی بۆ خۆی و گەلەکەی دروست کرد. ئەو شەهیدبوونی وەک شانازییەک قبووڵ کرد بەڵام سەری بۆ جەللاد و دوژمن شۆڕ نەکرد. لەیلا قاسم و هاوڕێکانی بۆ هەموومان وانە و سەرمەشقن کە وەفاداری بۆ وڵات و بیروباوەڕ و مەرگی سەربەرزانە، زۆر پڕ بەهاترە لە ژیانی بندەستی..." (بارزانی ٢٠٢٤)[١١]. "لەیلا قاسم، شەهیدبوون" سیمبۆلن و دەربڕینێ ژ کریارا ئاخفتنێ پشتڕاستکرنێ دکەت. ئەڤان سیمبۆلان کاریگەرییەکا ئەرێنی ل سەر دەروونێ وەرگری هەیە. دیاردکەت کو مللەتێ ئەوان خودان کەسایەتییێن دیرۆکی یێن مەزنن، هەستێ شکۆمەندی و شانازییا نەتەوەیی بهێزدئێخن. پشتڕاستییێ ددەتە وەرگری کو هەلبژارتنا رێبازا بەرخودانێ ل سەر بنیاتێ بهایێن بلندە و ژیانەکا سەربلندانە مسۆگەردکەت.

"راپەڕین درێژکراوەی خەباتی دەیان ساڵە و

بەرهەمی خۆڕاگریی و ماندووبوون و خوێنی جەماوەر و هێزە خەباتگێڕەکانی کوردستان بوو و بووە دەستپێکێکی تازە و ئومێدێکی نوێ لە ژیانی گەلەکەماندا...“ (بارزانی، ٢٠٢٤)[١٢]. "ڕاپەڕین " سیمبۆلە و دەربڕینێ ژ کریارا ئاخفتنێ پشتڕاستکرنێ دکەت. کاریگەرییا ئەوێ ل سەر پشتڕاستکرنا وەرگری ئەوە، ڕاپەڕین ب تنێ بیرهینانەکا دیرۆکی نینە، بەلکو بەلگەیە کو خەبات و قوربانیدان دشێن ئەنجامێن ئەرێنی و گوهۆڕینێن مەزن بینن. ئەڤە ترسێ ل دۆر بێئەنجامبوونا خەباتێ ژناڤ دبەت و دەستپێکەکا نوی و ئومێدەکا نوی بۆ پاشەڕۆژێ ئاڤادکەت،

د شیاندایە بهێتە گوتن کو سیمبۆل ئامرازێن کاریگەرن بۆ کۆنترۆلکرنا دەروونێ وەرگری، کلیلێن کردنەڤە و داخستنا هەستێن جڤاکینە. سیاسەتمەدار ب هەلبژارتنا هوشیارانە یا سیمبۆلان دشێت دەروونێ جەماوەری ئاراستە بکەت، ئەوان ل دەمێ، پێدڤی بترسینیت و ئارام بکەت، هەردوو حالەت ژی خزمەتا ئارمانجێن ئەوی یێن سیاسی دکەن.

ئەنجام:

١. مەسعود بارزانی د ناڤ گوتارێن خوەدا سیمبۆلێن بیرەوەریێن تاری یێن نەتەوەیی بکاردهینیت دا هەستێ مەترسییا بەردەوام د ناخێ وەرگریدا پەیدابکەت، سیمبۆلێن شانازی و هێزێ بکاردهینیت دا هەستێ پشتڕاستکرنێ ل دەڤ وەرگری پەیدا بکەت.

٢.گوتارا سیاسییا کوردی(گوتارێن مەسعود بارزانی) بۆ ترساندنێ ب بەردەوامی سیمبۆلێن ڕابردوویێ تراجیدی وەکو هەڕەشەیەک بۆ سەر نوکە و پاشەڕۆژێ نیشانددەت، د هەمان دەمدا بۆ پشتڕاستکرنێ سیمبۆلێن ڕابردوویێ شۆڕەشگێری وەکو سەرچاوەیێ ئیلهام و مسۆگەرییا سەرکەفتنێ بۆ پاشەڕۆژێ بکاردهینیت.

٣. گوتارا سیاسییا کوردی(گوتارێن مەسعود بارزانی) ب شەهرەزایی سیمبۆلان وەکو ئامرازەکێ دەروونی یێ بهێز بکاردهینیت. ب میکانیزمێن ترسێ و پشتڕاستکرنێ ڕەوایەتی و دەستهەلاتا خوە بهێز دئێخیت و پشتەڤانییا خەلکی مسۆگەر دکەت ئەوژی یا ئێکێ: ژ ترسێ: وەرگر هەست دکەت کو بێ ئەڤێ سەرکردایەتییێ، ئەو دێ تووشی کارەساتێن دیرۆکی بیتەڤە. یا دووێ ژ پشتڕاستکرنێ: وەرگر باوەردکەت کو ئەڤ سەرکردایەتییە بەردەوامیدەرێ ڕێبازا پیرۆزا خەبات و قوربانیدانێیە و دێ ئەوی گەهینیتە ئارامی و سەرکەفتنێ.

٤. وەرگرێ کورد ل دویڤ پاشخانە و بیردانکا خوە کارلێککرنێ ل گەل سیمبۆلان دکەت. هەلبەت ئەڤ چەندە ژی ژ داخویانییێن جەماوەری ل سەر مێدیایی و سۆشیال مێدیایی و ژ دەرئەنجامێن ڤەکۆلینێن بەرێ دیار دبیت. بیردانکا ب کۆم یا وەرگرێن کورد یا کاریگەرە ب ئەوێ دیرۆکا پڕکری ب بەرخوەدان و ڤارێبوون و ستەمێڤە، ئەڤە وەدکەت سیمبۆلان کاریگەرییەکا مەزن ل سەر کریارێن ترساندن و پشتڕاستکرنێ د گوتارێن سیاسیێن کوردیدا (گوتارێن مەسعود بارزانی) هەبیت. ئەرکێ پراگماتیکیێ سیمبۆلی گرێدایە ب دەوروبەرێ سیاسی و جڤاکیڤە.

پەراوێز

١- ئەگەر دویڤچوونا هەردوو زاراڤێن -Semiotics و Semiology بهێتە کرن، دیاردبیت کو جوداهی د ناڤبەرا ئەواندا ئەوە Semiotics یا بەربەلاڤە د نڤیسینێن ئینگلیزیدا و نڤیسەرێن ئینگلیزی بکاردهینان ژبەر بکارهینانا جۆن لۆک و پیرسی بۆ Semiotics ێ، داکو مفای بگەهینیتە زانستێ گشتییێ واتایێ. -Semiology یا بەربەلاڤە د نڤیسینێن فرەنسیدا و نڤیسەرێن فرەنسی بکاردهینان ژبەر بکارهینانا سوسێرێ بۆ -Semiology د پەرتووکا وانەیێن زمانڤانییا گشتیدا و وەسا دایە دیارکرن کو هێماییێن Semiology ب تنێ ئەرکێن جڤاکی ئەنجامددەت، بەلێ د راستیدا هەر دوو زاراڤ ئێک واتایێ ددەن، هەر چەندە هندەک ڤەکۆلەر هندەک جوداهییا د ناڤبەرا ئەواندا دسەپینن و دبێژن -Semiology ڤەکۆلینێ ل لایەنێ تیۆرییێ هێمایان دکەت و -Semiotics ڤەکۆلینێ ل لایەنێ پراکتیکییێ هێمایان دکەت و رێبازا شیکاری ب خوەڤە دگریت، ل سەر ژێکڤەکرن و پێکڤەگرێدان، شیکارکرن و راڤەکرنا دەق و گوتار و چالاکییێن مرۆڤایەتییێ کاردکەت(عنانی، ٢٠٠٣: ١٥٣-١٥٤).

٢- رەخنەگرێ فەرەنسی رۆلان پارت بەرۆڤاژی دی سوسێری، هێماناسییێ ب لقەک ژ زمانڤانییێ دهەژمێریت، چونکی ئەو دبێژیت: سیستەمێ هێمایان تێگەهێن خوە ژ سیستەمێ زمانی وەردگریت (بارت، ١٩٩٣: ٢٠).

٣- بارزانی، م. (٢٠٢٥، تەمووز ٣١). سەرۆک بارزانی لە یادی چل و دوو ساڵەی ئەنفالی بارزانییەکان. https://www.masoudbarzani.krd/ku/

٤- بارزانی، م. (٢٠٢٤، نیسان ١٤). سەرۆک بارزانی لە یادی سی و شەش ساڵەی ئەنفالی بادینان. https://www.masoudbarzani.krd/ku/

٥- بارزانی، م. (٢٠٢٤، کانوونی دووەم ١٦). پەیامێک لە سەرۆک بارزانییەوە بۆ رای گشتی. https://www.masoudbarzani.krd/ku/

٦- بارزانی، م. (٢٠٢٣، ئەیلول ٢). پەیامێک لە سەرۆک بارزانییەوە. https://www.masoudbarzani.krd/ku/

٧- بارزانی، م. (٢٠٢٥، شوبات ١٧). پەیامێک لە سەرۆک بارزانییەوە. https://www.masoudbarzani.krd/ku/

٨- بارزانی، م. (٢٠٢٥، ئەیلول ٢١). سەرۆک بارزانی بۆ ساڵیادی دامەزراندنی یەکێتیی زانایانی ئایینی ئیسلامیی کوردستان. https://www.masoudbarzani.krd/ku/

٩- بارزانی، م. (٢٠٢٥، ئەیلول ١١). سەرۆک بارزانی لە یادی شەست و چوار ساڵەی هەڵگیرساندنی شۆرشی ئەیلول. https://www.masoudbarzani.krd/ku/

١٠- بارزانی، م. (٢٠٢٥، ئایار ٢٦). سەرۆک بارزانی بۆ چل و نۆیەمین ساڵیادی هەڵگیرساندنی شۆرشی گولان. https://www.masoudbarzani.krd/ku/

١١- بارزانی، م. (٢٠٢٤، ئایار ١٢). سەرۆک بارزانی بۆ ساڵیادی لەسێدارەدانی لەیلا قاسم و هاورێکانی. https://masoudbarzani.krd/ku/

١٢- بارزانی، م. (٢٠٢٤، ئادار ٥). سەرۆک بارزانی بە بۆنەی یادی راپەرین. https://www.masoudbarzani.krd/ku/

ژێدەر

ب کوردی

-حاجی، عەبدلرەحمان و محێدین، غازی حەسەن (٢٠٢٢). گوتار و بنەمای هاریکاری لە رۆمانی هایێ ل من شنگاڵ، گۆڤارا ئەکادیمیا کوردی، ژ: ٥٠.

- حسێن، هەژار فەقێ سلێمان (٢٠٢٢). هێماگەری لە دەقە واڵاکانی شێرکۆ بێکەسدا، نامەی دکتۆرا، زانکۆی سلێمانی.

–حمەغریب، سازان جوهر (٢٠٢٤). ڕەمزی گیانداران لە پەراوێزی کەسێتییێ مرۆڤدا بە نمونەی پەند و قسەی نەستەقی ناوچەی کەرکووک و گەرمیان، گۆڤارا زانکۆیا گەرمیان، ژ: ١١.

–عەبدوللا، عەبدولسەلام نەجمەدین (٢٠١٨). شرۆڤەکرنا زمانێ ڕێکلامێن بازرگانی، چاپا ئێکێ، سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەکۆلینێن کوردی.

–عەلی، شێرزاد سەبری (٢٠٢٠). شرۆڤەکرنا گوتارێ، چاپا ئێکێ، پەرتووکخانەیا موکسی، دهۆک.

– عەلی، شێرزاد سەبری (٢٠٢٣). تیۆرا کریارێن ئاخفتنێ، چاپا ئێکێ، پەرتووکخانەیا گازی، دهۆک.

–عەلی، شێرزاد سەبری (٢٠٢٤). تێگەهشتنا پراگماتیکی، چاپا ئێکێ، چاپخانەیا بەهدینان، دهۆک.

ب عەربی

– القرآن الكريم، سورة آل عمران.

– افيتش، ميلكا (٢٠٠٠). اتجاهات البحث اللساني (سعد عبدالعزيز مصلوح و وفاء كامل فايد، مترجمون؛ ط٢)، المجلس الاعلى للثقافة.

– الأفريقي، ابن منظور (١٩٩٧). لسان العرب (المجلد ٥)، دار الصادر.

– بارت، رولان (١٩٩٣). درس السيميولوجيا، ترجمة: عبدالسلامبنعبد العالى، دار توبقال للنشر، الطبعة الثالثة، الدار البيضاء– المغرب.

– بن سعيد، احمد بن راشد (٢٠٠٣). قوة الوصف، دراسة في لغة الاتصال السياسي، مجلة عالم الفكر، ٣٢(١).

– حاتم، محمد عبدالقادر (١٩٨٩). الرأي العام و تأثره بالاعلام و الدعاية، مكتبة لبنان.

–حمداوي، جميل (١٩٩٧). السيموطيقا والعنونة، مجلة عالم الفكر، (٣).

– داود، محمد محمد (٢٠٠٣). اللغة والسياسة في عالم ما بعد ١١ سبتمبر، دار غريب للطباعة و النشر و التوزيع.

– دي سوسير، فرديناند (١٩٨٥). علم اللغة العام (يوئيل يوسف عزيز، مترجم)، دار آفاق عربية.

– ريكور، بول (٢٠٠٥). صراع التأويلات، دراسات هيرمينوطيقية، ترجمة: منذر عياشي، دار الكتاب الجديد المتحدة، بيروت.

– ريكور، بول (٢٠٠٦). نظرية التأويل، الخطاب و فائض المعنى (سعيد الغانمي، مترجم؛ ط٢)، المركز الثقافي العربي.

– سعران، محمود (١٩٦٣). اللغة والمجتمع، رأى و منهج، الطبعة الثانية، الاسكندرية.

– عاطف، جودة نصر (١٩٧٨). الرمز الشعري عند الصوفيه (ط١)، دار الاندلس دار الكندري.

– عناني، محمد (٢٠٢٣). معجم المصطلحات الادبية الحديثة، دراسة و معجم انجليزي- عربي، الشركة المصرية العالمية للنشر،ط٣، القاهرة.

– كليب، سعدالدين (١٩٩٧). وعى الحداثة ، منشورات اتحاد كتاب العرب، دمشق، سوريا.

– لمفون، نائلة قاسم (١٩٨٤). الكناية في ضوء التفسير الرمزي، رسالة ماجستير، جامعة ام القرى.

– محمد، حمدي عبدالحميد (٢٠٢٢). سيميولوجيا الرمز و وظيفته في الفكر السياسي، مجلة وادي النيل للدراسات والبحوث الإنسانية و الاجتماعية و التربوية، ٣٥(٣٥).

–ياكوبسون، رومان (٢٠٠٢). الاتجاهات الأساسية في علم اللغة (على حاكم صالح و حسن ناظم، مترجمون؛ ط١)، المركز الثقافي العربي.

ب ئینگلیزی

. Billig, M. 1995. *Banal nationalism*. SAGE Publications.

. Blommaert, J., & Bulcaen, C. 2000. *Critical discourse analysis*. Annual Review of Anthropology, 29, 447–466.

. Boussaguet, L., & Faucher, F. 2002. *Beyond a "gesture": The treatment of the symbolic in public policy analysis*. French Politics, 18(1), 189–205.

. Charteris-Black, J.2011. *Politicians and rhetoric: The persuasive power of metaphor*, (2nd ed.). Palgrave Macmillan.

. Cohen, A. 1969. *Political anthropology: The analysis of the symbolism of power relations*. Man, New Series, 4(2), 215–235.

. Cohen, A. P. 1985. *The symbolic construction of community*. Routledge.

. Connolly, W. 1993. *The terms of political discourse*. Princeton University Press.

. Cuddon, J. A. 1999. *Dictionary of Literary Terms & Literary Theory*, fourth edition, USA, Penguin books.

. Edelman, M. 1977. *Political language: Words that succeed and policies that fail*. Academic Press.

. Gill, R. 2000. *Discourse analysis. In M. W. Bauer & G. Gaskell (Eds.)*, Qualitative researching with text, image and sound (pp. 172–190). Sage Publications.

. Hawkes, T. 2003. *Structuralism and semiotics*. Routledge.

. Iskandarovna, K. S. 2024. *Pragmatic features of symbols in cross-cultural communication*. Western European Journal of Linguistics and Education, 2(9), 50–54.

. Jung, C. G. 1964. *Man, and his symbols*. Dell.

. Lakoff, G. 2004. *Don't think of an elephant: Know your values and frame the debate*. Chelsea Green Publishing.

. Langer, S. K. 1954. *Philosophy in a new key: A study in the symbolism of reason, rite, and art*. New American Library.

. Lasswell, H. D., & Blumenstock, D. 1939. *World revolutionary propaganda: A Chicago study*. Alfred A. Knopf.

. Neumann, I. B. 2008. *Discourse analysis. In A. Klotz & D. Prakash (Eds.), Qualitative methods in international relations: A pluralist guide*, Palgrave Macmillan.

.Niu, M., & Dechsubha, T. 2022. *The Development of Pragmatics in Morris's Behavioral Semiotics: Semiotic Perspective*. Education Quarterly Reviews, 5(2), 216-225.

. Smith, A. D. 2003. *Nationalism and modernism: A critical survey of recent theories of nationalism*. Routledge.

. Theiler, T. 2017. *Political symbolism. In The SAGE encyclopedia of political behavior*. SAGE Publications.

. Tulis, J. K. 1987. *The rhetorical presidency*. Princeton University Press.

. Van Dijk, T. 2008. *Discourse and context*.

. Yule, G. 1996. *Pragmatics*. Oxford University Press.

Abstract

The Effect of Symbols on the Acts of Intimidation and Reassurance (Kurdish Political (Discourse as a Model

Political discourse is not merely about conveying information, but also serves to construct meaning, legitimize authority, and influence public opinion. Political discourse often involves the strategic use of language, in which political figures employ specific rhetorical techniques, linguistic tools, and symbols to influence the recipient. From this perspective, this research analyzes the strategies and mechanisms of the effect of using symbols on the acts of intimidation and reassurance within the Kurdish political discourse, with a particular focus on the speeches of Masoud Barzani in the period between (2023-2025). Through a descriptive-analytical approach and speech act theory, the study conducts a detailed analysis of the selected speeches. The findings indicate that the strategy of intimidation is primarily constructed by linking current events to tragic symbols of collective memory (such as the Anfal and chemical attacks, etc.). At the same time, reassurance is built through the use of positive historical symbols (such as the Aylul Revolution, coexistence, Mullah Mustafa Barzani, etc.) to reinforce a national narrative of resilience and hope. In conclusion, the study demonstrates that symbols in this context are not just descriptive tools, but are powerful pragmatic and performative instruments for directing the public and strengthening political .hegemony

Reas- ,Keywords: Political Discourse, Fear surance, Symbol, Pragmatics

الملخص

تأثير الرموز على أفعال التخويف والتطمين (الخطاب السياسي الكردي كنموذج)

لا يقتصر الخطاب السياسي على نقل المعلومات فحسب، بل يخدم أيضا في بناء المعنى وإضفاء الشرعية على السلطة والتأثير على الرأي العام. يتضمن الخطاب السياسي في كثير من الأحيان استخداما استراتيجيا للغة، حيث يستخدم السياسيون تقنيات بلاغية وأدوات لغوية ورموزا محددة للتأثير على المتلقي. من هذا المنطلق، يحلل هذا البحث استراتيجيات وآليات تأثير استخدام الرموز في أفعال التخويف والتطمين ضمن الخطاب السياسي الكردي، مع التركيز بشكل خاص على خطابات مسعود بارزاني في الفترة ما بين (٢٠٢٣-٢٠٢٥). من خلال المنهج الوصفي التحليلي ونظرية أفعال الكلام، تقوم الدراسة بتحليل دقيق للخطابات المحددة. تظهر النتائج أن استراتيجية التخويف تبنى بشكل أساسي من خلال ربط الأحداث الجارية برموز مأساوية من الذاكرة المشتركة (مثل الأنفال والقصف الكيماوي،.. إلخ). في الوقت نفسه، يتم بناء التطمين من خلال استخدام رموز تاريخية إيجابية (مثل ثورة أيلول، التعايش السلمي، الملا مصطفى البارزاني،.. إلخ) لتعزيز السرد القومي للصمود والأمل. في الختام، توضح الدراسة أن الرموز في هذا السياق ليست مجرد أدوات وصفية، بل هي أدوات براغماتية قوية ومؤثرة لتوجيه الجماهير وتعزيز الهيمنة السياسية.

الكلمات المفتاحية: الخطاب السياسي، الترهيب، التطمين، الرمز، التداولية.

وەرگرتن: ٢٠٢٦/١/٦
پەسەندكردن: ٢٠٢٦/٣/١

گۆڕی بنەماڵەیی لە بن پەرێز لە نیوەی یەکەمی هەزارەی یەکەمی پ.ز. توێژینەوەیەکی شوێنەواریی بەراوردکارییە.

ئەژین جوهر احمد
قوتابی ماستەر، بەشی شوێنەوار، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین
azhinjawhar40@gmail.com

پ.ی.د. ئاری خلیل کامل
بەشی شوێنەوار، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین
ari.kamil@su.edu.krd

پوختە

ئامانجی ئەم توێژینەوەیە پێشکەشکردنی خوێندنەوەیەکی شیکاریی و بەراوردکاری نوێی گۆڕە بنەماڵەییە دۆزراوەکەی سیدەکانە، کە دەگەڕێتەوە بۆ "نیوەی یەکەمی هەزارەی یەکەمی" پێش زایین. توێژینەوەکە پشت دەبەستێت بە ڕێبازی توێژینەوەی پێکهاتن لە نێوان زانیارییەکانی ئەم شوێنە شوێنەوارییە و شوێنە گۆڕستانییە هاوچەرخەکانی دەووروبەری وەک ناوچەکانی دەسەڵاتی ئۆرارتی، هەروەها شوێنە هەرێمییەکانی کوردستانی عێراق. توێژینەوەکە تیشک دەخاتە سەر سێ بابەتی سەرەکی: ١ - شیکاریی ئەندازیاریی شێواز و دانان و ناشتنی گۆڕەکان. ٢- لێکۆڵینەوە لە دۆزراوە شوێنەوارییەکان(خشتی پەژارە، زیورەکان، ئامرازەکان). ٣- شیکاریی کردەوە گۆڕستانییە پەیوەندیدارەکان بە ناشتنەوە. توێژینەوەکە بە دیاریکردنی تایبەتمەندییە هەرێمییە تایبەتەکانی گۆڕستانەکە کۆتایی دێت، هەروەها نیشانەکانی کاریگەری و گۆڕاوی شارستانی لەگەڵ ناوچە دراوسێکان تر. ئەمە یارمەتی دەدات لە تێگەیشتن لە سروشتی نیشتەجێبوون، پێکهاتەی کۆمەڵایەتی، جیاوازی چینایەتی و گۆڕاوی کلتوری لە ناوچەی سەیدەکان لە قۆناغێکی گرنگی دوایی سەردەمی ئاسن، وەڵامدانەوەی پرسیارەکان لەسەر ناسنامە و ئەندازیاریی شارستانی کۆمەڵگە هەرێمییەکان لەژێر کاریگەریی ئیمپراتۆرییە گەورەکان.

کلیلە وشەکان: گوندی بن پەرێز، ئۆرارتی، چاخی ئاسن، گۆڕی بنەماڵەیی، شێوازی ناشتن.

پێشەکی

لێکۆڵینەوە لە گۆڕ و ڕێوڕەسمی ناشتن یەکێکە لە پایە سەرەکییەکانی شوێنەواری و کەلتووری بۆ تێگەیشتن لە کۆمەڵگە کۆنەکان. گۆڕەکان وەکو ئەرشیفێکی دەوڵەمەندی جێماوەی مرۆڤ، چین چین زانیاری لەخۆدەگرن دەربارەی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و بیروباوەڕی ئایینی و تەکنیکەکانی ناشتن و هونەر و زانستی سەردەمی خۆیان. لە زۆر بارودۆخدا گۆڕەکان باشترین سەرچاوەی شوێنەوارین بۆ گێڕانەوە لەبارەی ئەو کەلتوورانەی کە نووسینیان نەبووە یان تۆمارێکی نووسراویان بەجێنەهێشتووە. ناوچەکانی کوردستان و بەتایبەت ناوچە شاخاوییەکانی باکووری زاگرۆس، هەمیشە وەک لانکەی شارستانییەت و ناوەندێکی ستراتیژی بۆ ئاڵوگۆڕی کەلتووری و پەیوەندی نێوان شارستانییەتە مێژووییە گەورەکانی وەک مێسۆپۆتامیا، بانی ئێران و ئەنادۆڵ ڕۆڵێکی پێشەنگ و بەرچاوی هەبووە.

هەڵکەوتەی جوگرافی ناوازەی ئەم ناوچەیە وایکردووە ببێتە پردێکی سروشتی نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای جیهانی کۆن و بە درێژایی مێژوو ڕێگەی بۆ پەیوەندی ڕۆشنبیری و بازرگانی و سیاسی بەرفراوان خۆشکردووە. قەزای سیدەکان لە باکووری ڕۆژهەڵاتی پارێزگای هەولێر و لەسەر سنوورەکانی ئێران و تورکیا، بەهۆی هەڵکەوتە جوگرافییە ناوازەکەیەوە پردی پەڕینەوە و ئاڵوگۆڕی کەلتووری بووە. ئەم ناوچەیە لە چاخی ئاسندا ساڵانی(١٢٠٠- ٦٠٠) پێش زایین بەشێک بوو لە تۆڕێکی کەلتووری فراوانتر لە نێوان ئەم شارستانییەتانەی کە لە وڵاتانی نێوان میسۆپۆتامیا و ئێران و ئانادۆلدا بوونیان هەبوو.لە ساڵی ٢٠١٣ پرۆژەی دروستکردنی ڕێگاوبان لە دۆڵی زەرزێ کە نزیکەی ١٤٢ کیلۆمەتر لە باکووری ڕۆژهەڵاتی سەنتەری هەولێرەوە دوورە، بووە هۆی دۆزینەوەی گۆڕێکی گرنگی بەردی بنەماڵەیی لە گوندی بن پەرێز.

گۆڕەکە لە کاتی ئەنجامدانی پرۆژەی ڕێگاوبان بەهۆی شوفێری ئامێرە قورسەکان کە لە شوێنەکە کاریان دەکرد دۆزرایەوە. دۆزینەوەکە بە شێوەیەکی زانستی کاری هەڵکۆڵین و تۆمارکردنی بۆ کراوە بە هاوکاری تیمەکانی بەڕێوەبەرایەتی شوێنەوار و کەلەپووری سۆران و زانکۆی بۆستنی ئەمریکی. لەم بابەتەدا سەرەتا باس لە گرنگی لێکۆڵینەوە لە گۆڕەکانی شوێنەواریدا دەکەین، پاشان پێداچوونەوە دەکەین بە پەرەسەندنی مێژوویی دروستبوونی گۆڕ لە چاخی بەردینی کۆنەوە تاوەکو سەردەمە مێژوویەکان. دواتر پاڵنەرەکانی دانانی دیاری لە گۆڕەکاندا دەکۆڵینەوە و جۆرەکانی گۆڕ پۆلێن دەکەین و لە کۆتاییدا شیکارییەکی ورد بۆ گۆڕی بنەماڵەیی بن پەرێز لەڕووی تەلارسازی و ناوەڕۆک و لایەنی کەلتوورییەوە ئەنجام دەدەین. ئامانج لەم لێکۆڵینەوەیە بنیاتنانەوەی بەشێک لە سیستەمی فیکری و کەلتووری کۆمەڵگاکانی سەردەمی ئاسنە لە باکووری زاگرۆس بە پشتبەستن بە بەڵگەی شوێنەواری.

گۆڕی بن پەرێز وەک بەڵگەیەکی زیندوو، تیشک دەخاتە سەر گرنگی بەردەوامی لێکۆڵینەوەی شوێنەواری لە هەرێمی کوردستان بەتایبەتی شانشینی ئۆرارتیی. ئەنجامدانی ئەم جۆرە توێژینەوەیە دەتوانێت پێگەی زانستی ئە م دۆزینەوەیە لە سەر ئاستی هەرێمی و نێودەوڵەتی بەرز بکاتەوە و ڕێگە بۆ نووسینی لێکۆڵینەوەی زیاتر و بەرفراوانتر خۆش بکات. هۆکاری هەڵبژاردنی توێژینەوە: هەستکردنە بە گرینگی و دەوڵەمەندی

ناوچەکە، لەڕووی مێژووییەوە بەتایبەتی جێماوە شوێنەواریەکانی شانشینی ئۆرارتی بە گشتی و گۆڕی بن پەرێز بەتایبەتی.

دووری ناوچەی توێژینەوە، سەختی بارودۆخی سیاسی و ئەمنیی ناوچەکە کەش و هەواییکی نالەباری ڕەخساندووە، کە ناتوانین بە ئاسانی دەستمان بگات بە شوێنی لێکۆڵینەوە، تەنها جارێک توانیومانە سەردانی شوێنەوارەکە بکەین. وە کەمی لێکۆڵینەوەی مەیدانی ناوخۆیی، وایکردووە ئەم گۆڕە و شوێنەوارە بەنرخەکانی دەوروبەری، ڕاستی زانستی و مێژوویییان تا ڕادەیێک بە شاراوەیی بمێنێتەوە. هەروەها نەبوونی سەنتەرێکی شیکاری ناوخۆیی لە لێکدانەوە زانستییەکانی تایبەت بە کەلوپەلە شوێنەوارییەکان، بە دیاری کراویش، لە توێژینەوە تەلارسازی و بابەتەکانی تایبەت بە ناشتن. گریمانەی توێژینەوە: گریمان دەکەین لە جێماوەکانی گۆڕی بن پەرێز جگە لە ئێسک و پروسکی مرۆڤەکان، ئێسکی ئاژەڵەکانیش بوونی هەبێت، جگە لەمەش لە ناوچەکەدا جگە لە گۆڕی بن پەرێز هاوشێوەکانی لە ناوچەکەدا بوونی هەبێت، چونکە بە گشتی ناوچەییێکی گرینگی مێژوویییە.

ئامانجی سەرەکیمان دەرخستنی یەکەم گۆڕی بنەماڵەییە لە سەرتا سەری ناوچەکە، کە شیکارکردنی گۆڕی بنەماڵەییە لە بن پەرێز، وە دیارکردنی سەردەمەکەیەتی گرینگیدان بە جێماوەکانی ئێسکە پەیکەرەکان و سەرجەم ئەو کەل و پەلانەی دۆزراونەتەوە، پاشان بەراورد کردنیانە بە ناوچەکانی تری دەوروبەری. میتۆدی توێژینەوە: لە نووسینی توێژینەوەکەماندا، چەند میتۆدێکی جۆراوجۆری مێژووی پەیڕەوکراوە بەتایبەتی ڕێگەی بەراوردکاری و سەرجەم ئەو کەل و پەلانەی کە لە گۆڕی بن پەرێزدا دۆزراونەتەوە، لە هەمان کاتدا سەردانی مەیدانی ناوچەکەمان کردووە و دید و بۆچوونی خۆمان تیدا خستۆتەڕوو. بە لەبەرچاوگرتنی گرنگی گۆڕی بن پەرێز، پێشنیار دەکرێت لە قۆناغەکانی داهاتوودا، شێوازە زانستییە مۆدێرنەکانی وەک شیکاریDNA بۆ ئێسکە پەیکەرەکان بەکاربهێنرێت بۆ پشکنینی پەیوەندییە بۆماوەییەکان و پێکهاتەی خزمایەتی لە نێوان تاکەکانی نێژراودا. هەروەها شیکاری ئایزۆتۆپی جێگیر (Stable Isotope Analysis) دەتوانێت زانیاری دەربارەی خۆراک و گۆڕانکاری جوگرافی و ژینگەی تاکەکان بدات. هەروەها شیکاری کانزاکان دەتوانێت سەرچاوەی کەرەستەی خاو و ڕێگاکانی بازرگانی و ئاستی تەکنەلۆژیای ئەو سەردەمە دیاری بکات.

وەک پێشینەی توێژینەوە، لەم بارەیەوە هیچ سەرچاوەییکمان بەردەست نیە تایبەت بێت بە خودی توێژینەوەکەی ئێمە نووسرابێت وە بڵاوکرابێتەوە، چونکە بابەتێکی نوێیە پشت بەڕاپۆرتەکانی هەڵکۆڵینی بەڕێوبەرایەتی شوێنەواری سۆرانە و سەردانی مەیدانی توێژەر دەبەستێت. ئەوی زیاتر توێژینەوەکەی ئێمەی گرینگتر دەرخستووە بوونی جێماوەی کەل و پەلەکانە، لە جۆری(گڵێنەی جۆراوجۆر، ئێسک و پروسک، ملوانکە و مستیلە..) دەربارەی شوێنی جوگرافیایی خودی توێژینەوەکە سەرچاوەمان نیە بە شێوەییکی زانستی خرابێتە ڕوو. هەروەها بەهۆی نزیکی و هاوسنووری شوێنی توێژینەوە لە ناوچەکانی ئێران هەڵساوین بە بەراوردکردنی گۆڕە بنەماڵەیەکەی بن پەرێز بە ناوچەکانی تری حەسنلو و شنۆ و سنە. ئەم شێوازی بیناسازیە لە ناوچەکانی تری ژێر دەسەڵاتی ئورارتیەکانیش پەیڕەو کراون. بەهۆی گرینگی مێژووی قەزای سیدەکان چەند ناوچەییێکی

گرینگی شوێنەواری هەن مێژووی ناوچەکەیان زیاتر پشت ڕاستکردۆتەوە لەوانە (کێلی کێلەشین، کێلی تۆپزاوە) ئەم توێژینەوەی کە ئێمە هەڵساوین بە ئەنجامدانی لەڕووی شوێنەواریەوە ناوچەکە زیاتر دەوڵەمەند دەکات.

١. بەشی یەکەم: چوارچێوەی تیۆری و جوگرافی مێژوویی

سیدەکان(برادۆست) ئەم قەزایە(١٤٢) کم لە باکووری خۆرهەڵاتی پارێزگای هەولێر دوورە. وە(٣٣) کم لە باکووری ڕۆژهەڵاتی ئیدارەی سەربەخۆی سۆران دایە، ڕووبەری ناوچەکە(١٦١٧) کم دوجایە، ئەم ناوچەیە کە خاڵی سنوورییە، هەرێمی کوردستان بە وڵاتانی(عێراق و ئێران و تورکیا) دەبەستێتەوە، هەڵکەوتەیێکی سروشتی جوگرافی ناوازەی هەیە، دەشتایی کەمە بەڵام دۆڵ و چیای سەرکەی و سەرکەشی لەخۆگرتووە، خاوەنی دیرۆکێکی دێرینە، دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ئۆرارتییەکان. (زێدان، ٢٠٢١، ٢٣).

ئەوەی بەتایبەتی مێژووی ناوچەکەی دەرخسووە شوێنەواری کۆنی شاری(موساسیر- ئاردینی) یە کە بە پایەتختی ئایینی ئورارتییەکان دانراوە، جێگای داخە دوای گەڕانێکی زۆر لە لایەن شوێنەوارناسان و لێکۆڵەران تاکو ئێستا ئەم پایەتختە نەدۆزراوەتەوە، تەنها لە نووسینە مێخییەکان ئاماژەی پێدراوە. بەشێک لە توێژەران پێیان وایە گوندی مجێسەری ئێستایە، کە پەرستگای خوداوەند (خالدی) سەرەکیترین خوداوەندی ئۆرارتییەکانە لەم شارەدا بووە. مێژووەکەی بۆ ساڵی(١٣٠٠-٥٤٧) پێش زایین دەگەڕێتەوە. جگە لەمەش هەردوو جێماوەی(کێلەشین [1]و تۆپزاوە [2]) لەسەر بەرزاییە سنوورییەکانی ناوچەکە دۆزراونەتەوە کە ئاماژەن بۆ کاریگەریی سیاسی و ئیداریی شانشینی ئۆرارتۆ. ئەمەش ڕاستی و گرینگی مێژووی ناوچەکەی قوڵتر کرۆتەوە. (C.Benedict 2013: 337)

گرینگی مێژووی ناوچەکە وایکرد شوێنەواری زیاتر دەرکەون، لەکاتی ئەنجامدانی پرۆژەیێکی فراوانکردنی ڕێگاوبان لە سیدەکانەوە بەرەو ڕێگای سەرەکی دۆڵی زەرزێ، کە لە ساڵی ((2013 دەستپێکرد، لەکاتی کارکردن لەم شوێنەدا لە لایەن شۆفێرێکی ئامێری شۆفلەوە بەناوی (هەوەند حەسۆ [3]) بەڕێوبەرایەتی شوێنەواری سۆرانی لە

١ [(١)] کێلەشین لە سەردەمی زووەوە بیر و هزری شوێنەوارناسانی دەرەوەی ناوچەکەی بەخۆیەوە سەرقاڵ کردووە، بۆ یەکەم جار لەمێژوودا(٢٠٠٠) ساڵ پێش ئێستا لەلایەن(سترابۆن) جوگرافیناسی بەناوبانگەوە باس لەم شوێنە کراوە. ئەم کێلە لە دوو ڕووی بە نووسینی مێخی نووسراوە. لایێکی بە ئەکەدی لەهجەی ئاشووریە کە(٤٢) دێڕ نووسین لەخۆ دەگرێت. بەشەکەی تری بەزمانی ئۆراتییە کە(٤١) دێر نووسین نەخشێنراوە. سەرەتایێک بوو بۆ خوێندنەوە و زانینی زمانی ئۆراتی، دەقەکەی بە تەواوی لەلایەن شوێنەوارناسەکانەوە وەرگێڕدراوە و شیکاری بۆ کراوە. ئەم جێماوەیە نەک هەر شایەتحاڵی کاریگەریی ئورارتییەکانە لە ناوچەکانی دەوروبەر، بەڵکو نیشان دەدات کە چۆن سیاسەتی ئایینی و سەربازی بۆ چەسپاندنی دەسەڵات لە هەزارەی یەکەمی پێش زایین لە ناوچەکە بەکارهێنراوە. ئەم نووسینە بۆ سەردەمی پادشا "ئیشپوینی" و شازادە(مینوئا- Menua) ساڵی(٨٠٩-٧٩٠) پ.ز دەگەڕێتەوە.(عیماد ٢٠٠٩: ١٠٧)

٢ [(٢)] ئەم میلە دەکەوێتە گوندی تۆپزاوە (٧) کیلۆمەتر لە قەزای سیدەکانەوە دوورە، لە مۆزەخانەی شارستانی هەولێر پارێزراوە، لە بەردێکی شێوە لاکێشەی پێکهاتووە لەسەر بنچینەیەک چەسپێنراوە، بەرزی کێلەکە (١.١٦)م پانیەکەی (٩٢)سم و ئەستووریەکەشی(٣٣) سم. هاوشێوەی کێلەشین هەردوو دیوەکەی نوسینی لەسەرە بەشێکی نووسینی ئاشووری لەخۆ گرتووەو بەشێکەی تریشی ئۆڕاتی پێکهێناوە.(محمد١٩٥٢: ٦٦-٦٧) مێژووی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی پادشای ئۆڕاتی(ڕوسای یەکەم ٧٣٥-٧١٤پ.ز) ئەو کاتە دروستکراوە کە ڕۆسا بە هانای پاشا ئورزانای فەرمانڕەوای موساسیرەوە چووە لە دەستی ئاشووریەکان ڕزگاری کردووە (١٥) ڕۆژ ماوەتەوە و ئاهەنگیان گێڕاوە و قوربانیان پێشکەش بە خوداوەندی نەتەوەی ئۆڕاتی کردووە. (برادۆست ٢٠٢١: ١٥٤-١٥٥).

٣ [(٣)] هەوەند حەسۆ وەک کارمەندی سەرۆکایەتی شارەوانی سۆران و باوکی یەکێک لە فەرمانبەرەکانی بەڕێوەبەرایەتی شوێنەوار و کەلەپووری سۆران، وەک شوفێری حەفارە لەم پرۆژەیەدا لە ٦/٢٢/ ٢٠١٣ کاری کردووە. دوای ئەوەی ئامێرەکە بەر پێکهاتەیەکی بەردی کەوتوە، دەستبەجێ پەیوەندی بە کچەکەی بەناوی لیلاف دەکات.

دەرکەوتنی جێماوەیێکی شوێنەوار ئاگادار دەکاتەوە. دوای تاوتوێکردن بۆیان دەرکـەوت جێماوەی خانوێکی بیناسازیە، لە ژوورێکی ئەم خانووەدا کۆمەڵێک ئێسک و پروسکی وردو خاشبووی مرۆڤ دۆزراوەتەوە. سەرەتا لای لێکۆڵەرەکان زۆر بایەخێکی وای پێ نـەدراوە بـەڵام دواتر کەسێک بە ناوی(نوری احمد) کە دانیشتووی ناوچەکەیە لە بـەرواری(٢٠١٤/٦/١٠) ئاگاداری کردوونەتەوە لەسەر هەمان ئەم ڕێگایەیی(سیدەکان- گوندی بن پەرێز) گۆڕێک هەیە، پاشماوەی چەندین ئێسک و پروسکی تێدا بـەدی دەکرێت، بۆیە هەر ئەوکات تیمەکانی هەڵکۆڵین دەچنە شوێنەکە بۆ دەست خستنی زانیاری سەبارەت بە گۆڕەکە، دەستبەجێ شوێنەواری گۆڕەکە ڕووپێوی بۆ دەکرێت، ناوی لە لیستی شوێنەوارەکانی ئیدارەی سەربەخۆی سـۆران تۆمار دەکرێت، دەستبەجێ هەڵکۆڵین و بەدواداچون بۆ گۆڕەکە دەست پێ دەکات.(ڕاپۆرتی بەڕێوبەرایەتی شوێنەواری سۆران١٨-٦-٢٠١٤: ٢)

گوندی بن پەرێز دەکەوێتە دۆڵی زەرزێ لە قەزای سیدەکان. نزیکەی 142 کیلۆمەتر لە باکووری ڕۆژهەڵاتی سەنتەری پارێزگای هەولێرەوە دوورە. بڕوانە نەخشەی ژمارە(١). ناوچەکە بەهۆی نزیکیی لە سنوورەکانی ئێران (شنۆ و گردی حەسەنلو) و تورکیا (شەمزینان) لە کۆتاییەکانی "هـەزارەی یەکەمی" پێش زایین یەکێک لە ناوەندە گرنگەکانی ئاڵوگۆڕی کەلتووری بووە. هەڵکەوتەی جوگرافیی ئـەم گـۆڕە بنەماڵەیە لـە بـاکووری زاگـرۆس لە خاڵێکی سەرەکیدایە، لەسەر ڕێگەی پەیوەندی نێوان شارستانیەتەکانی ماد[٤(١)] و مانییەکان و ئورارتی[٥(٢)] دایە. (بڕوانە نەخشەی ژمارە ٢).(Danti 2013: 2 &11).

لێکۆڵینەوە لە گۆڕ و ڕێوڕەسمی ناشتن یەکێکە لە پایە سەرەکییەکانی شوێنەواری و کەلتووری بۆ تێگەیشتن لە کۆمەڵگە کۆنەکان. وەکو ئەرشیفێکی دەوڵەمەندی جێماوەی مرۆڤ زانیاری لە خۆدەگرن. (Parker Pearson1999: 1-5) لە چاخی بەردینی کۆن (١٥،٠٠٠-٥٠٠،٠٠٠) پێش زایین بۆ یەکەم جار نیشانەکانی ناشتنی مرۆڤ دەردەکەون، دواتر مرۆڤەکان وردە وردە دەستیان کرد بە ناشتنی مردووەکـانـیـان. یەکێک لـە کۆنترین و باوترین نموونەکانمان لە هەرێمی کوردستاندا ئەشکەوتی شانەدەرە لە قەدپاڵی زنجیرە چیاکانی برادۆست بۆ مـاوەی زیاتر لـە(٧٥) هـەزار سـاڵ لەمەوبەر. جێماوەکانی ناشتنی نیاندەرتاڵەکان دۆزراونەتەوە،

دوابەدوای ئەم پەیوەندییە، بەڕێوەبەرایەتی شوێنەوار و کەلەپووری سۆران ئاگادارکرایەوە و هەنگاوی پێویست بۆ بەدواداچوون و دۆکیۆمێنتکردنی شوێنەکە نرا.(لیلاف هوند حەسۆ، لە دایکبووی ١٩٨٧، کارمەند لە بەشی کارگێڕی بەڕێوەبەرایەتی شوێنەوار و کەلەپووری سۆران، دیمانەی تایبەتی توێژەر: ٢٠٢٥/٥/٢٥).

٤ [(١)] مادەکان(میدییەکان) بە بـاوک و باپیری کـورد دادەنرێن، نەتەوییێکی کۆنی نیشتەجێی زنجیرە چیاکانی زاگـرۆس بـوون، سەرەتا وەک هـۆزو تیرەی بچووک بچووک لە دەوروو بەری سـاڵانـی(٨٥٣ پێش زایـیـن) دەرکـەتـوون. یەکێک لـە سـەرکردە دیارەکانیان (دیاکۆ) بووە، توانی یەکیان بخات و دەوڵەتێکی بەهێز دابمەزرێنێت ناوچەی سەرەکی نیشتەجێبوونیان شاری (ئەکباتانە) پایتەختی دەوڵەتەکە بوو کە هەمەدانی ئێستای پێ دەوترێت. وە سنووری دەوڵەتی ماددەکان لەسەردرمی(کەیخەسرەو) بۆ یەکەم جار هـەمـوو کوردسـتـان و چەند ناوچەیێکی دەورووبـەریـشـی گرتەوە، لە ساڵی(٦١٢پێش زایین) هێرشیانکردە سەر (نەینەوا) ی پایتەختی ئاشوورییەکان کۆتاییان بە دەوەتی ئاشووری هێنا. (دیاکۆنۆف٢٥:٢٠٠٥)

٥ [(٢)] ئورارتییەکان بۆ یەکەم جار لە نیوەی یەکەمی هـەزارەی یەکەمی پێش زایین بەهۆی لاوازی و کێشە ناوخۆیەکانی دەسەڵاتی ئاشوورییەکان لە"باکووری کوردستان" وەک هێزێکی سیاسی نوێ سەری هەڵدا. بەگشتی ماوەی دەسەلاتیان لە نێوان ساڵانی(٨٦٠-٥٩٠پێش زایین) بوو، سنووری جوگرافیایی دەرکەوتنیان کوردستانی گەورە و خاکی ئەرمینیایە، پایتەختی دەڵەتەکەیان شاری(توروشپا) بـوو، خـاوەن شارستانیەتێکی بەهێز و پێشکەوتووبوون، لە چەندین بـواردا پێشبڕکێی شانشینەکانی سـەردەمـی خۆیان کـردووە. لە لای ئـەوان ئایین بابەتێکی گرینگ و کاریگەر بووە، هەر ئەمەش وایکردووە خاوەنی کۆمەڵێکی زۆر لە خوداوەندی جۆراو جۆر بوون، کە(٧٩) خوداوەندیان پەرستووە، سەرەکیترین خوداوەندیان(خالدی)یە پایتەختی پەرستنی شاری(موساسیر) بووە، لە دەقەکانی ئاشوورییەکان بە ئۆرارتی ناویان هاتووە، بەڵام لە زمانی خۆیان بە(بیاینیلی) ناساندووە (دیدار،٢٠٢٣:١٤-١٨).

هەر ئەمەش نیشاندەری بەڵگەی ناشتنی مرۆڤەکان بووە.(زینب ٤٠:٢٠٢٣-٤١) لە باکووری زاگرۆس وە بەتایبەتی لە ناوچەی کوردستان، بەڵگەی زۆر لەسەر گۆڕەکانی پێش مێژوو دۆزراونەتەوە. لە چینەکانی بەشی سەرەوەی ئەشکەوتی شانەدەر گۆڕستانێک دۆزرایەوە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی EipPalaeolithic[(1)6] نزیکەی(١٠٠٠٠-٩٠٠٠) پێش،زایین .(Solecki 2004: 11–23)

لە وڵاتی مێسۆپۆتامیا شێوازەکانی ناشتن لە شارستانیەتەکانی وەک(سۆمەری، ئەکەدی، بابلی و ئاشووری)، لە سەرانسەری سنووری جوگرافیا و کەلتووریی جیاوازبووە، بەڵام هەندێک بابەتی هاوشێوەیان هەبووە. کە بەربڵاوترینیان ڕێگای ناشتنی ناو ماڵ بووە.(Nishimura 2015: 419) ، لە سەردەمی ئوروک کە یەکێکە لە سەردەمە سەرەتاییەکانی مێژووی شارستانیەتی مێسۆپۆتامیا و بەسەرتای سەرهەڵدانی بنەماڵەکانی سۆمەر دادەنرێت، ماوەی دەسەڵاتیان لە سالانی (٣٥٠٠-٢٣٥٠) پێش زایین بووە. تا سەردەمی ئەکەدی و بابل، ناشتنەکان هەمە چەشن و پێکهاتەدار بوون. لە ئور ناشتنی شاهانە [(2)7] لەگەڵ تەلارسازی گەورە و شتومەکی زێڕین و قوربانیدانی مرۆڤدا بوو، ئەمەش وەک ئاماژەیێک پێکهاتەیەکی ئاڵۆزی چینایەتیمان بۆ دەردەخات. (باقر ٢٠٢٢: ١٤٢-١٤٣).

٢. بەشی دووەم: شیکاری وەسفیی وردی گۆڕی بنەماڵەیی بن پەرێز

مرۆڤ دوای مردنی لەناو گۆڕ دەشاردرێتەوە پاشان دوای ماوەیێک ئێسک و پروسکی مرۆڤی تیدا دەدۆزێتەوە، ڕووبەری گۆڕەکان یان بە قوڵییەکی زۆر لە ژێر خاک یان لە سەرووی ڕووی زەویەوە دروست کراوە، زۆرجار کەلوپەلی تایبەت بە ناشتنی تێدایە. گۆڕ دەکرێت سادە بێت یان ئاڵۆز بێت، لەوانە چاڵێکی سادە لەژێر خاک، پێکهاتەیەکی بەردی، یان ژوورێک کە تەلارسازییەکی دیاریکراوی هەبێت. (Sørensen 2023: 149-155). لێکۆڵینەوە لە بارەی گۆڕ وەک بناغەیەکی بنەڕەتی شوێنەوارناسی و ئەنترۆپۆلۆجییە، بەو پێیەی زۆرجار گۆڕە کۆنەکان تاکە بەڵگەی ڕاستەوخۆی بیروباوەڕ و پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و پەیوەندییە کەلتوورییەکانن لە ڕابردوودا. لە ڕێگەی گۆڕەکانەوە دەتوانرێت زانیاری بەنرخ لەبارەی تەمەن و ڕەگەز و تەندروستی و خۆراک و هۆکارەکانی مردن و بارودۆخی ژیانی تاکەکەسەوە بەدەست بهێنرێت. داتای ئێسک و بۆماوەیی و نەخۆشیناسی بە شێوەیەکی زانستی لە جێماوە شوێنەوارییەکاندا دەردەهێنرێن و زۆرجار لەگەڵ زانیارییە کەلتوورییەکان لە ناشتنەکەدا هەن تێکەڵ دەکرێن بۆ ئەوەی وێنەیەکی گشتگیر لە ژیانی ڕابردوو دابین بکەن.(Chapa 2023: 128-131)

گۆڕی بن پەرێز بە یەکێک لە گۆڕە بنەماڵەیی‌ەکان ئەژمار دەکرێت. لە ڕووی تەلارسازیەوە پێکهاتبوو لە ژوورێکی لە بەرد دروستکراو بنمێچەکەشی بە تاشە بەرد داپۆشرابوو، بە گوێرەی کەلوپەلی جوانکاری

٦ [(١)] سەردەمی بەردینی ئێپیپالیۆتی/Epipaleolithic کە هەندێک جار پێی دەوترێت "کۆتایی بەردی کۆن"، قۆناغێکی گواستنەوەیە لە نێوان سەردەمی بەردینی کۆنی سەروو و سەردەمی بەردینی نوێ لە ڕۆژهەڵاتی نزیک. بەزۆری مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ نێوان ٢٠ هەزار بۆ ١٠ هەزار ساڵ لەمەوبەر، ئەو سەردەمە بە سەرهەڵدانی شێوازی نوێی بەکارهێنانی سەرچاوەکانی سروشتی و گۆڕانکارییە بایۆلۆژییەکان و دروستبوونی شێوازی نیشتەجێبوونی کاتی یان نیمچە هەمیشەیی تایبەتمەندە (Encyclopaedia: ٢٠٢٥)..

٧ [(٢)] گۆڕستانی بنەماڵەیی(شاهانەی) ئور: شوێنێکی شوێنەواریی گرنگە و دەکەوێتە پارێزگای ناصریە لە شوێنەواری ئەلموگەییەر. مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی سێیەمی پێش زایین هاوکاتە لەگەڵ سەردەمی یەکەمین شانشینی ئور. بە یەکێک لە گرنگترین دۆزینەوە شوێنەوارییەکانی سەدەی بیستەم دادەنرێت، چونکە تێگەیشتنێکی قووڵی لەبارەی شارستانیەتی سۆمەری خستۆتەڕوو، گەنجینەیێکی دەوڵەمەند لەناو گۆڕەکاندا دۆزراونەتەوە، نزیکەی (٢٠٠٠) گۆڕی لەم شوێنەدا دۆزییەوە، بەڵام تەنها(١٦) گۆڕیان وەک "گۆڕی شاهانە" کەلوپەلە گرانبەهەیەکانی تێدابوون. (Amy R. Gansell ٢٠٠٧: ١٤-١٥)

و گلێنەکانی ناو گۆڕەکە مێژووەکەی دەگەڕێتەوە بۆ "نیوەی دووەمی هەزارەی یەکەمی پێش زایین"، ئەمەش زانیاری گرنگی لەبارەی سیستەمی ناشتن و بیروباوەڕی ئەو سەردەمە بە توێژەران دەبەخشێ. ئەم گۆڕانە بەزۆری لە پێکهاتەیەکی جێگیر پێکدێن بۆ ناشتنی ئەندامانی خێزانێک لە کاتە جیاوازەکاندا بەکارهێنراوە. مایکل دانتی سەرۆکی تیمی زانکۆی بۆستنی ئەمریکی، لە نووسینەکانیدا ئەم شوێنەی بە تۆپزاوە ناو هێناوە، هۆکارەکەی بۆ نزیکی شوێنەکە لەم گوندەو ناوبانگ و گرینگی مێژووی لە پێشینەکەی دەگەڕێتەوە، بەهۆی دۆزینەوەی کێلی نوسراوی تۆپزاوە کە شوێنەوارێکی گرینگ و ناسراوە. لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی، لە ساڵی 2013 پێشکەشی بەڕێوەبەرایەتی شوێنەوار و کەلەپووری سۆرانی کردووە دەنووسێت:" گۆڕی تۆپزاوە دۆزینەوەیەکی سەرنجراکێشە، ئێستا تووشی لەناوچوون بووە و هەڕەشەی تاڵانکردنی لەسەرە. هەروەها لە ئەنجامی بڕینی ڕێگا لە بەشی باکووری ڕۆژهەڵاتدا بەدەرکەوتووە، شوێنەواری چینی سووتاو و گلێنەی سەردەمی ئاسنی لێ دۆزراوەتەوە. بەردەوامی هەڵکۆڵینەکان لە دۆڵی تۆپزاوە توانایەکی زۆری هەیە بۆ تێگەیشتنمان لە شێوازەکانی نیشتەجێبوون لە ڕۆژئاوای زاگرۆس لە کۆتاییەکانی نیوەی یەکەمی هەزارەی یەکەمی پێش زایین." (دانتی ٢٠١٣: ٤)

لەڕووی تەلارسازییەوە ئەم گۆڕە لە ژوورێکی بەردی ڕووبەرێکی چوارگۆشەی دروستکراوە. وە قەبارەییەکی(٢.٢٥ X ٢.٢٠) سم هەیە و بەرزییەکەی ١٨٥ سانتیمەتر دەبێت، بەشی سەرەوەی گۆڕەکە بە تاشە بەردی گەورەی(تەخت)ی خودی ناوچەکە ڕووپۆشکراوە، لە هەمان کاتدا چوار دەوری قەراغی بانەکە بە بەردی تەختی گەورەی شێوە بەلەمی ڕێکخراوە، بە مەبەستەی ئاو نەچێتە بەشی ناوەوەی گۆڕەکە، دیوارەکانی لە بەردی وردی قەبارە جیاواز پێکهاتووە، بەشێکیان ئەندازەییێکی نارێکیان هەیە. ئەو بەردانەی لەم بیناسازیە بەکارهێنراون بە هەمان شێواز هی خودی ناوچەکەن. بەکارهێنانی بەردی ناوخۆیی بەشێوەیەکی سروشتی لە ناوچەی سیدەکان زۆرە، ڕەنگدانەوەی تێگەیشتنی کۆمەڵگا ناوخۆییەکانە بۆ کەرەستەی ژینگەیی و گونجاندنیان لەگەڵ پێداویستییە ڕێوڕەسمەکان و تەلارسازیی گۆڕەکە. ئەم پێکهاتەیە ئەوەمان بۆ دەردەخات کە گۆڕەکە تەنیا ڕووبەرێک بۆ ناشتن نەبووە بەڵکو مانای ڕەمزی و ڕێوڕەسمی و ڕەنگە خێزانیشی هەبووە، بڕوانە وێنەی (١) و هێلکاری(١).

بۆشمان دەردەکەوێت بە گشتی تەکنیکی بیناسازی ئەم گۆڕە بۆمان ڕووندەکاتەوە دەرگای سەرەکی چوونە ژوورەوەی گۆڕەکە ڕووی لە باشووری تۆپزاوا بووە. ئەمەش نیشانەی دیزاین و ڕێکخستنی تەلارسازی ئەم جۆرە گۆڕانەیە لە ناشتنی خێزانی ئەو سەردەمەدا. بە پشتبەستن بە کەلوپەلەکانی ناو گۆڕەکە لەوانە: گلێنە، کەلوپەلی جوانکاری کانزایی، مێژووی ئەم گۆڕە دەگەڕێتەوە بۆ نیوەی یەکەمی هەزارەی یەکەمی پێش زایین.(عبدالوهاب ٢٠١٣). ئەم جۆرە بیناسازییە ئۆرارتیە لە نموونەی گۆڕەکانی هاوشێوەی ناوچەکانی ئۆرارتۆی سنوورەکانی وانن،[٨(١)] هاوشێوەی گۆڕە بەردینەکانی هەردوو ناوچەی سنەو حەسەنلوە. بڕوانە وێنەی ژمارە(٢) لەناو ئەم گۆڕەدا، نمونەی چەند گلێنەییێکی خۆڵەمێشی و ڕەنگی نۆکی و سوور کە دوای دروستکردنیان پۆلێش کراون دۆزراونەتەوە. وێنەی (٣و٤) و

٨ [(١)] لە ناوچەی دەریاچەی وان تا ناوچەکانی دەوروبەری دەریاچەی ورمێ گەلانێک دەژیان کە ئورارتویان پێ دەوترا و لە سەدەی ١١ی پێش زایین بە یەکخستنی هێزەکانی خۆیان یەکەمین پاشایەتی ئەم شارستانیەتەیان پێک هێنا (سمیرا١٣٩٠: ٦٥).

هێلکاری (٢)، مایکل دانتی سەرۆکی تیمی هەڵکۆڵینی ڕزگاری پێیوایە: لە ڕووی فۆرم و بەرهەمهێنانەوە ئەم گلێنانە لێکچوونێکی زۆریان هەیە لەگەڵ گلێنە دیار و ناسراوەکانی نیوەی یەکەمی هـەزارەی یەکەمی پێش زایین لە ناوچەکانی دەوروبەری وەک حەسەنلو (قۆناغی چوارەم) و شنۆ. بە بەراوردێکی جۆری ئەم گلێنانە لەگەڵ گلێنەکانی هاوشێوە لە گردی حەسەنلو، بە تایبەت فۆرمەکانی شێوە پەرداخ و قاپی لێودار و دەفرە بچووکەکان، مێژووی ئەم گۆڕە بۆ ساڵی(٥١٢) پێش زایین دەگەڕێتەوە(مایکل ٢٠١٣: ٥).

هاوکات لەگەڵ جێماوەی ئێسک و پروسکی مرۆڤ کە ژمارەییێکی زۆر لە گۆڕەکەدا دۆزراونەتەوە، بەپێی بۆچوونی مایکڵ دانتی گریمانە دەکرێت(١١) ئێسکە پەیکەربن، کە بەدرێژایی دیوارەکانی گۆڕەکە بە شێوەییێکی ڕێکخراو دانرابوون، بەڵام لە کۆی گشتی پاشماوەی ئێسکە پەیکەرەکان (٧) دانە کەلەسەر دۆزراونـتـەوە. بڕوانە وێنەی ژمـارە(٥-٦) لەگەڵ ئەوەشدا کۆمەڵێک کەلوپەلی کانزایی دۆزرایـەوە، لەوانە ئەڵقەی پەنجە لە کانزای برۆنز و بازنی برۆنزی و گوارەی بچووک مۆری ڕەنگاو ڕەنگ کە ئەوانیش هەر تایبەتن بە کەلو پەلە جوانکارییەکانی ئافرەتان، لەسەر هەردوو جەمسەری بازنەکە وێنەی مار دەبینرێت، دەرکەوتنی ئەم وێنەیە لە کەلو پەلە جوانکارییەکان ڕەنگدانەوەی بەردەوامی ئاسۆییێکی ڕەمزی زاگرۆسیە بڕوانە وێنەکانی ژمارە(٧-٨-٩)، جێماوەی چەندین گۆزە دۆزراونەتەوە کە بەشێکیان شوێنەواری سوتانیان لەسەر دەرکەوتووە، بڕوانە وێنـەکـانی(١٠-١١-١٢) ئـەم جێماوانە نـەک تەنها ئاماژەن بۆ پێگەی کۆمەڵایەتی مردووەکان، بەڵکو ڕەنگە پەیوەندییان بە بیر و باوەڕیانەوە هەبێت، کە پەیوەندییان بە ژیانی دوای مردن و جیهانی زیندو بوونەوە هەیە (عبدالوهاب، دیمانە،٢٠٢٥). هەروەها کەلوپەلی هاوشێوە لە گۆڕەکانی مادەکان لە ناوچەی شنۆ و حەسەنلو دۆزراوەتـەوە .(DY-SON. R1965: 198-203)

ئەگەرچی ناشتنی بەکۆمەڵ لە حاڵەتە تایبەتەکاندا دەبینرێت، وەک مردن بەهۆی کارەساتی سروشتی، شەڕ، یان نەخۆشییە تووشبوەکانی کە دەگوازرێنەوە/ درمەکان، بەڵام لە هەندێک کەلتووردا ئەم جۆرە گۆڕانە لایەنێکی ڕێوڕەسمییان هەبووە کە لەناو بنەماڵەکاندا باو بووە، بۆ نموونە دەکرێ ئاماژە بە گۆڕی بنەماڵەیی ئور بکەین کە چەند لاشەیەکیان تێدایە کە پێدەچێت ئەندامی یەک خێزان یان چینێکی کۆمەڵایەتی دیاریکراو بووبن، (لوید ١٩٨٠: ١١٥).

٣. بەشی سێیەم: لێکۆڵینەوەی بەراوردکاری گـۆڕی بـن پـەرێـز لـەگـەڵ نـاوچـەکـانـی تـری دەروبەری

دۆزینەوەکانی گۆڕی بنەماڵەیی بن پەرێز ئاماژەن بۆ کۆمەڵگەییێکی نیمچە جێگیر یـان گوندنشین کە پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی جێگیر و پەیوەندی خزمایەتی ڕوون و ڕێوڕەسمی ناشتنی دامەزراو. جۆری تەلارسازی و جۆراوجۆری کەلوپەلەکان و هەڵبژاردنی شوێنی گۆڕ، ئاماژەن بۆ ئەوەی کە ناشتن تەنها کردەیەکی باوی لاسایکرنەوە نەبووە، بەڵکو ڕێوڕەسمێکی کۆمەڵایەتی فەرهەنگی بووە کە یادەوەری خێزانی پاراستووە وە لەم ڕێگەیەوە پـەیـوەنـدی نـەوەکـانـی داهـاتـووی لـە کۆمەڵگەدا شەرعیەت پێداوە. گۆڕی بنەماڵەی بن پەرێز لە ڕووی پێکهاتەی تـەلارسـازی و جـۆری ناشتن و کەلوپەلەکانی لێکچوونی بنەڕەتی لەگەڵ ئەو گۆڕانەی لە ناوچەکانی دەوروبـەری نەغەدە وەک حەسەنلو و بایەزید ئاغا هەیە کە دۆزراونەتەوە.

گۆڕی هاوشێوە دۆزراونەتەوە ژووری بەردن یان خشتیان تێدایە، وە بنمیچەکانیان بە بەردی گەورەی ڕوتەخت داپۆشراون لەگەڵ کەرەستەی کانزایی وەکو بازن و گوارە و خەنجەر و گلێنە. لە هەردوو حاڵەتەکەدا گۆڕەکان تەنها شوێنی ناشتنی تاک نەبوون بەڵکو بە ڕووبەرێکی ڕێوڕەسم و شوناس دادەنران (خانمحمدی(ب.ت)٧٠).

لەڕووی پێکهاتەی تەلارسازیەوە گۆڕی بن پەرێز بە بەراورد بە گۆڕی هەڵکۆڵدراوی سادەی ژێر زەوی زۆر جیاوازە، لە قۆناغەکانی وەک سەردەمی ئورارتی[9][1] (١٣٠٠–٥٤٧) پێش زایین و ماد[10][2] (٥٥٠–٦١٢) پێش. زایین، ڕێگای گڵێنەی تابووتی و گۆڕی بەردین [11][3]دروستکراون. بەکارهێنانی ژووری بەرد لە باکووری زاگرۆس ئاڵۆزتر بوو، بەڵام ئەندازیاری و لێهاتووی نیشان دەدات، هەروەها ئەم جۆرە گۆڕانە لە ناوچەی وانی کوردستانی باکور بەرێژەییەکی بەرچاو دۆزراونەتەوە. بڕوانە وێنەی ژمارە(١٣) (فریدون٨٢:١٣٧٤). پۆلێنکردن و شیکاری بەراوردکاری لێکۆڵینەوە لە گۆڕە کۆنەکان لە ناوچە جیاجیاکانی جیهان بە تایبەت لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و زاگرۆس دەریخستووە کە فرە چەشنییەکی بەرچاو لە شێوازی ناشتندا هەیە، ئەم جۆراو جۆریەش نەک هەر ڕەنگدانەوەی بیروباوەڕی ئایینی و ڕێوڕەسمی کۆمەڵگە کۆنەکانە، بەڵکو زانیاری دەربارەی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و سیستەمی چینایەتی و پەیوەندییە خێزانییەکانیان دەدات. پۆلێنکردنی گۆڕەکان لە ڕووی شێوە و تەلارسازی و ژمارەی کەسانی نێژراو و ئاڕاستەی تەرم و هەبوون یان نەبوونی دیاری لەناو گۆڕ لەو نیشاندەرانەن کە شوێنەوارناسەکان بۆ لێکدانەوەی داتاکانی ناشتن بەکاریدەهێنن.(Ökse 2007: 144-151).

هاوشێوەی گۆڕەکانی ئورارتی لە ناچەکانی وان و شەمزینان(لە تورکیای ئێستا) کە ناوچەکانی ژێر کاریگەری ئورارتۆن، لەوێش گۆڕی خێزانی هاوشێوەی ژووری بەردی دۆزراونەتەوە، بەزۆری پێکهاتەکانیان بە تەلارسازییەکی ڕێکوپێکتر و کەرەستەی هاوشێوە (تاشە بەردی ناوخۆیی گەورەن). گۆڕی بن پەرێز لە ڕووی تەکنیکی دروستکردنی بنمێچی بەردین و ڕێکخستنی دیواری بەردی هاوشێوەیی لەگەڵ گۆڕەکانی ئورارتی هەیە، ئەمەش ئاماژەیە بۆ کاریگەری ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆی نەخشەکانی تەلارسازی ئۆرارتی لە ناوچەی سیدەکان. لە لایەکی ترەوە هەمەچەشنی کەرەستەی ناشتنی کانزایی لە گۆڕەکانی ئورارتیشدا

٩ (١) ئورارتییەکان بۆ یەکەم جار لە نیوەی یەکەمی هەزارەی یەکەمی پێش زایین بەهۆی لاوازی و کێشە ناوخۆیەکانی دەسەڵاتی ئاشووریەکان لە"باکووری کوردستان" وەک هێزێکی سیاسی نوێ سەری هەڵدا. بەگشتی ماوەی دەسەلاتیان لە نێوان ساڵانی(٨٦٠–٥٩٠پێش زایین)بوو، سنووری جوگرافیایی دەرکەوتنیان کوردستانی گەورە و خاکی ئەرمینیایە، پایتەختی دەڵەتەکەیان شاری(توروشپا) بوو، خاوەن شارستانیەتێکی بەهێز و پێشکەوتووبوون، لە چەندین بواردا پێشبڕکێی شانشینەکانی سەردەمی خۆیان کردووە. لە لای ئەوان ئایین بابەتێکی گرینگ و کاریگەر بووە، هەر ئەمەش وایکردووە خاوەنی کۆمەڵێکی زۆر لە خوداوەندی جۆراو جۆر بوون، کە(٧٩) خوداوەندیان پەرستووە، سەرەکیترین خوداوەندیان(خالدی)یە پایتەختی پەرستنی شاری(موساسیر) بووە، لە دەقەکانی ئاشووریەکان بە ئۆرارتی ناویان هاتووە، بەڵام لە زمانی خۆیان بە(بیاینیلی) ناساندووە.(دیدار٢٠٢٣،لا،١٤–١٨).

١٠ (٢) مادەکان(میدییەکان) بە باوک و باپیری کورد دادەنرێن، نەتەوییێکی کۆنی نیشتەجێی زنجیرە چیاکانی زاگرۆس بوون، سەرەتا وەک هۆزو تیرەی بچووک بچووک لە دەوروو بەری ساڵانی(٨٥٣) پێش. زایین دەرکەتوون. یەکێک لە سەرکردە دیارەکانیان (دیاکۆ) بووە، توانی یەکیان بخات و دەوڵەتێکی بەهێز دابمەزرێنێت ناوچەی سەرەکی نیشتەجێبوونیان شاری (ئەکباتانە) پایتەختی دەوڵەتەکە بوو کە هەمەدانی ئێستای پێ دەوترێت. وە سنووری دەوڵەتی مادەکان لەسەردرمی(کەیخەسرەو) بۆ یەکەم جار هەموو کوردستان و چەند ناوچەیێکی دەورووبەریشی گرتەوە، لە ساڵی(٦١٢) پێش. زایین هێرشیانکردە سەر (نەینەوا) ی پایتەختی ئاشووریەکان کۆتاییان بە دەوڵەتی ئاشووری هێنا (دیاکۆنۆف ٢٠٠٥، لا،٢٥).

١١ (٣) گۆڕی بەردین پێکهاتەیەکی بەردینە کە بە شێوەیەکی سەرەکی بە بڕین یان هەڵکۆڵینی بەرد و شاخ دروست دەبێت. ئەم جۆرە تەلارسازییە بەردینەی کە بریتییە لە هەڵکەندنی بەرد، لە نێو شارستانییەتە کۆنەکاندا باو بووە و وەک گۆڕ بەکارهێنران(علی ١٣٧٥: ٩٣).

دیـارە. گـوارە و مستیلەی بـرۆنـزی و گلێنە لەو دۆزراوانـەن کە لە گۆڕەکانی وان و دەوروبـەری دەریاچەی ورمێشدا دۆزراونەتەوە. بەراوردکردنی ئەم شتانە لەگەڵ نموونەکانی بن پەرێز بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە تۆڕێکی کەلتووری و ئابووری ئەم ناوچانە بەیەکەوە دەبەستێتەوە. ئەوەی لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەیەکی بەراوردکاری لە گۆڕی بنەماڵەیی بن پەرێز لەگەڵ نموونە هاوچەرخەکانی ناوچەی دراوسێکان بەدەستهاتووە، لە لایەک ئاماژەیە بۆ پەیوەندی کەلتووری و ئاڵوگۆڕی نێوان هەرێمەکان لە کۆتایی هــەزارەی یەکەمی پێش زایین و لە لایەکی دیکەوە، تیشک دەخاتە سەر تایبەتمەندییە ناوخۆییەکانی وەک جۆری بەرد، نەخشە و دیزاینی تەلارسازی، بەشێک لە کەلوپەلەکانی ناو گۆڕەکە نموونەیەکی بەرچـاو و دیـارە ڕەگ و ڕیشەی ناوچەیی هەیە و لـە نەریتی دانیشتوانی کۆنی زاگرۆس و مێسۆپۆتامیا سروش وەرگیراوە.(Danti 2014: 1-2)

لە باکووری زاگرۆس و مێسۆپۆتامیا لە ناشتنەکانی پەیوەست بە کۆمەڵگە خێڵەکییەکانی زاگرۆس، چەند نموونەیێکی گۆڕ تێبینی کراون، بەتایبەتی گۆڕی پیاوان زۆرجار کەلوپەلی وەک چەک و کەرەستەی جەنگیان لەگەڵیان دەنێژرێت و گـۆڕی ژنەکان زیاتر کەلوپەلی جوانکاریان تێدا بـەدی دەکرێت، ئەمەش ڕۆڵێکی کۆمەڵایەتی ڕەگەزی نیشان دەدات. (Nourallahi 2020: 196). لە ئیدارەی سەربەخۆی سۆران چەندین هەڵکۆڵینی گۆڕی سـەردەمی ئاسن لە قەزاکانی چۆمان و سەیدەکان ڕاپۆرت کراوەن، نموونەی پێشکەشکردن لە ڕێورەسمی ناشتن لێیان دەرکەوتووە کە بریتین لە ئەڵقەی برۆنزی، گلێنە، و کەرەستەی کانزایی سەربازی. ئەم دۆزینەوانە لەگەڵ نموونەی هاوشێوەی حەسەنلو و سنە و شنۆ لە ڕۆژئاوای ئێراندا یەکدەگرێتەوە.(Danti 2013: 5).

٤. بەشی چوارەم: شلۆڤەکردن و لێکدانەوە و ئەنجامەکانی

لـە هـەمـوو سـەردەمـێک و لایـەنـێک مـرۆڤ گەشەکردن و بەرەو پێشچوون و تایبەتمەندی فیزیکی و جەستەیی و هزری هەیە، بەدواداچوون لە سیفاتی گشتی مرۆڤ تەنانەت ئەو شوێنەشی تیایدا دەژیت، ئاماژەییکە بۆ هەستکردن و باوەڕبوون بە ژیانی دوای مردن بەتایبەتی لە نێو نیاندەرتاڵەکاندا. بەکارهێنانی ڕێگـەی پێشکەوتووی وەک DNA بریتییە: لە کورتکراوەی دەستەواژەی{Deyoxyribouncleic acid} پێکدێت لـە کـۆمـەڵـە شـانـەیـێکی خـوێی ئـەتـۆمـی کـە پێکـهـاتـەی جیناتیکە لـە جەستەی بوونەوەری مرۆڤ و گیانلەبەر و زیندوەرەکاندا هـەیـە، هـاوکـات دەرخــەری گرنگییکی گـەورەی ئەنثرۆپۆلۆجی(Anthropologie) یە، کە تایبەت بەلێکۆڵینەوەی زانستی مرۆناسی. شیکاری(مایکرۆ- نیشتوو) بریتیە: لـە لێکۆڵینەوە و شیتەڵکردن لە جێماوە ماددەکـان لەسەر ئێسک و پروسکی مرۆڤەکان و کەلو پەلە شوێنەواریەکان. بەمەش جارێکی دیکە گریمانەی ناشتنی نیاندەرتاڵەکانی بەهێزتر کـردۆتـەوە. ئـەم ڕێگایە سـوودی گـەورە بە زانستی شوێنەوار(Archaeology) دەگەیێنێت. هـاوکـات لـە ئەشکەوتی شـانـەدەر بـە شێوەیەی ڕێورەسـم ئـەم جـۆرە ناشتنە بە کۆمەڵە ئەنجام دراوە.(Pomeroy et al 2020: 2-5)

زۆر جـار بەشێوەییکی گشتی بیر و بـاوەڕی ئایینی کۆمەڵگەکانی ڕابردوو لە ڕێو ڕەسمی ناشتندا بەدیدەکرێت. هەندێک جـار ئاراستەی جەستە و جـۆری ئەو کەلوپەلانەی کە لەگەڵیدا نێژراون و بوونی هێما ئایینییەکان و پێکهاتەی تەلارسازیی

گۆڕەکە ئاماژەن بۆ بیروباوەڕی ئایینی و باوەڕبوون بە ژیانی دوای مردن، ڕێورەسمی پاککردنەوە، یان تەنانەت باوەڕبوون بە دووبارە لەدایکبوونەوە. ئەم داتایانە کلیلی تێگەیشتنن لە سیستەمی بیروباوەڕی کۆمەڵگاکانی پێش مێژوو و مێژووییەکان.(Chapa 2023: 126–128). هەروەها گۆڕە شوێنەوارییەکان ئامرازێکی گرنگن لە بنیاتنانەوەی دیمەنە کەلتووری و ژینگەییەکان. شوێنی گۆڕەکان بەکارهێنانی سەرچاوە ناوخۆییەکان بۆ دروستکردنی گۆڕ (وەک بەرد یان دار) و تەنانەت جۆری ئەم ڕووەکانەی لە گۆڕەکاندا بەجێماوە دەتوانن زانیاری لەسەر کەش وهەوا و بەکارهێنانی سەرچاوە سروشتییەکان و پەیوەندییەکانی مرۆڤ لەگەڵ سروشت لە قۆناغە مێژووییە جیاوازەکاندا بدەن. (Sørensen 2023: 160-165)

لە ناوچە سنوورییەکانی هەرێمی کوردستان لێکۆڵینەوە لە گۆڕەکان وەک پردی پەیوەندی و گۆڕەپانی شارستانییەتە جیاوازەکان بووە، بەمەش نەک هەر بەشدارە لە تێگەیشتنی مێژوویی دەڤەرەکە، بەڵکو بەڵگەی گرنگ بۆ ئاڵوگۆڕی کەلتووری و کۆچ و فرە چەشنی نەتەوەیی دەخاتەڕوو. لە ڕاستیدا گۆڕەکان تەنیا شوێنی ناشتن نین، بەڵکو بە تێپەڕبوونی کات بەڵگەنامەیەکی زیندووی پەیوەندییە مرۆییەکانن. گۆڕی بن پەرێزیش کە بابەتی ئەم لێکۆڵینەوەیە، بەسەرنجدان لە شوێنی هەڵکەوتنی و جۆر و چۆنیەتی دیزاینکردنی گۆڕەکە و ئێسکە پەیکەرەکانی ناوی و ئەو کەل و پەلانەی تێیدا دۆزراوەتەوە، ببێتە پانتاییک و بابەتێکی گرنگ بۆ لێکۆڵینەوەی زانستی وەڵامی بەشێک لە پرسیارەکان بداتەوە، بە تایبەتی هۆکاری دروستکردنی و شێوازی بیناسازی گۆڕەکە و جێماوەکانی ناو گۆڕەکە وە ناوچەکە و دانیشتوانی سەردەمی دروستکردنی گۆڕەکە (عبدالوهاب، دیمانە، ٢٠٢٥). هەروەها گۆڕەکان ڕەنگدانەوەی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و ئابووری کۆمەڵگاکانی ڕابردوون. جیاوازی ئاشکرا لە شێوازەکانی ناشتن، شوێنی ناشتن، بەکارهێنانی کەلوپەلی ناشتن و شوێنی تەرم لە گۆڕدا دەتوانێت ئاماژە بێت بۆ پێگەی کۆمەڵایەتی، کەسەکان دەسەڵاتێکی گەورەیان لە کۆمەڵگاکەدا هەبووە، یان جیاوازی چینایەتی. بۆ نموونە ناشتنی منداڵان بە کەلوپەلی بەنرخەوە یان ناشتنی بە کۆمەڵی کەسەکان لە پێکهاتەیەکی خێزانیدا دەتوانێت زانیاری لەسەر پەیوەندی خزمایەتی یان ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی بە توێژەران بدات. (Jensen 1997: 1–10)

تێکەڵکردنی کەرەستەی کانزایی لەگەڵ گڵێنە، ئاماژەیە بۆ تێکەڵبوونی دوو سیستەمی ئابووری لۆکاڵی (گڵێنەسازی) و ئاڵوگۆڕی ناوچەیی (کانزاکاری) لە ڕێورەسمی ناشتنی ئەم ناوچەیەدا، کە ڕەنگدانەوەی گەشەسەندنی کەلتووری دانیشتوانی پێشووی ئەم ناوچەیە لە ڕووی ژیاری شارستانیەت بووە. بڕوانە وێنەکانی ژمارە (١٤و١٥). ڕەهەندی بیر و باوەڕ و ڕێورەسمی ناشتن و پێگەی کۆمەڵایەتی و چینایەتی لە زۆرێک لە کۆمەڵگە کۆنەکان لەنێو گۆڕەکاندا کەلوپەلی جۆراوجۆری وەک کەرەستەی جوانکاری، گڵێنە، خواردن، و هەندێک جار تەنانەت ئاژەڵ یان مرۆڤی دیکەش وەک پێشکەشکردن لە ڕێورەسمی ناشتن لەگەڵ تەرمی مردووەکان لە ناو گۆڕدا دادەنران. ئەم دیاردە گشتگیرە ڕەنگدانەوەی سیستەمی بیروباوەڕ و پێکهاتەی کۆمەڵایییەتی و جیهانبینی گەلانی ڕابردووە سەبارەت بە مردن و ژیانی دوای مەرگ.(Azadijou 2018: 186-188)

یەکێکیتر لە هۆکارە سەرەکییەکانی دانانی دیاری لە گۆڕەکاندا، باوەڕبوونە بە ژیانی دوای مردن. زۆرێک لە کەلتوورەکان، ئەوانەی لە مێسۆپۆتامیا،

زاگرۆس و فینیقیەکان، پێیان وابوو کە ڕۆحی مردوو دوای جیابوونەوە لە جەستە دەچێتە جیهانێکی دیکە، لەوێ پێویستی بە خواردن و جل و بەرگ و کەرەستە و تەنانەت خزمەتکاریش هەیە. ئەمەش بەڕوونی لە گۆڕە شاهانەکانی ئور لە مێسۆپۆتامیا و لە گۆڕەکانی پێش مێژوو لە ئێران و کوردستاندا دەردەکەوێت. (Barrett 2007: 7-10). هەروەها توێژەران لە ئێرانیش ئاماژەیان بەوە کردووە کە قوربانی کردن و دانانی گڵێنە و کەرەستە لە گۆڕەکاندا لە سەردەمی برۆنزی و ئاسن کە نیشانەی بیروباوەڕی ڕۆحی و ڕێورەسمییە باو بووە.((Navidgabaloo 2023: 176-196 لە هەمان کاتدا ئەو کەل و پەلانەی لەگەڵ مردوودا دەنێژرێت دەتوانێت زانیاری دەربارەی ماوەی ژیان و پێگەی کۆمەڵایەتی کەسەکە دەخاتەڕوو. بۆ نموونە بوونی کەلوپەلی گرانبەها، کەلوپەلی کانزایی، یان کەرەستەی تایبەت(وەک خەنجەر یان مۆر) ئاماژەیە بۆ ئەوەی تاکە کەسەکان سەر بە چینە باڵاکانی کۆمەڵگە بووە. بە پێچەوانەوە ئەو گۆڕانەی کەمترین پێشکەشکردنیان هەیە، دەتوانن ئاماژە بن بۆ پێگەیەکی کۆمەڵایەتی نزمتر یان شێوازێکی ژیانی سادەتر.(Härke 2014: 1–2).

ئەنجام:

گۆڕی بنەماڵەیی بن پەرێز لە دۆڵی زەرزێ کە بەشێکە لە قەزای سیدەکان، دیدێکی ڕوون لەبارەی شێواز و ڕێورەسمی ناشتن و پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکان لە نیوەی یەکەمی هەزارەی یەکەمی پێش زایین لە باکووری زاگرۆس نیشان داوین. ئەم گۆڕە بە تایبەتمەندیەکانی وەک تەلارسازی ژوورێکی بەردی، یەکەمین جار وەک گۆڕێکی خێزانی لە ناوچەکە دۆزراوەتەوە چەندین ئێسک و پروسکی مرۆڤی تیدا دەرکەوتووە، لەگەڵ چەندین کەل و پەلی جۆراو جۆر ، بوونی کەرەستەی ناشتنی جۆراوجۆر وەک گڵێنە، کەلوپەلی کانزایی بۆ جوانکاری (ئەڵقە، بازن، گوارە)، پێکهاتە خێزانییەکەی، نەک تەنها گوزارشت لە لایەنە کەلتوورییە جۆراوجۆرەکانی خەڵکی ئەم ناوچەیە لە نیوەی دووەمی هەزارەی یەکەمی پێش زایین دەکات، بەڵکو ڕەنگدانەوەی کاریگەری پەیوەندی نێوان کەلتووری ئورارتۆ، ماد و ئاشووری نیشان دەدات.

بە بەراوردکردنی گۆڕی بن پەرێز بە ناوچەکانی دەوروبەری بۆ نموونە هاوشێوەکانی لە ناوچەکانی: حەسەنلو، شنۆ، وان، شەمزینان و باکووری مێسۆپۆتامیا، دەتوانین بڵێین کە ناوچەی سیدەکان لەم قۆناغەدا هەر لەسەر بنەمای نەریتە ناوخۆییەکان نەبووە، بەڵکو ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ کاریگەریی کەلتووری ناوچەکانی دەوروبەریش لەسەر هەبووە، لەوانە لە بابەتی شێواز و ڕێو ڕەسمی ناشتنی بنەماڵەییش ڕۆڵی خۆی بینیوە، کەلوپەلی جوانکاری و گڵێنە لەم گۆڕەدا، ئاماژە بە چەمکەکانی وەک ناسنامە، چینایەتی، ئایین، ڕێورەسم لە چوارچێوەی ناشتنمان بۆ دەکات. ئەم لێکۆڵینەوەیە بۆمان دەرکەوتووە کە گۆڕەکان، لە دەرەوەی شوێنی ناشتنەکە، سەرچاوەیەکی

سەرەکین بۆ تێگەیشتن لە پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکان، ڕۆڵی ژن و پیاو، چەمکەکانی پەیوەست بە مردن و تەنانەت پێکهاتە ئابوورییەکان و ئاڵوگۆڕە ناوچەییەکان.

ئەنجامی ئەم لێکۆڵینەوەیە شایەتحاڵی پێشکەوتنی لایەنی کەلتووری و پێکهاتەی خێزانی ئاڵۆزە لە ڕووی کۆمەڵگاییێکی نیشتەجێبوو بە بەراورد بە کۆمەڵگاکانی تری زنجیرە چیاکانی زاگرۆس لە کۆتایی هەزارەی یەکەمی پێش زایین و جەخت لەسەر پێویستی گرنگیدانی زیاتر بە شوێنە شوێنەوارییەکانی ئەم ناوچانە دەکاتەوە بۆ تێگەیشتنی زیاتر لە مێژوو و شارستانییەتی کوردستان.

سەرچاوەکان

به کوردی

– باقر، تەها، ٢٠٢٢، سەرەتایێک بۆ مێژووی شارستانییە دێرینەکان نێوان دوو ڕووبار، وەرگێڕان؛ عوسمان عەزیز عەللاف، ئەفراسیاب ڕەشید کەریم، چاپخانەی تاران.

– دیاکۆنۆف، ئی، م، (٢٠٠٥)، میدیا، وەرگێڕانی، بورهان قانع، چاپی دووەم.

– ڕەشید، زێدان، ٢٠٢١، دەڤەری برادۆست، چاپخانەی تەهران.

– عوسمان، دیدار، ٢٠٢٣، ئایین و هونەر لە شارستانیەتی ئورارتو(بیاینیلی 860–590)، تێزی دکتۆرا نامە(بڵاونەکراوە)، کۆلیژا زانستێن مرۆڤایەتی، زانکۆیا زاخۆ، زاخۆ.

– طاهر، زینب، ٢٠٢٣، ئێسکە پەیکەر لە چاخەکانی پێش مێژوودا لە کوردستانی عێراق(لێکۆڵینەوەیێکی شوێنەواری ئەنترۆپۆلۆجیە)، ماستەر(بڵاونەکراوە)، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر.

– ڕاپۆرتی بەڕێوبەرایەتی شوێنەواری سۆران، ئەنجام دانی کاری هەڵکۆڵین لە(سایتی سوتاوو) لەگەڵ جیۆمەگناتیک لە گوندی مجێسەر و گرد قەڵات،ژمارە(١٩٦)، ٢٠١٤.

– حەسۆ، هەوەند(٢٠٢٥/٥/٢٥)، کارمەندی سەرۆکایەتی شارەوانی سۆران، دیمانەی تایبەتی توێژەر، لە شاری سۆران.

– سلیمان، عبدالوهاب(٢٠٢٥/٥/٨)، بەڕێوەبەری بەڕێوەبەرایەتی شوێنەوار و کەلەپووری سۆران، دیمانەی تایبەتی توێژەر. لە شاری سۆران.

– سلیمان, عەبدالوهاب ،٢٠١٣، "ڕاپۆرتی سەرەتایی لەسەر هەڵکۆڵینی ڕزگاری گۆڕی بنەماڵەی بن پەریز"، ئەرشیفی بەڕێوەبەرایەتی شوێنەوار و کەلەپووری سۆران.

به عەرەبی

– شاكر، عماد، اربيل، ٢٠٠٩، مملكة اوراتو دراسة تاريخية، رسالة ماجستير، جامعة، سەلاحەددین.

– لويد. سيتن،١٩٨٠، آثار بلاد الرافدين من العصر الحجري الحديث حتى الاحتلال الفارسي، ترجمة سامي سعيد الاحمد، بغداد.

به فارسی

– خانمحمدی، ب. ([ب.ت]). مقبره‌ای از عصر آهن در بایزدآباد نقده (آذربایجان غربی). باستان‌پژوهی (دوره جدید)، شماره ٨ (نسخه پیش از انتشار).

– سمیرا اصغرپور سارویی،١٣٩٠، بررسی تطبیقی گور دخمه‌های ماد و اورارتو. فصلنامه علمی، پژوهشی هنرهای تجسمی نقش مایه،سال چهارم(ش٧).

– علی اکبر سرفراز و بهمن فیروزمندی، ١٣٧٥، ماد، هخامنشی، اشکانی، ساسانی. چاپ دوم. تهران. انتشارات مارلیک.

– فریدون آورزمانی،١٣٧٤، نگرشی بر فرهنگ و تمدن اورارتو. نشریه پیمان. ؛ شماره ٥و٦.

com (Accessed: 9 June 2025).

-- Härke, H. 201). Grave goods in early medieval burials: messages and meanings. *Mortality*, 19(1), https://doi.org/10.1080/13576275.2013.870544.

-- Jensen, C.K. & Høilund Nielsen, K. (eds.). 1997. Burial and society: the chronological and social analysis of archaeological burial data. Aarhus: Aarhus University Press.

-- Navidgabaloo, A., Hajizadeh, K. & Afkhami, B. 2023. Pit Graves of Bronze and Iron Cultural Period of Khaneqah Cemetery in Gilavan. Iranian Archaeological Research Journal, 13(37) doi:10.22084/nb.2022.24771.2370.

-- Nishimura, Y. 2015. A Systematic Comparison of Material Culture Between Household Floors and Residential Burials in Late Third-Millennium B.C.E. Mesopotamia. American Journal of Archaeology, 119(4) DOI: 10.3764/aja.119.4.419

-- Nourallahi, A. 2020. Women's Status in the Iron Age Based on Ethno-archaeological Studies of the West Central Zagros Nomads. Independent Scholar, Iran. Available at: https://www.academia.edu/49406536 [Accessed 10 Jun. 2025].

-- Ökse, A.T. 2007. 'Continuity and Change in Mortuary Practices of the Early and Middle Bronze Ages in the Middle Euphrates Region', in *Sociétés humaines et changement climatique à la fin du troisième millénaire: une crise a-t-elle eu lieu en Haute Mésopotamie? Actes du Colloque de Lyon (5-8 décembre 2005(Lyon: Publications de l'Institut Français

به ئینگلیزی و فەرەنسی و ئیسپانی

- Amy R. Ganse. 2007. "Identity and Adornment in the Third Millennium BC Mesopotamian 'Royal Cemetery' at Ur," Cambridge Archaeological Journal 17.

-Azadijou, R. .2018. 'Coexistence of the Living and the Dead, Revista San Gregorio, 11 September. doi: 10.36097/RSAN.V1I23.733.

-- Amelirad, Sheler, Bruno Overlaet, and Ernie Haerinck.)2011(, "The Iron Age 'Zagros Graveyard' near Sanandaj (Iranian Kurdistan): Preliminary Report on the First Season." Iranica Antiqua 47

-- Barrett, C.E. 2007. Was Dust Their Food and Clay Their Bread? Grave Goods, the Mesopotamian Afterlife, and the Liminal Role of Inana/Ishtar. Journal of Ancient Near Eastern Religions, 7(1), doi:10.1163/156921207781375123.

- Chapa Brunet, T. 2023. Muerte, ritos y tumbas: una perspectiva arqueológica. Vínculos de Historia, 12, doi:10.18239/vdh_2023.12.06.

-Benedict, C.W. 2013. The Urartian-Assyrian Inscription of Kelishin.

-- Danti, M.D. 2013. The Rowanduz Archaeological Program 2013: First Report to the Kurdistan Regional Government. [Unpublished Report]. Kurdistan: General Directorate of Antiquities.

-- DYSON,R. 1965. Problems of Protohistoric lran as seen from Hasanlu. journal of Near Eastern Studies 24: 193- 217.

-Encyclopaedia Britannica . 2025. Epipalaeolithic. Available at: https://www.britannica.

d'Études Anatoliennes, pp. 139-156.

-- Parker Pearson, M. 1999. The Archaeology of Death and Burial. Stroud: Sutton Publishing.

-- Pomeroy, E., Hunt, C., Reynolds, T., Abdulmutalb, D., & Asouti, E. 2020. *Issues of theory and method in the analysis of Paleolithic mortuary behavior: A view from Shanidar Cave*. Evolutionary Anthropology, University of Wollongong.

-- Rodríguez-Corral, J. & Ferrer Albelda, E. 2018. 'Teoría e Interpretación en la Arqueología de la Muerte', Spal, 27(2), doi: 10.12795/spal.2018i27.17.

-- Solecki, R.S., Solecki, R.L. & Agelarakis, A.P., 2004. The Proto-Neolithic Cemetery in Shanidar Cave. College Station, TX: Texas A&M University Press.

-- Sevin. 2006, Varamazd armenian journal of near eastern studies.

-- Sørensen, M.L.S. & Rebay-Salisbury, K., 2023. The Construction of Graves. In: Death and the Body in Bronze Age Europe. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: https://doi.org/10.1017/9781009247429.007

ملخص

في الدراسات الأثرية، تشكل دراسة المقابرم منهاجا أساسيا لمعرفة الطبقات الاجتماعية والمعتقدات الدينية، والتأثيرات القافية للمجتمعات القديمة. تقدم هذه الدراسة تحليلا لأحد أبرز نماذج المقابر العائلية التي تعود إلى النصف الثاني من الألفية الأولى قبل الميلاد، والمكتشفة في وادي زارزي بالقرب من قرية بنباريز في منطقة سيدەكان. تم اكتشاف المدفن أثناء أعمال إنشاء طريق، مما استدعى عمليات تنقيب طارئة وانقاذية نفذها قسم الآثار والتراث في إقليم سوران بالتعاون مع جامعة بوسطن.

تهدف هذه الدراسة إلى تقديم قراءة تحليلية جديدة للمقبرة العائلية المكتشفة في سيدكان. تعتمد البحث على منهج الدراسة المقارنة بين معطيات هذا الموقع الأثري والمواقع الجنائزية المعاصرة له في مناطق المحيط مثل أورارتو، وكذلك المواقع المحلية في كوردستان العراق. تركز الدراسة على ثلاثة محاور رئيسية: ١- التحليل المعماري لشكل وتخطيط دفن القبور. ٢- دراسة اللقى الاثرية المكتشفة (الفخار، الحلي، الأسلحة، الأدوات). ٣- تحليل الممارسات الجنائزية المتعلقة بالدفن.

تلخص الدراسة إلى تحديد الخصائص المحلية الفريدة للمقبرة، وكذلك مظاهر التأثر والتأثيرالحضاري مع المناطق المجاورة، مما يساهم في فهم طبيعة الاستقرار والتركيبة الاجتماعية والتبادل الثقافي في منطقة سيدكان خلال مرحلة مهمة من العصر الحديدي المتأخر، والإجابة عن أسئلة حول الهوية والانتماء الحضاري للمجتمعات المحلية في ظل الإمبراطوريات الكبرى.

الكلمات المفتاحية: قرية بن پەريز، أورارتو، العصر الحديدي، المدافن العائلية، أنماط الدفن.

Abstract

In archaeological studies, the examination of cemeteries constitutes a fundamental methodology for understanding the social strata, religious beliefs, and cultural influences of ancient societies. This study presents an analysis of one of the most prominent examples of family tombs dating back **to** the second half of the first millennium BCE, discovered in the Zarzi Valley near Binbariz village in the Sidakan area. The tomb was uncovered during road construction works, which necessitated emergency salvage excavations conducted by the Department of Archaeology and Heritage in the Soran Region in cooperation with Boston University.

This study aims to provide a new analytical reading of the discovered family cemetery in Sidakan. The research relies on the comparative study method between the data from this archaeological site and contemporary funerary sites in regions around such as Assyria and Urartu, as well as local sites in Iraqi Kurdistan. The study focuses on three main themes: 1) Architectural analysis of the form and layout of the fasting tombs. 2) Study of the discovered archaeological finds (pottery, jewellery, weapons, tools). 3) Analysis of funerary practices related to burial.

The study concludes by identifying the unique local characteristics of the cemetery, as well as manifestations of cultural influence and exchange with neighbouring regions. This contributes to understanding the nature of settlement, social structure, and cultural interchange in the Sidakan region during an important phase of the Late Iron Age, and to answering questions about the identity and cultural affiliation of local communities under the shadow of major empires.

Keywords: Banparez village, Urartian, Iron Age, family tomb, burial style

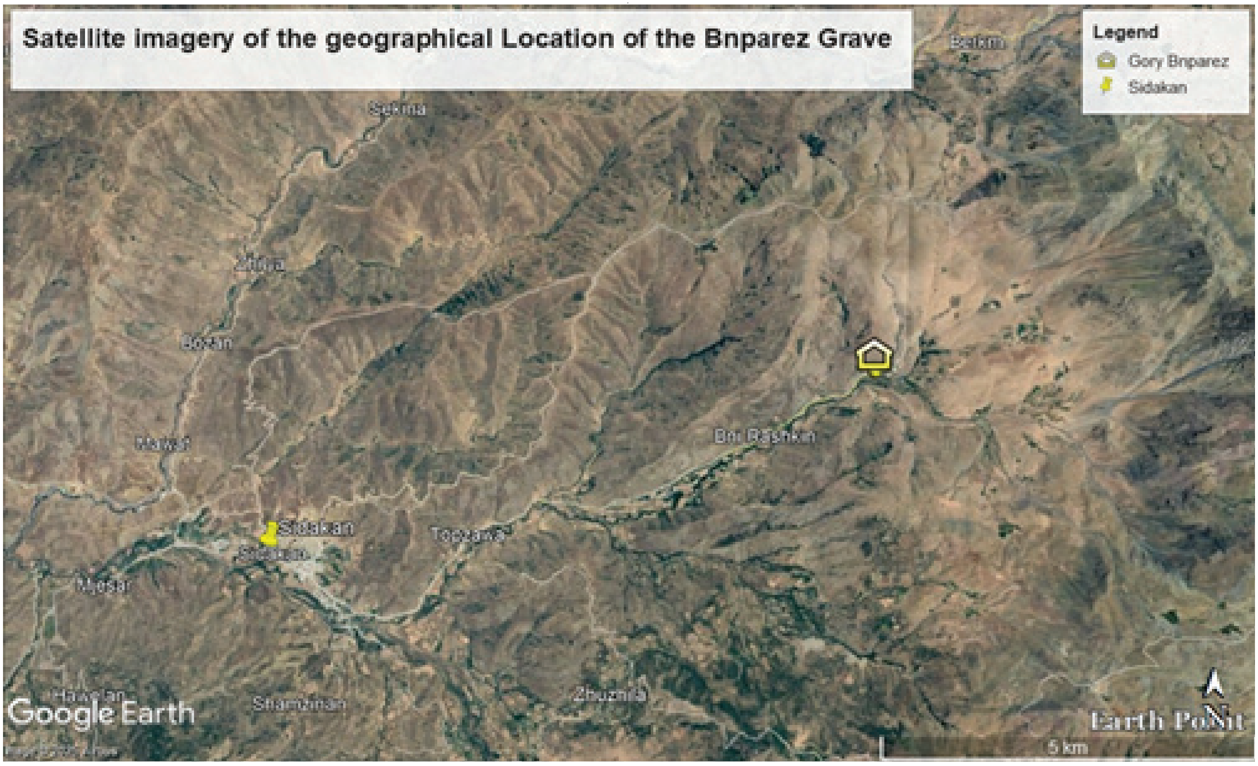

نەخشەی ژمارە (١)

وێنەی هەوایی گۆڕی بن پەرێز سەر بە قەزای سیدەکان،(بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواری سۆران)

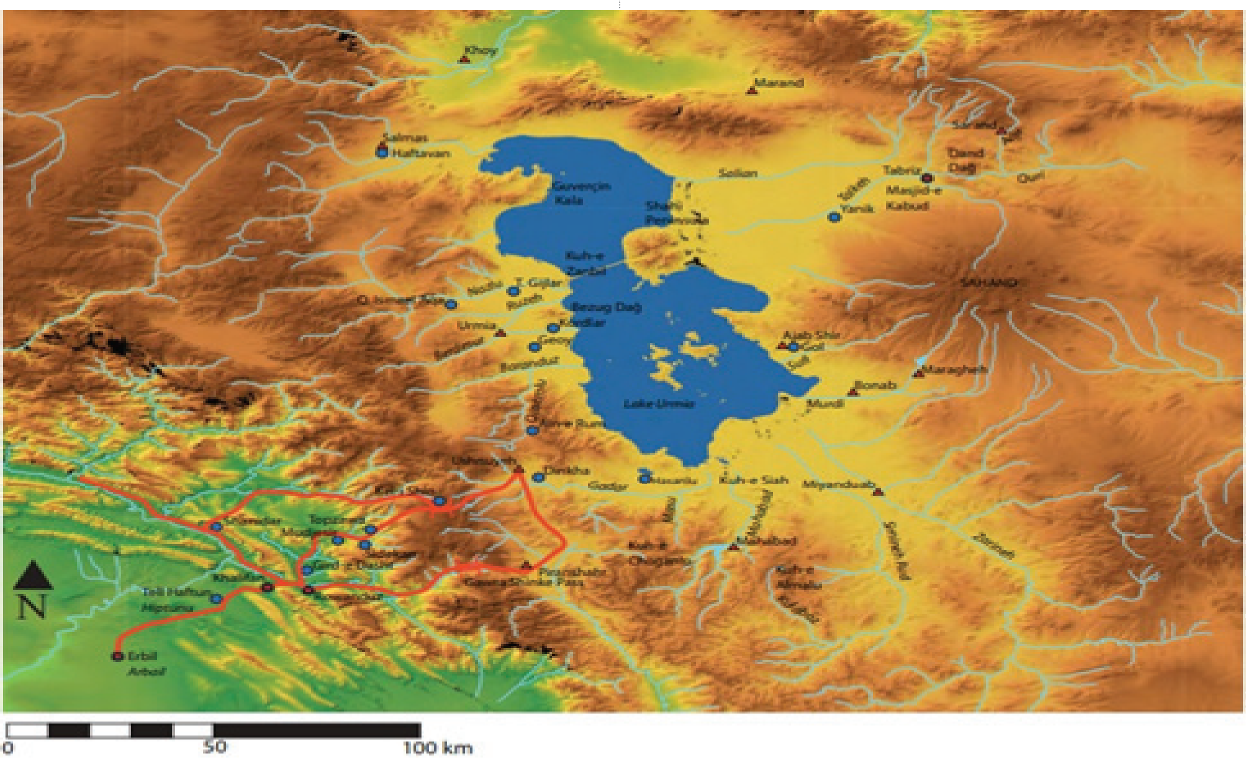

نەخشەی ژمارە (٢)

دانتی،٢٠١٣، ١١

وێنەی ژمارە (١) گۆڕی بن پەرێز ئەرشیفی بەڕێوەبەرایەتی شوێنەوار و کەلەپووری سۆران

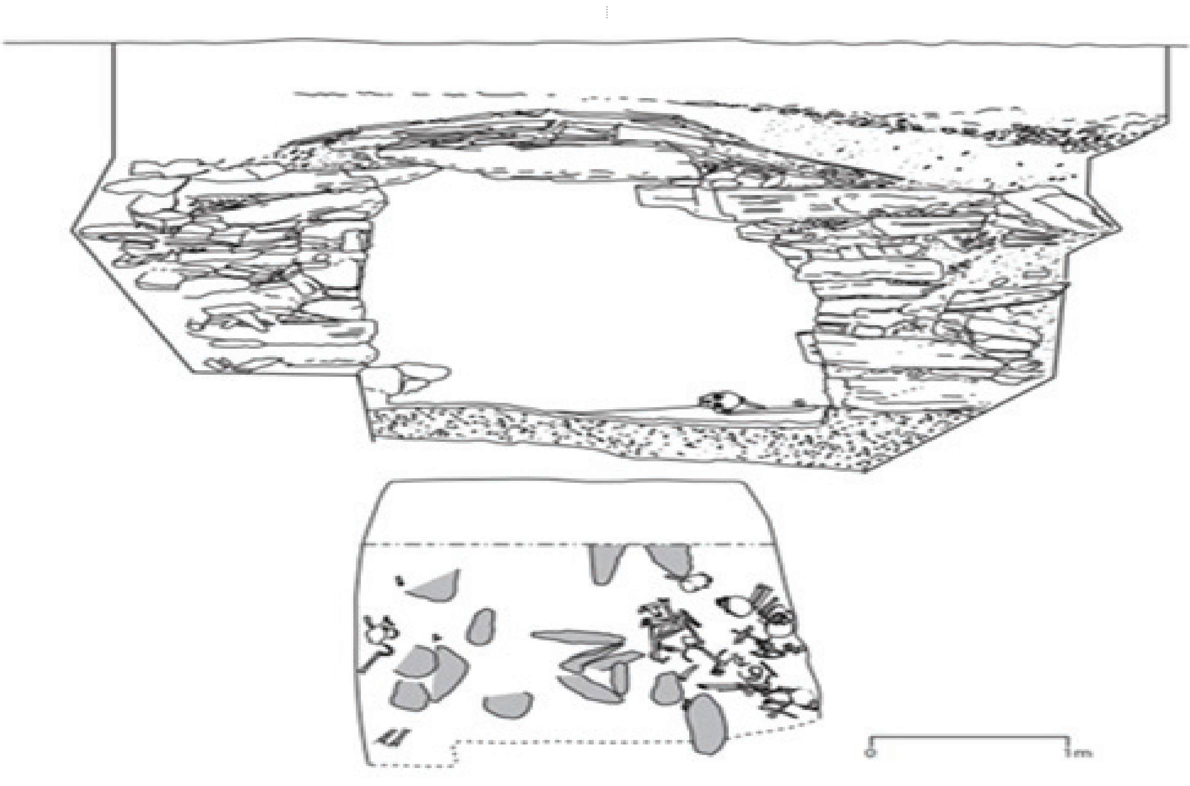

هێلکاری ژمارە (١)، هێلکاری گۆڕی بن پەرێز دانتی، ٢٠١٣.٢٣

وێنەی(٢)گۆڕێکی بە بەرد داپۆشراو هاوشێوەی گۆڕی بن پەرێز لە ناوچەکانی سنە و حەسنلو (Amelirad, Sheler, .Bruno Overlaet, and Ernie Haerinck ,٢٠١١ p٦٤

وێنەی ژمارە(٣) گڵێنە جۆراوجۆرەکانی گۆڕی بن پەرێز ئەرشیفی بەڕێوەبەرایەتی شوێنەوار و کەلەپووری سۆران

وێنەی ژمارە (٤)، پارچە دەمی گۆزەیەکی گۆڕی بن پەرێز ئەرشیفی بەڕێوەبەرایەتی شوێنەوار و کەلەپووری سۆران

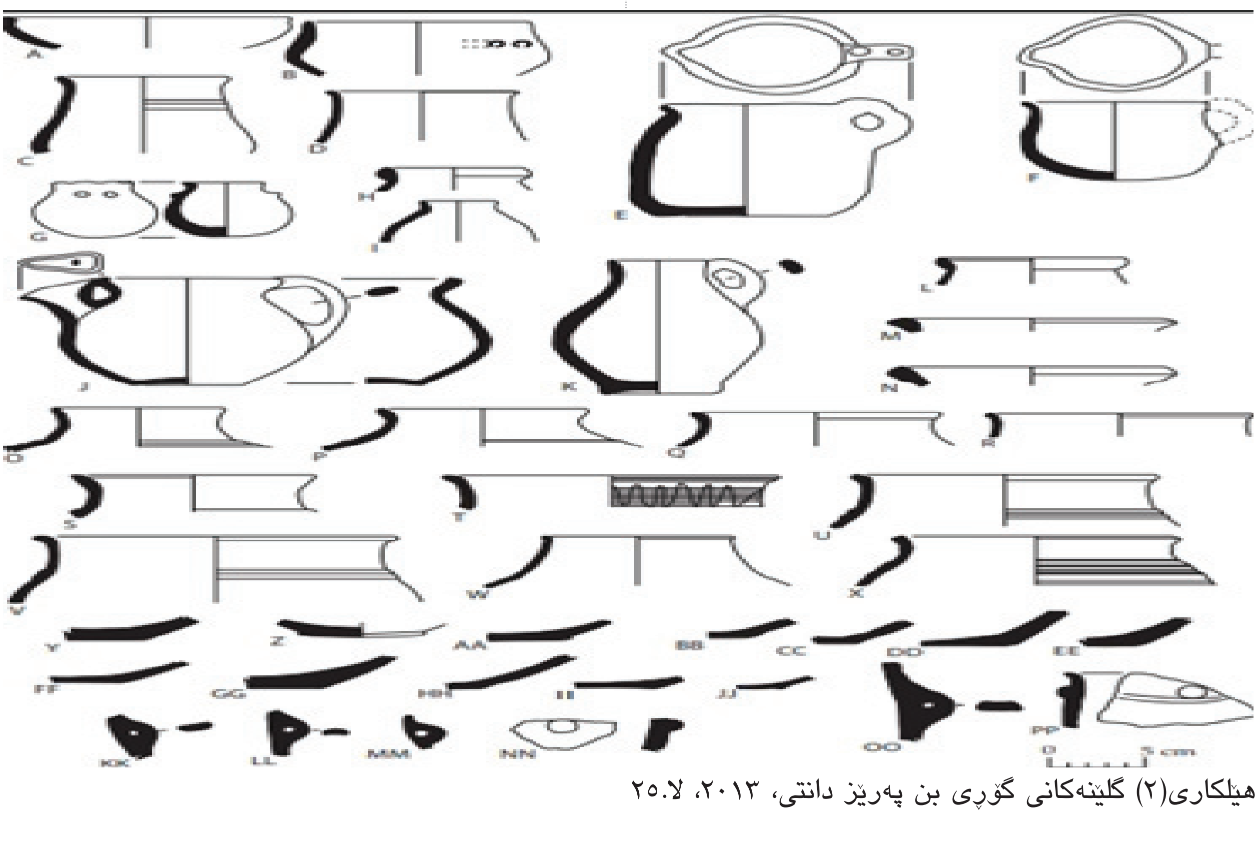

هێلکاری(٢) گلێنەکانی گۆڕی بن پەرێز دانتی، ٢٠١٣، ل.٢٥

وێنەی ژمارە(٥) ئێسک و پروسکەکانی گۆڕی بن پەرێز سەرچاوە(توێژەر:٢٠٢٥/٨/٢٢)

وێنەی ژمارە(٦) کەلەسەرێکی شکاوی گۆڕی بن پەرێز سەرچاوە(توێژەر:٢٠٢٥/٨/٢٢)

وێنەی ژمارە(٧) گوارە یەکێک لە دۆزراوەکانی گۆڕی بن پەرێز وەک ئامرازی جوانکاری ئافرەتان بەکارهێنراوە. سەرچاوە(توێژەر:٢٠٢٥/٨/٢٢)

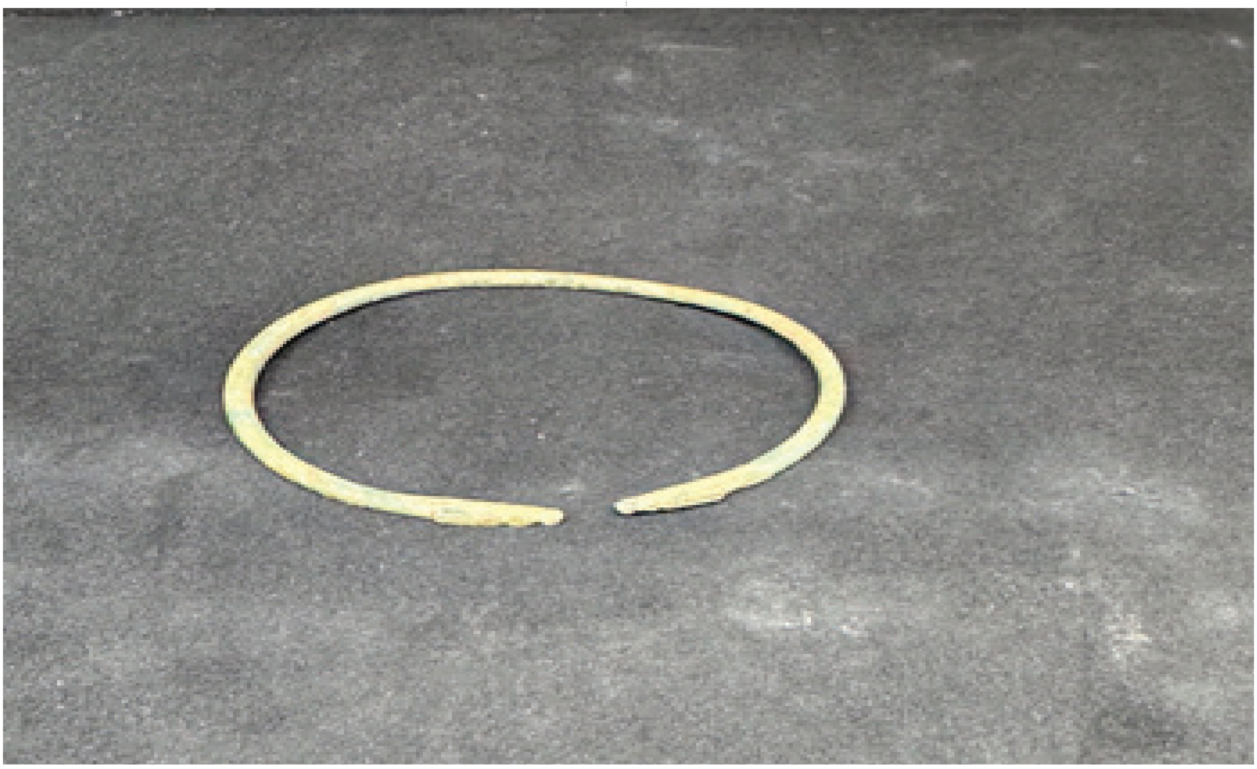

وێنەی ژمارە(٨) بازنە/دەستبەند یەکێک لە دۆزراوەکانی گۆڕی بن پەرێز وەک ئامرازی جوانکاری ئافرەتان بەکارهێنراوە. سەرچاوە(توێژەر:٢٠٢٥/٨/٢٢)

وێنەی ژمارە(٩) چەند مۆرییێکی جوانکاری لە گۆڕی بن پەرێز سەرچاوە(توێژەر:٢٠٢٥/٨/٢٢)

وێنەی ژمارە(١٠) یەکێک لە گۆزەکان لە گۆڕی بن پەرێز سەرچاوە(توێژەر:٢٠٢٥/٨/٢٢)

وێنەی ژمارە(١١) یەکێک لە گۆزەکان لە گۆڕی بن پەرێز سەرچاوە(توێژەر:٢٠٢٥/٨/٢٢)

وێنەی ژمارە(١٢) یەکێک لە گۆزەکان لە گۆڕی بن پەرێز سەرچاوە(توێژەر:٢٠٢٥/٨/٢٢)

وێنەی(١٣) گۆڕی بەردینی گوندی پرێسە، ئەرشیفی بەڕێوەبەرایەتی شوێنەوار و کەلەپووری سۆران.

وێنەی ژمارە(١٤) جێماوەی ئێسکە پەیکەرەکانی گۆڕی بن پەرێز، ئەرشیفی بەرێوەبەرایەتی شوێنەوار و کەلەپووری سۆران

وێنەی ژمارە(١٥) دەستبەندی برۆنزی گوندی بن پەرێز ئەرشیفی بەڕێوەبەرایەتی شوێنەوار و کەلەپووری سۆران

وەرگرتن: ٢٠٢٥/١٢/١٣
پەسەندکردن: ٢٠٢٦/٢/٩

لێکنەچوون لە شیعری (سالم) دا

پ. ی. د. جەبار ئەحمەد حوسێن
بەشی کوردی. کۆلێژی زمان. زانکۆی سەلاحەدین
Jabbar.hussein@su.edu.krd

پوختە

لەم توێژینەوەیە لێکنەچوون لە شیعری سالم دوو ئامانجی هەیە: تایبەتی و گشتی. ئامانجی تایبەتی: دەستنیشانکردن و پۆلینکردنی هونەرێکی ڕەوانبێژییە، کە تا ئێستا لە سەرچاوەکانی پێشووی ڕەوانبێژی تێبینی نەکراوە و گرنگی پێنەدراوە. ئامانجی گشتی؛ ئەگەر ستراتیجی توێژینەوەکان (لە هەموو بوارەکانی تردا، نەک تەنیا ڕەوانبێژی) بەو شێوەیە بێت، کە لە دەقە کوردییەکانەوە سەرچاوە بگرێت، نەک تیۆری ئامادە بە سەر دەقە کوردییەکاندا جێبەجێ بکرێت، ئەوا دەتوانرێت تایبەتمەندییەکانی ئەدەبی کوردی بە شێوەیەکی وردتر و زانستی تر دەستنیشان بکرێن. لە ڕووی میتۆد و کەرەستە و سنووری توێژینەوەکەوە؛ بۆ ناساندنی هونەرێکی نوێ، پێویستە لە سەرەتاوە بە وردی بناسێنرێت و بە هونەرەکانی نزیک لە خۆی یان پێچەوانەی خۆی بەراورد بکرێت، بۆ ئەم مەبەستە میتۆدی وەسفی و بەراوردی بەکارهێنراوە، لە پۆلینکردن و شیکردنەوەی نموونەکانیشدا میتۆدی شیکاری و ئاماری بەکارهێنراوە. کەرەستە و سنووری توێژینەوەکەش شیعرە کوردییەکانی ناو دیوانی (سالم)ە. لە ڕووی میتۆدی ڕەخنەییشەوە دەچێتە چوارچێوەی ڕەخنەی هونەری. گرنگی و نوێکاری ئەم توێژینەوەیە لەوەدایە، میتۆدێکی جیاوازی گرتۆتە بەر، کە لە ئەنجامی وردبوونەوە و قوڵبوونەوە لە دەقی کوردییەوە ئەنجامی تیۆری بەدەست هاتووە، هونەرێکی نوێی ڕەوانبێژی دەستنیشانکراوە، لە سەرچاوەکانی ڕەوانبێژی پێشوودا باس نەکراوە. لە گرنگترین ئەنجامەکانیش ئەوەیە؛ لێکنەچوون هونەرێکی پێچەوانەی لێکچواندنە، لە ڕووی داهێنانی هونەرییەوە بەرزبوونەوەیە بۆ سەرووی ئاستی هونەری لێکچواندن. ئەگەر لێکچواندن لەسەر بنەمای نزیکی و گونجان دروست بێت، ئەوا لێکنەچوون بە پێچەوانەوە لەسەر بنەمای جیاوازی و نەگونجان دروست دەبێت. سالم بە ئاگایی و بە مەبەستەوە ئەم هونەرەی داڕشتووە، ویستوویەتی کلێشەی دەربڕینی باو تێکبشکێنێت.

کلیلە وشەکان: لێکنەچوون، لێکچوون، ڕوونبێژی، ڕەوانبێژی، سالم

پێشەکی

لێکنەچوون لە شیعری سالم لێکنەچوون هونەرێکی جیاوازە لە هونەری لێکچوون، (سالم) وەک داهێنان و نوێکارییەک ئـەم هـونـەرەی لە پێکهێنانی وێنە شیعرییەکانیدا بەکارهێناوە. ئەم هونەرە لە شیعری شاعیرانی کلاسیکیی کوردی بە گشتی و لە شیعری (سالم)دا بە تایبەتی بەکارهاتووە، بەڵام نەک تەنیا لە سەرچاوە کوردییەکانی ڕەوانبێژی، تەنانەت لە سەرچاوە کۆن و نوێیەکانی ڕەوانبێژیی عەرەبیشدا باسی نـەکـراوە؛ لـەبـەرئـەوە ئـەم توێژینەوەیە بۆ ناساندنی ئەم هونەرە و چارەسەرکردنی ئەم گرفتە تەرخانکراوە. تایبەتی ئەم توێژینەوەیە؛ ناساندن و دەستنیشانکردن و پۆلینکردنی هونەرێکی ڕەوانبێژییە، کە تا ئێستا لە سەرچاوەکانی پێشووی ڕەوانبێژی تێبینی نـەکـراوە و گرنگی پێنەدراوە. ئامانجی گشتی توێژینەوەکەش ئەوەیە؛ ئەگەرچی ڕەوانبێژی لە توێژینەوەی ئەدەبی کوردیدا، لە هـەمـوو بـوارەکـانـی تـر گرنگی زیـاتـری پـێـدراوە، بەڵام زۆربەی توێژینەوەکان لە ڕووی تیۆرییەوە ئـەو هونەرانەیان وەرگـرتـووە، کە لە سەرچاوە عـەرەبـیـیـەکـانـدا بـاسـکـراون، لـەگـەڵ هـێـنـانـەوەی نموونەی دەقی کوردی. ئامانجی ئەم توێژینەوەیە ئەوەیە: ئەگەر ستراتیجی توێژینەوەکان (لە هەموو بوارەکانی تردا، نەک تەنیا ڕەوانبێژی) بەو شێوەیە بێت، کە لە دەقە کوردییەکانەوە سەرچاوە بگرێت، ئەوا تایبەتمەندییەکانی ئەدەبی کوردی بە شێوەیەکی وردتر و زانستی تر دەستنیشان دەکرێن. گرنگی و نوێکاری ئەم توێژینەوەیە لەوەدایە، میتۆدێکی جیاوازی گرتۆتە بەر، کە لە ئەنجامی وردبوونەوە و قوڵبوونەوە لە دەقی کوردییەوە، هونەرێکی نوێی ڕەوانبێژی دەستنیشانکراوە، کە لە سەرچاوەکانی ڕەوانبێژیی پێشوودا باس نەکراوە. بۆ ناساندنی هونەرێکی نوێ، پێویستە لە سەرەتاوە بە وردی بناسێنرێت و بە هونەرەکانی نزیک لە خۆی یان پێچەوانەی خۆی بەراورد بکرێت، بۆ ئەم مەبەستە میتۆدی وەسفی و بـەراوردی بەکارهێنراوە، لە پۆلینکردن و شیکردنەوەی نموونەکانیشدا میتۆدی شیکاری و ئاماری بەکارهێنراوە. توێژینەوەکە لە سێ تەوەر پێک دێت: لە تـەوەری یەکەمدا زاراوە و چەمکی لێکنەچوون و پەیوەندی بە لێکچوونەوە باسکراوە. لە تـەوەری دووەمـدا پێکهاتە وبنیاتی ڕۆنانیی لێکنەچوون بە نموونەوە ڕوونکراوەتەوە. لە تەوەری سێیەمیشدا لێکنەچوون لە ڕووی واتا و شێوازی دەربڕینەوە بە نموونەوەخراوەتەڕوو. پاشـان گرنگترین ئەنجامەکانی توێژینەوەکەش لە چەند خاڵێکدا کورتکراونـەتـەوە، ئـەم هونەرە ڕەوانبێژییەی لـەم توێژینەوەیەدا ناسێنراوە، لە هیچ توێژینەوەیەکی پێشووی ڕەوانبێژیی (کوردی و عەرەبی و فارسی)دا باسی لێوەنەکراوە، هەر ئەمەش بووەتە هۆی هەڵبژاردنی ئەم توێژینەوەیە.

١. تـەوەری یـەکـەم: چەمکی لێکنەچوون و پەیوەندی بە لێکچوونەوە:

پێش ئـەوەی بچینە نـاو ناساندنی هـونـەری (لێکنەچوون) لە ڕووی تیۆرییەوە، با لەو پرسیارەوە دەستپێبکەین: (ئایا سالم بێئاگا یان بە ئاگاوە ئەم هونەرەی بەکارهێناوە؟)؛ بۆ وەڵامی ئەم پرسیارە سەرەتا ئاماژە بە دێڕی یەکەمی غەزەلێکی دەکەین:

حسابی نەفحەیی زوڵفت لەگەڵ مشکی خەتا ناکەم
خەتا ناکەم سەبا شاهیدمە تەشبیهی وەها ناکەم
(سالم١٩٧: ٨٥)

لەم شیعرەدا خۆی ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە ئەمە لێکچواندن نییە و لێکنەچوونە؛ بەکارهێنانی (تەشبیهی وەها ناکەم) و پاش سەروای (ناکەم) لەپاڵ

چەند وشەیەکی تر لە چەند دێڕێکی تری هەمان غەزەل، کە بە مەبەستی ڕەتکردنەوەی لێکچوونەکان و هەڵگەڕانەوەیان بۆ (لێکنەچوون) بەکاریهێناون ، ئەمە بەڵگەی ئەوەیە بە ئاگایی و بە مەبەستەوە ئەم هونەرەی داڕشتووە، وەک بانگەوازێکی تیۆریی ئاشکرایە بۆ ئەم جۆرە هونەرە، کە پێناسەی هیچکام لە جۆرەکانی لێکچواندن بەسەریدا ناسەپێت.

ئەم دێڕەش لە غەزەلێکی تردا بەڵگەیەکی ترە، کە سالم ویستویەتی هونەری لێکنەچوون بەکاربهێنێت، چونکە دەستەواژەی (شەبەهی نییە)ی بەکارهێناوە:

شەبەهی صەفوەتی سینەت نییە، بێن – فەرضەن– ئەگەر

صەدەف و لوئلوء و مەرمەڕ بکەنە صافی عەجین!

(سالم ٢٠١٥: ٦٠٨)

واتە: گریمان ئەگەر مرواری و دوڕ و مەڕمەڕ پێکەوە بشێلن و مادەیەکی لێدروستکەن، وەکو پاکی و بێگەردیی سینگی تۆ نییە.

لە غەزەلێکی تری یانزە دێڕیدا(سالم ٢٠١٥: ٩٣-٩٥)، لە نۆ دێڕدا لێکنەچوونی دروستکردووە، پاش سەروای شیعرەکە (شکا) یە، لە پاڵ هەندێک وشەی تردا (قیمەت و حورمەت و ڕەونەق و ..) واتای شکاندنی ئاست و بەهای شتە باوەکانی گەیاندووە و چەند لێکنەچوونێکی ناڕاستەوخۆی دروستکردووە.

لە دێڕێکی غەزەلێکی تریشدا دەڵێت:

گەر بە بۆ نیسبەتی طوڕڕەت بدەمە میشکی خەتا

بۆ خەتا فەخرە بەسا، بۆ منە بەس خەبط و خەطا

(سالم ٢٠١٥: ١١)

ئەگەر بڵێم: بۆنی زوڵفت وەکو بۆنی میشکی خەتایە، بۆ زوڵفت لێکچواندنێکی هەڵە و تێکەڵکردنە، بەڵام بۆ وڵاتی چین شانازییە و پێی بەرزدەبێتەوە؛ لە لێکچواندندا لێچوو بەهۆی لەوچووەوە دەناسرێت و بەرز دەبێتەوە، کەچی لێرەدا بە پێچەوانەوە لەوچوو بەهۆی لێچووەوە دەناسرێت و بەرز دەبێتەوە؛ واتە (بۆنی ئەگریجەت) لە(بۆنی میشکی خەتا) ناچێت. ئەم دێڕەش وەک بەڵگەی ئەوەیە (سالم) نەیویستووە لێکچواندن بکات.

بوونی ئەم هونەری لێکنەچوونە بە شێوەیەکی ئاشکرا و بەربڵاو لە شیعری سالم ئەوە دەگەیەنێت سالم ویستوویەتی ئەو کلێشەیەی دەربڕین تێکبشکێنێت، هەوڵدان بۆ گۆڕینی شێوازی دەربڕین و دووبارە نەکردنەوەی وێنەی دووبارە و سواوەکان، جگە لەوەی داهێنانی نوێ لە دەربڕین و وێنەی شیعریدا بەرهەم دێنێت، لە لایەکی ترەوە سیمایەکی نوێکردنەوەی شیعرە، چونکە دەرچوون لە شتی باو و ئاشنا و قاڵبی ئامادە، سیمایەکی سەرەکی گیانی نوێخوازییە.

کەواتە ئەو هونەرەی لەم توێژینەوەیەدا دەمانەوێت دەستنیشانی بکەین، پێچەوانەی هونەری لێکچواندنە، لەبەرئەوە لەسەر بنەمای پێناسە و مەبەستەکان و جۆرەکانی لێکچواندن، هەوڵی ناساندنی دەدەین:

١-١. ناساندنی لێکنەچوون لەسەر بنەمای مەرجەکانی لێکچواندن: لەو پێناسانەی بۆ لێکچواندن کراون، مەرجی سەرەکی پێکهاتنی ئەم هونەرە ئەوەیە: بە لایەنی کەمەوە دەبێت لە ڕوویەکەوە ئەو دوو شتە لە یەکترییەوە نزیک بن، (سیفەتی شتێک بە شتێک بچوێنرێت، کە نزیک و هاوشێوەی بێت لە ڕوویەکەوە یان لە چەند ڕوویەکەوە ، نەوەک لە هەموو ڕووەکانەوە، چونکە ئەگەر تەواو لەگەڵیدا بگونجێت، ئەوا دەبێتە ئەو شتە.) (ابن الرشیق١٩٨٣: ١٩٩). واتە داڕشتنی هونەری لێکچواندن پرۆسەی (ڕێکخستنی واتا لێکنزیکەکانە، کە پێکەوە دەگونجێن و جیاواز نین لەیەکتری) (عکاوی ١٩٩٦: ٣٢١)، کەواتە ئەگەر

ئەو دوو شتە بە شێوازێکی هونەرییانە، بەڵام لەسەر بنەمای جیاوازی کۆکرابنەوە، هونەرێکی پێچەوانەی لێکچوواندن دروست دەکەن؛ ئەوەی لەم توێژینەوەیەدا ناوی لێدەنێین (لێکنەچوون).

یەکێکی تر لەو مەرجانەی بۆ جێبەجێ بوونی لێکچوواندن دانراون ئەوەیە، کە (شتێک بە شتێکی لە خۆی گەورەتر و مەزنتر بچوێنرێت) (إبن الأثير، ١٩٣٩:٣٩٥) ؛ بەڵام ئەگەر لەوچوو لەو رووەوە بەهێزتر و گەورەتر بێت لە لێچوو، چۆن لە قورئاندا (بۆ نموونە): رووناکی خوا بە چرا دەچوێنرێت؟! کەواتە ئامانجەکە زیاتر روونکردنەوەیە، بۆ ئەم مەبەستەیش نموونەیەکی ناسراو و باوی ناو خەڵک دەهێنرێتەوە، نەوەک بەو مەبەستەی ئەو نموونەیە (واتە لەوچوو) لەو رووەوە لە لێچوو گەورەتر و جوانتر و ... بێت.

بەپێی زۆربەی سەرچاوە رەوانبێژییەکان بێت، لە لێکچوواندندا شتێک بە شتێکی گەورەتر و بەهێزتر دەچوێنرێت، جوان بە جوانتر و ناشرین بە ناشرینتر و ئاشکرا و روون بە ئاشکراتر و روونتر، بە پێچەوانەوە لێکچوواندنەکە ناتەواو دەردەچێت. لەم رووەوە (إبن الأثير) پێی وایە ئەم شێوازە لە لێکچوواندندا (تەنیا وەک جۆرێک لە زێدەڕۆیی پەنای بۆ دەبرێت؛ بە مەبەستی ستایش، یان زەم، یان دەرخستن و روونکردنەوە، لەم سێ واتایە دەرناچێت.) (٣٩٧)

ئەگەر لە رووی ئەم مەرجەیشەوە لە هونەری (لێکنەچوون) وردبینەوە: ئەو نموونە گشتی و باوەی بۆ روونکردنەوە دەهێنرێتەوە نەک ناگاتە ئاستی شتە تایبەتییەکە ، تەنانەت جیاوازە و لە شتە تایبەتییەکە ناچێت؛ واتە نموونە ناسراوەکە دەهێنرێتە ئاستێکی نزم و بێ بەها دەکرێت، لەپێناوی بەرزکردنەوەی ئاست و بەهای شتە تایبەتەکە؛ لەم رووەیشەوە بەزۆری ئەم هونەرە شێوازێکی زێدەڕۆیی وەردەگرێت.

١-٢. مەبەستەکانی لێکچوواندن:

ئەمانەی خوارەوە مەبەستەکانی لێکچوواندنن ، ئایا بۆ لێکنەچوون دەگونجێن؟ خاڵ بە خاڵ روونیدەکەینەوە:

١- نیشاندانی شیاوبوونی لێچوو: ئەمەش کاتێک کارێکی نامۆ دەخرێتەپاڵ لێچوو، کە تەنیا بە هێنانی لەوچوویەک ئەو نامۆییە دەرەوێنرێت. (الحلبی،١٨٨١: ١٩) ئەم مەرجە بۆ لێکنەچوون پێچەوانە دەبێتەوە، چونکە لەونەچوو بۆ ئەوە دەهێنرێت تاوەکو لێنەچوو نامۆتر بکرێت.

٢- نیشاندانی دۆخی لێچوو: (ئەمەش لە کاتێکدا کە لێچوو سیفەتەکەی نادیار و نەناسراوە پێش لێکچوواندنی) (عتيق، ١٩٨٥: ١٠٦)، بەڵام لە لێکنەچووندا شێوازی دەربرینەکە وایە، کە سیفەتی لێنەچوو خۆی دیار و ناسراوە، دیارتر و ناسراوتر دەکرێت.

٣- نیشاندانی پێوانەی دۆخی لێچوو: واتە پێوانەی دۆخی لێچوو لە رووی هێز و لاوازی و زۆری و کەمی، ئەمەش ئەگەر لێچوو سیفەتەکەی بە گشتی ناسراو بێت پێش لێکچوواندنەکە، پاشان بەهۆی لێکچوواندنەکەوە پێوانەی ئەم سیفەتە نیشان دەدرێت. (الحلبی،١٨٨١: ١٩)؛ ئەم مەبەستە بۆ لێکنەچوونیش دەگونجێت، بەڵام شێوازی زێدەڕۆیی تیادا بەکاردەهێنرێت، بە جۆرێک کە لێنەچوو بەهێزتر و زیاتر و جوانتر و.... پیشان دەدرێت.

٤- چەسپاندنی دۆخی لێچوو: (واتە جێگیرکردنی دۆخەکەی لە دەروونی گوێگر، لە کاتێکدا ئەگەر ئەوەی خراوەتە پاڵ لێچوو، پێویستی بە پاتکردنەوە و روونکردنەوە بێت بە هێنانەوەی نموونە) (عتيق

١٩٨٥: ١٠٨) ، ئەم مەبەستە لە کاتێکدا بەکاردێت کە لێچووەکە مەعنەوی بێت، چونکە عەقڵی مرۆڤ زیاتر بە شتی هەستی باوەڕدەکات. (عتیق، ١٩٨٥: ١٠٩)، ئەم مەبەستەیش لە هونەری لێکنەچووندا هەیە.

٥- رازاندنەوەی لێچوو: مەبەست لە جوانکردن و ئارەزوو لێکردنی لێچووە، لە رێگای چوواندنی بە شتێک، وێنە یان واتاکەی جوان بێت. (عتیق، ١٩٨٥: ١٠٩) ئەم مەبەستە لە پیاهەڵدان و لاواندنەوە و شانازی و وەسف بەکاردێت. هەردوو هونەرەکە (لێکچوواندن و لێکنەچوون) دەشێت بۆ هەمان مەبەست بەکاربهێنرێن.

٦- ناشرینکردنی لێچوو:)ئەمەش لە کاتێکدایە ئەگەر لێچوو ناشرین بێت، بە ڕاستی ناشرین بێت یان وادابنرێت ناشرینە، لەوچوویەکی ناشرینتر لە خۆی بۆ دەهێنرێتەوە، کە وێنەیەکی ناشرین بۆ لێچوو لە دەروونیدا دروست دەکات) (عتیق ١٩٨٥: ١١٠) ئەم مەبەستەیش بە زۆری لە داشۆرین و وەسفی شتی قێزەون بەکاردێت؛ جاری واش هەیە جوانکردن و ناشرینکردن پێکەوە و لە یەک کاتدا بەکاردێن.

لە بەراوردی هەردوو هونەرەکەدا ئەم تێبینییانە دێنە بەرچاو:

- جگە لە مەبەستی یەکەم و دووەم، کە لە هونەری لێکنەچووندا پێچەوانە دەبنەوە، ئەوانی تر بۆ هونەری لێکنەچوونیش دەشێن، بەڵام لە لێکنەچووندا زیادەڕۆیی تیادا دەکرێت.

- هەموو مەبەستەکان لە هەردوو هونەرەکەدا، تایبەتن بە شتە تایبەتەکە (لێچوو یان لێنەچوو)، جگەلە جۆری ئاوەڕوو کە بۆ (لەوچوو یان لەونەچوو) دەگەڕێتەوە، بەوپێیەی لە جۆری ئاوەڕوودا (لەوچوو یان لەونەچوو) شتە تایبەتەکەیە.

- ئەوەی پەیوەندی بە ڕووی لێکچوونیشەوە هەیە (پێویستە ڕووی لێکچوونەکە لە لەوچوودا تەواو و بەناوبانگ بێت.) (عتیق ١٩٨٥: ١٠٩) ، بەڵام لە لێکنەچوون بەو شێوەیە نییە، ڕووی لێکنەچوونەکە لە لەونەچوودا بە ناتەواو و نەناسراو دادەنرێت کاتێک دەهێنرێتە بەردەم لێنەچوو.

ئەگەر لە ڕووی شیکردنەوەی دەروونییەوە یەکێک لە مەبەستەکانی لێکچوواندن گوزارشت بێت لە کەبت و کەموکوڕی و گرێ و پاڵنەری دیاریکراوی نووسەرێک (الموسى ٢٠١٦: ٩٣)، ئەوا لێکنەچوون ئازادبوونە لە کۆتی ئەو کەبت و گرێیانە، بەوپێیەی کە دەربڕینێکی پێچەوانەی لێکچوواندنە؛ نووسەر لە رێگای بەرزکردنەوەی ئاستی خۆی و شتە تایبەتەکانی خۆیەوە، بەسەر ئەو کەبت و گرێیانەدا زاڵ دەبێت.

١-٣: ئەو جۆرانەی لێکچوواندن کە لە لێکنەچوونەوە نزیکن:

هەندێک لە جۆرەکانی لێکچوواندن، تا ڕادەیەک لە لێکنەچوون نزیکن، هەندێکیشیان دەچنە ناو سنووری لێکنەچوون، بەڵام لە سەرچاوەکاندا بە جۆری لێکچوواندن دانراون نەک لێکنەچوون؛ یەکە یەکە ئاماژەیان بۆ دەکەین و لەگەڵ لێکنەچوون بەراوردیان دەکەین:

١- لێکچوواندنی مەرجدار: (چوواندنی شتێک بە شتێکی تر بە مەرج) (عکاوی ١٩٩٦: ٣٤٦)، بۆ نموونە (ڕوخساری لە مانگ دەچوو ئەگەر مانگ نەگیرایە)، کەواتە لەوچوو سیفەتێکی ناشرین یان خراپ یان لاوازی هەیە و وەک ڕوویەکی لێکنەچوون دیاری دەکرێت، بەمەش ئاستی لێچوو بەرزدەکرێتەوە؛ بەڵام مەرج نییە تەنیا دەستنیشانکردنی خاڵی لاوازی بێت لە لەوچوودا، هەندێک جاریش بە

پێچەوانەوە نە بوونی سیفەتێکی بەهێز دەکرێتە مەرج، کە لە لەوچوودا نییە ، واتە (چوواندنی شتێک بە شتێک، ئەگەر ئەو سیفەتەی هەبووایە یان ئەگەر ئەو سیفەتەی نەبووایە) (الحلبی ١٨٨١: ١٧). بە هەردوو شێوەکە ڕاستە ئەو مەرجە ئاستی لەوچوو دەهێنێتە خوارەوە، بەڵام بەشێکی لێکچوونەکە هەر دەمێنێتەوە، وەک لەو نموونەیەی سەرەوەدا: لەو کاتەی مانگ دەگیرێت تاریک دەبێت، بەڵام ئەم دۆخە کاتییە و زۆربەی کاتەکانی تر رووناکە و لێکچوون لەنێوان ڕوخسار و مانگدا دروست دەبێت، کەواتە مەبەستی سەرەکی نزیککردنەوە و پێکچوواندنی ئەو دوو شتەیە. لە هەندێک نموونەی هونەری لێکنەچوونیشدا لێکچوواندن و لێکنەچوون پێکەوە کۆدەکرێنەوە، بەڵام لێرەدا ئامانجەکە پیشاندانی جیاوازی و لێکنەچوونەکەیە.

٢–لێکچوواندنی شاراوە (ضمنی): (لێکچوواندنێکی ناڕاستەوخۆیە؛ وەرگـری زیـرەک و سەرنج ورد تێبینی دەکات، لێکچوواندنێکە دوو لایەنە سەرەکییەکە –لێچوو و لەوچوو– دەرناکەون) (مایو، ٢٠٠٠: ١٥)، لە لێکدانەوەی واتاکەی دەردەکەوێت، کە بە ناڕاستەوخۆ شتێک بە شتێکی تر چوێنراوە؛ واتە وێنەیەکی ناڕاستەوخۆ پێکدەهێنرێت، کە ئامانج تیایدا نزیککردنەوەی دوو شتە لە یەکتری؛ بەڵام ئەگەر ئامانج تیایدا دوورخستنەوەی دوو شت بوو لە یەکتری، ئەمە لەگەڵ سروشتی لێکچووندا ناگونجێت و پێچەوانەی دەبێتەوە و دەبێتە (لێکنەچوونێکی شاراوە).

٣– لێکچوواندنی ئاوەژوو: لێکچوواندنی ئاوەژوو ئەوەیە کە شتە باوەکە دەبێتە لێچوو و تایبەتەکەش دەبێتە لەوچوو، واتە لێچوو دەکرێتە لەوچوو، بەوپێیەی کە ڕووی لێکچوون تیایدا بەهێزتر و دیارترە. ئەم جۆرە نموونەی زۆر کەمە، چونکە (زێدەڕۆیی تێدایە تا پلەی درۆ و مەرایی، لەبەر ئەوە ئەم جۆرە بە زۆری ستایشکەران زۆر بەکاریان هێناوە) (مایو٢٠٠٠: ١٦) بۆ پیاهەڵدانی کەسێک.

زۆرجـار پێچەوانەکردنەوەی شتە ئاشناکان، دەرچوونە لەو بێزارییەی بەهۆی دەقگرتنەوە دروست دەبێت، لەبەرئەوە ئەم جۆرەی لێکچوواندن نوێکاری و داهێنانی تێدایە، شتی نوێش سەرنجڕاکێشترە.

(مـەرجیـشـە لـە لـێکـچـوواندنـی ئـــاوەژوو وێنە ئاساییەکە ناسراو و بڵاو بێت، تاوەکو بە ڕوونی وێنە هەڵگەڕاوەکە دەربکەوێت) (عتیق ١٩٨٥: ١٠١)؛ کەواتە ئەم جۆرەش هەر لە چوارچێوەی هونەری لێکچووندا دەمێنێتەوە و گۆڕانکارییەکە لەوەدایە، کە ئاستی لێچوو بەرزدەکاتەوە و ئاستی لەوچوو دێنێتە خوارەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ڕووی لێکچوونەکەیان هەر دەمێنێتەوە. ئەگەر گۆڕانکارییەکە تەنیا گۆڕینەوەی لەوچوو و لێچوو نەبێت و زیدەڕۆیی بکرێت لە بەرزکردنەوەی شتە تایبەتەکە، یان هـەر لە بنەماوە ئەو دوو شتە لێکنەچن، لەم بارەدا دەبێتە (لێکنەچوونی ئاوەژوو)؛ کە وەک بنیاتی لێکچواندنی ئاوەژووە لەوەدا کە لێچوو و لەوچوو جێگۆڕکێ دەکەن، بەڵام لەوەدا جیاوازە لێرەدا شتە باوەکەی بووەتە لێنەچوو لە لەونەچوو ناچێت.

٤– لێکچوواندنی پەسەندکردن (التفضيل): لەگەڵ جۆری (ئاوەژوو) زۆر نزیکن لە یەکتری، لێکچوواندنی پەسەندکردن ئەوەیە(شتێک بە شتێک دەچوێنێت، پاشان دەگەڕێتەوە و لێچوو بەسەر لەوچوودا پەسەند دەکات) (الحلبی ١٨٨١: ١٨)، لەسەرەتاوە وەک لێکچوواندنێکی ئاسایی دەردەکەوێت، بەڵام دوای پیشاندانی ڕووی لێکچوونی هەردوو شتەکە، ئاستی لێچوو لەو ڕووەوە بەرزدەکرێتەوە و بەسەر لەوچووەکەدا پەسەند دەکرێت.

٥– لێکچوواندنی دەرچوون وبادانەوە (التشبيه الدائري–الاستطرادي):

ئەم جۆرە لێکچوواندنە دەرچوون و لادان و گواستنەوەیە لە مەبەست و بابەتی سەرەکی و پاشان گەڕانەوە بۆ بابەتە سەرەکییەکە، (شاعیر دەچێتە ناو وردەکاری بەشەکانی لەوچوو و سووڕانەوە بە دەوری جوانی و مەزنیی لەوچوودا، تاوەکو زێدەڕۆیی بکات لە پەسەندکردن و گەورەکردنی لێچوودا) (قاسم، ٢٠٠٣: ١٨٠)، واتە لە گەورەکردن و جوانکردنی لەوچوودا، ئامانجەکە گەورەترکردن و جوانترکردنی لێچووە؛ بۆ نموونە: شاعیر زۆر بە وردی و زێدەڕۆیی وەسفی گوڵ دەکات، پاشان دەڵێت: بەڵام هێشتا گوڵ ناسکتر و جوانترە نییە لە ڕوخساری یاری من.

زۆرجار لە شیعردا بە شێوازی درێژکردنەوە بنیات دەنرێت، لەسەرەتادا بە چەند دێڕێک وەسفی (لەوچوو) دەکات، پاشان بە چەند دێڕێکی کەمتر وەسفی لێچوو دەکات و بەسەر لەوچوودا پەسەند و زاڵی دەکات، (بەهاکەی لە هەناسە درێژی و فراوانکردنەوەی دەربڕینەکەدایە، شاعیر لێچوو وەلادەنێت و بەردەوام دەبێت لە وێناکردن و گەورەکردنی لەوچوو، پاشان لە دێڕی کۆتاییدا دەگەڕێتەوە و لێچوو بەسەر لەوچوودا پەسەند دەکات) (قاسم ٢٠٠٣: ١٨٠).

لەڕووی پێکهاتنەوە لە (لێکچوواندنی پەسەندکردن) دەچێت، چونکە لەسەر بنەمای پەسەندکردنی لێچوو بەسەر لەوچوودا دادەمەزرێت ؛ بەڵام لە ڕووی شێوازی داڕشتنەوە پێچەوانەی جۆری (پەسەندکردن)ە، لەسەر شێوازی (باشتر نییە لە...)یان (جوانتر نییە لە...) دادەڕێژرێت، کە سەرەتا لەوچوو دێت پاشان لێچوو، کەواتە دەکرێت ناوی لێبنێین: (پەسەندکردنی ئاوەژووی نەفی)، کە بەهۆی ئەو نەفییەوە(ڕەتکردنەوەیە) لە ڕووی واتاییەوە هەر دەبێتەوە بە (لێکچوواندنی پەسەندکردن).

بەهۆی ئەم شێوازی داڕشتنەوە کە ڕەتکردنەوەی تێدایە، زۆر نزیک دەبێتەوە لە هونەری (لێکنەچوون)، ئاستی لێچوو بەرزتر دەکرێتەوە، ڕووی لێکچوونەکە دەهێڵرێتەوە و دەخرێتە پلەی بەراوردەوە (...تر)؛ بۆ نموونە کاتێک دەوترێت: (پەڕەی گوڵ ناسکتر نییە لە ڕوخساری یار)، واتە (پەڕەی گوڵ ناسکە، بەڵام ڕوخساری یار لە پەڕەی گوڵ ناسکترە)یان (پەڕەی گوڵ ناسکە، بەڵام ناگاتە ناسکی ڕوخساری یار)، کەواتە هەر دەبێتەوە بە جۆری پەسەندکردن و ڕووی لێکچوونەکەش دەمێنێتەوە. لە ڕاستیدا ئەوەی لە سەرچاوەکاندا بە ڕووی لێکچوونی دادەنێن، ڕوویەکە ئەو دوو شتە تیایدا هابەشن، بەڵام لەو ڕووەوە پێوانەیان وەک یەک نین؛ کەواتە ڕاسترە بوترێت: (ڕووی هاوبەش) نەوەک (ڕووی لێکچوون).

ئەگەر وردتر بڕوانینە هەردوو جۆری (پەسەندکردن) و (دەرچوون و بادانەوە)، لەوەدا لە لێکچوواندن دەچن، کە شتێکی ناسراو و باو دەهێنرێتەوە لەو سیفەتەدا، بەڵام ئەگەر لەو سیفەتەدا لەوچوو نەگاتە ئاستی لێچوو، واتە لە ڕووی واتاییەوە لەیەک ناچن و جیاوازن، بەمەش هەردووکیان لە لێکچوواندن دەردەچن و دەچنە ناو (لێکنەچوون)ەوە؛ بۆ نموونە: کاتێک شتێک لە شتێک درێژتر بێت، واتە جیاوازن و لەیەک ناچن، کە دواتر لە تەوەری سێیەمدا ئەم دوو جۆرەی لێکچوواندن دەخەینە ناو ئاستی یەکەمی لێکنەچوون.

٢: تەوەری دووەم: پێکهاتەی ڕۆنانیی لێکنەچوون:

لێکنەچوون چۆن لە ڕووی بنیاتی واتاییەوە پێچەوانەی لێکچواندنە، بە هەمان شێوە لە ڕووی ڕۆنانیشەوە بنەماکانی پێچەوانە دەبنەوە،

بەم شێوەیە: لێچوو دەبێتە لێنەچوو، لەوچوو دەبێتە لەونەچوو، ڕووی لێکچوون دەبێتە ڕووی لێکنەچوون، ئامرازی لێکچوونیش دەبێتە ئامراز و نیشانەی لێکنەچوون.

٣-١: بوون و نەبوونی پێکهاتەکان:

٣-١-١: بوونی هەموو پێکهاتەکان: واتە بوونی (لێنەچوو و لەونەچوو و نیشانەی لێکنەچوون و ڕووی لێکنەچوون) لە لێکنەچوونەکەدا، وەک لەم نموونانەی خوارەوەدا:

- وەرە سا پەنجە لە خوێنی دڵی سالم بکە ڕەنگ
ئەبتە ئەم ڕەنگە بە دایم نییە وەک ڕەنگی حەنا
(سالم١٩٧٢: ٣٤)

(خوێنی دڵی سالم: لێنەچوو/ حەنا: لەونەچوو/ نییە وەک: ئامراز/ ڕەنگ: ڕووی لێکنەچوون)

٣-١-٢: تەنیا دوو پێکهاتە سەرەکییەکە(لێنەچوو و لەونەچوو): هیچ لێکنەچوونێک بەبێ نیشانەی لێکنەچوون دروست نابێت، لەبەرئەوە تەنیا بە دوو پێکهاتە سەرەکییەکە لێکنەچوون دروست نابێت.

٣-١-٣: نەبوونی ئامراز: لەو دێڕانەدا ئامراز بەکارنەهاتووە، گوزارشت لەجیاتی بەکارهاتووە؛ وەک:

ئەگەر ئەفشان بێ نەفحەی چینی زوڵفت
خەجاڵەت دەیگرێ ئاهوویی تاتار (سالم١٩٧٢: ٥٨)

لێکنەچوونێکی ناڕاستەوخۆیە؛ بۆچی ئاهووی تاتار شەرمەزار دەبێت؟ چونکە بۆنی وەکو بۆنی زوڵفی یار خۆش نییە: (ئاهوو: لێنەچوو/ زوڵف: لەونەچوو/ نەفحە: ڕووی لێکنەچوون/ خەجاڵەت دەیگرێت: نیشانەی لێکنەچوون).

٣-١-٤: نەبوونی ڕووی لێکنەچوون: لەم نیوەدێڕەی خوارەوەدا ئەگەرچی خوێنەری شارەزا دەزانێت ڕووی لێکنەچوونەکە کەوانەیی و چەماوەییە، بەڵام لە دەربڕینەکەدا نەهاتووە:

هیلالی یەک شەوە ناگاتە ئەبرووت (سالم١٩٧٢: ٥٠)

واتە: (هیلال وەکو ئەبرۆی تۆ جوان و سەرنجڕاکێش نییە)، پێکهاتەکان ئەمانەن: (هیلال: لێنەچوو/ ئەبرووت: لەونەچوو/ ناگات: ئامراز)

٣-١-٥: بوونی دوو ڕووی لێکنەچوون:

- بە فیکری مووشکاف ئەمشەو قیامم کرد لە ڕووی زوڵفت
بە تاریشی بە طوولیشی بە قەد تاری نەبوو یەڵدا
(سالم ١٩٧٢: ٣٧)

دوو ڕووی لێکنەچوونی دیاری کردووە: (یەڵدا بە قەد تاڵی زوڵفت ڕەش و درێژ نەبوو).

٣-١-٦: ژمارەی لێنەچوو و لەونەچووەکان لە پێکهاتەی لێکنەچوونەکەدا:

ا- پێنج لێنەچوو و یەک لەونەچوو:

مەیلی عەتر و میسک و ڕەیحان و گوڵ و خاوم نییە
گەر سەحەر بادی صەبا بێنێ بە لاما بوویی دۆست (سالم ٢٠١٥: ١٩٠)

بۆچی سالم ئارەزووی عەتر و ... ناکات؟ چونکە (بۆنیان وەکو بۆنی دۆست خۆش نییە)؛ کەواتە (دۆست) لەونەچووە و (عەتر و میسک و ڕەیحان و گوڵ و خاو) لێنەچوون.

ب- سێ لێنەچوو و یەک لەونەچوو:

شەبەهی صەفوەتی سینەت نییە، بێن – فەرضەن- ئەگەر
صەدەف و لوئلوء و مەرمەڕ بکەنە صافی عەجین!
(سالم ٢٠١٥: ٦٠٨)

سەدەف و لوئلوء و مەرمەر وەکو سینەی تۆ بێگەرد نین؛ (سەدەف و لوئلوء و مەرمەڕ) لێنەچوون و (سینە) لەونەچووە.

پ- دوو لێنەچوو و یەک لەونەچوو:

ماه ئەگەر وەک تۆ جەمالی بێ لەکوێ بێنێ قەدت
سەرو ئەگەر وەک تۆ سەهی قەد بێ لەکوێ بێنێ
جەماڵ (سالم ١٩٧٢: ٧٨)

دوو وێنەی لێکنەچووی ئاوەژووی تێدایە: (مانگ وەکو تۆ باڵای نییە، سەرو وەکو تۆ جوان نییە)، یەک لەونەچوو هەیە (تۆ=یار)، بەڵام دوو لێنەچوو هەیە (ماه،سەرو).

٣-٢: نیشانەکانی لێکنەچوون (ئامراز یان گوزارشت): بۆ دروستبوونی لێکنەچوون مەرجە نیشانەی لێکنەچوون هەبێت؛ یان بە شێوازی نەفی، یان بە بەکارهێنانی دەستەواژەیەک، یان بۆ دووپاتکردنەوەی لێکنەچوونەکە هەردوو شێوازەکە لە دێڕێکدا بەکارهاتوون.

٣-٢-١:شێوازی نەفی:

لە دارشتنی ئەو دێڕە شیعرانەی ئەم هونەرەیان تێدایە، بە زۆری ئەم شێوازە بەکارهاتووە؛ ئەمەش بۆ رەتکردنەوەی لێکچوونە، یان هەڵگەڕانەوەی بنیاتی لێکچوواندنە بۆ بنیاتێکی نوێ، کە لێکنەچوونە.

٣-٢-١-١: لە ڕووی پێکهاتەوە: ئەو ئامرازانەی بەکارهاتوون بە سێ شێواز هاتوون:

آ- هەندێکیان بەم جۆرە: (نە+...) دروستبوون؛ وەک: (نە، نەکا، نەک=نەوەک، نەبوو، نەدی)، بۆ نموونە:

- جیهان ئارایە مەه ئەمما نەوەک ڕووت (سالم١٩٧٢: ٥٠)
- وامقیش وەک من لە ڕێی عەشقا جەفا و جەوری نەدی

گەر بە میسلی ڕووی دلبەر عارضی عەزرا نەبوو (سالم١٩٧٢: ١٠٧)

ب- یان بە شێوازی (نا)+ (کار) دروستبوون؛ وەک: (ناگاتە، نابن، ناکا،...)، بۆ نموونە:

- هیلالی یەک شەوە ناگاتە ئەبرووت (سالم١٩٧٢: ٥٠)
- بە تۆ نابن هەموو غیلمانی جەننەت (سالم١٩٧٢: ١٥١)
- لە ڕووی غونچەی دەهانت گوڵ لە بوستانا بەها ناکا (سالم١٩٧٢: ١٤٠)

پ- یان ئامرازی تری وەک: (نییە، نییە وەک)؛ بۆ نموونە:

- بە نەزاکەت نییە گوڵ وەک بەدەنت (سالم١٩٧٢: ٥٣)

٣-٢-١-٢: ئامرازەکان لە ڕووی ڕۆڵەوە بە دوو شێواز ڕۆڵیان بینیوە:

آ- هەندێکیان وەک ئامراز ڕاستەوخۆ ئەرکیان لە پێکهاتەی لێکنەچوونەکەدا بینیوە، بۆ نموونە:

- بە فیکری مووشکاف ئەمشەو قیامم کرد لە ڕووی زوڵفت

بە تاریشی بە طوولیشی بە قەد تاری نەبوو یەڵدا (سالم١٩٧٢: ٣٧)

ب- هەندێکیان بە ناڕاستەوخۆ لێکنەچوونێکی ناڕاستەوخۆیان پێکهێناوە، وەک:

- کەس نەکا وەسفی خەدەنگی پووری زاڵ

باسی خوێنڕێژی موژەت گەر بێتە ناو (سالم١٩٧٢: ١٠٨)

واتە: شمشێری ڕۆستەم وەک برژانگی تۆ تیژ نییە.

٣-٢-٢: گوزارشتەکان:

ئەو دەربڕینانەی لە شیعری (سالم)دا بەکارهاتوون و گوزارشت لە لێکنەچوون دەکەن، یان لێکچوونی نێوان ئەو دوو شتە ڕەتدەکەنەوە

و دەیخە بەر گومانەوە، ئەمانەن: (خەتا، خەبت و خەتا، حەسرەت، درۆ، سەهوو، غەڵەط، بەتاڵ بوو،خەجاڵەت، سەرفگەندە، پایەماڵ،ئەفسانە، کەمە، شەک، لە کویَ بێنیَ، ڕەشک)؛ بۆ نموونە هەندێک لەو دێڕانەی ئەو گوزارشتانەی تێدا بەکارهاتووە:

– تەنگی دەهانی دلبەرم حەسرەتی دایە گوڵڕوخان (سالم ١٩٧٢: ١١٢)

– نیگاهت گەر بە ئاهووی چین بدەم درۆی مەحضە

خەتایە گەر بڵێم میشکی خەتا هەمبوویی گێسووتە (سالم ١٩٧٢: ١٢٤)

– لە ڕەشکی لێوی تۆ غونچە شەقی برد (سالم ١٩٧٢: ١١٠)

٣-٢-٣: لە هەندێک دێڕدا ئامراز و گوزارشت پێکەوە بەکارهاتوون؛ بۆ نموونە:

بڵێم گەر وەک گوڵ و ماهە بە نەفحە و ڕوو خەتا و سەهوە

نەدارەد گوڵ چونین بوویی نەدارەد مەه چونین ڕوویی (سالم ١٩٧٢: ١٥٥)

(نە) وەک ئامراز و (خەتا و سەهو) وەک گوزارشت بەکارهێنراون.

٢-٣: بوونی دوو لێکنەچوون لە نیوەدێڕێک یان دێڕێکدا:

آ- لە نیوەدێڕێکدا:

– نە فەرهاد کەوتە شۆری من نە شیرین گەییە ڕوتبەی تۆ (سالم ١٩٧٢: ٢٢)

لە یەک نیوەدێڕدا دوو لێکنەچوون هەیە: ١- فەرهاد وەک من عاشق نەبووە. ٢- شیرین وەک تۆ جوان نەبووە.

ب- لە دێڕێکدا:

– جیهان ئارایە مەه ئەمما نەوەک ڕووت

هیلالی یەک شەوە ناگاتە ئەبرووت (سالم ١٩٧٢: ٥٠)

دوو لێکنەچوون لە یەک دێڕدا هەیە: لە نیوەدێڕی یەکەمدا (مانگ وەکو ڕووی تۆ نییە)، لە نیوە دێڕی دووەمدا (هیلال وەک برۆی تۆ نییە).

٢-٤. هەردوو هونەری لێکچوون و لێکنەچوون لە یەک دێڕ(یان یەک نیوەدێڕ)دا:

هەر لە ڕووی ڕۆنانەوە؛ هەندێک لە دێڕەکان لێکچوون و لێکنەچوون پێکەوە لە یەک دێڕدا کۆکراونەتەوە، دوو وێنەی جیاواز لە یەک وێنەدا کۆکراونەتەوە، ئامانج لە کۆکردنەوەی ئەم دوو هونەرە پێکەوە، پیشاندانی جیاوازی و لێکنەچوونەکەیە، بە پێچەوانەی (لێکچوواندنی مەرجدار)ە کە ئامانجی نزیککردنەوە و پێکچوواندنی دوو شتە.

بە زۆری پێکهاتەی وێنە لیکدراوەکە وایە، لە سەرەتاوە شتە تایبەتەکە بە لێکچوواندنێک (یان خواستنێک) ڕوون دەکاتەوە، پاشان بە لێکنەچوونێک شتە تایبەتەکە جیاواز دەکات و زیاتر بەرزی دەکاتەوە. لە هەندیَ وێنەدا سەرەتا دوو شتەکە بە یەکتری چوێنراون، پاشان ناتەواوییەک لە شتە گشتییەکە دەدۆزێتەوە و دەیکاتە خاڵی جیاوازییان و دەبێتە لێکنەچوون؛ بۆ نموونە:

لە کەماڵایە جەمالی مەهی دوو هەفتە، بەڵیَ

ڕووی وەکو ڕووتە، وەلیَ ناقیصە، گێسوویی نییە (سالم ٢٠١٥: ٨٨٥)

ڕاستە ڕووی مانگی دوو هەفتە وەکو ڕووی تۆیە، بەڵام مانگ پرچ و ئەگریجەی نییە و بەمەش جوانییەکەی وەکو جوانیی تۆ تەواو نییە.

ماە ئەگەر وەک تۆ جەمالی بێ لەکوێ بێنێ قەدت
سەرو ئەگەر وەک تۆ سەهی قەد بێ لەکوێ بێنێ جەماڵ؟ (سالم ١٩٧٢: ٧٨)

لەم دێڕەدا دوو لێکچواندن و دوو لێکنەچوونی تێدایە، (جەمال و قەد) لە هەردوو نیوەدێڕەکە هاتوون، لە نیوەی یەکەمدا (جەمال) دەبێتە رووی لێکچوون و (قەد) دەبێتە رووی لێکنەچوون، بەڵام لە نیوەی دووەم جێگۆڕکێ بە شوێن و ئەرکیان کراوە. دوو شتی لە بەرامبەر یار داناوە، هەر یەکەیان لە ڕوویەکەوە لە یار دەچن و لە ڕوویەکی تر لەو ناچن، بەڵام یار هەردوو سیفەتەکەی هەردوو بەرامبەرەکەی تیادا کۆبۆتەوە.

لە لایەکەوە وێنەیەکی لێکدراوی تێدایە، کە لە دوو وێنەی لێکچوونی ئاوەژووەوە دروست بووە، یەک لەوچوو هەیە (تۆ=یار)، بەڵام دوو لێچوو هەیە (ماە، سەرو). لە لایەکی تریشەوە وێنەیەکی لێکدراوی تێدایە، لە رێگای دوو وێنەی لێکنەچووی ئاوەژووەوە دروست بووە، یەک لەونەچوو هەیە (تۆ=یار)، بەڵام دوو لێنەچوو هەیە (ماە، سەرو).

بەڵام لەو دوو وێنە لێکدراوەی دیاریمان کردن، وێنەیەکی لێکدراوی جوانتر دروست بووە، کە لە هەر نیوە دێڕێکدا سەرەتا روویەکی لێکچوون دیاری دەکات و پاشان رووی لێکنەچوونیان، ئەگەر بە ئاڕاستەی لێکچوواندنەکە سەیری بکەین؛ هەریەک لە لێچووەکان لەروویەکەوە لە لەوچوو دەچن و لە ڕوویەکەوە لێی ناچن، بەڵام لەوچووەکە هەردوو رووە لێکچوونەکەی تێدا کۆبۆتەوە، بەمەش لەوچووەکە لە هەردوو لێچووەکان بەهای جوانی باڵاترە و بووەتە لێکنەچوون.

بنەڕەتەکانی لێکچوواندنەکان: (ماە،سەرو) لێچوون، (تۆ) لەوچووە ، (جەمال و قەد) رووی لێکچوونن، (وەک) ئامرازی لێکچوونە.

بنەڕەتەکانی لێکنەچوونەکان: (ماە،سەرو) لێنەچوون، (تۆ) لەونەچووە، (جەمال و قەد) رووی لێکنەچوونن، (لە کوێ بێنێ) گوزارشتی لێکنەچوونە.

لە هەردوو وێنەکەدا (ماە) و(سەرو) هەم لێچوون و هەم لێنەچوون، (تۆ=یار) هەم لەوچووە و هەم لەونەچوو، (قەد و جوانی)یش هەم رووی لێکچوونن و هەم رووی لێکنەچوونن، بەڵام لە هەر وێنەیەکدا پێچەوانە دەبنەوە.

٣ . تەوەری سێیەم: لێکنەچوون لە ڕووی واتا و شێوازی دەربڕینەوە:

٣-١. ئاستەکانی لێکنەچوون:

لێکدانەوەی واتای دێڕەشیعرەکە زۆر گرنگە بۆ بڕیاردان لەسەر ئەوەی: ئایا لەو دەربڕینەدا ئەو دوو شتە لە ئاستی لێکچووندا ماونەتەوە یان چوونەتە ئاستی لێکنەچوون؛ لێکنەچوونیش دەبێتە چەند ئاستێک. پێش ئەوەی ئاستەکانی لێکنەچوون بە نموونەوە باس بکەین، دەتوانین بە هێنانەوەی نموونەیەکی سادە روونی بکەینەوە؛ چۆن دەربڕینێک لە لێکچوونەوە بەرەو ئاستەکانی لێکنەچوون دەڕوات:

ß تۆ وەک گوڵ ناسکیت (لێکچوواندنێکی سادە) ß گوڵ وەکو تۆ ناسکە (لێکچوواندنی ئاوەژوو) ß تۆ لە گوڵ ناسکتری، یان گوڵ ناگاتە تۆ (ئاستی یەکەمی لێکنەچوون) ß گوڵ لە ئاستی تۆدا شەرمەزارە، واتە گوڵ وەکو تۆ نییە (ئاستی دووەمی لێکنەچوون) ß بە بوونی تۆ گوڵ بوونی نامێنێت (ئاستی سێیەمی لێکنەچوون).

٣-١-١. ئاستی یەکەم: (بەراورد و پلەباڵایی)

ڕاستە لێکچوواندن لەسەر بنەمای بەراوردکردنی دوو شت یان زیاتر دروست دەبێت، بەڵام مەرجە

لە ڕوویەکەوە یان زیاتر لەیەک بچن و لەیەکترەوە نزیک بن، بەڵام ئەگەر لە ئاستی یەکتری نەبوون، واتە جیاوازن و لەیەک ناچن. ئەگەر لەوچوو نەگاتە ئاستی لێچوو، واتە لە ڕووی واتاییەوە لەیەک ناچن و جیاوازن، بەمەش لە لێکچواندن دەردەچێت و دەچێتە ناو(لێکنەچوون)ەوە؛ بۆ نموونە: کاتێک شتێک لە شتێک درێژتر بێت، واتە جیاوازن و لەیەک ناچن، دەکرێت ئەم جۆرە بە ئاستی یەکەمی لێکنەچوون دابنرێت؛ چونکە سیفەتێکی هاوبەشیان هەیە، بەڵام لە پێوانەی ئەو سیفەتەدا جیاوازن؛ وەک ئەم نموونانەی خوارەوە:

– نە فەرهاد کەوتە شۆری من نە شیرین گەییە حوسنی تۆ (سالم ٢٠١٥:٥٧)

فەرهاد عاشق بووە و شیرینیش جوان بووە، بەڵام هیچیان نە گەیشتوونەتە پلەی ئەم و یارەکەی، فەرهاد وەک سالم ئەوەندە عاشق نەبووە و شیرینیش وەک یاری سالم ئەوەندە جوان نەبووە.

– جیهان ئارایە مەه ئەمما نەوەک رووت
هیلالی یەک شەوە ناگاتە ئەبرووت (سالم ١٩٧٢: ٥٠)

هیچکام لە شتە گشتییەکانی بێ بەها نەکردووە، بەڵام هیچیان ناگەنە ئاستی تایبەتییەکانی یار؛ واتە پلەبەندی کردووە؛ ڕاستە مانگ رووناک و درەوشاوەیە، بەڵام ناگاتە ئاستی ڕوخساری یار. مانگی یەکشەوەش کە چەماوەتەوە، ناگاتە جوانی چەماوەیی برۆی یار.

٣-١-٢: ئاستی دووەم: (کەمکردنەوەی سیفەتی شتە گشتییەکە)

ئەگەر لە بەراوردکردندا زیاتر زێدەڕۆیی کرا و بە بەکارهێنانی دەربڕینێکی وەک (خەجاڵەت دەیگرێ، پایەماڵ، سەرئەفگەندە،...)، بەهای سیفەتی شتە گشتییەکە کەم کرایەوە، یان ئەگەر بە ڕاستەوخۆ وترا: ئەمە لەوە ناچێت، بە هەردوو شێوازەکە دەگاتە ئاستی دووەمی لێکنەچوون؛ وەک ئەم نموونانەی خوارەوە:

– (سالم) لە نۆ دێری غەزەلێکی یانزە دێریدا (سالم ٢٠١٥: ٩٣-٩٥)، پاشسەروای (شکا)ی لە پاڵ هەندێک وشەی تردا بەکارهێناوە: (قیمەت و حورمەت و ڕەونەق و ...)، کە واتای شکاندنی ئاست و بەهای شتە باوەکانی گەیاندووە و چەند لێکنەچوونێکی ناڕاستەوخۆی لە ئاستی دووەمدا دروستکردووە.

– لەسەر سەبزی چەمەن سەهی قەددم کە جیلوەی کرد
لە سەجدەی خاڵی لالێوی بنەوشە گەردنی خەم بوو (سالم١٩٧٢: ١١٣)

وێنەکە هونەری جوانیبایسی تێدایە؛ لاسکی گوڵی وەنەوشە بە سروشتی خۆی چەماوەتەوە و ئەمە شێوەی ڕاستەقینەی گوڵی وەنەوشەیە، بەڵام لەم دێرەدا هۆکارێکی تری هونەریی بۆ دانراوە، کە وەنەوشە کڕنووشی بۆ خاڵی لالێوی یار بردووە، بۆیە وا چەماوەتەوە، ئەگەر (سەهی قەد)، کە لەنێوەی یەکەمدا ئاماژەی بۆکردووە و ناشبێت هەروا بەبێ هۆ هاتبێت، لە بەرامبەر (گەردنی خەم) ی دابنێین، واتە وەنەوشە وەکو باڵای یار ڕێک نییە؛ لێکنەچوونی یەکەم لێرەدایە.

بۆچی وەنەوشە و خاڵ لەم وێنەیەدا پێکەوە کۆکراونەتەوە؟ مەبەست لەوەیە ئەو کاتەی یار وەنەوشەکە لێدەکاتەوە و بۆنی دەکات و لە لێوی یار نزیکدەبێتەوە، خاڵی یار دەبینێت و پێی سەرسام دەبێت و کڕنووشی بۆ دەبات، چونکە دەزانێت ڕەنگی وەنەوشەیی خاڵەکە لە ڕەنگی وەنەوشەیی ئەم (گوڵە وەنەوشە) جوانترە؛ ئەمەشیان لێکنەچوونی دووەمی ناو دێرە شیعرەکەیە.

لە هەندێک وێنەدا بە بێ یار جوانی و بەها پیرۆزەکانیش بێ بەها دەبن، وەک لەم دوو نموونەیەدا:

گەر لە حەوزی کەوسەرا ئاوی حەیات بۆم دەس بدا
ژەهرەمارێکە بەبێ تۆ قەت بەمن ناخورێتەوە
(سالم١٩٧٢: ١٣٣)

ژیانی نەمری و هەتاهەتایی بەبێ یار هیچ بەها و خۆشییەکی نییە، ژیان لەگەڵ یاردا ئەگەر کورتیش بێت خۆشتر و شیرینتر و پیرۆزترە؛ یان بە لێکدانەوەیەکی تر ژیان لەگەڵ یار نەمری ڕاستەقینەیە بەلای شاعیرەوە. کەواتە وێنەکەی ژێرەوە بەم شێوەیەیە: ژیانی کورت لەگەڵ یار بەرامبەر بە ژیانی نەمری بەبێ یار دانراوە؛ یەکەمیان پەسەندە و دووەمیان ناپەسەندە. ئەگەر سالم بیویستایە ئەو واتا و مەبەستەی هەیەتی لە شێوەی لێکچواندندا دەرببڕێت، دەیوت: (ژیان لەگەڵ یاردا وەک ئەوەیە ئاوی ژیانم لە حەوزی کەوسەر دەستکەوتبێت و خواردبێتمەوە و هەتاهەتایە بە نەمری بمێنمەوە)، ئەم لێکچواندنەش جوان و بەهێز دەبوو، بەڵام سالم لە بنەماوە لەوچووەکەی ڕەتکردۆتەوە و نەیویستووە لێچووەکەی خۆی بەو بچوێنێت و لێکنەچوونی دروستکردووە.

لەم دێڕەشدا ئاگری بەردەوامی زەردەشتی هێنراوەتە خوار ئاستی ئاگری زۆرداری و دڵڕەقی یار:

ئاگری جەوری دڵارامم هەتا دێ خۆش دەبێ
ناری زەردەشتی بە دائیم کەی دەگاتە خوویی دۆست (سالم ٢٠١٥: ١٩١)

٣-١-٣. ئاستی باڵا (سڕینەوە و نەمانی شتە گشتییەکە):

ئەگەر دەربڕینێک ڕەتکردنەوە و بەتاڵکردنەوە و سڕینەوەی شتە گشتییەکەی گەیاند، دەگاتە ئاستی سێیەمی لێکنەچوون، کە بەرزترین ئاستی لێکنەچوونە؛ وەک لەم نموونانەدا:

- ئەهلی دڵ بێنە تەماشای دلبەر و ئەحواڵی من
دەفتەری فەرهاد و شیرین سەربەسەر ئەفسانە بوو (سالم١٩٧٢: ١٠٧)

ئەگەر عەشقی ئەوان ئەفسانە بێت، کەواتە عەشقی ئەمان ڕاستەقینەیە، واتە نەک عەشقەکەیان لەیەک ناچن، تەنانەت عەشقی ئەوان هەر نەبووە؛ لەوەش زیاتر فەرهاد و شیرین خۆشیان هەر نەبوون، تاوەکو سالم بە خۆی و دلبەریان بچوێنێت.

- سەروکاری خەیاڵت ئیبتیدا وەختێ لەگەڵ دڵ بوو
نە بەحسی سەرکەشی گوڵ بوو نە عەهدی شۆری بولبول بوو (سالم١٩٧٢: ١١٢)

ئەو کاتەی بیر و خەیاڵت لای یار بوو؛ واتە ئەو کاتەی عەشقی من و یار لە ئارادا بوو، نە جوانی گوڵ و نە عەشقی بولبول لە ئارادا نەبوون، کەواتە نەک تەنیا جوانی گوڵ لە ئاستی جوانی یاردا و عەشقی بولبول بۆ گوڵ لە ئاستی عەشقی من بۆ یارەکەمدا نییە، تەنانەت جوانی گوڵ و عەشقی بولبول هێشتا دروست نەبوون، واتە لێکنەچوونێکی ئاوەژووی ناڕاستەوخۆی باڵایە، بەڕادەیەک کە بوونی لێنەچووەکان دەسڕێتەوە.

٣-٢: جۆرەکانی دەربڕینی لێکنەچوون:

پاش لێکدانەوەی واتای دێڕە شیعرەکان، دەتوانین بەپێی شێوازی دەربڕینەکانیان بۆ چەند جۆرێک پۆلینیان بکەین: (لێکنەچوونی ڕاستەوخۆ، لێکنەچوونی ناڕاستەوخۆ، لێکنەچوونی ئاوەژووی ڕاستەوخۆ، لێکنەچوونی ئاوەژووی ناڕاستەوخۆ).

٣-٢-١. لێکنەچوونی ڕاستەوخۆ:

لەم جۆرەدا ئامرازی لێکنەچوون بەکاردێت و ڕاستەوخۆ شتێک بە شتێک ناچوێنرێت؛ بۆ نموونە:

جەم لەززەتی خوماری وەکو من نەدی ئەبەد

نۆشیومە تا شەرابی مەحەببەت بە جامی دڵ

(سالم ٢٠١٥:٤٢٥)

جەمشید بە جامەکەی شەرابی خواردۆتەوە و سەرخۆش بووە، بەڵام هەرگیز وەکو من چێژی لە مەستی وەرنەگرتووە، چونکە ئەو لەناو جامدا شەرابی خواردووەتەوە و من لەناو جامی دڵمدا شەرابێکی مەعنەوی دەخۆمەوە کە شەرابی خۆشەویستییە.

موسکیری چاوی ڕەشی تۆی نییە خەمری چلەمین

ڕایحەی گێسویی تۆی نییە بۆی نافەیی چین

(سالم ٢٠١٥: ٦٠٨)

شەرابی چل ڕۆژە وەکو چاوی ڕەشی تۆ کەسێک سەرخۆش ناکات، ناوکی ئاسکی چینیش وەکو پرچی تۆ بۆنخۆش نییە. لە ڕووی پێکهاتەی لێکنەچوونەوە هەردوو نیوەدێڕەکە بەم شێوەیەن: (لێنەچوو: خەمری چلەمین، نافەیی چین/ لەونەچوو: چاوی ڕەشی تۆ، گێسوی تۆ/ ئامراز: نییە، نییە/ ڕووی لێکنەچوون: موسکیر، ڕایحە).

٣-٢-٢. لێکنەچوونی ناڕاستەوخۆ:

ئەم جۆرە بە بەکارهێنانی گوزارشتێک دادەڕێژرێت، لە واتاکەیەوە ڕوون دەبێتەوە کە شتە تایبەتییەکە و گشتییەکە لە یەکناچن.

- خەتایە گەر هەوایی عەتری گوڵ کەم تا حەیاتم بێ

ئەگەر بێنێ لە مشکی زوڵفی تۆ بۆیی نەسیم ئەمشەو

(سالم١٩٧٢: ١١٧)

لێکنەچوونێکی ناڕاستەوخۆیە؛ ئەگەر ئەمشەو شنەبای نەسیم بۆنی زوڵفی تۆم بۆ بهێنێت، کە وەکو بۆنی میسک وایە، هەتا لە ژیاندا مابم ئارەزووی بۆنی گوڵ بکەم تاوانە. لەلایەکەوە بۆنی زوڵفی یاری بە میسک چواندووە(مشکی زوڵف)، بەڵام لەلایەکی ترەوە بەسەر بۆنی گوڵدا پەسەندی دەکات و (لەونەچوو)ەکە بێ بەها دەکات.

٣-٢-٣. لێکنەچوونی ئاوەژووی ڕاستەوخۆ:

لە بنیاتی لێکچواندنی ئاوەژوو دەچێت، لەوەدا کە لێچوو و لەوچوو جێگۆڕکێ دەکەن، بەڵام لەوەدا جیاوازە کە لێرەدا ئەو شتە باوەی بووەتە لێچوو لە لەوچوو ناچێت.

ئەگەر لەسەر بنەمای واتایی هەموو ئەو دێرانەی لێکنەچوونیان تێدایە، بە ڕستەی سادە دابڕێژینەوە، دەگەینە ئەو ئەنجامەی زۆربەی لێکنەچوونەکان ئاوەژوون، چونکە هونەری لێکنەچوون وەک دەربڕینێکی زێدەڕۆییانە بۆ ئەو مەبەستە بەکارهاتووە، کە بڵێت: ئەوەی لە لێکچوواندندا بە (لەوچوو) دادەنرێت لە (لێچوو)ی ناو خەیاڵی من ناچێت؛ کە لەزۆربەی ئەو دێڕانەدا لێنەچووەکە خۆی یان یارە.

ئەگەر ئەم دەربڕینە: ((بە نەزاکەت نییە گوڵ وەک بەدەنت)) (سالم١٩٧٢: ٥٣) لەگەڵ دێرە ناسراوەکەی مەولەوی: ((گوڵ چوون ڕووی ئازیز نەزاکەت پۆشان)) (مەولەوی، ١٣٨٢: ٤٣١) بەرامبەر بکرێت، ڕوون دەبێتەوە کە ئەم هونەرە پێچەوانەی لێکچواندنی ئاوەژووە.

-تووشی دەردێ هاتووم (سالم) لە عەهدی چاوی یار

شێخی صنعان بەم سیاقە شیفتەی تەرسا نەبوو

(سالم١٩٧٢: ١٠٧)

لێکنەچوونەکە بەم شێوەیە: شێخی سەنعان وەکو من عاشقی یاری خۆی نەبووە؛ شێخی سەنعان لێنەچووە و سالم لەونەچووە.

وامقیش وەک من لە ڕێی عەشقا جەفا و جەوری نەدی

گەر بە میسلی ڕووی دلبەر عارضی عەزرا نەبوو (سالم١٩٧٢: ١٠٧)

لە هەر نیوەدێڕێکدا لێکنەچوونێکی ئاوەڕووی ڕاستەوخۆ هەیە؛ یەکەم: (وامیق وەکو من ستەمی لێنەکراوە)، دووەمیش: (ڕووخساری عەزرا وەکو ڕووخساری یاری من جوان نەبوو).

٣-٢-٤. لێکنەچوونی ئاوەڕووی ناڕاستەوخۆ:

ئەگەر لێکچوواندنی ئاوەڕوو لە لێکچوواندنی ئاسایی هونەری تر بێت، ئەوا لێکنەچوون لە هەردووکیان هونەری ترە، لەم دێڕی خوارەوەدا سالم پلەیەکی تریش داهێنانەکەی بەرزتر کردۆتەوە بەوەی لێکنەچوونێکی ئاوەڕووی ناڕاستەوخۆی لێکدراوی دروست کردووە، کە لە تەوەری پێشوودا وێنەکانمان دەستنیشانکردووە:

ماه ئەگەر وەک تۆ جەمالی بێ لەکوێ بێنێ قەدت

سەرو ئەگەر وەک تۆ سەهی قەد بێ لەکوێ بێنێ جەماڵ؟ (سالم١٩٧٢: ٧٨)

هەروەها لەم نموونەیەشدا:

لە ڕەشکا گەر سەراسەر نوطقی تووتی بێتە سەر هەجوم

لەسەر مەدحی لەبی شیرینی تۆ وەصفی شەکەر ناکەم (سالم ٢٠١٥: ٤٧٤)

ئەگەر لێوی یار بە شەکر بچوێنم لە شیرینیدا، واتە شەکر پلە یەکە و لێوی یار پلە دووە، لەبەرئەوەش کە تووتی حەزی لە شەکرەو بەلایەوە لە هەموو شتێک شیرینترە، ئەم لێکچوواندنە دەبێتە وەسف و پیاهەڵدانی شەکر و تووتیش پێی خۆش دەبێت. بەڵام ئەگەر بڵێم: شەکر وەکو لێوی یار شیرین نییە، واتە لێوی یار شیرینترە، تووتی ئەم قسەیەی پێ خۆش نییە و جنێوم پێدەدات، چونکە ئیرەییم پێدەبات کە هەڵبژاردەی من(لێوی یار) لە هەڵبژاردەی ئەو(شەکر) شیرینترە، (یان پێی ناخۆشە کە شەکرم پێ شیرین نییە).

دێڕە شیعرەکە لەسەر بنەمای دژیەکی و بەرامبەری و لێکنەچوون بنیاتنراوە: (تووتی و شەکر و هەجوو) لە بەرامبەر (من و لێوی یار و مەدح)؛ شەکر وەکو لێوی یار شیرین نییە، لە هەردوو وشەی (مەدح و هەجوو) یش واتایەکی تری ژێرەوە هەیە ؛ کە زمانی تووتی وەکو زمانی من شیرین نییە، چونکە تووتی جنێو دەدات و من ستایش دەکەم، کەواتە من و تووتیش لە یەک ناچین. بە لێکدانەوەیەکی تریش دەشێت (تووتی) وەک خواستنێک لە جیاتی (شاعیرانی لاساییکەرەوە) بەکارهاتبێت، کە هەمیشە لێوی یاریان بە شەکر چوواندووە.

-لە ڕەشکی لێوی تۆ غونچە شەقی برد

لە خەندەت موعجیزەی شق القمر بوو (سالم١٩٧٢: ١١٠)

نیوە دێڕی یەکەم بە دوو واتا لێکدەدرێتەوە؛ دەربڕینی (شەقی برد) بە دوو واتا دێت: (درزی برد= لێکترازانی پەڕەکانی خونچەگوڵ)، واتە خونچەکە کرایەوە، یان بە واتای (لە داخ و حەسرەتێکی زۆر دوو کەرت بووە = لە داخا شەقی برد)؛ بە هەردوو واتاکە دەبێتە هونەری(جوانیبایس) و لێکنەچوونێکی ئاوەڕووی ناڕاستەوخۆ دروست بووە؛ لە ڕووی لێکنەچوونەوە: مادام خونچە حەسوودی دێت، کەواتە وەکو لێوی یار ناسک و جوان نییە و لێکناچن.

نیوە دێڕی دووەمیش هونەری (جوانیبایس)ە، بەو پێیەی هۆکاری موعجیزەی (شق القمر) ناسراوە، بەڵام لێرەدا ئەم هۆکارە بەلاوە نراوە و هۆکارێکی تری جوانی بۆ دۆزراوەتەوە کە خەندەی یارە؛ بە ناڕاستەوخۆ لێکنەچوونێکی ئاوەڕووە، بەو واتایەی مانگ وەکو خەندەی تۆ جوان نەبوو، کە بەهۆی

خەندەتەوە دوو لێوت لەیەک ترازان، مانگیش درزی تێکەوت و لە داخا بوو بە دوو کەرتەوە.

٣-٣: لە ڕووی کەرەستەوە:

لە شیعری کلاسیکیدا (ئەو و خود) چەقی بابەتی شیعری دڵدارییـن، بۆ ڕوونکردنـەوە و دەربڕینی ئەو بیر و سۆز و خەیاڵەی لای شاعیر دروستبووە، پەنای بردۆتە بەر سروشت و ژینگە و ئەو کەرەستانەی لای خەڵک ناسراو بوون، تاوەکو وێنەی دۆخە تایبەتییەکەی خۆی و یار ڕوون بکاتەوە، لەم شێوازە دەربڕینەشدا لە زۆرینەی وێنە شیعرییەکانیاندا (جگە لە چەند وێنەیەکی دەگمەن لە دیوانی هەر شاعیرێکدا کە بەشێوازی لێکچواندنی ئاوەژوو دروست بووە)، سروشت و کەرەستەکان(شتە گشتییەکان) پلەی یەکەم و باڵا وەردەگرن و خود و یاریش(شتە تایبەتەکان) پلەی دووەم وەردەگرن؛ بۆ نموونە کاتێک ڕوخساری یار بە مانگ چوێنراوە، واتە جوانی مانگ هەموو خەڵک (بە شاعیر خۆشیەوە) لەسەری ڕێککەوتوون و گومانی تێدا نییە و پلەی باڵای وەرگرتووە، شاعیر بەوە ڕازییە، کە خەڵک باوەڕی پێبکەن یارەکەی ئەمیش وەک مانگ جوانە، ئەمەش بەخشینی پلەیەکی نزمترە بە یار؛ ئەمە لە لێکچوواندندا بەم شێوەیە، بەڵام لێکنەچوون لەسەر بنەمای زێدەڕۆیی بنیات دەنرێت ، کە (تایبەتییەکەی خۆی) لە پلەیەکی باڵاترە، ئەو لەوچووەی لای شاعیرانی تر باوە لەم تایبەتییەی ئەم ناچێت.

لەو نموونانەی لێکنەچووندا لە دیوانی سالمدا دیاریمانکردوون، کە نزیکەی (٨٠) وێنەی لێکنەچوونن، لە زۆربەیاندا کە بە نزیکی دەکاتە ڕێژەی (٨٥٪) ی وێنەکان ئامانجی هونەرەکە پیشاندانی سیفەتی جوانی یارە، بۆ ئەم مەبەستەیش پەنای بۆ چەند کەرەستەیەک بردووە، کە لەم خشتەیەدا ئاماژەیان پێدەکەین:

یار و تایبەتمەندیی یار	کەرەستە گشتییەکان
دلبەر-یار-تۆ	گوڵ/گوڵڕووخان/غونچە/سەروو/سنەوبەر/حۆری جەننەت/ غیلمانی جەننەت/ شیرین/شەکەر/ تەرسا/ عەزرا/ مەە/ تووتی/ خاوەر
صورەتی یار	صنم
ڕوو- عاریض	مەە/مەهڕووخی/ مانگی دوو هەفتە/ گەوهەر/ زەڕ/ زێوەر/ لالە
یادکردنەوەی ڕووی یار	چرا
بەدەن	گوڵ
قەد و قامەت	شمشاد/ عەرعەر/ سەروی ڕەعنا
ناوقەد	موو
سینە	صدف/ لوئلوء/ مەرمەڕ
ناصییە(تەوێڵ)	صوبحی عید

چاو- دیدە	چاوی ئاهووی خەتا/ ساغەر/ خەمر/ نەرگس
نیگای یار	نیگای ئاهوویی چین
غەمزەی چاوی مەخمووری یار	سیحر و جادوو
برۆ	میحراب/ هیلالی یەکشەوە (مانگی یەکشەوە)/ تیغی جەللاد
موژە	خەدەنگی پووری زاڵ/ خەنجەر
دەهەن- دەم	غونچە/ گوڵ/ قەند و نەبات
لەب	دەریا/ یاقووت/ عەقیق/ لەعل/ شەکەر/ خونچە/ خاتەمی سولەیمان
خەندەی یار(ترازانی لێوی یار)	شق القمر
ماچ	ئاوی بەقا
خاڵی لالێوی یار	بنەوشە
خاڵی رووی یار	ئەجرامی فەلەک
دندان	مەرجان
بۆیی دۆست	عەتر/ میسک/ رەیحان/ گوڵ/ خاو
نەفحەیی زوڵف/ بۆنی: زوڵف، گێسوو، تورە	مشکی خەتا/ ئاهوویی تاتار/ عەتری گوڵ/نافەیی چین/ نافەیی ئاهوو/ عەنبەر
زوڵف	یەڵدا
ڕەشی تورەیی گێسوویی یار	سەوادی مەغریب
لەنجەی یار	سەرووی ئیرەم
ئاوازی یار	ئاوازی تووتی
ژیان لەگەڵ یار	ئاوی حەیات
ئاگری ستەمی یار	ئاگری زەردەشتی
لیباسی یار	قەسەب

لە کۆی لێکنەچوونەکاندا تەنیا لە (١٥٪) ی وێنەکاندا عەشقی خۆی پیشانداوە، کە تیایاندا عەشقی خۆی نەچوواندووە بە عەشقی (فەرهاد و وامق و شێخی سەنعان و بولبول)، هەروەک لەم خشتەیەی خوارەوەدا ئاماژەیان بۆ دەکەین:

سالم و تایبەتمەندییەکانی خۆی	کەرەستە گشتییەکان
سالم	فەرهاد و وامق و شێخی سەنعان وجەم و بولبول و تووتی
خوێنی دڵ	ڕەنگی خەنە
تابی دڵ	جۆششی مەجمەر
فرمێسکی خوێنین	فلک الاطلس(چەرخی گەردوون)
نینۆکی سالم	تیشەی فەرهاد
سوخەنی سالم	قەڵەم(قامیش)
خاطری سالم	پێچی سونبول

زۆربەی لێنەچوو و لەونەچووەکانی وێنە شیعرییەکان، هەمان ئەو کەرەستانەن لە هونەری لێکچواندن لە شیعری کلاسیکی کوردیدا بەکارهاتوون، بەڵام سالم بە دەربڕینی نوێ و بە هونەرێکی نوێ؛ وێنەی نوێی لێدروستکردوون.

ئەنجام

گرنگترین ئەو ئەنجامانەی لەم توێژینەوەیەدا بەدەستهاتوون، ئەمانەن:

–لێکنەچوون پێچەوانە و ڕەتکردنەوەی لێکچوونە، لە ڕووی داهێنانی هونەرییەوە بەرزبوونەوەیە بۆ سەرووی ئاستی هونەری لێکچواندن، لەبەرئەوە چ لە ڕووی ڕۆنان و چ لە ڕووی کەرەستە بەکارهاتووەکانیشەوە، لەسەر بنەمای هەڵگێرانەوەی لێکچواندن دروست دەبێت.

– ئەگەر لێکچواندن لەسەر بنەمای نزیکی و گونجان دروست بێت، ئەوا لێکنەچوون بە پێچەوانەوە لەسەر بنەمای جیاوازی و نەگونجان دروست دەبێت.

– لە لێکنەچووندا شتە تایبەتییەکە لە سەرووی ئاستی شتە گشتییەکەدایە.

– لە سەرچاوەکانی ڕەوانبێژیدا ئەو جۆرە لێکچواندنانەی تەنیا لێچوو و لەوچووی تێدایە لەگەڵ لێکچواندنی ئاوەژوو، بە بەهێزترین جۆریان دادەنێن لە ڕووی هونەرییەوە، بەڵام لێکنەچوون لەرووی شێوازی دەربڕین و واتاییەوە لە هەموو جۆرەکانی لێکچواندن ئاستی هونەریی بەرزترە.

– لە ڕووی ڕۆنانەوە هیچ لێکنەچوونێک بەبێ نیشانەی لێکنەچوون (ئامراز یان گوزارشتێک) دروست نابێت.

– لێکنەچوون سێ ئاستی هەیە: ئاستی یەکەم ئەوەیە لێنەچوو و لەونەچوو هەرچەندە لەو سیفەتەدا هاوبەشن، بەڵام لە پێوانەدا جیاوازن(ئەو جۆرانەی لێکچواندن کە پەسەندکردنی شتە تایبەتەکەیان تێدایە، دەچنە ناو ئەم ئاستەی لێکنەچوون)؛ بەڵام لە ئاستی دووەمدا شتە گشتییەکە بێ بەها دەکرێت و دەشکێنرێتەوە؛ ئاستی سێیەمیش سڕینەوەی شتە گشتییەکەیە، کە دەگاتە ئاستێکی باڵای هونەری.

– دەربڕینی لێکنەچوون چەند شێوازێکی هەیە: (ڕاستەوخۆ، ناڕاستەوخۆ، ئاوەژووی ڕاستەوخۆ، ئاوەژووی ناڕاستەوخۆ).

–ئەگەر لەسەر بنەمای واتایی هەموو ئەو دێرانەی

لێکنەچوونیان تێدایە، بە رستەی سادە دابڕێژینەوە، دەگەینە ئەو ئەنجامەی زۆربەی لێکنەچوونەکان ئـاوەژوون، چونکە هونەری لێکنەچوون وەک دەربڕینێکی زێدەڕۆییانە بۆ ئەو مەبەستە بەکارهاتووە، کە بڵێت: ئەوەی لە لێکچوواندندا بە (لەوچوو) دادەنرێت لە (لێچوو)ی ناو خەیاڵی من ناچێت.

– سالم بە ئاگایی و بە مەبەستەوە ئەم هونەرەی دارشتووە، ویستوویەتی کلێشەی دەربڕینی باو تێکبشکێنێت و و باڵادەستی خۆی لەم هونەرەدا بخاتە ڕوو.

– ئەو کەرەستانەی سالم لە پێکهاتەی لێکنەچوونەکاندا بەکاریهێناون، هەمان ئەو کەرەستانەن لە هونەری لێکچوواندن لە شیعری کلاسیکیی کوردیدا بەکارهاتوون، بەڵام سالم بە دەربڕینی نوێ و بە هونەرێکی نوێ؛ وێنەی نوێی لێدروستکردوون.

– نزیکەی (٨٠) وێنەی لێکنەچوونمان لە دیوانی سالمدا دیاریکردووە، ڕێژەی (٨٥٪) ی وێنەکان ئامانجی هونەرەکە پیشاندانی سیفەتی جوانی یارە. تەنیا لە (١٥٪) ی وێنەکاندا عەشقی خۆی پیشانداوە.

– لە لێکنەچوونەکانی سالم دا هەموو نموونەکان بۆ وەسفی جوانی یار و پیشاندانی حاڵی خۆیەتی و هیچکامیان بە مەبەستی داشۆرین و ناشرینکردن بەکارنەهاتوون، کە یەکێکە لە مەبەستەکانی لێکچوون و لێکنەچوون.

سەرچاوەکان

به کوردی

– سالم (١٩٧٢)، دیوانی سالم چاپی دووەم، هەولێر، چاپخانەی کوردستان.

– سالم (٢٠١٥)، دیوانی سالم بەرگی یەکەم، ساغکردنەوە و لێکدانەوەی مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس و ئەوانی تر، سلێمانی، بنکەی ژین.

– سالم (٢٠١٥)، دیوانی سالم، بەرگی دووەم، ساغکردنەوە و لێکدانەوەی مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس و ئەوانی تر، سلێمانی، بنکەی ژین.

– مەولەوی، (١٣٨٢)، دیوانی مەولەوی، کۆکردنەوە و لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس، چاپی دووەم، سنە، انتشارات کردستان.

به عەرەبی

– إبن الأثير، (١٩٣٩)، المثل السائر في أدب الكاتب و الشاعر، ج١، تحقيق: محمد محي الدين عبدالحميد، القاهرة، مطبعة البابي الحلبي.

–الحلبى(١٨٨١)، شهاب الدين أبي الثناء محمود بن سليمان، القاهرة، مطبعة الوهبية.

– عتيق(١٩٨٥)، د.عبدالعزيز، علم البيان، بيروت، دار النهضة العربية.

– عكاوى، (١٩٩٦)، د.انعام فوال، المعجم في المفصل في علوم البلاغة، ط٢، بيروت، دار الكتب العلمية.

– قاسم(٢٠٠٣)، د.محمد احمد و د.محي الدين ديب، طرابلس–لبنان، المؤسسة الحديثة للكتاب.

– القيرواني،(١٩٨٣)، ابى على الحسن بن رشيق، العمدة في الصناعه الشعر و نقده، تحقيق و شرح: د.مفيد محمد قميحة، بيروت، دار الكتب العلمية.

–مايو، (٢٠٠٠)، قدري،المعين في البلاغة، بيروت، عالم الكتب.

– الموسوى، (٢٠١٦)، د. انور عبدالحميد، البلاغة العربية و التحليل النفسي، بيروت، دار النهضة العربية.

Abstract

Non-Similarity in the Poetry of Salim

This research, titled: Non-Similarity in the Poetry of Salim. Pursues two objectives (specific and general). The specific objective is to identify and classify a rhetorical device that has not been previously noted in classical rhetorical sources nor given sufficient attention. The general objective proposes that if research methodologies (across all disciplines, not just rhetoric) adopt an approach rooted in Kurdish texts as primary sources (rather than applying ready-made theories to them), the characteristics of Kurdish literature could be identified with greater precision and academic rigor.

Research Methodology, Tools, and Scope: To define a new literary device, it must first be meticulously described and then compared with similar or contrasting devices. Therefore, this study employs descriptive and comparative methods, while utilizing analytical and statistical approaches for classifying and interpreting examples. The research material consists of Kurdish poems from Salim's collected works (diwan). Research Significance and Originality: The study's importance lies in its adoption of a distinctive methodology that examines Kurdish texts to derive theoretical frameworks, leading to the identification of a novel rhetorical device unmentioned in traditional rhetorical sources. Key Findings: Non-similarity is a rhetorical device that opposes simile, representing a higher artistic plane. While simile is constructed on principles of resemblance and harmony, non-similarity is founded on difference and discord. Salim consciously and purposefully crafted this device, aiming to break conventional modes of expression.

keywords, Non-Similarity, Simile, rhetoric, Salim

الملخص

اللاتشابه في شعر سالم

عنوان هذا البحث (اللاتشابه في شعر سالم)، ويضم هدفين: خاصا وعاما. أما الهدف الخاص، فيتمثل في تحديد وتصنيف فن بلاغي لم يؤبه له في المصادر البلاغية السابقة، بينما الهدف العام يكمن في اقتراح منهجية بحثية تعتمد على النصوص الكوردية مصدرا رئيسيا (بدلا من تطبيق نظريات جاهزة عليها)، مما يتيح تحديد خصائص الأدب الكوردي بشكل أكثر دقة وعلمية. منهجية البحث وأدواتـه: لتعريف فن جديد، لا بد من وصفه بدقة منذ البداية ومقارنته بفنون أخرى مشابهة أو معاكسة. لذلك، استخدم المنهج الوصفي والمقارن، وفي تصنيف الأمثلة وتحليلها، اعتمد المنهج التحليلي والإحصائي. أما المادة البحثية فتمثلت في القصائد الكردية ضمن ديوان (سالم). الأهمية والحداثة: يتميز البحث بمنهجيته الفريدة القائمة على تحليل النص الكوردي لاستنباط النظرية، مما كشف عن فن بلاغي جديد لم تشر إليه المصادر التقليدية. أبرز النتائج: اللاتشابه فن معاكس للتشبيه، وهو يرتقي فنيا إلى مستوى أعلى منها. إذا كانت التشبيه تبنى على أساس التقارب والتوافق، فإن اللاتشابه يبنى على الاختلاف وعدم التوافق. وقد صاغ (سالم) هذا الفن بعمدية واضحة، ساعيا إلى تحطيم قوالب التعبير المألوفة.

الكلمات المفتاحية: اللاتشابه، التشبيه، البيان، البلاغة، سالم

24. Following acceptance of any research article by expert reviewers, the researcher receives written notification of acceptance from the editorial board under the editor-in-chief›s signature. Subsequently, the researcher must not submit the article to any other entity without written consent from the journal›s editor-in-chief.
25. The arrangement and ordering of topics and subjects relate to the journal›s thematic classification system rather than the subject matter and significance of research articles or the academic rank of researchers.
26. Research articles that do not receive approval for publication are not returned to their authors.
27. In writing their research, researchers must consider both scientific research methodology and publication standards and ethics

as: (Al-Rahman: 20).
17. If quoted text from a source exceeds three lines, it shall be separated from the author›s text and indented one centimeter from both margins (block quotation)
18. References shall appear at the end of the article, arranged alphabetically by author›s surname/third name, formatted according to American Psychological Association (APA) bibliography style, as follows:
• Books: Surname/third name of author(s), First name (publication year in parentheses), Book title (italicized), Translator or editor name, Place of publication, Publisher name, Edition number.
• Journal Articles: Surname/third name of author(s), First name (publication year in parentheses), Article title (italicized), Volume, Year, Issue number (following volume), Page numbers of article.
• Edited Collections: Surname/third name of author(s), First name (publication year in parentheses), Collection title (italicized), Editor name, Place of publication: Publisher name, Page numbers of article.
• Internet Sources: Surname/third name of author(s), First name (publication year in parentheses), (Date of article posting on website in parentheses), Article title (italicized), (Article link), Date accessed or retrieved.
• References shall be organized by language in the following order: Kurdish, Arabic, Persian, English.
19. Section headings throughout the research article (Introduction, Literature Review, Theoretical Framework, Analysis and Discussion, etc.) shall be numbered using Microsoft Word›s automatic numbering feature, with all main and subordinate headings numbered according to sections, parts, and sub-parts as follows: 14-4-1 ,3-4-1 ,2-4-1 ,1-4-1 ,4-1 ,3-1 ,2-1 ,1-, etc.
20. Punctuation marks, including periods, semicolons, colons, question marks, exclamation marks, etc., must be attached to the preceding word with one space separating them from the following word. Words within parentheses are placed without spaces, such as: (literature). Periods after parentheses are placed immediately after the closing parenthesis without spaces, such as: (Gerdi 1995: 25).
21. All quoted text from any source, regardless of length, must be enclosed within double quotation marks formatted as: (........). The source citation, consisting of (author›s surname/third name, year, and page), must be placed immediately after these quotation marks within regular parentheses, such as: (.......), (Gerdi 1995: 25).
22. Prior to peer review, submitted articles undergo preliminary evaluation by the editor-in-chief and managing editor. If the submission complies with these guidelines, it proceeds to peer review; otherwise, it is returned to the researcher for revision and resubmission within a brief period or rejected.
23. A cover letter must be submitted on a separate page by the researcher, stating that the research is scholarly, contains no plagiarized content, and does not conflict with the interests of the Kurdish Academy and the Kurdistan Region.

pages and complete information regarding the manuscript and its repository.
12. Corresponding authors must format their submissions according to the following specifications:

First: For Kurdish-language Research:
• Main title: Unikurd Goran font, size 16
• Headings: Unikurd Goran font, size 14
• Body text: Unikurd Goran font, size 13
• Footnotes: Unikurd Goran font, size 12
• Kurdish abstract: Unikurd Goran font, size 13
• Latin script words within text: Times New Roman font, size 12

Second: For Arabic-language Research:
• Main title: Times New Roman font, size 16
• Headings: Times New Roman font, size 14, bold
• Body text: Times New Roman font, size 13
• Footnotes: Times New Roman font, size 12
• Arabic abstract: Times New Roman font, size 13
• Latin script words within text: Times New Roman font, size 12

Third: For English-language Research:
• Main title: Times New Roman font, size 16
• Headings: Times New Roman font, size 12, bold
• Body text: Times New Roman font, size 12
• Footnotes: Times New Roman font, size 10
• English abstract: Times New Roman font, size 12
• Latin script words within text: Times New Roman font, size 11

13. Latin equivalents of words shall be written in page footnotes. Titles and specific terminology that authors deem necessary for proper expression in their research shall have their Latin equivalents placed in footnotes. All words and terms in Latin script must be written in page footnotes, not within the main text.
14. Submissions must not contain any form of author identification (name, title, email, telephone number, etc.). Information about the author(s) must be submitted on a separate page accompanying the research article, including: full name, title, academic rank, title of submitted research, email address, affiliation of author(s) (university, college, department, etc.), complete postal address and postal code if available, and telephone number.
15. In-text citations of sources shall be formatted as follows: (Author›s surname or third name, publication year: page/pages), such as (Gerdi 1995: 25). Citations from sources in languages other than Kurdish and Arabic shall follow the same format.
16. Quranic verse references shall be cited as: (Chapter: Verse number) within parentheses, such

Publication Guidelines for the Kurdish Academy Journal

1. The Kurdish Academy Journal is a quarterly scientific publication that publishes original research in Kurdish, Arabic, and English across the fields of language, literature, history, Kurdish culture, and comparative studies in areas partially related to Kurds and Kurdistan.
2. The Kurdish Academy Journal prioritizes research that adopts interdisciplinary methodological approaches.
3. Submitted research must constitute the original scholarly work of the author(s) and follow the fundamental principles of scientific methodology in its writing and preparation.
4. Research articles must not have been published in any local, national, or international journal, nor in conference proceedings. They must not be submitted to any other journal until the review process is complete and a publication decision has been made.
5. The responsibility for each research article rests entirely with the author(s), and the research represents the views of the author(s) rather than those of the Kurdish Academy Journal.
6. Kurdish-language research articles must conform to the approved Kurdish orthographic standards of the Kurdish Academy. When necessary, the Kurdish Academy Journal may make revisions to research articles without altering their content.
7. Research articles must comprise the following components with these specifications:
o Abstract: Written in the language of the research article, between 150200- words, following abstract-writing standards
o Keywords: Five terms
o Introduction: Including topic identification, research hypothesis and questions, literature review, etc.
o Analysis and Discussion sections
o Conclusion and References
8. Every research article must address a novel topic and include a comprehensive literature review. This review should provide a new perspective on the historical development of the research topic. Contemporary and historical sources must be considered; both theoretical sources and those pertaining to historical materials or subjects must be current.
9. The Kurdish Academy Journal does not accept research articles exceeding 7,000 words.
10. The author(s) must provide abstracts of their research in two additional languages in addition to the language of the study.
11. Any discussion or topic concerning manuscript review (paleography) must be conducted according to established scientific principles of the field, accompanied by several photographed

- Explanation of the unit (K) in the Kurdish language from the Phonological level to the Pragmatic level..146
Evan Hassan Haji

- A Geopolitical Analysis of the Kurdish Position in Iraq (2017–2023)...........................174
Dlshad Mistafa Abas. Sulaiman Abdullah Ismail.

- The Effect of Symbols on the Acts of Intimidation and Reassurance (Kurdish Political Discourse as a Model)...200
Amal Jundi Fatah. Sherzad Sabri Aki.

- The Family tomb in the first half of the first millennium BCE, can be counted as comparative archaeological research..220
Ajin Jawhar Ahmad. Ari Khalil Kamel.

- Non-Similarity in the Poetry of Salim...246
Jabar Ahmad Hussain

Contents

- Memories and their characteristics in the book "On the Peshmerga Path" by Ihsan Al-Amadi...15
Warin Dlshad Salih. Bayan Ahmad Hussain

- Absurdity and Original Sin: An Analysis of Bakhtiar Ali’s Play 'To Hell, O Innocents' from the Perspective of Existential Ethics...33
Dilman Qader Ahmad

- Customary Obstacle’s to Women’s Inheritance Rights in Rural Kurdistan Society. 52
Habib Mistafa Ibrahim. Razwan Sharif Salih.

- Continuity of Meaning Production under the Semiosis Ray for Signs in the Text of (Kursi) by Shirko Bekas...69
Mariya Halal Abdulmohamad

- Cultural Trauma and Its Manifestations in the Poetry of Abdullah Pashew...................88
Shaho Jangi Nuri. Sangar Qader Shaikh Mohamad

- The Role of Meta discourse in Scientific Educational Texts...108
Hersh Chato Hussain. Qais Kakl Taufiq

- Mineral Resources in Southern Kurdistan (1851- 1914)...129
Khaled Mahmoud Karim. Hama Taher Abdulrahman

Journal of the Kurdish Academy

License Holder
Hamasaeid Hassan (President of the Kurdish Academy)

Editor-in-Chief
Prof. Dr. Mohsen Ahmad Omer

Editorial Manager:
Dr. Pakhshan Fahmi Farho

Journal Board

Prof. Dr. Qais Kakl Tofiq
Prof. Dr. Bakhtiar Sajadi
Prof Dr. Farhad Qadir Karim
Assist. Prof. Dr. Ahmed Mohammed Mam Othman
Assist. Prof. Dr. Abdulwahid Idris Sharif
Assist. Prof. Dr. Nawzad Ahmad Aswad
Dr. Lazgin Abdulrahman Ahmed

Advisory Board

Prof. Dr. Michiel Leezenberg
Prof. Dr. Martin Van Bruinssen
Prof. Dr. Jalili Jalil
Prof. Dr. Salih Akin
Prof. Dr. Jaafar Sheikholeslami
Prof Dr. Abdulrahman Adak
Prof. Dr. Hashim Ahmadzadeh

Journal of the Kurdish Academy

This is a seasonal scholarly journal published by the Kurdish Academy. It highlights original and cutting-edge research in the fields of language, literature, history, geography, folklore, sociology, philosophy, applied sciences, as well as comparative and interdisciplinary studies. The Journal of the Kurdish Academy places great importance on the issue of terminology in all these fields, particularly through the publication of original research. This journal publishes research in Kurdish, Arabic, and English. It is the successor to the (Kori Zanyari Kurd) which was previously published within the framework of this forum. Several renowned Kurdish authors and researchers contributed to it and published original works.

Today, this journal continues this same mission, enriching and improving the level of scholarly research in all fields. The Kurdish Academy Journal aims to raise the scientific and academic level of Kurdish research in the near future and achieve international renown in terms of indexing and referencing. Therefore, the journal's objective is to publish highly original and advanced scientific research. The first issue of the magazine was published in 2002. The Kurdish Academy Journal is approved by the Ministry of Higher Education and Scientific Research of the Kurdistan Regional Government and is accredited for scientific promotion.

Web: journal.ka.gov.krd
Email: journal@ka.gov.krd
Tel: 009647508375575

Journal of the Kurdish Academy

Issue No: 67 - 2026